

COMPLEXUL MUZEAL NAȚIONAL „MOLDOVA” IAȘI
MUZEUL DE ISTORIE A MOLDOVEI

CERCETĂRI ISTORICE
(SERIE NOUĂ)

XXXII
2013

IAȘI
2013

COMITETUL DE REDACȚIE

Lăcrămioara STRATULAT (redactor șef)

Senica ȚURCANU

Sorin IFTIMI

Tamília-Elena MARIN

Ioan IAȚCU

Măriuca-Diana VORNICU

Loredana SOLCAN (secretar de redacție)

Traduceri realizate/revizuite

Coralia COSTAȘ

Simona POSTOLACHE

Tehnoredactare

Loredana SOLCAN

Măriuca-Diana VORNICU

Adresa redacției

Complexul Muzeal Național „Moldova” Iași

Muzeul de Istorie a Moldovei

Piața Ștefan cel Mare și Sfânt, nr. 1

Iași, RO-700028

Telefon/Fax: 040232218383

e-mail: cercetari.istorice@yahoo.com

ISSN 1453-3960

EDITURA PALATUL CULTURII

Iași

SUMAR

SOMMAIRE – CONTENTS – INHALT

ABREVIERI – Abbreviations – Abreviations – Abkürzungen.....	6
Nicolae URSULESCU, Unele comentarii cu privire la sceptrele preistorice figurative recent publicate/ <i>Quelques commentaires concernant les sceptres préhistoriques figuratifs récemment publiés.....</i>	11
Vasile DIACONU, Daniela CALISTRU, Daniel-Florin SAVA, Obiecte din epoca bronzului descoperite pe Valea Siretului/ <i>Bronzezeitliche Gegenstände aus dem Tal des Siret.....</i>	33
Nelu ZUGRAVU, Puncte de vedere ale unui clasicist pe marginea unor opinii privitoare la religiile pre- și protoistorice/ <i>A Classicist's Points of View on Opinions Concerning the Pre- and Protohistoric Religions.....</i>	61
Tincuța CLOȘCĂ, Repere istoriografice privind cercetarea operei lui Ioan Hrisostom/ <i>Historiographic Points of Reference Concerning the Research of John Chrysostom's Work.....</i>	95
Ioan IAȚCU, The Painting of Roman Dobruja (5 th -6 th AD): A General View/ <i>Pictura în Dobrogea romană (secolele V-VI p. Chr.): privire de ansamblu.....</i>	113
Rodica POPOVICI, Carreaux de poêle à aigles bicéphales dans la Moldavie médiévale (XV ^e -XVII ^e siècles)/ <i>Cable cu acvile bicefale în Moldova medievală (secolele XV-XVII)</i>	131
Alexandra-Marcela POPESCU, Hiclenia – explicații terminologice/ <i>Treason – Terminological Explanations.....</i>	165
Ștefan S. GOROVEI, Movileștii. Considerații finale/ <i>The Movilești. Final Considerations</i>	177

Dan FLOAREȘ, O tipăritură din Anvers privitoare la evenimente din domnia lui Gaspar Grațiani (1620)/ <i>An Antwerp Print Regarding some Events from Gaspar Grațiani's Reign (1620)</i>	195
Maria BERCEANU, Reformele lui Constantin Mavrocordat, început al modernizării administrative în Moldova. Un studiu de caz: Ținutul Bacău/ <i>Constantin Mavrocordat's Reforms, the Beginning of Modern Administration in Moldavia. Case Study: the County of Bacău</i>	211
Manole BRIHUNET, Edificii de cult din satele raionului Telenеști: istorie și actualitate/ <i>Des édifices du culte dans les villages du district de Telenеști: histoire et actualité</i>	249
Alina FELEA, Din istoria căsătoriilor mixte. Căsătoria cu țiganii în spațiul românesc în secolul al XVIII-lea și prima jumătate a secolului al XIX-lea/ <i>From the History of Mixed Marriages. Marrying Gypsies within the Romanian Space during the 18th – first half of the 19th Centuries</i>	265
Liliana CONDRATICOVA, Prelucrarea artistică a metalului: candelے și cădelnițe din spațiul ortodox/ <i>Le traitement artistique du métal: des veilleuses et des encensoirs de l'espace orthodoxe</i>	279
Sorin IFTIMI, O addenda la portretistica lui Nicolo Livaditi (1830-1858)/ <i>An Addendum to Niccolo Livaditi's Portrait Art (1830-1858)</i>	291
Aurica ICHIM, Constituirea patrimoniului Pinacotecii din Iași în domnia lui Alexandru Ioan Cuza/ <i>Constituting the Heritage of the Art Gallery in Iasi during the Reign of Alexandru Ioan Cuza</i>	317
Ciprian-Petru POPOVICI, Ultimii ani din viață ai regelui Ferdinand al României/ <i>King Ferdinand's of Romania Last Years of Life</i>	345
Bogdan Petru NICULICĂ, Nicolai BODNARIUC, Documente inedite referitoare la colecția de antichități paleolitice a lui Ceslav Ambrojevici/ <i>Unpublished Documents Concerning Ceslav Ambrojevici's Collection of Paleolithic Antiques</i>	355

Recenzii. Note de lectură (Book Reviews)

Cornelia-Magda LAZAROVICI, Gheorghe LAZAROVICI, <i>Ruginoasa-Dealul Drăghici. Monografie arheologică</i> , Suceava, 2012 (Loredana SOLCAN)	369
Ion MAREȘ, <i>Metalurgia aramei în civilizațiile Precucuteni și Cucuteni</i> , Suceava, 2012 (Radu-Gabriel FURNICĂ)	373
Tudor SOROCEANU, <i>Die Kupfer- und Bronzedepots der frühen und mittleren Bronzezeit in Rumänien. Depozitele de obiecte din cupru și bronz din România. Epoca timpurie și mijlocie a bronzului</i> , Cluj-Napoca/Bistrița 2012 (Diana-Măriuca VORNICU)	375
Carol KACSÓ, <i>Repertoriul arheologic al județului Maramureș</i> , Baia Mare, 2011 (Bogdan Petru NICULICĂ)	378
Lăcrămioara STRATULAT, Ioan IAȚCU, <i>Arta pelerinajului. Obiecte creștine în spațiul est și sud-est carpatic (secolele IV- XVI)</i> . Catalog de expoziție, Iași, 2011 (Tamilia-Elena MARIN)	383
Igor CERETEU, <i>Cartea românească veche și modernă în fonduri din Chișinău. Catalog</i> , Iași, 2011 (Vitalie PLEȘCA)	384

ABREVIERI

ABBREVLATIONS – ABREVLATIONS - ABKURZUNGEN

AA	-	<i>Arta și Arheologia</i> , Iași.
AARMSI	-	<i>Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii Istorice</i> , București.
AClass	-	<i>Acta Classica. Verhandeling van die Klassieke Vereniging van Suid-Afrika</i> = <i>Acta Classica. Proceedings of the Classical Association of South Africa</i> , Classical Association of South Africa.
AIIAI/AIIX	-	<i>Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie Iași/Anuarul Institutului de Istorie „A. D. Xenopol”</i> , Iași.
AIRM	-	Agencia de Inspectare și Restaurare a Monumentelor, Chișinău.
Albina Românească	-	<i>Albina Românească. Gazetă administrativă și politico-literară</i> , Iași.
AMM	-	<i>Acta Moldaviae Meridionalis</i> , Anuarul Muzeului „Ștefan cel Mare”, Vaslui.
AMS	-	<i>Acta Moldaviae Septentrionalis</i> , Muzeul Județean Botoșani.
ANIC	-	Arhivele Naționale Istorice Centrale, București.
AnnSE	-	<i>Annali di storia dell'esegesi</i> , Bologna.
ANRM	-	Arhiva Națională a Republicii Moldova, Chișinău.
ANRW	-	<i>Ausflug und Niedergang der Römischen Welt. Geschichte und Kultur Roms im Spiegel der neueren Forschung</i> , II, Prinzipat, Berlin-New York.
AP	-	<i>Analele Putnei</i> , Centrul de cercetare și documentare „Ștefan cel Mare”, Mănăstirea Putna.

ArhGen	- <i>Arhiva Genealogică</i> , Academia Română. Comisia de Heraldică, Genealogie și Sigilografie, Iași.
ArhMold	- <i>Arheologia Moldovei</i> , Academia Română. Institutul de Arheologie Iași.
BAI	- <i>Bibliotheca Archaeologica Iassiensis</i> , Iași.
BMA	- <i>Bibliotheca Memoriae Antiquitatis</i> , Piatra-Neamț.
BMCRev	- <i>Bryn Mawr Classical Review</i> , Bryn Mawr College.
B.THR	- <i>Bibliotheca Thracologica</i> , București.
ByzZ	- <i>Byzantinische Zeitschrift</i> , Berlin.
Carpica	- <i>Carpica</i> , Muzeul Județean de Istorie „Iulian Antonescu”, Bacău.
CCDJ	- <i>Cultură și Civilizație la Dunărea de Jos</i> , Muzeul Dunării de Jos, Călărași.
CercIst S. N.	- <i>Cercetări Istorice</i> (serie nouă), Muzeul de Istorie a Moldovei, Iași.
CDM, S.1	- <i>Catalogul documentelor moldovenești</i> , Supliment 1, București.
Codrul Cosminului	- <i>Codrul Cosminului</i> , serie nouă, Universitatea „Ștefan cel Mare” Suceava.
CPh	- <i>Classical Philology. A Journal Devoted to Research in Classical Antiquity</i> , Chicago.
CrSt	- <i>Cristianesimo nella storia: ricerche storiche, esegetiche, teologiche</i> , Bologna.
Dacia	- <i>Dacia. Recherches et découvertes archéologiques en Roumanie</i> , București.
Dacia, N. S.	- <i>Dacia. Revue d'archéologie et d'histoire ancienne</i> , Nouvelle série, București.
Danubius	- <i>Danubius</i> , Muzeul de Istorie Galați.
DHA	- <i>Dialogues d'Histoire Ancienne</i> , Besançon.

DIR	- <i>Documente privind istoria României</i> , seria A, Moldova; seria B, Țara Românească, București.
DJANI	- Direcția Județeană a Arhivelor Naționale Iași.
DRH	- <i>Documenta Romaniae Historica</i> , seria A, Moldova; seria B, Țara Românească, București.
EThL	- <i>Ephemerides theologicae Lovanienses</i> , Leuven.
EurAntiq	- <i>Eurasia Antiqua. Zeitschrift für Archäologie Eurasiens</i> , Deutsches Archäologisches Institut, Berlin.
GRBS	- <i>Greek, Roman and Byzantine Studies</i> , Durham.
Herb	- <i>Herb. Revista română de heraldică</i> , Institutul Român de Genealogie și Heraldică „Sever Zotta”, Iași.
HThR	- <i>Harvard Theological Review</i> , Cambridge.
IDR	- <i>Inscripțiile Daciei romane</i> , București.
IIM	- <i>Izvestija na Istoričeski Muzei</i> , Veliko Tŕnovo .
J ECS	- <i>Journal of Early Christian Studies. Journal of the North American Patristics Society</i> , Baltimore.
JEH	- <i>The Journal of Ecclesiastical History</i> , Cambridge.
JThS	- <i>The Journal of Theological Studies</i> , Oxford.
Kernos	- <i>Kernos : revue internationale et pluridisciplinaire de religion grecque antique</i> , Liège.
MCA	- <i>Materiale și Cercetări Arheologice</i> , București.
MEFRA	- <i>Mélanges de l'Ecole française de Rome. Antiquité</i> , École française de Rome, Rome.
MemAntiq	- <i>Memoria Antiquitatis, Acta Musei Petrodavensis</i> , Muzeul de Istorie și Arheologie Piatra-Neamț.
MIA	- <i>Materialy i issledovanija po archeologii SSSR</i> , Moscova-Leningrad.
Muzeul Național	- <i>Muzeul Național</i> , Muzeul Național de Istorie a României, București.

OCP	- <i>Orientalia Christiana periodica. Commentarii de re Orientali aetatis Christianae sacra et profana editi cura et opere Pontificii Instituti Orientalium Studiorum</i> , Roma.
PAS	- <i>Prähistorische Arcäologie in Südosteuropa</i> , Berlin.
PBF	- <i>Prähistorische Bronzefunde</i> , München/Stuttgart.
Pontica	- <i>Pontica</i> , Muzeul de Istorie Națională și Arheologie, Constanța.
RA	- <i>Revista Arheologică</i> , Academia de Științe a Moldovei, Institutul Patrimoniul Cultural, Centrul de Arheologie, Chișinău.
REAug	- <i>Revue des études augustinienes et patristiques</i> , Paris.
Revista Arhivelor	- <i>Revista Arhivelor</i> , Arhivele Naționale ale României, București.
Revista Bistriței	- <i>Revista Bistriței</i> , Complexul Muzeal Bistrița-Năsăud, Bistrița-Năsăud.
RI	- <i>Revista Istorică</i> , Institutul de Istorie „Nicolae Iorga”, București.
RHPhR	- <i>Revue d'histoire et de philosophie religieuses</i> , Strasbourg.
RPh	- <i>Revue de philologie, de littérature et d'histoire ancienne</i> , Paris.
RSR	- <i>Revue des sciences religieuses</i> , Strasbourg.
SAA	- <i>Studia Antiqua et Arcaeologica</i> , Universitatea „Alexandru Ioan Cuza”, Iași.
Sargetia	- <i>Sargetia. Acta Musei Devensis</i> , Muzeul Civilizației Dacice și Romane, Deva
SCIV(A)	- <i>Studii și cercetări de istorie veche (și arheologie)</i> , Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”, București.
SCȘI	- <i>Studii și Comunicări Științifice</i> – Iași.
SEER	- <i>Slavonic and East European Review</i> , London.
SMSR	- <i>Studi e materiali di storia delle religioni</i> , L'Aquila.

StComVrancea	- <i>Vrancea. Studii și Comunicări</i> , Muzeul Vrancei, Focșani.
TD	- <i>Thraco-Dacica</i> , Institutul Român de Tracologie, București.
Tibiscum	- <i>Tibiscum. Acta Musei Caransebesiensis</i> , Muzeul Județean de Etnografie și al Regimentului de Graniță Caransebeș.
ThS	- <i>Theological Studies</i> , Baltimore.
Tyragetia	- <i>Tyragetia</i> , Muzeul Național de Arheologie și Istorie a Moldovei, Chișinău.
VChr	- <i>Vigiliae Christianae: a review of early Christian life and languages</i> , Leiden.
VetChr	- <i>Vetera Christianorum</i> , Bari.
Zargidava	- <i>Zargidava: Revistă de istorie</i> , Bacău.

UNELE COMENTARII CU PRIVIRE LA SCEPTRELE PREISTORICE FIGURATIVE RECENT PUBLICATE

Nicolae URSULESCU¹

Sceptrele figurative cu trăsături zoomorfe stilizate, răspândite pe vaste spații din estul și sud-estul Europei în perioada finală a chalcolithicului, au fost considerate în mod unanim semne de prestigiu ale unor personaje importante pe plan social, militar sau religios, fiindu-le consacrate numeroase studii și sinteze². Aceste lucrări au prezentat

¹ Facultatea de Istorie, Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași.

² D. Berciu, *Asupra problemei așa-numitelor sceptre de piatră din R.P.R.*, în *SCIV*, V, 1954, 3-4, p. 537-548; Vl. Dumitrescu, *Cîteva precizări cu privire la sceptrele în formă de capete de cal din R.P.R. și din U.R.S.S.*, în *SCIV*, VI, 1955, 3-4, p. 925-936; A. Dodd-Oprișescu, I. Mitrea, *Le sceptre de pierre de Mogoșești – Siret, dép. de Iași, Roumanie. Problèmes d'origine et de datation*, în *TD*, 4, 1983, p. 5-11 (varianta română în *Carpica*, XV, 1983, p. 71-95); B. Govedarica, E. Kaiser, *Die äneolithischen abstrakten und zoomorphen Steinzepter Südost- und Osteuropas*, în *EurAntiq*, 2, 1996, p. 59-103; F. Burtănescu, S. Țurcanu, *Un nou sceptru eneolitic descoperit în Moldova*, în *TD*, XVIII, 1997, p. 75-95; B. Govedarica, *Zepterträger – Herrscher der Steppen. Die frühen Ockergräber des älteren Neolithikums im Karpaten-Balkanischen Gebiet und im Steppenraum Südost- und Osteuropas*, în colecția „Heidelberger Akademie des Wissenschaften Internationale Interakademische Kommission für die Erforschung des Vorgeschichte des Balkans. Monographien“, Bd. VI, Mainz, 2004; N. Harțuche, *Sceptrele din piatră zoomorfe – interpretare și cronologie*, în *Pontica*, 37-38/2004-2005, p. 71-97; A. Frînculeasa, P. Mirea, *Asupra unei reprezentări zoomorfe descoperită în tell-ul Gumelnița de la Ciolănești din Deal, jud. Teleorman*, în C. Croitoru (ed.), *Perspective asupra istoriei locale în viziunea tinerilor cercetători*, III, Galați, 2007, p. 37-46; V. A. Dergacev, *O skipetrakh, o lošadiakh, o vojne. Etjudy v zaščitu migracionnoj koncepcii M. Gimbutas*, Sankt-Peterburg, 2007; S. Enea, *Symboles énéolithiques du pouvoir et du statut social. Sur les sceptres en pierre*, în *Codrul Cosminului*, S. N., 14 (24), 2008, p. 3-19; F. Gogâltan,

repertoriile descoperirilor de sceptre și au tratat amănunțit diverse aspecte tipologice, funcționale și simbolice ale acestei categorii de artefacte, astfel că nu mai este cazul să revenim aici asupra acestor probleme. Dar, în ultimii ani au mai fost publicate câteva sceptre preistorice³, care ridică probleme noi privind repertoriul tipologic și interpretarea acestor piese. În cele ce urmează ne vom referi îndeosebi la trei asemenea piese și la semnificația lor.

1. **Ciolăneștii din Deal** (com. Ciolănești, jud. Teleorman). În săpăturile întreprinse în anii 1964-1966 în tell-ul „Măgura Țui” din această localitate a fost descoperită o așezare din faza Gumelnița A2⁴. În campania din 1966 a fost găsit un sceptru zoomorf stilizat (H = 10,5 cm; L = 9 cm; lățime maximă = 3 cm), modelat dintr-un corn de cerb, care a rămas în depozitul Muzeului Județean Teleorman din Alexandria, fiind publicat de curând⁵. Deși partea superioară a obiectului amintește de aspectul sceptrelor zoomorfe de piatră⁶, totuși piesa se deosebește de acestea, mai ales prin două elemente de noutate:

a. este făcută dintr-un alt material decât piatra;

b. are un alt sistem de fixare în mâner, anume printr-o tijă verticală, aflată la partea inferioară a piesei. Rupturile care se văd pe această tijă au fost făcute probabil intenționat, pentru a facilita introducerea piesei în mâner (Fig. 1).

Piese de piatră cunoscute până acum aveau o formă aparent ovală, fixându-se în mâner prin partea posterioară (spinul), cu ajutorul

A. Ignat, *Transilvania și spațiul nord-pontic. Primele contacte (cca 4500-3500 a. Chr.)*, în *Tyragetia*, S. N., V (XX), 2011, 1, p. 7-38.

³ Avem în vedere numai sceptrele figurative (cu semnificație exclusiv simbolică), nu și buzduganele cruciforme de tip Mariupol, care pot fi atât simboluri de putere, cât și arme: B. Govedarica, *Die kreuzförmigen Steinkeulen in der frühen Kupferzeit Südost- und Osteuropas*, în N. Tasić, C. Grozdanov (eds.), *Homage to Milutin Garašanin*, Belgrade, 2006, p. 415-431; B. P. Niculică, *Sceptres cruciformes en pierre de l'énéolithique découverts sur le territoire de la Moldavie*, în V. Cotiugă, F.-A. Tencariu, G. Bodi (eds.), *Itinera in praehistoria. Studia in honorem magistri Nicolae Ursulescu*, Iași, 2007, p. 179-192.

⁴ M. Petrescu-Dîmbovița, S. Sanie, *Sondajul din tell-ul gumelnițean de la Ciolăneștii din Deal*, în *ArhMold*, VI, 1969, p. 41-53.

⁵ A. Frînculeasa, P. Mirea, *op. cit.*

⁶ *Ibidem*, p. 45, pl. 2.

unei proeminențe (cepul), fie în poziție verticală, fie, mai curând, orizontală⁷.

2. **Geangoești** (com. Dragomirești, jud. Dâmbovița). Sceptrul perforat, cu gaură pentru mâner, păstrat în colecția Muzeului din Târgoviște, provine dintr-o săpătură efectuată în 1970 în așezarea de tip tell din punctul „La Hulă”, care conținea niveluri de locuire aparținând fazelor Gumelnița A₂ și B₁⁸. Piesa este fragmentară; s-a păstrat doar partea din față, până în dreptul orificiului. Dimensiuni: L (păstrată) = 6,4 cm; l = 4,2 cm; grosimea = 2,8 cm; D orificiului = 1,5 cm; greutate = 83 gr⁹.

Autoarea studiului consideră că pe sceptrul de la Geangoești (Fig. 2) a fost reprezentat în mod realist, în basorelief și cu ajutorul unor incizii, un cap de om, cu o diademă/coroană pe frunte¹⁰. Trăsăturile faciale par să susțină această determinare, care, astfel, ar fi singura de acest fel între sceptrele cunoscute până în prezent.

Nu excludem însă posibilitatea de a fi vorba de o reprezentare antropozoomorfă, având în vedere unele trăsături asemănătoare cu imaginile modelate pe patru fragmente ceramice din așezarea fazei Cucuteni A de la Ruginoasa¹¹. Pe unul dintre aceste fragmente¹² masca facială de tip uman se asocia clar cu coarne (Fig. 3/2). Merită subliniat în mod deosebit faptul că, dacă nu ar fi apărut acest nou fragment cu asocierea clară a trăsăturilor umane și zoomorfe, vechile fragmente din săpătura efectuată în perioada interbelică (Fig. 3/1) ar fi continuat să fie considerate doar măști faciale antropomorfe¹³. Dar, pentru noul tip de reprezentare s-a propus denumirea de „taur celest”, care sugerează unirea zeității cu

⁷ B. Govedarica, E. Kaiser, *op. cit.*, p. 80-81, Abb. 9-10; V. A. Dergacev, *op. cit.*, p. 210-211, ris. 68-69.

⁸ A. Ilie, *Un sceptre anthropomorphe de la collection d'archéologie du Complexe Nationale et Musée « la Cour princière » de Târgoviște*, în *Dacia*, N. S., LVI, 2012, p. 33.

⁹ *Ibidem*, p. 36.

¹⁰ *Ibidem*, p. 35, fig. 2.

¹¹ H. Dumitrescu, *La station préhistorique de Ruginoasa*, în *Dacia*, III-IV/1927-1929, 1933, p. 73-74, fig. 16/2-3; 25/1-2; V. Chirica, M.-C. Văleanu, *Umanizarea taurului celest*, Iași, 2008, p. 123-125, 134-135, fig. 66-68.

¹² V. Chirica, M.-C. Văleanu, *op. cit.*, fig. 66/1; 67.

¹³ Vl. Dumitrescu, *Arta preistorică în România*, București, 1974, p. 217, fig. 233; Idem, *Arta culturii Cucuteni*, București, 1979, fig. 172.

simbolul masculin al taurului¹⁴. De altfel, această temă a fost sesizată chiar pe un vas (Fig. 4) din așezarea Gumelnița de la Geangoești¹⁵. În ceea ce privește sceptrul de la Geangoești (Fig. 2), considerăm că cele două proeminente ovale, situate de o parte și alta a frunții¹⁶ ar putea fi interpretate drept coarne. În acest caz, doar proeminența rotundă din mijlocul frunții poate fi un ornament al diademei. Linia incizată curbată din partea de jos a feței nu pare a indica gura¹⁷, având în vedere lungimea ei prea mare (merge dintr-o parte în alta a feței), ci, mai degrabă, bărbia, de sub care pornește barba. Cele două proeminente, situate de o parte și alta a bărbiei indică probabil urechile.

Sceptrul de la Geangoești se încadrează într-o categorie aparte a sceptrelor perforate, care nu mai aveau nevoie de elemente suplimentare (cepuri) pentru fixarea în mâner. În momentul de față se cunosc cel puțin 11 asemenea piese din spațiul cuprins între Volga și Dunărea de Jos¹⁸.

Cu toate că există o mare diversitate în privința detaliilor de reprezentare¹⁹, totuși, la cele mai multe dintre sceptrele perforate se

¹⁴ V. Chirica, M.-C. Văleanu, *op. cit.*, p. 123-148.

¹⁵ A. Ilie, F. Dumitru, *Un vase énéolithique zoomorfe de la collection du Complexe National Muséal Curtea Domnească Târgoviște*, în *Annales d'Université Valahia Târgoviște*, section d'Archéologie et d'Histoire, X/I, 2008, p. 43, fig. 1d.

¹⁶ A. Ilie, *op. cit.*, p. 35, fig. 2.

¹⁷ *Ibidem*, p. 35. De altfel, gura nu este indicată nici pe reprezentarea facială de pe fragmentul ceramic de la Ruginoasa (fig. 3/1) care păstrează partea inferioară a feței (H. Dumitrescu, *op. cit.*, p. 70, fig. 16/2; 25/1; Vl. Dumitrescu, *op. cit.*, 1974, p. 217, fig. 233).

¹⁸ A. Ilie, *op. cit.*, p. 38-43, fig. 4-6. Față de lista dată de autoarea citată (*Ibidem*, p. 39), V. A. Dergacev (*op. cit.*, p. 156, ris. 48) mai citează de pe teritoriul României exemplarele descoperite întâmplător de la Butimanu, jud. Dâmbovița (C. Boroneanț, V. Boroneanț, *Considerații asupra topoarelor „sceptre” din piatră, epoca bronzului, pe baza descoperirilor de la Butimanu*, în *Cercetări arheologice în București*, IV, 1992, p. 91-96) și Bocșa-Colțan, jud. Caraș-Severin (C. Müller, *Sceptrul de piatră de la Colțani-Bocșa*, în *Apulum*, V, 1964, p. 541-546), care au fost atribuite ipotetic (pe baza descoperirilor din zonă) culturii Tei (Bronz mijlociu), respectiv culturii Coțofeni (Bronz vechi).

¹⁹ A. Ilie, *op. cit.*, p. 39. Vezi și ciocanul-sceptru de la Cornățel (com. Buzoești, jud. Argeș), cu o reprezentare figurativă aparte (D. Măndescu, T. Cioflan, R. Maschio, *Noi aspecte ale eneoliticului târziu în zona Argeșului*, în *Argessis. Studii și comunicări*, Istorie 9, 2000, p. 19-24), care a provocat deja discuții în literatura de specialitate, în ceea ce privește

remarcă asemănarea frapantă a formei arcuite a părții lor anterioare cu cea a sceptrelor considerate „realiste”. Deși unii cercetători au inclus în categoria sceptrelor de piatră doar piesele fără gaură pentru mâner²⁰, considerăm că această delimitare nu a ținut totuși cont de existența acestei asemănări. De aceea, împărtășim mai curând cealaltă opinie²¹, conform căreia și sceptrele perforate trebuie incluse în aceeași categorie a pieselor „realiste”, deoarece partea anterioară (sceptrul propriu-zis) are același aspect și doar maniera de prindere în coadă este diferită.

De asemenea, socotim că este improprie denumirea de „topoare”²² sau „topoare-sceptre”²³ pentru această categorie de artefacte, deoarece ele nu au tăiș și, deci, nici rol funcțional de tăiere, chiar dacă au perforarea identică cu cea a topoarelor propriu-zise. Mai apropiată de realitate ni se pare denumirea de „sceptre-ciocan”²⁴ sau cea de „sceptre perforate”.

3. **Popricani** (jud. Iași). Sceptrul de piatră de la Popricani a fost găsit întâmplător pe coasta înaltă din partea de nord a localității²⁵. Lipsa contextului arheologic limitează posibilitățile de datare, putându-se apela doar la tipologie. Piesa prezintă realist capul unei păsări cu cioc lung și gros, din ordinul *Anseriforme*, probabil o gâscă sau o rață (Fig. 5/1). A fost lucrată dintr-o placă de gresie cuarțoasă, destul de moale, ceea ce a permis schițarea, prin incizare și scobire, a unor detalii anatomice. Dimensiuni: L maximă = 12,9 cm; H maximă (cu partea de prindere la mâner) = 7,3 cm, dar se reduce treptat spre capătul ciocului (2,0 cm); grosimea maximă = 1,7 cm. Zona mânerului (gâtul păsării) a fost acoperită cu liniuțe fin incizate, dispuse în rețea (Fig. 5/2B), care pare a indica penajul. Pe partea dreaptă, acest decor a fost șters aproape în totalitate, probabil pentru a se realiza o

descifrarea simbolului stilizat (A. Frînculeasa, P. Mirea, *op. cit.*, p. 38-39; V. Dergacev, *op. cit.*, p. 156-157).

²⁰ B. Govedarica, E. Kaiser, *op. cit.*, p. 66.

²¹ V. N. Danilenko, *Eneolit Ukrainy. Etnoistoričeskoe issledovanie*, Kiev, 1974, p. 104-106, ris. 69/2-3.

²² B. Govedarica, E. Kaiser, *op. cit.*, p. 66.

²³ V. Dergacev, *op. cit.*, p. 157, ris. 48.

²⁴ D. Măndescu, T. Cioflan, R. Maschio, *op. cit.*, p. 19-24.

²⁵ N. Ursulescu, V. Cotiugă, *Un nou tip de sceptru de piatră în preistoria României*, în *CercIst*, S. N., XXX-XXXI/2011-2012, 2012, p. 16-38.

subțiere a bazei, în vederea introducerii într-un mâner. Doar colțul din față a păstrat grosimea inițială a plăcii, sub forma unei proeminențe (cep de prindere), în scopul unei mai bune fixări în coadă (Fig. 5/2A).

Piesa, prin aspectul ei general și prin modul de realizare, este un unicat în cadrul sceptrelor de piatră. Dacă sceptrul stilizat în formă de pasăre reprezintă într-adevăr o gâscă, atunci se ridică interesante probleme în legătură cu motivația alegerii acesteia. Gâsca era apreciată pentru simțurile sale foarte ascuțite (vezi episodul salvării Capitoliului la atacul nocturn al galilor), deci, în credințele mai multor popoare ea a devenit un simbol al vigilenței²⁶, putând să aibă și un rol apotropaic pentru cel care purta un însemn al acestei păsări (așa cum era sceptrul), dar și pentru comunitatea din care făcea parte acest important personaj. Această valoare apotropaică se putea accentua și prin faptul că păsările acvatice erau asociate cu divinitatea solară, care, printre altele, simboliza și nemurirea²⁷. În general, păsările aveau un rol important în credințele diferitelor popoare, considerându-se că ele asigurau legătura dintre Pământ și Cer, inclusiv dintre oameni și forțele uraniene²⁸.

Reprezentări avimorfe, realizate din alte materiale și prin alte tehnici de lucru, se întâlnesc atât în cultura Cucuteni, cât și în epoca bronzului sau în Hallstatt. Spre aceste perioade trimit și siturile semnalate în zona descoperirii sceptrului de la Popricani²⁹.

În cultura Cucuteni, reprezentări de păsări acvatice apar pe vase, fie pictate în cadrul unor scene cu conținut simbolic³⁰, fie sub formă de

²⁶ M. Coman, *Mitologie populară românească*, II, București, 1988, p. 12.

²⁷ G. Nițu, *Elemente mitologice în creația populară românească*, București, 1988, p. 82.

²⁸ J. Chevalier, A. Gheerbrant, *Dicționar de simboluri*, 3 (P-Z), București, 1995, p. 23; E. Comșa, *Figurinele și alte piese de lut ars reprezentând păsări din epoca neolitică descoperite în Moldova*, în *CercIst S. N.*, XVIII-XX/1999-2001, 2002, p. 102.

²⁹ V. Chirica, M. Tanasachi, *Repertoriul arheologic al județului Iași*, vol. 2, Iași, 1985, p. 320-321, punctele 7, 8 și 10.

³⁰ A. Nițu, *Reprezentarea păsării în decorul pictat al ceramicii cucuteniene din Moldova*, în *CercIst S. N.*, VI, 1975, p. 45-54; Vl. Dumitrescu, *op. cit.*, 1979, p. 66-68, fig. 54-55; V. I. Markevici, *Pozdne tripol'skie plemena severnoj Moldavij*, Kișinev, 1981, p. 144-145, ris. 7/4, 24/1, 27/2, 57/10; D. Boghian, C. Mihai, *Le complexe de culte et le vase à*

protome plasate mai ales pe marginea castroanelor din faza A³¹, dar există și reprezentări de sine stătătoare, ca statuete³², ceea ce denotă că păsărilor li se atribuia un anume rol ritual. Protoma unui vas din așezarea Cucuteni A de la Mărgineni (jud. Bacău), redă, în mod realist, capul unei păsări de baltă³³, probabil o gâscă sălbatică.

În epoca bronzului și în Hallstatt, forma sceptrelor de piatră se modifică substanțial: pe lângă măciuci și buzdugane (cu forme asemănătoare celor din perioada eneolitică), apar îndeosebi sceptre cilindrice, ușor tronconice, cu cap în formă de ciupercă³⁴, semănând cu o coloană miniaturală sau cu un frecător (pilug) de mojar.

Totuși, imaginile ornitomorfe (mai ales cele ale păsărilor acvatice) ocupă și ele un loc important în epoca metalelor, mai ales în legătură cu cultul dominant al soarelui, exprimat atât în mod explicit (cercuri cu raze, vârtejuri spiralice ș.a.), cât și prin simboluri. Astfel, imaginile stilizate ale păsărilor acvatice sunt prezente ca însoțitoare ale numeroaselor miniaturi de care sau luntri solare³⁵. Aceste reprezentări sunt legate de credința că

décor ornithomorphe peint découverts à Buznea (dép. de Iași), în M. Petrescu-Dîmbovița et alii (eds.), *La civilisation de Cucuteni en contexte européen*, BAI I, Iași, 1987, p. 313-324.

³¹ A. Nițu, *Teme plastice ornitomorfe și zoomorfe pe ceramica cucuteniană din Moldova*, în *CercIst*, S. N., VII, 1976, p. 49-55.

³² E. Comșa, *op. cit.*, p. 89-104.

³³ A. Nițu, *op. cit.*, 1976, p. 49-50, fig. 1; Vl. Dumitrescu, *op. cit.*, 1979, p. 90, fig. 184; E. Comșa, *op. cit.*, p. 92-93, fig. 2/6.

³⁴ N. Boroffka, E. Sava, *Zu den steinernen „Zeptern/Stössel-Zeptern”, „Miniatursäulen” und „Phalli” der Bronzezeit Eurasiens*, în *Archäologische Mitteilungen aus Iran und Turan*, 30, 1998, p. 17-113; C.-E. Ursu, I. Mitrea, *Considerații asupra sceptrelor tronconice din piatră descoperite pe teritoriul României*, în *Suceava*, 26-28/1999-2001, 2001, p. 159-171; M. Irimia, *Sceptre de piatră inedite din județul Constanța și unele considerații privind legăturile zonei vest-pontice cu spațiul egeean în bronzul târziu*, în *Pontica*, 41, 2008, p. 79-117; V. Diaconu, L.-E. Istina, *Un sceptru de piatră atribuit epocii bronzului provenit de la Măgura, județul Bacău*, în *Carpica*, XL, 2011, p. 53-62 (cu bibliografia actualizată).

³⁵ C. Pare, *From Dupljaja to Delphi: the ceremonial use of the wagon in later prehistory*, în *Antiquity*, 63, 1989, p. 80-100; Idem, *Wagons and wagon-graves of the Early Iron Age in Central Europe*, Oxford, 1992; N. Boroffka, *Bronzezeitliche Wagenmodelle im*

Soarele se ridică dimineța din ape, călătorește pe bolta cerească într-un vehicul tras de păsări acvatice, întorcându-se seara în același mediu al apelor³⁶.

Este, deci, posibil ca reprezentările de păsări acvatice, însoțitoare ale soarelui, să fi fost utilizate și ca sceptre, în calitate de simboluri solare, probabil de către personaje cu atribuții religioase în cadrul comunităților din epoca bronzului și prima perioadă a epocii fierului. O asemenea interpretare s-ar putea susține prin existența unor piese (Fig. 6) oarecum asemănătoare cu cea de la Popricani, găsite în contexte religioase (temple) din Orientul Apropiat (Israel, Iordania, Palestina și Liban) – toate din faza canaanită târzie (Bronz târziu III), datată aproximativ în secolele XIV-XIII î. Hr.³⁷, ceea ce corespunde cu perioada culturii Noua din România.

Din păcate, nici din această perioadă nu se cunosc, pe teritoriul României (sau în zonele învecinate), alte sceptre de piatră cu reprezentări ornitomorfe, care să poată servi ca analogie piesei de la Popricani. Există, însă, în Europa centrală, unele piese de bronz, de tipul celor din depozitul de la Gușterița (Fig. 7/1), jud. Sibiu³⁸, care reprezintă protome avimorfe (Fig. 7/2-8) cu un știft pentru înfigere (Fig. 7/1-6)³⁹, sau cu tuburi de legătură (Fig. 7/7)⁴⁰, ori cu o gaură în corpul păsării pentru fixare (Fig. 7/8)⁴¹.

Karpatenbecken, în M. Fansa, S. Burmeister (Hrsg.), *Rad und Wagen – Der Ursprung einer Innovation. Wagen im Vorderen Orient und Europa*, Mainz am Rhein, 2004, p. 347-354.

³⁶ V. Kernbach, *Dicționar de mitologie generală*, București, 1989, p. 99, 548-549; R. Vulcănescu, *Mitologie română*, București, 1985, p. 367-384; I. Evseev, *Dicționar de simboluri și arhetipuri culturale*, Timișoara, 1994, p. 29, 68-69, 88-89, 130, 170.171; J. Chevalier, A. Gheerbrant, *op.cit.*, vol. 1 (A-D), 1994, p. 248-251; vol. 2 (E-O), 1994, p. 98-99, 204-207; vol. 3 (P-Z), 1995, p. 23-27, 237-243.

³⁷ H. Müller-Karpe, *Handbuch der Vorgeschichte*, Bd. IV (*Bronzezeit*), München, 1980, II. Teil, p. 745, 748-749, 751, 753, 755; III. Teil, pl. 126/B8; 130/A9; 132/13; 117/45, nr. 56; 120/A7; 153/10.

³⁸ M. Petrescu-Dîmbovița, *Depozitele de bronzuri din România*, București, 1977, p. 96, pl. 160/1-2.

³⁹ H. Müller-Karpe, *op.cit.*, III. Teil, pl. 379/B4; 412/H; 420 /1-2; 421/K9.

⁴⁰ *Ibidem*, pl. 378/10; 420 /24.

⁴¹ *Ibidem*, pl. 421/C1.

O analogie interesantă pentru pasărea reprezentată pe sceptrul de la Popricani provine din mormântul nr. 5 al curganului nr. 3 din necropola tumulară săpată în anul 2006, lângă satul Rjabičev (raion Volgodosn, reg. Rostov, Rusia) din zona Donului Inferior. Este vorba de un baston-sceptru de lemn⁴², cu capătul în forma unui cap de pasăre cu cioc lung (9,5 cm) și cu mânerul învelit într-o bandă de cupru (lată de 0,8 cm) (Fig. 8/3-4). Bastonul era depus (cu ciocul păsării spre sud) lângă femurul unui schelet de bărbat (45 de ani) chircit pe dreapta, cu capul la SSE și cu picioarele îndoite⁴³. Personajul înmormântat aici s-a bucurat de respectul comunității, care a înălțat special mantaua mobilei (peste una anterioară) pentru mormântul său, înzestrându-l și cu un inventar de prestigiu⁴⁴. În afară de toiagul-sceptru, lângă decedat era depus încă un sceptru de piatră alungit (41 cm), sub formă de topor cu un capăt rotunjit (Fig. 8/1), precum și un inel de os (Fig. 8/2)⁴⁵. Autorii consideră că mormântul este de tradiție Jamnaja târzie pentru zona Volga-Preurali și că reprezintă cultul liderilor înaintați în vârstă, iar pasărea de pe sceptru ar putea fi legată de cultul indo-european al păsării-demiurg, creatoare a lumii⁴⁶.

În concluzie, piesa găsită la Popricani reprezintă un nou tip de sceptru preistoric de piatră. Necunoașterea contextului arheologic al descoperirii nu ne permite deocamdată decât să formulăm ipoteze în legătură cu atribuirea cultural-cronologică a piesei. Datele indirecte sugerează fie o datare în eneoliticul dezvoltat sau final, fie la sfârșitul epocii bronzului – Hallstatt timpuriu. Doar apariția unor noi sceptre avimorfe similare, cu context clar de descoperire va putea să ajute și la datarea piesei de la Popricani⁴⁷.

*

⁴² S. N. Korenevskij, S. E. Žerebilov, I. N. Parusimov, *Nakhodka kamennogo „žezla” na levoberež’e Nižnego Dona i tipy Evrazijskikh kamennykh steržnevidnykh skipetrov*, în *Arkheologija Vostočno-Evropejskoj stepi*, 6, Saratov, 2008, p. 208, ris. 2/3-4.

⁴³ *Ibidem*, p. 200-203, ris. 1/1-2.

⁴⁴ *Ibidem*, p. 200-201.

⁴⁵ *Ibidem*, p. 202-203, ris. 1/2; 2/1-2; 3/8.

⁴⁶ *Ibidem*, p. 205.

⁴⁷ N. Ursulescu, V. Cotiugă, *op. cit.*, p. 30.

Ultimele descoperiri de sceptre de pe teritoriul României aduc în atenție noi teme de reflecție cu privire la tipologia, originea și semnificația acestei importante categorii de artefacte preistorice. Până acum, specialiștii au discutat mai mult despre clasificările tipologice, luându-se în calcul forma sceptrelor și tipul de reprezentări schițate pe acestea.

În ceea ce privește tipologia, devine tot mai evident că apar mai multe criterii de clasificare decât cel tradițional, care a împărșit sceptrele figurative în realiste și abstracte⁴⁸. Astfel, dacă luăm în considerare modul de fixare a sceptrului în mâner, atunci constatăm existența a trei tipuri:

a. cel „clasic”, cu prinderea prin partea dorsală („spinul”); este tipul cel mai des întâlnit, cu cele două variante de redare a imaginii (realistă și abstractă);

b. cu perforare în partea centrală a piesei, unde se introduce mînerul, ca la Geangoești;

c. cu tijă verticală (ca la Ciolănești din Deal).

În timp ce primul tip lasă la vedere doar partea din față a sceptrului, celelalte două lasă liber întreg corpul piesei.

Mai puțin s-a subliniat faptul (extrem de important, în opinia noastră) că nu există, în materialul cunoscut până acum, două reprezentări absolut identice, ci doar asemănări de ordin formal. Nu este vorba, deci, de produse de serie, realizate în anumite centre, ci de piese obținute în comunități diverse, dar care se inspiră dintr-un ceremonial anume al puterii, cu semnificații sociale și de cult, răspândit și acceptat pe spații vaste, începând din perioada chalcolithică – moment din care există și dovezi că a reușit să se impună un nou tip de organizare socială, acela de *chiefdom*⁴⁹. Acest ceremonial de purtare a sceptrelor conferea prestigiu și o autoritate suplimentară persoanelor care dobândeau acest drept, ca urmare a recunoașterii statutului lor din partea comunității căreia îi aparțineau. Sceptrul, ca simbol al puterii (spirituale, militare sau judiciare), trebuia să

⁴⁸ Considerăm că termenul de „sceptre abstracte” este mult mai potrivit decât cel de „sceptre schematizate”, deoarece, la această categorie de sceptre nu s-a urmărit o schematizare a reprezentărilor considerate realiste, ci doar transpunerea materială a ideii abstracte de sceptru.

⁴⁹ E. R. Service, *Primitive Social Organization. An evolutionary perspective*, New York, 1962; J. Lichardus *et alii*, *La Protohistoire de l'Europe*, Paris, 1985, p. 504-505.

primească astfel anumite particularități (prin formă sau prin grafică), legate de specificul respectivei comunități, prin care să se deosebească de piesele similare (dar nu identice) ale altor grupuri umane. Un asemenea mod de abordare a problemei sceptrelor ar explica, în opinia noastră, de ce aceste piese formează o categorie unitară de artefacte, dar cu deosebiri formale clare, uneori extrem de accentuate.

Credem că o paralelă care poate explica bine forma și semnificația sceptrelor preistorice se găsește în coroanele din perioada istorică. Toate coroanele sunt legate de ideea monarhică, dar fiecare are particularitățile sale, deosebind astfel un suveran (ca reprezentant al unui popor) de un altul.

De aceea, considerăm că este normală realitatea arheologică a găsirii unor forme diversificate de sceptre. Este mai puțin important să se încerce găsirea locului de origine al diferitelor categorii tipologice de sceptre, pentru că, în multe cazuri, acestea, prin simbolul pe care îl exprimă, sunt legate probabil de o anume comunitate și zonă. Privind lucrurile în acest fel, există motive să credem că sceptrele au avut același destin istoric precum ceramica de tip C. Chiar dacă acest tip de ceramică a apărut inițial în mediul cultural al populațiilor predominant pastorale din stepile nord-pontice, totuși, în scurt timp, prin deplasări spre vest ale unor comunități din lumea stepelor, ca și prin influență culturală, ea a devenit, într-un timp istoric relativ scurt, una din categoriile ceramice autohtone în mediile culturale ale unor populații agricole, precum Cucuteni-Tripolie sau Gumelnița, diversificându-se, ca aspect, prin pastă, proces de realizare, forme și chiar sistem ornamental⁵⁰.

Problema cea mai dificilă rămâne încercarea de descifrare a simbolului pe care fiecare sceptru îl poartă. Din acest punct de vedere, însă,

⁵⁰ A. Dodd-Oprițescu, *Considerații asupra ceramicii Cucuteni C*, în *SCIVA*, 31, 1980, 4, p. 547-556; Eadem, *Vecinii estici și nord-estici ai triburilor Cucuteni-Tripolie*, în *SCIVA*, 34, 1983, 3, p. 222-234; Șt. Cucos, *Ceramica de tip „C” din aria culturii Cucuteni*, în *MemAntiq*, IX-XI/1977-1979, 1985, p. 63-92; O. Cotoi, *Observații privitoare la tehnologia și materiile prime utilizate la prepararea pastei ceramicii Cucuteni C*, în *Annales Universitatis Apulensis, Series Historica*, 11/I, 2007, p. 153-160; E. G. Starkova, *Keramika tipa Kukuteni C na tripol'skikh pamjatnikakh perioda BII-CI*, în *Rossijskaja Arkheologija*, 3, 2008, p. 16-25 ș.a.

deocamdată nu se pot emite decât supoziții și ipoteze. Explicația cea mai plauzibilă ni se pare a fi aceea a unei reprezentări totemice, sub care, poate, se ascundea o divinitate importantă pentru comunitatea respectivă. Firește, pot fi avansate și alte supoziții, dar cert e doar faptul că acest simbol impunea membrilor comunității respect și poate teamă – sentimente ce se transmiteau și față de persoana îndrituită de a purta sceptrul.

Nu putem exclude nici posibilitatea ca unele sceptre, de o factură evident străină de mediul cultural în care au fost găsite, să fi intrat în posesia comunității locale, fie ca dar (primit din partea unui grup alogen, ajuns în acele locuri), fie ca trofeu de război, în urma prinderii/omorării vreunui conducător al unui asemenea grup străin⁵¹.

Problema sceptrelor preistorice rămâne încă un subiect deschis și controversat, care va putea fi clarificat (măcar parțial) prin noi descoperiri, ca și prin reevaluarea istorică și interdisciplinară a celor deja existente.

QUELQUES COMMENTAIRES CONCERNANT LES SCEPTRES PRÉHISTORIQUES FIGURATIFS RÉCEMMENT PUBLIÉS

(Résumé)

On présente et analyse quelques sceptres préhistoriques (provenant de Ciolănești din Deal, Geangoești et Popricani), trouvés dans les zones extra carpatiques de la Roumanie (la Valachie et la Moldavie), qui ont apporté de nouvelles données sur les matières premières à partir desquelles ces pièces de prestige ont été obtenues, aussi bien que sur la typologie et la signification des représentations. C'est la conclusion de l'auteur que les classifications typologiques actuelles des sceptres puissent être élargies en fonction de ces nouvelles trouvailles, selon la matière première ou selon le système d'emmanchement aussi bien que selon l'image représentée (par exemple, des figures anthropozoomorphes ou des oiseaux aquatiques). On considère qu'il ne s'agit pas tant d'une circulation de ces sceptres sur des espaces très larges que surtout de l'idée symbolique représentée par ceux-ci. On a observé que les sceptres connus jusqu'au présent ont tous quelques particularités, par lesquelles ils diffèrent d'autres exemplaires semblables du point de vue typologique. Cette réalité pourrait être expliquée par la production locale des sceptres, qui reflétaient une caractéristique

⁵¹ A se vedea numeroasele cazuri menționate de etnologie ale unor trofee purtate de vânători/războinici și care provin de la animalele răpuse sau dușmanii capturați/uciși.

de la communauté respective, d'où le personnage important avec le droit de porter ce symbole du pouvoir et de l'autorité provenait. On n'exclut non plus la possibilité en ce qui concerne quelques sceptres de représenter des dons ou des trophées de guerre.

Liste des illustrations:

- Fig. 1. Ciolănești din Deal. Sceptre zoomorphe de corne de cerf (d'après Frînculeasa, Mircea 2007, 45).
- Fig. 2. Geangoiești. Sceptre perforé (d'après Ilie 2012, 34).
- Fig. 3. Ruginoasa. Des fragments céramiques avec des représentations faciales (d'après V. Dumitrescu 1974, 217, 2; d'après Chirica, Văleanu 2008, 137-138).
- Fig. 4. Geangoiești. Vaisseau zoomorphe : fragments et reconstitution (d'après Ilie, Dumitru 2008, 160).
- Fig. 5. Popricani. Sceptre avimorphe en pierre (d'après Ursulescu, Cotiugă 2012, 34).
- Fig. 6. Têtes d'oiseaux du Proche-Orient pendant l'époque cananéenne tardive (Bz tardif III): 1 - Tell ed-Duweir/Lekis; 2 - Amman; 3 - Betsan; 4 - Kamid el-Loz; 5 - Megiddo (d'après Muller-Karpe 1980, III, Taf. 117/45; 120/B8; 153/10; 130/A9; 132/13).
- Fig. 7. Représentations ornithomorphes de l'époque du bronze de l'Europe Centrale. 1. Gușterița (d'après Petrescu-Dîmbovița 1977, pl. 160/1-2); 2. Nagydem; 3. Inn bei Töging; 4. Staudach; 5-6. Hart; 7. Zsujta; 8. Hader (d'après Muller-Karpe 1980, III, Taf. 379/B4; 412/H; 421/K9; 420/1-2, 24; 378/10; 421/C1).
- Fig. 8. Necropole tumulaire de Rjabicev. Inventaire du tombeau no. 5 du tumulus 3: 1 - sceptre en pierre; 2 - anneau en os; 3-4 - bâton-sceptre en bois, avec le bout sous la forme de tête d'oiseau (d'après Korenevskij, Zerebilov, Parusimov 2008, 208).

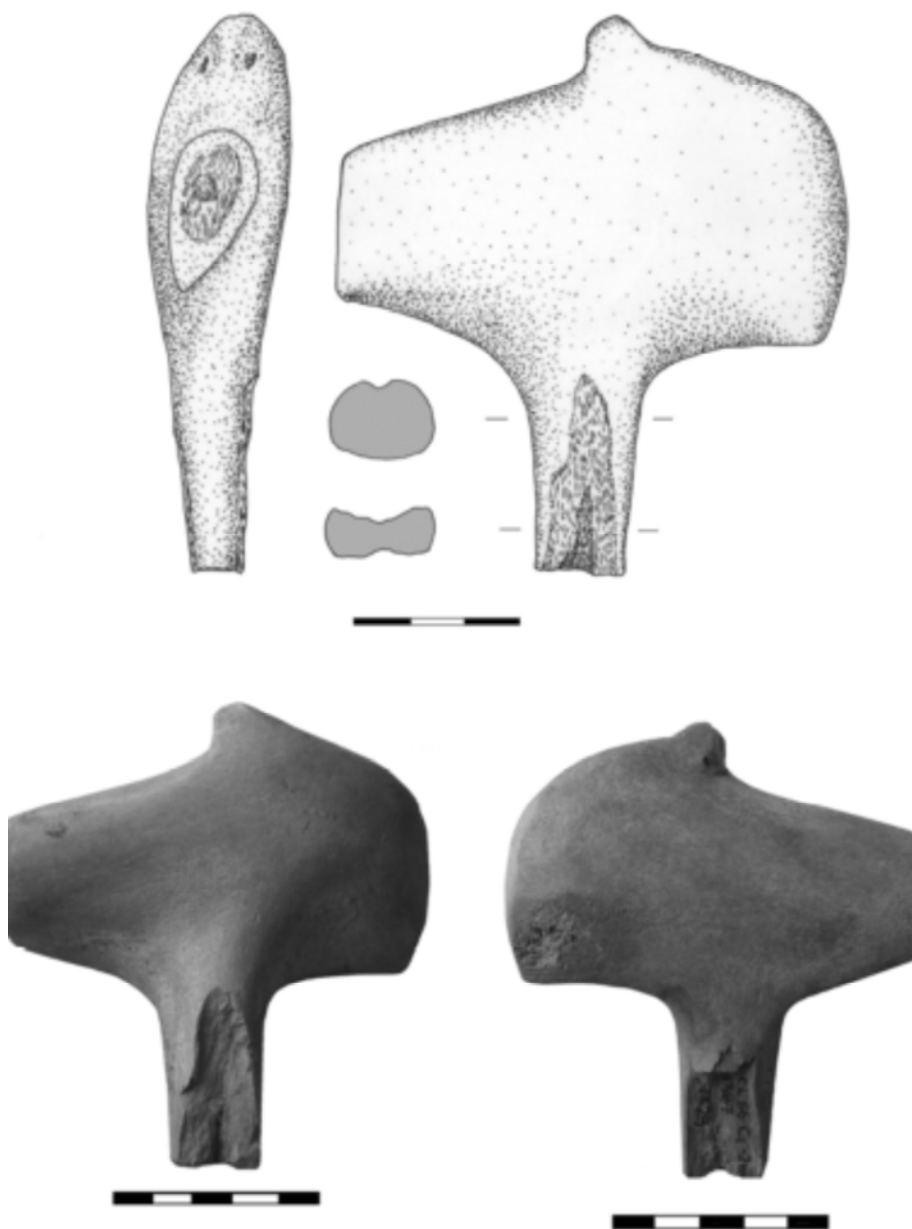

Fig. 1. Ciolănești din Deal. Sceptru zoomorf din corn de cerb
(*apud* Frînculeasa, Mirea 2007, 45)

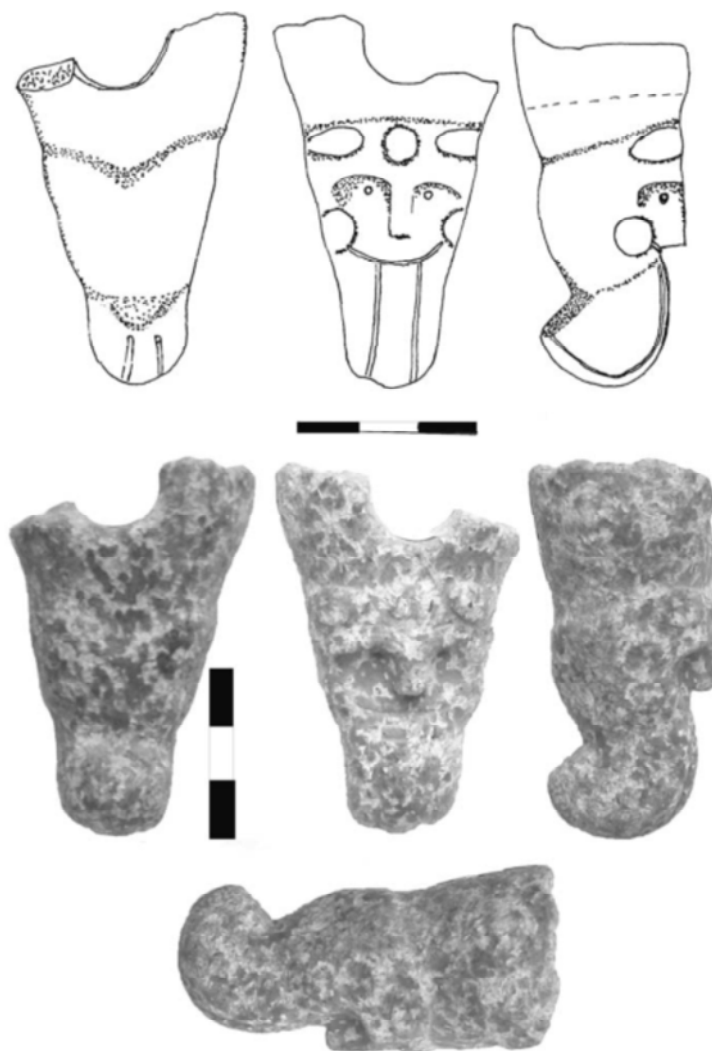

Fig. 2. Geangoești. Sceptru perforat (*apud* Ilie 2012, 34)

1

2

Fig. 3. Ruginoasa. Fragmente ceramice cu reprezentări faciale
(1: *apud* V. Dumitrescu 1974, 217; 2: *apud* Chirica, Văleanu 2008, 137-138)

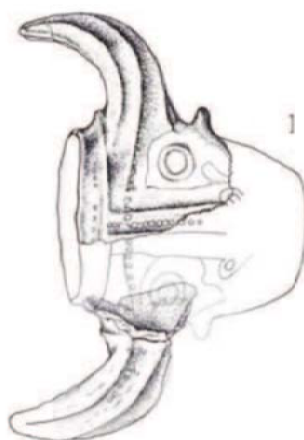
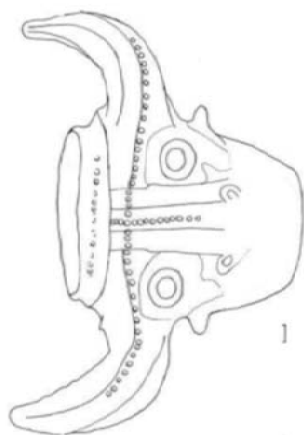

Fig. 4. Geangoești. Vas zoomorf: fragmente și reconstituire (*apud* Ilie, Dumitru 2008, 160)

1

2

Fig. 5. Popricani. Sceptru avimorf de piatră (*apud* Ursulescu, Cotiugă 2012, 34)

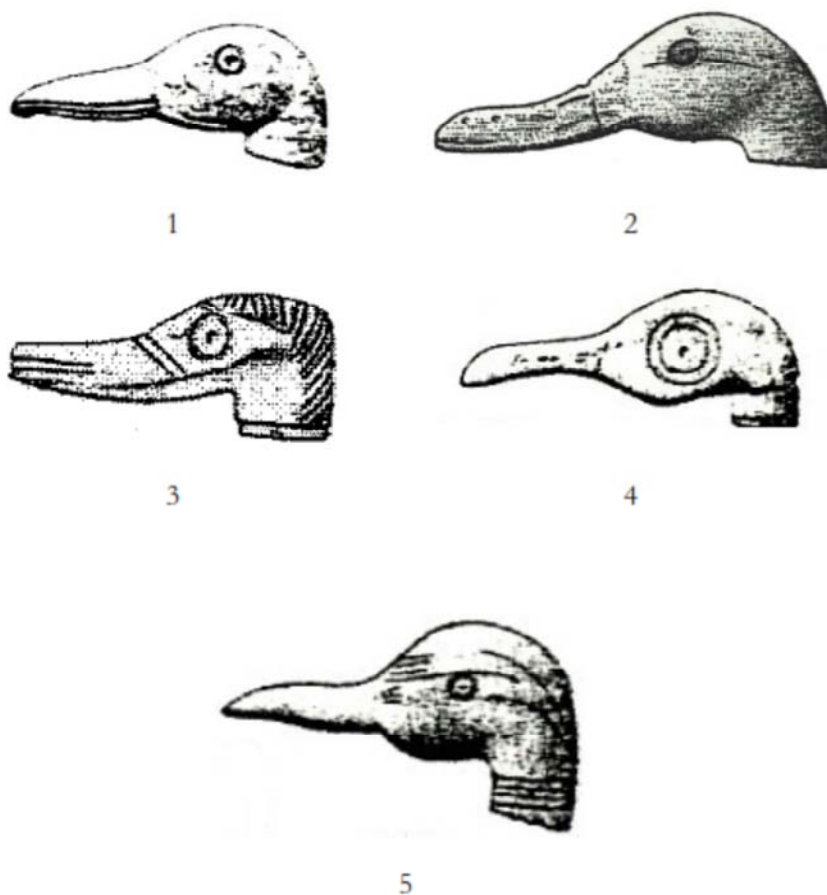

Fig. 6. Capete de păsări din Orientul Apropiat din faza canaanită târzie (Bz târziu III): 1 - Tell ed-Duweir/Lekiš ; 2 - Amman ; 3 - Betšan ; 4 - Kamid el-Loz ; 5 - Megiddo (apud Müller-Karpe 1980, III, Taf. 117/45; 120/A7; 126/B8; 153/10; 130/A9; 132/13)

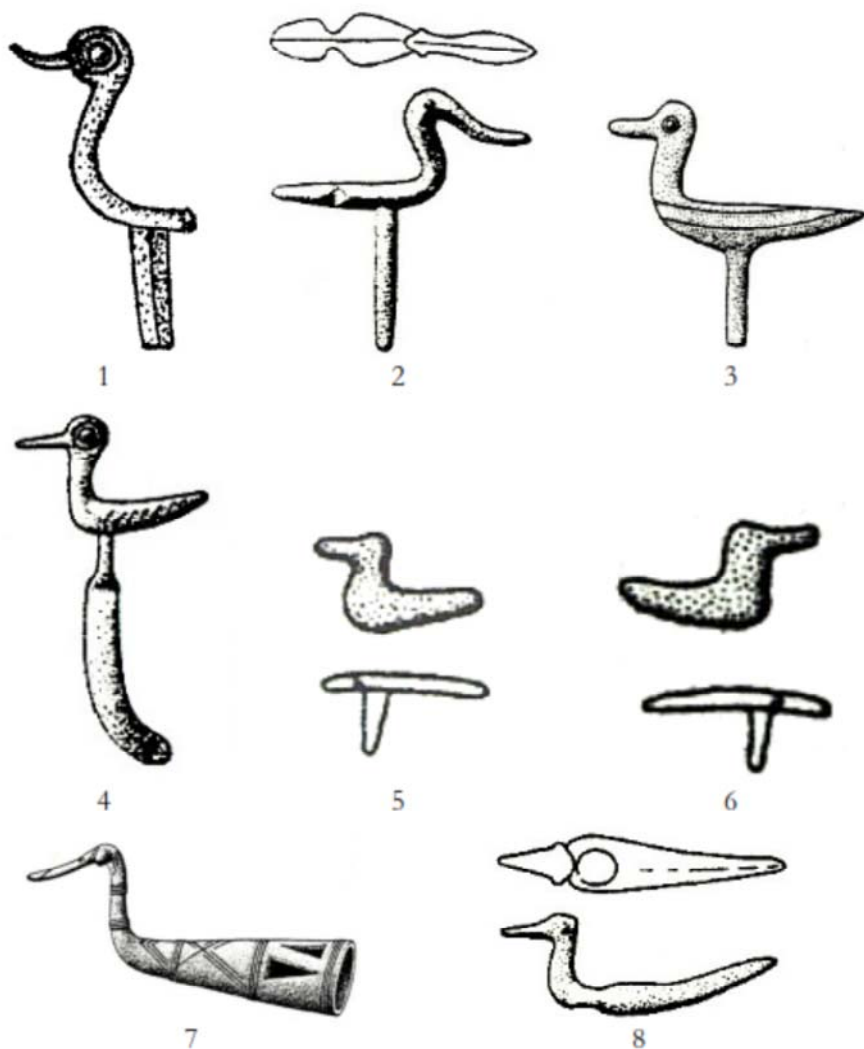

Fig. 7. Reprezentări ornitomorfe ale epocii bronzului din Europa Centrală.
 1. Gușterița (*apud* Petrescu-Dîmbovița 1977, pl. 160/1-2); 2. Nagydém; 3. Inn bei Töging; 4. Staudach; 5-6. Hart; 7. Zsujta; 8. Hader (*apud* Müller-Karpe 1980, III, Taf. 379/B4; 412/H; 421/K9; 420 /1-2, 24; 378/10; 421/C1)

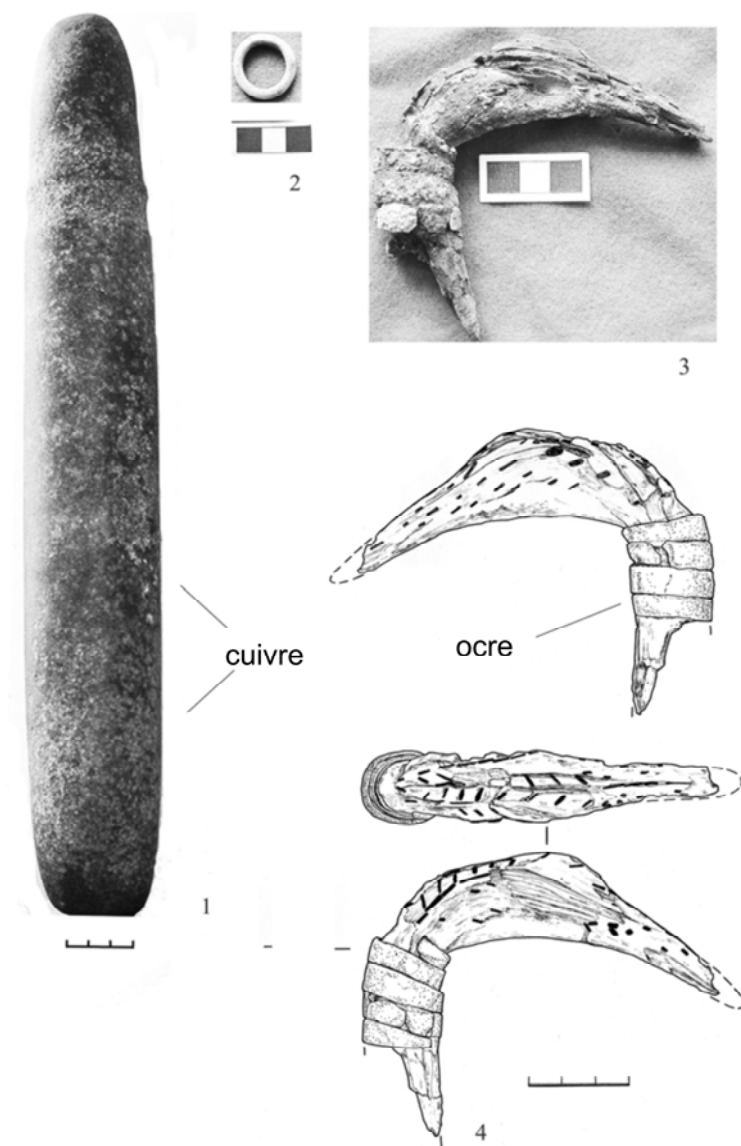

Fig. 8. Necropola tumulară de la Rjabičev. Inventarul mormântului nr. 5 din tumulul 3: 1 - sceptru de piatră; 2 - inel de os; 3-4 - baston-sceptru de lemn, cu capătul în formă de cap de pasăre
(*apud* Korenevskij, Žerebilov, Parusimov 2008, 208)

OBIECTE DIN EPOCA BRONZULUI DESCOPERITE PE VALEA SIRETULUI

Vasile DIACONU¹
Daniela CALISTRU²
Daniel-Florin SAVA³

În colecțiile Muzeului Municipal Pașcani, printre piese arheologice provenite din donații, cercetări de suprafață și descoperiri întâmplătoare, se găsesc o serie de artefacte care sunt atribuite epocii bronzului. Cele mai multe dintre acestea oferă indicii cronologice și culturale importante, motiv pentru care, în rândurile de față, ne propunem să le introducem în circuitul științific.

Lotul de piese care constituie subiectul acestui articol provine din câteva localități aflate pe Valea Siretului, în împrejurimile orașului Pașcani (jud. Iași) (Fig. 1). Pentru că nu sunt cunoscute informații concludente privitoare la contextul arheologic în care s-au aflat aceste obiecte, subliniem necesitatea studierii lor în raport cu alte descoperiri existente în arealul asupra căruia ne-am îndreptat atenția⁴, sau chiar dintr-o zonă mai cuprinzătoare ce include analogii menite să ofere unele repere de ordin cronologic și cultural.

În cele ce urmează, după o descriere a artefactelor, vor fi discutate câteva elemente de tipologie, precum și detalii care permit stabilirea unor paliere temporale în care pot fi incluse piesele de mai jos.

¹ Muzeul de Istorie și Etnografie, Târgu Neamț.

² Muzeul Municipal Pașcani.

³ Muzeul Municipal Pașcani.

⁴ Vezi mai ales V. Chirica, M. Tanasachi, *Repertoriul arheologic al județului Iași*, I și II, Iași, 1984, 1985, p. 201-214, p. 299-302 și p. 447-451; C. Ionomu, V. Chișcă, *Descoperiri arheologice în comuna Vânători, județul Iași*, în *ArhMold*, XVII, 1994, p. 291-296.

* * *

1. **Topor de piatră** (nr. inv. 476). Piesa provine de pe teritoriul satului Hârtoape, din punctul *Dealul Cepei* (comuna Vânători, jud. Iași). A fost confecționată dintr-o rocă locală, sedimentară, de culoare maronie. Corpul este alungit și îngust, ușor îngroșat în zona perforației pentru fixarea cozii, iar muchia cilindrică se termină printr-o suprafață ușor convexă. Pe partea din față a toporului se găsește o nervură mediană care imită cusătura de turnare (bavura) în forme bivalve a exemplarelor metalice. Profilul este ușor arcuit, iar tăișul este drept și puțin curbat în partea din spate. Suprafața artefactului a fost foarte bine șlefuită, dar prezintă unele deteriorări în zona perforației pentru fixarea cozii și pe tăiș (Fig. 2).

Dimensiuni: lungime - 14 cm; lățime tăiș - 5 cm; diametrul perforației - 1,8 cm; diametrul muchiei - 3,4 cm.

2. **Fragmente ceramice** (nr. inv. 149). Din perimetrul localității Hârtoape a fost recuperat un lot ceramic, constituit din mai multe fragmente de vase. Caracteristicile morfologice și decorative ale acestora impun descrierea lor individuală, după cum urmează:

2a. Fragmente dintr-un vas prevăzut cu două torți supraînălțate. A fost lucrat dintr-o pastă omogenă, cu nisip și pietricele în structură. Arderea s-a realizat în mediu reducător, suprafața exterioară a vasului având nuanțe de cenușiu, brun și cărămiziu. Marginea superioară este dreaptă, iar toarta în bandă lată pornește de deasupra curburii maxime a recipientului. Decor: sub marginea superioară se găsește o bandă din două linii orizontale, paralele, care încadrează un șir de impresiuni puțin adânci; pe corp se întâlnesc triunghiuri incizate, cu vârful în jos, având câmpul hașurat, fiind delimitate la partea superioară de o bandă formată din linii incizate și impresiuni (Fig. 3/1; Fig. 4/1, 2).

2b. Fragment ceramic, de culoare brun-cărămizie, lucrat din pastă ușor friabilă, cu nisip și cioburi pisate în compoziție. A făcut parte dintr-un vas cu corp bitronconic. Decor: triunghiuri incizate, cu vârful în jos, având o latură prelungită, iar câmpul hașurat. La partea superioară a fost realizată o bandă compusă dintr-un șir de impresiuni (Fig. 3/2).

2c. Fragment dintr-un vas confecționat din pastă friabilă, relativ omogenă, cu cioburi pisate și nisip în structură. Culoarea este brun-

căramizie. Având în vedere dimensiunile fragmentului, este dificil să precizăm cu exactitate elementele decorative care împodobeau recipientul de lut, dar putem presupune că este vorba tot de triunghiuri cu câmpul hașurat, orientate cu vârful în jos, care la partea superioară erau delimitate de o bandă umplută cu un șir de impresiuni (Fig. 3/3).

2d. Fragment ceramic care provine de la partea inferioară a unui vas de dimensiuni medii, cu corpul rotunjit. Pasta folosită pentru modelare a avut în compoziție o cantitate însemnată de nisip și puține cioburi pisate. Arderea s-a realizat cel mai probabil într-un mediu semi-oxidant, fragmentul păstrat fiind de culoare căramizie cu nuanțe cenușii. Vasul a fost acoperit inițial cu angobă, care se mai păstrează doar pe porțiuni mici. Baza recipientului ceramic este ușor rotunjită. Decor: linie orizontală incizată, încadrată de șiruri de impresiuni dispuse pe zona de demarcație dintre corpul și gâtul vasului (Fig. 3/4; Fig. 4/4).

3. Vas (nr. inv. 313). A fost descoperit în satul Hârtoape, dar nu este cunoscută locația exactă și contextul arheologic din care provine. Este un vas de dimensiuni medii, cu corpul rotunjit, având marginea superioară dreaptă, sub care se află un brâu orizontal în relief. Fragmentul păstrat este prevăzut cu o toartă care unește gâtul recipientului cu zona diametrului maxim. A fost modelat dintr-o argilă omogenă, iar ca degresanți s-au folosit cioburi pisate și nisip. Arderea s-a făcut în condiții reducătoare, astfel încât vasul are o culoare brun-cenușie, suprafața exterioară fiind bine finisată. Chiar dacă s-a păstrat doar o jumătate din acest vas, putem presupune că inițial a avut două torți dispuse simetric. Restaurat (Fig. 5/1a, 1b).

Dimensiuni: înălțime - 12,5 cm; diametrul marginii superioare - 16,5 cm; diametrul bazei - 7,5 cm.

4. Celt (nr. inv. 808/A). A fost descoperit întâmplător pe raza localității Gâștești, arondată în prezent la municipiul Pașcani. Piesa are corpul trapezoidal, marginea superioară este îngroșată, fiind ovală în plan, tăișul este puțin arcuit, iar torțița de prindere a fost ruptă din vechime. Întregul obiect este acoperit cu o patină groasă, de culoare verzuie. Pe o față prezintă deteriorări superficiale, dar care se pare că sunt ulterioare momentului descoperirii (Fig. 6/1).

Dimensiuni: lungime - 12,5 cm; lățime tăiș - 3,7 cm; diametrul gurii - 5,5x4 cm; adâncime - 7,2 cm; greutate - 208,17 g.

5. Celt (nr. inv. 808/B). Tot de pe teritoriul localității Gâștești mai este cunoscut un celt de bronz, despre care nu avem siguranța că a fost găsit în asociere cu artefactul prezentat anterior. Are corpul drept, ușor evazat la partea superioară. A fost prevăzut cu urechiușă de prindere, care însă a fost ruptă în trecut. Gura este ovală și păstrează cioturile de turnare, iar tăișul este arcuit. Piesa este acoperită integral cu o patină consistentă, de culoare verzuie. Pe ambele fețe prezintă deteriorări recente (Fig. 6/2).

Dimensiuni: lungime - 12,2 cm; lățime tăiș - 4,2 cm; diametrul gurii - 5x3,4 cm; adâncime - 7 cm; greutate - 359,63 g.

6. Celt (nr. inv. 413). Din zona localității Dumbrava (comuna Lespezi, jud. Iași), provine un celt de bronz foarte bine păstrat. Corpul este ușor trapezoidal, fiind mai lat în zona tăișului, iar marginea superioară este dreaptă și ovală în plan. Celtul este prevăzut cu o urechiușă de prindere, pe părțile laterale ale piesei putând fi observate bavurile de la turnarea în forma bivalvă. Pe suprafața artefactului se observă mici defecte de turnare. Nu este patinat (Fig. 7/2).

Dimensiuni: lungime - 13 cm; lățime tăiș - 4,8 cm; diametrul gurii - 4,6x3,6 cm; adâncime - 7 cm; greutate - 324,94 g.

7. Vârf de lance (nr. inv. 414). Tot de pe raza comunei Vânători (jud. Iași), în perimetrul satului Hârtoape, este cunoscut un vârf de lance din bronz, relativ bine păstrat. Manșonul este scurt, tronconic, lama fiind lată și rotunjită, în formă de frunză de dafin. Vârful a fost rupt din vechime. La baza lamei, de o parte și de alta a manșonului, se găsesc două perforații simetrice necesare pentru fixarea vârfului într-o tijă de lemn. Pe ambele părți ale manșonului încă se mai observă urmele de la turnarea într-o formă bivalvă a acestei piese metalice. Nu are patină (Fig. 7/1).

Dimensiuni: lungime - 9,8 cm; lățimea maximă a lamei - 3,2 cm; diametrul manșonului - 2 cm; greutate - 54,55 g.

* * *

Pornind de la cele prezentate anterior, se impun câteva observații succinte.

În ceea ce privește toporul de piatră de la Hârtoape, chiar dacă nu cunoaștem condițiile de descoperire, modul îngrijit în care a fost confecționat, la care se adaugă unele detalii morfologice, ne determină să îl includem în categoria armelor. Tipologic, poate fi încadrat în grupa

topoarelor cu muchie cilindrică, mai precis în categoria B, așa cum a fost definită în trecut de către Al. Vulpe⁵. Conform unei alte scheme de clasificare, exemplarul de la Hârtoape corespunde topoarelor de luptă de tip A⁶.

Astfel de piese apar în diferite medii culturale ale epocii bronzului, pe un spațiu extrem de vast, dar în cadrul de față vom aminti selectiv câteva analogii întâlnite mai ales în teritoriul est-carpatic: Siret (jud. Suceava)⁷, Giurgești (jud. Suceava)⁸, Țigănași (jud. Iași)⁹, Bălănești (jud. Neamț)¹⁰, Răcăciuni (jud. Bacău)¹¹, Vizantea (jud. Vrancea)¹². Exemplare asemănătoare au apărut și în contexte arheologice specifice Bronzului timpuriu și mijlociu din zonele nord- și nord-vest pontice¹³, mai ales printre topoarele de tip Suvorovo și Mihailovka¹⁴. Având în vedere analogiile menționate, este de presupus că toporul de piatră descoperit pe raza localității Hârtoape poate fi atribuit perioadei timpurii sau mijlocii a epocii bronzului.

⁵ Al. Vulpe, *Depozitul de la Tufa și topoarele cu ceața cilindrică*, în *SCIV*, 10, 1959, 2, p. 270-273.

⁶ V. Diaconu, *Considerații privind topoarele de luptă din piatră specifice epocii bronzului din regiunile est-carpătice ale României*, în *RA, S. N.*, V, 2010, 1, p. 8.

⁷ B.-P. Niculică, V. Budui, I. Mareș, *Considerații privind unele topoare de piatră, din epoca bronzului, descoperite în Podișul Sucevei*, în *Suceava, XXIX-XXX/2002-2003*, p. 281, fig. 2/6.

⁸ *Ibidem*, p. 276, fig. 4/5.

⁹ V. Chirica, M. Tanasachi, *op. cit.*, II, p. 435, LXXXII.2.E, fig. 37/8.

¹⁰ C.-E. Ursu, *Un topor de piatră din epoca bronzului descoperit la Bălănești (com. Icușești, jud. Neamț)*, în *Suceava/XXII-XXIII, 1995-1996*, p. 541-543.

¹¹ E. Tudor, *Un mormânt de la începutul epocii bronzului de la Răcăciuni*, în *SCIV*, 24, 1973, 2, p. 285-286, fig. 2/2; fig. 3/2.

¹² V. Bobi, A. E. Apostu, *Contribuții la întocmirea catalogului topoarelor-ciocan cu gaură de înmănușare, descoperite în zona de curbură a Carpaților*, în *Vrancea, XI, 1997*, pl. 7/9.

¹³ S. S. Berezanskaja et alii, *Kul'tury epochi bronzy na territorii Ukrainy*, Kiev, 1986, fig. 13/6, 7; V. I. Kločko, *Ozbroennja ta vije'kova sprava Davn'ogo naceleennja Ukraini (5000-900 pp. do P.X.)*, Kiev, 2006, fig. 23/6; fig. 33/3, 4.

¹⁴ E. Kaiser, *Der Hort von Borodino. Kritische Anmerkungen zu einem berühmten bronzzeitlichen Schatzfund aus dem nordwestlichen Schwarzmeergebiet*, UPA, 44, Bonn, 1997, fig. 23/4, 5; fig. 26/4.

Un aspect care trebuie discutat este cel privitor la eventualele semnificații ale unui astfel de artefact. Dacă luăm în considerare trăsăturile morfologice și acuratețea execuției, obiectul amintit nu poate fi interpretat ca o simplă unealtă, fiind mai degrabă o armă sau o piesă de prestigiu. Un argument în acest sens îl reprezintă tocmai acea nervură mediană care - aminteam mai sus - poate reprezenta o imitație a bavurii de turnare în forme bivalve a topoarelor metalice. Prin redarea unor astfel de elemente pe exemplarele confecționate din piatră se urmărea transferul semnificației sociale a prototipului, a cărui valoare era cunoscută de contemporani¹⁵. După cum am precizat în paginile anterioare, de pe teritoriul satului Hârtoape a fost recuperat și un lot de fragmente ceramice care, prin trăsăturile morfologice și decorative, indică un palier cronologic corespunzător Bronzului mijlociu. Având în vedere calitatea pastei din care au fost lucrate vasele, nuanțele cromatice și mai ales ornamentația, suntem de părere că resturile de olărie aparțin mediului Komarov. Deși pot fi stabilite bune corespondențe tipologice cu unele descoperiri din Ucraina¹⁶, pentru materialul ceramic prezentat aici găsim afinități și în situri aflate în jumătatea de nord a Moldovei, mai ales în spațiul dintre Siret și Prut. Spre exemplu, vasul fragmentar ilustrat în fig. 3/1 face parte din categoria recipientelor de dimensiuni medii, cu corpul bitronconic, prevăzute cu două torți în bandă, supraînălțate, întâlnite adesea în stațiuni arheologice atribuite culturii Komarov¹⁷. Cele mai apropiate analogii pentru acest

¹⁵ V. Diaconu, *Despre posibilitatea existenței prototipurilor și a imitațiilor în industria litică. Discuții pe baza unor topoare de piatră din epoca bronzului*, în *Zargidava*, IX, 2010, p. 23-24.

¹⁶ A se vedea în special I. K. Swiesznikow, *Kultura Komarowska (na podstawie materiałów z płn. Podkarpacia i zac. Wołynia)*, în *Archaeologia Polski*, XII, 1967, 1, p. 39-107.

¹⁷ *Ibidem*, pl. I/18; pl. III/14; pl. VI/11; pl. X/1, 2, 6; J. Dąbrowski, *Trzcinec – Komarów – Sosnica (A culture cycle from the Early and Middle Bronze Age)*, în *Archaeologia Polona*, XVI, 1975, fig. 9; L. Kruše'lnic'ka, *Vzaemovz'jajky naselennja Prikarpat'ja i Volyni z plemenamy Schidni i Central'noi Evropy*, Kiev, 1985, fig. 5/4, 7; R. Munteanu, *Începutul bronzului mijlociu în depresiunile marginale ale Carpaților Orientali*, BMA XXIV, Piatra-Neamț, 2010, p. 143, fig. 73/4.

recipient le găsim într-un mormânt de la Prăjeni (jud. Botoșani)¹⁸, în așezarea de la Corlăteni (jud. Botoșani)¹⁹, precum și în situl de la Lunca (jud. Neamț)²⁰. Astfel de vase, întregi sau fragmentare, au fost descoperite și în asocieră cu ceramică Noua, așa cum este cazul în așezările de la Mihălășeni (jud. Botoșani)²¹, Trușești (jud. Botoșani)²², precum și în necropolele de la Probota (jud. Iași)²³ și Costești (Republica Moldova)²⁴.

Pentru recipientul fragmentar din fig. 2/4, lipsa părții superioare ne limitează posibilitatea stabilirii cu precizie a formei acestuia, deși, pe baza porțiunii păstrate și a dimensiunilor, putem presupune că este vorba despre un vas cu gâtul înalt, cel mai probabil o cană. Forme asemănătoare apar în stațiunile Komarov²⁵, fără să înregistreze o pondere cantitativă ridicată. La răsărit de Carpați, puținele analogii cunoscute au fost identificate în stațiuni arheologice atribuite unei etape incipiente a culturii Noua. Avem

¹⁸ N. Ursulescu, P. Șadurschi, *Mormintele de înhumăție, de tip Costișa, de la Prăjeni (jud. Botoșani)*, în *SCIVA*, 39, 1988, 1, p. 46, fig. 4/1; fig. 5/1; Gh. Dumitroaia, *Comunități preistorice din nord-estul României. De la cultura Cucuteni până în bronzul mijlociu*, BMA VII, Piatra-Neamț, 2000, fig. 114/1.

¹⁹ E.-R. Munteanu, *Sat Corlăteni, com. Corlăteni, jud. Botoșani*, în V. Căvruc, Gh. Dumitroaia (coord.), *Cultura Costișa în contextul epocii bronzului din România*, Piatra-Neamț, 2001, p. 24, pl. 56/3, 8, 9; L. Dascălu, *Bronzul mijlociu și târziu în Câmpia Moldovei*, Iași, 2007, pl. 69/83.1, 83.3, 83.4.

²⁰ Gh. Dumitroaia, *op. cit.*, fig. 101/5; fig. 102/2; Idem, *Sat Lunca, com. Vânători-Neamț, jud. Neamț*, în V. Căvruc, Gh. Dumitroaia (coord.), *op. cit.*, p. 31-34, pl. 47/6; pl. 50/6.

²¹ C. Iconomu, O. L. Șovan, *New archaeological discoveries of the Corlăteni-Chișinău culture in Mihălășeni-Botoșani*, în *Hierasus*, XI, 2001, p. 38-39, fig. 1/6; E.-R. Munteanu, *Alte descoperiri*, în V. Căvruc, Gh. Dumitroaia (coord.), *op. cit.*, p. 52-53, pl. 57/4; L. Dascălu, *op. cit.*, pl. 9/239a; pl. 70/239a.

²² M. Petrescu-Dimbovița, M. Bârsan, M. Rădulescu, E. Winckievici, *Șantierul Trușești (1952)*, în *SCIV*, 4, 1953, 1-2, fig. 22/5; A. C. Florescu, *Repertoriul culturii Noua-Coslogeni. Așezări și necropole*, în *CCDJ*, IX, 1991, fig. 29/8; L. Dascălu, *op. cit.*, pl. 5/366a.2.

²³ A. C. Florescu, *op. cit.*, fig. 190/9; L. Dascălu, *op. cit.*, pl. 37/3.

²⁴ L. Kruše'lnic'ka, *op. cit.*, fig. 7/3; E. Sava, *Die Bestattungen der Noua-Kultur. Ein Beitrag zur Erforschung spätbronzezeitlicher Bestattungsriten zwischen Dnestr und Westkarpaten*, PAS, 19, Kiel, 2002, fig. 33/13.

²⁵ I. K. Swiesznikow, *op. cit.*, pl. III/2, 3.

în vedere un vas din necropola de la Brăiești (jud. Botoșani)²⁶ și chiar un recipient descoperit tot pe teritoriul satului Hârtoape (jud. Iași), despre care se afirmă că este „de tradiție Costișa”²⁷. În schimb, pentru elementele decorative de pe suprafața piesei la care facem referire, găsim corespondențe la Dănești (jud. Vaslui)²⁸ și Târpești (jud. Neamț)²⁹.

Prin raportare la cele enunțate în rândurile de mai sus, se poate stabili o posibilă încadrare cronologică a materialelor ceramice de la Hârtoape, care să corespundă cu etapa finală a culturii Komarov.

Un amănunt care lipsește din discuția noastră este cel privitor la ansamblul arheologic din care au făcut parte aceste resturi de vase. Fără să dispunem de repere privind localizarea descoperirilor, dar luând în considerare stadiul de conservare al vestigiilor recuperate, considerăm că fragmentele provin de la cel puțin patru recipiente de lut, care ar fi putut să facă parte chiar din inventarul unor morminte.

În cazul vasului de la fig. 5, caracteristicile tehnologice și morfologice ne indică o datare a acestuia la nivelul Bronzului târziu și poate fi inclus în repertoriul tipologic al culturii Noua. Potrivit clasificării întocmite de către E. Sava, recipientul în discuție aparține tipului X B („oale cu tortițe pe umăr”)³⁰, dar pot fi surprinse asemănări și cu ceea ce autorul citat a considerat drept *Sondertypen*³¹. Astfel de vase, asemănătoare ca formă, au o frecvență destul de scăzută și se întâlnesc mai ales în complexe funerare,

²⁶ L. Dascălu, *Probleme ale bronzului târziu din nord-estul României. Rit și ritual funerar în cultura Noua*, în *Hierasus*, IX, 1994, pl. V/4; E. Sava, *op. cit.*, fig. 73/5.

²⁷ V. Chirica, M. Tanasachi, *op. cit.*, II, p. 450, LXXXVI.4.E, fig. 41/2; nu știm pe ce s-au bazat autorii când au propus o astfel de încadrare deoarece vasul nu este decorat.

²⁸ M. Petrescu-Dîmbovița, Em. Zaharia, *Sondajul arheologic de la Dănești*, în *MCA*, VIII, 1962, fig. 4/1; Gh. Dumitroaia, *op. cit.*, 2000, fig. 114/3.

²⁹ R. Munteanu, *op. cit.*, 2010, fig. 78/4.

³⁰ E. Sava, *op. cit.*, p. 33-34, fig. 8.

³¹ *Ibidem*, p. 35, fig. 8/2.

precum cele de la Trușești (jud. Botoșani)³² și Costești (Republica Moldova)³³.

În cadrul prezentei discuții trebuie reținut faptul că pe teritoriul localității Hârtoape, în punctele *Poenița-Moara*, *Vatra satului* și *Râpi*³⁴ au fost semnalate materiale arheologice de factură Noua și nu ar fi exclus ca vasul publicat de noi să fi fost descoperit într-unul dintre siturile amintite mai sus. Am putea presupune de asemenea că recipientul respectiv a făcut parte din inventarul funerar al unui mormânt din perioada târzie a epocii bronzului³⁵.

Referitor la cele trei celturi de bronz, pot fi aduse în discuție amănunte de ordin tipologic și cronologic doar prin raportare la descoperirile similare din Moldova, exemplarele prezentate de noi fiind lipsite de un context arheologic clar. Din punct de vedere morfologic, obiectele amintite pot fi incluse în categoria celturilor de tip transilvănean. Dacă ne raportăm la schema de ordonare propusă de M. Rusu, aceste piese fac parte din tipurile A și B³⁶; unul dintre celturile de la Gâștești poate fi inclus în varianta A1 (Fig. 6/1), cel de-al doilea aparține variantei B3 (Fig. 6/2), iar exemplarul de la Dumbrava prezintă trăsături ale variantei B1. Potrivit cercetătorului V. A. Dergačev, astfel de celturi fac parte din tipul Ruginoasa, specific mai ales perioadei Br D și răspândit cu precădere în zona Siretului mijlociu³⁷. Autorul menționat identifică trei variante

³² M. Petrescu-Dîmbovița, *Necropola civilizației Noua de la Trușești-Țuguieța*, în M. Petrescu-Dîmbovița, A. C. Florescu, M. Florescu, *Trușești. Monografie arheologică*, Iași-București, 1999, fig. 406/4, 6; E. Sava, *op. cit.*, fig. 112/6; L. Dascălu, *op. cit.*, 2007, pl. 29/12, pl. 33/3.

³³ L. Kruše'lnic'ka, *op. cit.*, fig. 7/8; E. Sava, *op. cit.*, fig. 33/6.

³⁴ V. Chirica, M. Tanasachi, *op. cit.*, II, p. 450, LXXXVI.4.A, LXXXVI.4.D, LXXXVI.4.E.

³⁵ De altfel, pentru descoperirile din punctul *Râpi* se afirmă că ar fi putut proveni dintr-un mormânt, deci posibilitatea existenței unui spațiu funerar pe teritoriul localității nu trebuie exclusă; V. Chirica, M. Tanasachi, *op. cit.*, II, p. 450, LXXXVI.4.D.

³⁶ M. Rusu, *Depozitul de bronzuri de la Balșa*, în *Sargetia*, 4, 1966, p. 24-25, fig. 1 și fig. 2.

³⁷ V. A. Dergačev, *Piese de metal - Referințe la problema genezei culturilor Hallstattului timpuriu din regiunea carpato-danubiano-nord-pontică*, în *TD*, XVIII, 1997,

principale (Aiud, Antonovka, Dziedzilów)³⁸ ale acestuia. Dintre exemplarele prezentate de noi, doar un celt de la Gâștești (Fig. 6/2) ar putea aparține variantei Dziedzilów, celelalte două fiind caracteristice tipului de bază.

Pentru cele trei culturi menționate în prezentul articol sunt cunoscute numeroase analogii în spațiul dintre Carpații Orientali și Prut, cu precădere în depozite datate în Br D. Artefacte similare au apărut și în așezări, dar există și multe descoperiri izolate. Sub aspect cultural, culturile de tip Ruginoasa sunt atribuite mediului Noua, dar își continuă existența și în Ha A, când înregistrează o frecvență scăzută comparativ cu etapa anterioară. Pentru o imagine complexă, referitoare la răspândirea acestui tip de piesă metalică în teritoriul răsăritean al României, vom atașa textului de bază o listă a descoperirilor (vezi anexa 1).

Având în vedere necunoașterea condițiilor în care s-au aflat cele trei culturi de bronz, este util să punctăm o serie de amănunte prin care aceste obiecte pot fi legate de alte mărturii arheologice contemporane, cunoscute în arealul studiat de noi. Așa cum se observă și din fig. 1, în zonele adiacente orașului Pașcani există un număr nu foarte mare de situri și descoperiri izolate care sunt atribuite Bronzului târziu și chiar Hallstattului timpuriu. În acest context se pune problema dacă culturile de la Gâștești și Dumbrava au făcut parte din inventarul unor așezări sau este vorba despre depuneri izolate sau chiar depozite de bronzuri. Desigur, interpretările noastre sunt lacunare și discuția are un sporit caracter ipotetic, dar merită aduse în prim plan o serie de observații.

Astfel, pentru exemplarele de la Gâștești este puțin probabilă proveniența dintr-un sit aparținând Bronzului târziu (dintre cele cunoscute până în prezent), în condițiile în care cele mai apropiate așezări se află la o distanță de aproximativ 3-4 km, în marginea de nord-vest a orașului Pașcani și în partea de sud a satului Topile (Fig. 1). Totuși, dacă luăm în considerare trăsăturile morfologice asemănătoare, gradul de patinare și starea de conservare, am putea presupune că cele două obiecte de bronz au făcut parte din același context arheologic, poate chiar din structura unui

1-2, p. 145-146; Idem, *Die äneolithischen und bronzezeitlichen Metallfunde aus Moldavien*, PBF XX, Band 9, Stuttgart, 2002, p. 143-146, fig. 111.

³⁸ V. A. Dergačev, *op. cit.*, 1997, p. 145, fig. 5/III.

depozit. În schimb, piesa de la Dumbrava ar fi putut proveni dintr-o așezare a culturii Noua, mai ales că pe teritoriul localității amintite se cunoaște un astfel de sit³⁹ (Fig. 1).

Deși nu constituie subiectul acestui articol, câteva observații privind dinamica culturilor de tip Ruginoasa din spațiul răsăritean al României sunt necesare. Cartografierea lor ne indică o densitate crescută în zona centrală a Moldovei, mai ales între Siretul Mijlociu și Valea Bistriței, la care se adaugă un număr mai redus de descoperiri provenite din Podișul Bârladului. Într-o proporție extrem de scăzută astfel de culturi au apărut în zona subcarpatică și în Câmpia Moldovei (Fig. 8).

Din cele 36 de descoperiri înregistrate de noi, constatăm faptul că aceste piese metalice se întâlnesc frecvent în structura depozitelor, cele mai multe fiind atribuite Br D. În cadrul depunerilor de piese metalice, culturile de tip Ruginoasa apar în asociere cu seceri de bronz și mai rar cu alte obiecte, precum arme și piese de harnașament, acestea din urmă întâlnindu-se în complexe date în Ha A. Fără să putem emite un punct de vedere categoric, trebuie totuși să ne gândim și la o posibilă semnificație a numărului de culturi care se găsesc în depozite. Cunoaștem în prezent mai multe situații când, în acumulările de bronzuri, culturile de tip Ruginoasa sunt în număr de trei, dar la fel de frecvente sunt și cele în care apare doar un singur exemplar, ceea ce poate indica un anumit standard depozitional. Deși o astfel de analiză trebuie aplicată pe un areal mult mai cuprinzător, merită reținută practica selecției unui anumit număr de culturi care urma să facă parte din componența depozitelor.

În altă ordine de idei, astfel de piese apar foarte rar în inventarul așezărilor, dar, în schimb, sunt cunoscute multe descoperiri izolate care pot să documenteze fie existența unor situri, a unor depozite sau pot fi interpretate chiar ca depuneri singulare.

Ca și în cazurile anterioare, nici pentru vârful de lance provenit din satul Hârtoape nu se poate discuta foarte mult datorită lipsei contextului arheologic⁴⁰. Cu toate acestea, merită amintit faptul că în perimetrul

³⁹ V. Chirica, M. Tanasachi, *op. cit.*, I, p. 212, XL.5.A.

⁴⁰ Adresăm sincere mulțumiri domnului dr. Tiberius Bader pentru faptul că ne-a oferit unele indicații privitoare la cadrul cronologic și cultural în care poate fi plasată această piesă.

localității, în punctul *Podiș*, au fost descoperite accidental două piese de bronz, respectiv un vârf de lance și un celt, care aparțin fie Bronzului târziu, sau, mai probabil, Hallstattului timpuriu⁴¹. Nu în ultimul rând trebuie precizat că în vecinătate, la vest de satul Crivești, în locul numit *La Borderi*⁴², a fost semnalat un depozit compus din două celturi și trei seceri fragmentare, atribuit Bronzului târziu⁴³.

Pe baza trăsăturilor morfologice pe care le prezintă obiectul în discuție, pot fi stabilite anumite asemănări cu exemplare datate la nivelul Br D, precum cele de la Stuhuleț (jud. Vaslui)⁴⁴, Kozinči (Ucraina)⁴⁵, sau cu forma de turnare din zona Dnepropetrovsk (Ucraina)⁴⁶ și chiar cu vârful de lance de la Șcheia (jud. Iași)⁴⁷. Bune analogii au putut fi identificate și în depozitele de la Cincu (jud. Brașov)⁴⁸, Uioara de Sus (jud. Alba)⁴⁹, Șpălnaca (jud. Alba)⁵⁰, Popești (jud. Cluj)⁵¹, Căpușu de Câmpie (jud. Mureș)⁵²,

⁴¹ C. Ionomu, V. Chișcă, *op. cit.*, p. 293-294, fig. 1/2, 3; fig. 3/6, 7. Nu se fac precizări legate de asocierea celor două piese, dar nu excludem posibilitatea apartenenței la un depozit de bronzuri.

⁴² M. Petrescu-Dîmbovița, *Depozitele de bronzuri din România*, București, 1977, p. 74, pl. 79/5-9; V. Chirica, M. Tanasachi, *op. cit.*, II, p. 449, LXXXVI.2.A; sunt menționate trei celturi de bronz.

⁴³ M. Petrescu-Dîmbovița, *op. cit.*, 1977, p. 74, pl. 79/5-9; M. Ignat, *Metalurgia în epoca bronzului și prima epocă a fierului din Podișul Sucevei*, Suceava, 2000, p. 45-46, fig. 11.

⁴⁴ G. Coman, *Statornicie, continuitate. Repertoriul arheologic al județului Vaslui*, București, 1980, p. 68, fig. 115/4; T. Soroceanu, *Die Fundumstände bronzzeitlicher Deponierungen - Ein Beitrag zur Hortdeutung beiderseits der Karpaten*, în T. Soroceanu (Hrsg.), *Bronzefunde aus Rumänien*, PAS, 10, Berlin, 1995, fig. 4/1.

⁴⁵ V. I. Kločko, *op. cit.*, fig. 84/6.

⁴⁶ V. S. Bočkarov, A. M. Lesčov, *Jung- und spätbronzezeitlichen Gußformen im nördlichen Schwarzmeergebiet*, PBF XIX, Band 1, München, 1980, p. 13, pl. 3/38b.

⁴⁷ I. Ioniță, O. L. Șovan, *Bronzene Einzelfunde aus der Moldau und Siebenbürgen*, în T. Soroceanu (Hrsg.), *op. cit.*, 1995, p. 255, fig. 1/13.

⁴⁸ M. Petrescu-Dîmbovița, *op. cit.*, 1977, p. 88-89, pl. 130/8; Idem, *Die Sicheln in Rumänien*, PBF XVIII, Band 1, München, 1978, fig. 89/1; T. Soroceanu, *Der Bronzedeptfund von Cincu/Gross-Schenk, Siebenbürgen*, în *Eur.Antiq.*, 2, 1996, p. 247, fig. 12/2; fig. 14/2.

⁴⁹ M. Petrescu-Dîmbovița, *op. cit.*, 1977, p. 116, pl. 250/17.

⁵⁰ *Ibidem*, p. 109, pl. 201/19.

Gușterița (jud. Sibiu)⁵³, Mileni (jud. Mehedinți)⁵⁴, atribuite perioadei Ha A. Tot acestui moment cronologic îi aparține și piesa de la Merești (jud. Suceava)⁵⁵. Având în vedere descoperirile menționate anterior, propunem pentru exemplarul de la Hârtoape o datare în intervalul cronologic cuprins între Br D - Ha A.

În final, subliniem că mărturiile arheologice prezentate în studiul de față contribuie la completarea bazei documentare privitoare la epoca bronzului din zona centrală a Moldovei, în special de pe Valea Siretului. Importanța acestui lot de materiale derivă în principal din valoare lui cronologică și culturală, mai ales că piesele fac parte din categorii funcționale distincte (unelte, arme, simboluri sociale, vase).

Cele patru piese de bronz, prin analogiile cunoscute până acum, aparțin unui palier temporal corespunzător Br D - Ha A și sporesc numărul descoperirilor de acest fel din spațiul răsăritean al României. Deși sunt obiecte izolate, nu se poate exclude posibilitatea ca unele dintre acestea să reprezinte componente ale unor depozite care nu au putut fi documentate în integralitatea lor.

⁵¹ *Ibidem*, p. 102, pl. 178/15.

⁵² *Ibidem*, p. 121, pl. 286/14.

⁵³ *Ibidem*, p. 142, pl. 348/5; H. Ciugudean, S. A. Luca, A. Georgescu, *Depozite de bronzuri preistorice din colecția Brukenthal (I)*, Sibiu, 2008, p. 12, pl. II/1.

⁵⁴ G. Crăciunescu, *Der Bronzefund von Mileni, Kr. Mehedinți*, în T. Soroceanu (Hrsg.), *Bronzefunde aus Rumänien II. Beiträge zur Veröffentlichung und Deutung älterhallstattzeitlicher Mettalfunde in europäischen Zusammenhang/ Descoperiri de bronzuri din România. Contribuții la publicarea și interpretarea descoperirilor de metal din epoca bronzului și din prima vârstă a fierului în context european*, Bistrița-Cluj Napoca, 2005, p. 211, fig. 4/4; fig. 5/9.

⁵⁵ M. Ignat, *Contribuții la cunoașterea epocii bronzului și a Hallstatt-ului timpuriu în județul Suceava*, în *TD*, II, 1981, p. 141, fig. 5/6; Idem, *op. cit.*, 2000, p. 62-64, fig. 20/27.

Anexa 1
**Lista descoperirilor din spațiul est-carpatic care includ
 celturi de tip Ruginoasa**

Fără să ne propunem întocmirea unui catalog exhaustiv⁵⁶, menționăm în rândurile următoare descoperirile care cuprind astfel de celturi. Pentru a nu încărca foarte mult textul, vor fi folosite următoarele abrevieri: D - depozit; I - piesă izolată; A - descoperire în așezare.

1. Bistrița - *Piciorul lui Petru Vodă* (com. Alexandru cel Bun, jud. Neamț)⁵⁷. I; 1 exemplar; Br D (?).
2. „Botoșani” - punct neprecizat de pe teritoriul județului⁵⁸. I; 1 exemplar; Br D sau Ha A (necartografiat).
3. Bozienii de Sus - *Dealul Cojarului* (com. Dulcești, jud. Neamț)⁵⁹. D; 3 exemplare; Br D.
4. Bozia - *Teren GAC* (com. Fălcium, jud. Vaslui)⁶⁰. D; 1 exemplar; Br D.
5. Cândești - *Dealul Vernișelor* (com. Cândești, jud. Neamț)⁶¹. I; 1 exemplar; Ha A (?).

⁵⁶ Spre exemplu, a se vedea pentru Transilvania o listă la C. Kacsó, *Depozitul de bronzuri de la Așchileu Mare (jud. Cluj)*, în *Revista Bistriței*, XXIV, 2010, p. 32-36.

⁵⁷ Gh. Dumitroaia, *Săpături și cercetări arheologice de suprafață în județul Neamț (1992-1993)*, în *Mem.Antiq*, XIX, 1994, p. 509, fig. 1/1.

⁵⁸ P. Șadurschi, *Piese metalice din epoca bronzului descoperite pe teritoriul județului Botoșani*, în *Hierasus*, VII-VIII, 1989, p. 173, fig. 8/7; L. Dascălu, *op. cit.*, 2007, p. 242, fig. 63/402.

⁵⁹ Gh. Dumitroaia, *Cercetările arheologice din județul Neamț*, în *Mem.Antiq*, XXI, 1997, p. 429-430, fig. 1/1-3.

⁶⁰ M. Dinu, G. Coman, *Depozitul de obiecte de bronz de la Bozia Nouă (r. Bârlad, reg. Iași)*, în *Arh.Mold*, II-III, 1964, p. 472, fig. 1/1; fig. 2/1; A. C. Florescu, *Sur le problème du bronze tardif carpato-danubien et nord-ouest pontique*, în *Dacia*, N. S., XI, 1967, fig. 16/17; M. Petrescu-Dîmbovița, *op. cit.*, 1977, p. 74, pl. 78/13; Idem, *op. cit.*, 1978, p. 109, fig. 57/7; G. Coman, *op. cit.*, p. 68, VIII.8.

⁶¹ M. Petrescu-Dîmbovița, *Contribuții la problema sfârșitului epocii bronzului și începutului epocii fierului în Moldova*, în *SCIV*, 4, 1953, 3-4, p. 463, fig. 14/2; A. László, *Începuturile epocii fierului la est de Carpați*, B.THR VI, București, 1994, p. 171, fig. 78/7; O. Levițki, *Cultura Hallstattului canelat la răsărit de Carpați*, B.THR VII, București,

6. Copăceana - *Marginea de sud-est a satului* (com. Fălcium, jud. Vaslui)⁶². A; 1 exemplar; Br D.
7. Crivești - *Dealul Bordei* (com. Vânători, jud. Iași)⁶³. D; 2 sau 3 exemplare; Br D.
8. Davideni - *La izvoare-Spiești* (com. Țibucani, jud. Neamț)⁶⁴. A; 1 exemplar; Br D.
9. Doljești - *Vatra satului* (com. Doljești, jud. Neamț)⁶⁵. D; 1 exemplar; Br D.
10. Dragomirești - *Vatra satului* (com. Dragomirești, jud. Neamț)⁶⁶. I; 1 exemplar; Br D.
11. Dumbrava - punct neprecizat (com. Lespezi, jud. Iași). I; 1 exemplar; Br D.
12. Dumbrăveni - punct neprecizat (com. Dumbrăveni, jud. Suceava)⁶⁷. I, D (?); 1 exemplar; Br D - Ha A.
13. Gâștești - puncte neprecizate (or. Pașcani, jud. Iași). I, D (?); 2 exemplare; Br D.
14. Ghermănești - *Biserica veche* (com. Ghermănești, jud. Vaslui)⁶⁸. D; 3 exemplare; Br D.

1994, fig. 51/9; V. A. Dergačev, *Die äneolithischen und bronzzeitlichen Metallfunde aus Moldavien*, PBF XX, Band 9, Stuttgart, 2002, p. 204, fig. 72/A450 (plasează eronat localitatea pe teritoriul județului Bacău).

⁶² G. Coman, *op. cit.*, p. 139, XXIX.16., fig. 116/1; V. A. Dergačev, *op. cit.*, 2002, p. 204, fig. 72/A449.

⁶³ M. Petrescu-Dîmbovița, *op. cit.*, 1977, p. 74, pl. 79/5, 6; Idem, *op. cit.*, 1978, fig. 58/B1; V. Chirica, M. Tanasachi, *op. cit.*, II, p. 449, LXXXVI.2.A; M. Ignat, *op. cit.*, 2000, p. 45-46, fig. 12.

⁶⁴ Gh. Dumitroaia, *op. cit.*, 1994, p. 512, fig. 1/2; I. Mitrea, *Comunități sătești la est de Carpați în epoca migrațiilor. Așezarea de la Davideni din sec. V-VIII*, BMA IX, Piatra-Neamț, 2001, p. 29-30, fig. 11/1.

⁶⁵ M. Petrescu-Dîmbovița, *Date noi relativ la descoperirile de obiecte de bronz de la sfârșitul epocii bronzului și începutul Hallstattului în Moldova*, în *ArhMold*, II-III, 1964, p. 255, fig. 4/1; Idem, *op. cit.*, 1977, p. 75, pl. 80/1; A. László, *op. cit.*, p. 172, fig. 77/5, 7; V. A. Dergačev, *op. cit.*, 2002, p. 204, fig. 71/A445; fig. 72/A446 (este menționat eronat că localitatea se află în județul Bacău).

⁶⁶ Gh. Dumitroaia, *Materiale și cercetări arheologice din nord-estul județului Neamț*, în *MemAntiq*, XVIII, 1992, p. 77, fig. 21/1.

⁶⁷ M. Ignat, *op. cit.*, 1981, p. 140; Idem, *op. cit.*, 2000, p. 72, fig. 23/41,2.

15. Ghigoești - punct neprecizat (com. Ștefan cel Mare, jud. Neamț)⁶⁹. I; 2 exemplare; Br D.
16. Hândrești - *Zăvorata* (com. Oțeleni, jud. Iași)⁷⁰. I, D (?); 1 exemplar; Br D.
17. Heleșteni - *În Țigănice* (com. Heleșteni, jud. Iași)⁷¹. D; 1 exemplar; Br D.
18. Ilișeni - *Holm* (com. Santa Mare, jud. Botoșani)⁷². D; 3 exemplare; Ha A.
19. Iugani - *Teritoriul satului* (com. Boghești, jud. Vrancea)⁷³. I; 1 exemplar; Br D.
20. Lozna - punct neprecizat (com. Dersca, jud. Botoșani)⁷⁴. I; 1 exemplar; Br D (?).
21. Miroslovești - punct neprecizat (com. Miroslovești, jud. Iași)⁷⁵. I; 1 exemplar; Br D (?).
22. Muncelul de Sus - punct neprecizat (com. Mogoșești-Siret, jud. Iași)⁷⁶. I; 1 exemplar; Br D (?).

⁶⁸ Gh. Melinte, *Depozitul de bronzuri de la Ghermănești (jud. Vaslui)*, în *ArhMold*, VIII, 1975, p. 309, fig. 1/1-3; M. Petrescu-Dîmbovița, *op. cit.*, 1977, p. 75, pl. 81/1-3; Idem, *op. cit.*, 1978, p. 110, fig. 59/B1-3.

⁶⁹ Gh. Dumitroaia, *Obiecte de aramă și bronz descoperite pe teritoriul județului Neamț*, în *MemAntiq*, IX-XI/1977-1979, 1985, p. 467, fig. 2/a, b; V. A. Dergačev, *op. cit.*, 2002, p. 204, fig. 72/A448.

⁷⁰ V. Chirica, M. Tanasachi, *op. cit.*, II, p. 298, LIII.2.E., fig. 46/11.

⁷¹ I. Mitrea, *Depozitul de bronzuri de la Heleșteni*, în *MemAntiq*, III, 1971, p. 183-192; M. Petrescu-Dîmbovița, *op. cit.*, 1977, p. 75, pl. 82/4; Idem, *op. cit.*, 1978, p. 110, fig. 60/B1; V. Chirica, M. Tanasachi, *op. cit.*, I, p. 166-168, XXXIV.1.C.; M. Ignat, *op. cit.*, 2000, p. 47, fig. 13.

⁷² Gr. Foit, *Depozitul de obiecte de bronz de la Ilișeni (raionul Botoșani, reg. Suceava)*, în *ArhMold*, II-III, 1964, p. 462, fig. 1/1-3; M. Petrescu-Dîmbovița, *op. cit.*, 1964, p. 155; Idem, *op. cit.*, 1977, p. 119-120, pl. 279/1-3; Idem, *op. cit.*, 1978, p. 136, fig. 211/B1-3; A. László, *op. cit.*, fig. 77/10, 14; O. Levițki, *op. cit.*, fig. 49/1-3.

⁷³ V. Bobi, *Descoperiri arheologice din epoca bronzului în județul Vrancea*, în *StComVrancea*, 4, 1981, p. 35, fig. 24/4.

⁷⁴ S. Teodor, P. Șadurschi, *Descoperirile arheologice de la Lozna, com. Dersca, jud. Botoșani*, în *Hierasus*, I, 1978, p. 126; M. Ignat, *op. cit.*, 2000, p. 75, fig. 24/47.

⁷⁵ V. Chirica, M. Tanasachi, *op. cit.*, I, p. 243, XLVII.6.D, fig. 9/4; M. Ignat, *op. cit.*, 2000, p. 76, fig. 24/50.

⁷⁶ V. Chirica, M. Tanasachi, *op. cit.*, I, p. 250, XLIX.4.B, fig. 9/1; O. Levițki, *op. cit.*, fig. 52/14; M. Ignat, *op. cit.*, 2000, p. 77, fig. 25/53.

23. Negrești - *Brigadă* (or. Negrești, jud. Vaslui)⁷⁷. D; 3 exemplare; Br D.
24. Onești - *Prundiș* (or. Onești, jud. Bacău)⁷⁸. A; 1 exemplar; Br D.
25. Poiana - *Siliște* (com. Dulcești, jud. Neamț)⁷⁹. I; 1 exemplar; Br D - Ha A.
26. Răucești - *Vatra satului/Sarata* (com. Răucești, jud. Neamț)⁸⁰. A; 1 exemplar; Br D.
27. Rogojeni - *Dealul Mic* (com. Rogojeni, jud. Galați)⁸¹. I; 1 exemplar; Br D.
28. Ruginoasa - *Dealul Frățestilor* (com. Dulcești, jud. Neamț)⁸². D; 2 exemplare; Br D - Ha A.
29. Șendreni - punct neprecizat (com. Șendreni, jud. Galați)⁸³. I; 1 exemplar; Br D (?).
30. Ștefănești - punct neprecizat (or. Ștefănești, jud. Botoșani)⁸⁴. I; 1 exemplar; Br D (?).
31. Tanacu - *Jitari* (com. Tanacu, jud. Vaslui)⁸⁵. A; 1 exemplar; Br D.
32. Tomești - *Cuibul Vulturului* (com. Pogana, jud. Vaslui)⁸⁶. D; 1 exemplar, Br D - Ha A.

⁷⁷ M. Petrescu-Dîmbovița, *op. cit.*, 1977, p. 76, pl. 84/1-3; Idem, *op. cit.*, 1978, p. 110, fig. 63/A1-3; G. Coman, *op. cit.*, p. 196, XLVI.10.

⁷⁸ C. Buzdugan, *Câteva culturi provenite din descoperiri fortuite*, în *MemAntiq*, II, 1970, p. 487, fig. 1/1; I. Vasiliu, *Piese de bronz preistorice din colecțiile Muzeului de Istorie Onești*, în *Zargidava*, XII, 2013, p. 50, pl. I/2a-c.

⁷⁹ V. A. Dergačev, *op. cit.*, 2002, p. 204, fig. 72/A451 (este eronat inclus satul Poiana la comuna Drăgănești din județul Bacău).

⁸⁰ Gh. Dumitroaia, *op. cit.*, 1992, p. 84, fig. 12/1.

⁸¹ I. T. Dragomir, *Noi descoperiri arheologice de obiecte de aramă și bronz în regiunea de sud a Moldovei*, în *Monografia arheologică a Moldovei de Sud*, I, *Danubius*, XVI, 1996, p. 260, fig. 2/2.

⁸² M. Ursachi, *Depozitul de obiecte de bronz de la Ruginoasa*, în *Carpica*, I, 1968, p. 28-29, fig. 2/1, 2; M. Petrescu-Dîmbovița, *op. cit.*, 1977, p. 77, pl. 85/8, 9; Idem, *op. cit.*, 1978, p. 111, fig. 64/1, 2; O. Levițchi, *op. cit.*, fig. 50/1, 2.

⁸³ I. T. Dragomir, *op. cit.*, p. 261, fig. 3/1.

⁸⁴ P. Șadurschi, *op. cit.*, p. 172, fig. 6/11; L. Dascălu, *op. cit.*, 2007, pl. 63/438.

⁸⁵ V. Căpitanu, *Două culturi descoperite în Moldova*, în *Carpica*, IV, 1971, p. 133-136, fig. 1; G. Coman, *op. cit.*, p. 239, LXI.3, fig. 117/9.

33. Țibucani - *Capul Dealului* (com. Țibucani, jud. Neamț)⁸⁷. I; 2 exemplare; Br D - Ha A.

34. Valea Seacă - punct neprecizat (com. Bogdănești, jud. Bacău)⁸⁸. I; 1 exemplar; Br D - Ha A.

35. „Vaslui” - punct neprecizat de pe teritoriul județului⁸⁹. I; 1 exemplar; Br D - Ha A (necartografiat).

36. „Moldova” - punct neprecizat ⁹⁰. I; 1 exemplar; Br D sau Ha A (necartografiat).

BRONZEZEITLICHE GEGENSTÄNDE AUS DEM TAL DES SIRET (Zusammenfassung)

Die Autoren machen mehrere im Tal des Siret, in der Nähe der Stadt Pașcani (Kreis Iași) zufällig entdeckte archäologische Funde bekannt. Die Objekte gehören zu verschiedenen funktionalen Kategorien (Werkzeuge, Waffen, Keramik) und datieren in die Bronzezeit. Aus der Ortschaft Hârtoape stammt beispielsweise eine früh- bis mittelbronzezeitliche Steinaxt, die, aufgrund ihrer Form und Herstellungsart, als ein Prestigeobjekt, möglicherweise eine Waffe, interpretiert werden kann. Aus derselben Ortschaft stammen vollständige und fragmentarisch erhaltene Keramikgefäße der mittleren und späten Bronzezeit, die den Kulturen Komarov und Noua zugeordnet werden können.

Die Bronzegegenstände haben eine besondere Bedeutung. Drei Tüllenbeile und eine Lanzenspitze werden vorgelegt. Es handelt sich um Siedlungsfunde und Bestandteile von Depotfunden.

Da die drei Tüllenbeile demselben Typ angehören (dem Siebenbürgischen Typ bzw. dem Typ Ruginoasa nach Dergačev), untersuchen die Autoren diese

⁸⁶ V. Palade, *Depozit de obiecte din epoca bronzului de la Tomești, comuna Pogana (județul Vaslui)*, în *SCIVA*, 27, 1976, 2, p. 236, fig. 2/7; fig. 3/a2; M. Petrescu-Dîmbovița, *op. cit.*, 1977, p. 77, pl. 86/4.

⁸⁷ Șt. Cucoș, *Descoperiri fortuite de obiecte de bronz*, în *Mem.Antiq.*, IX-XI/1977-1979, 1985, p. 492, fig. 1/7; Gh. Dumitroaia, *op. cit.*, 1992, p. 97, fig. 19/1.

⁸⁸ V. A. Dergačev, *op. cit.*, 2002, p. 204, fig. 72/A452.

⁸⁹ R. Maxim-Alaiba, *Obiecte de bronz din patrimoniul Muzeului Județean Vaslui*, în *AMM*, V-VI, 1983-1984, p. 384, fig. 1/5.

⁹⁰ S. C. Ailincăi, *A bronze celt in the collections of the Museum of Literature („Casa Pogor”, Iași)*, în *Strabon*, I, 2, 2003, p. 7, fig. 1.

Gegenstände in einem überregionalen Kontext unter Einbeziehung aller Funde aus dem Osten Rumäniens. Die größte Konzentration dieser Gegenstände findet sich in der zentralen Moldau (Mittellauf des Siret). Bemerkenswert ist, dass die Beile in Hortfunden in bestimmten Stückzahlen aufzutreten scheinen, meist findet sich ein einzelnes Beil oder drei Stück. Chronologisch gehören die Gegenstände in die Stufen Br D - Ha A.

Abbildungsverzeichnis:

- Abb. 1. Karte des Untersuchungsgebiets.
- Abb. 2. Steinaxt aus Hârtoape.
- Abb. 3. Keramik der mittleren Bronzezeit aus Hârtoape.
- Abb. 5. Gefäß der späten Bronzezeit aus Hârtoape.
- Abb. 6. Tüllenbeile aus Gâștești.
- Abb. 7. Lanzenspitze und Tüllenbeil: 1, Hârtoape; 2, Dumbrava.
- Abb. 8. Verbreitungskarte von Tüllenbeilen des Typs Ruginoasa (die Nummern entsprechen denen in der Liste 1).

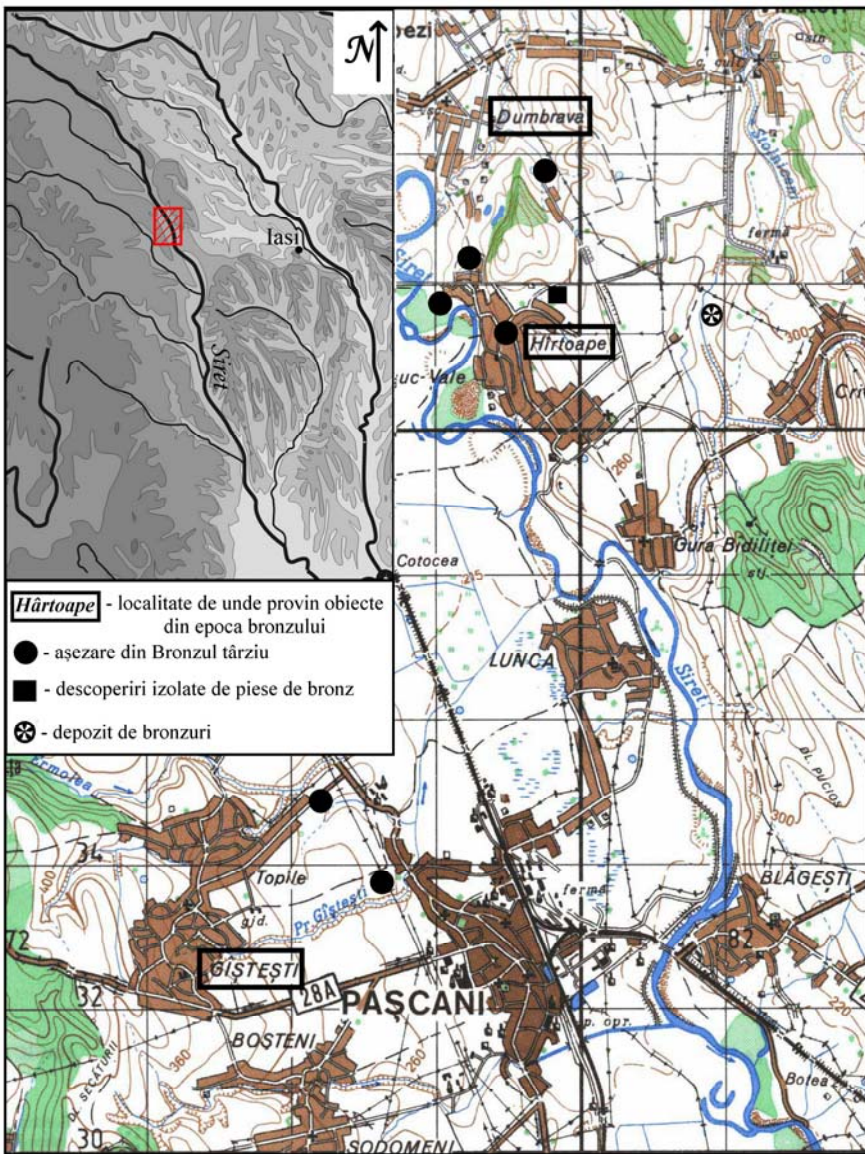

Fig. 1. Harta zonei din care provin descoperirile

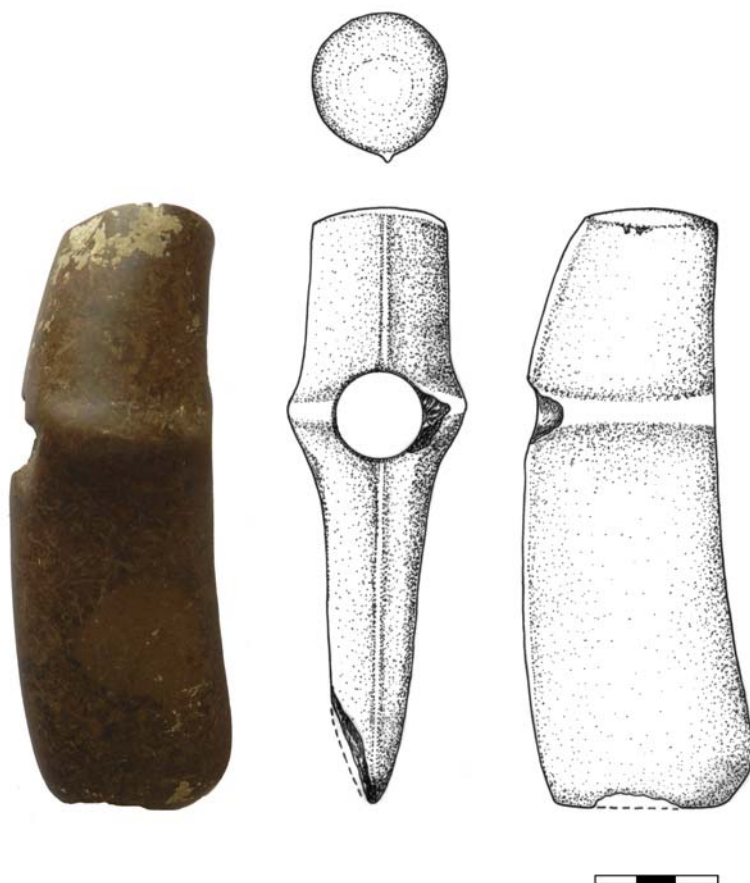

Fig. 2. Topor de piatră de la Hârtoape

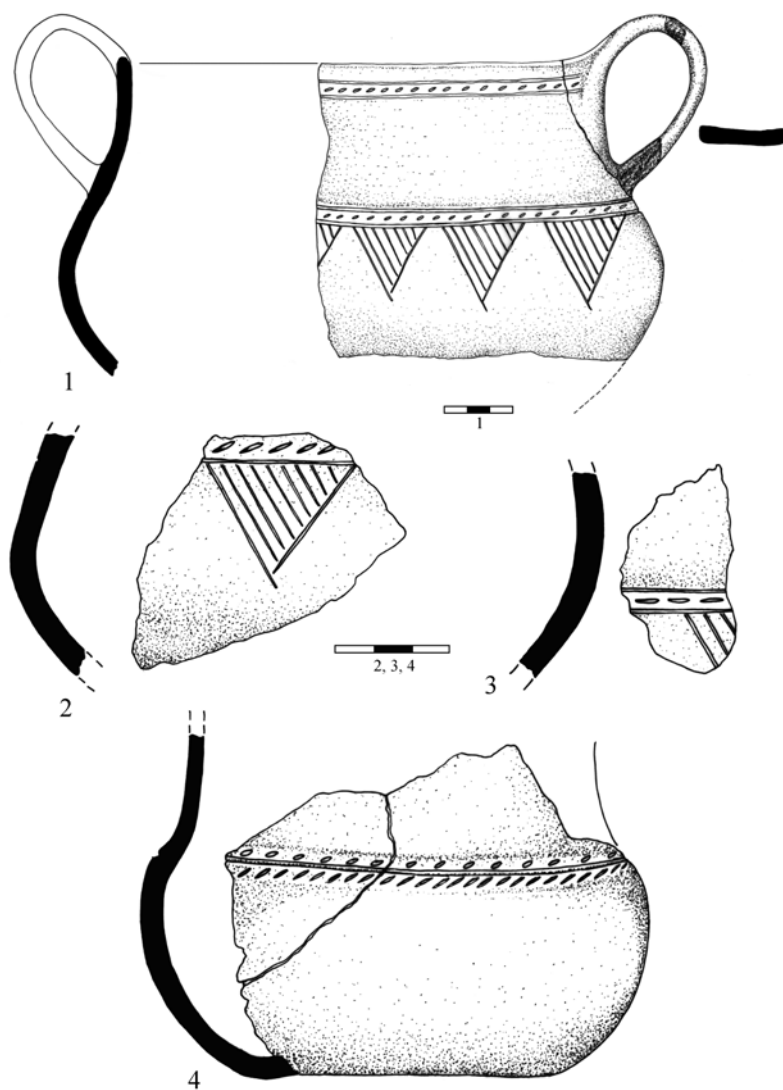

Fig. 3. Ceramică din Bronzul mijlociu de la Hârtoape

Fig. 4. Ceramică din Bronzul mijlociu de la Hârtoape

Fig. 5. Vas din Bronzul târziu de la Hârtoape

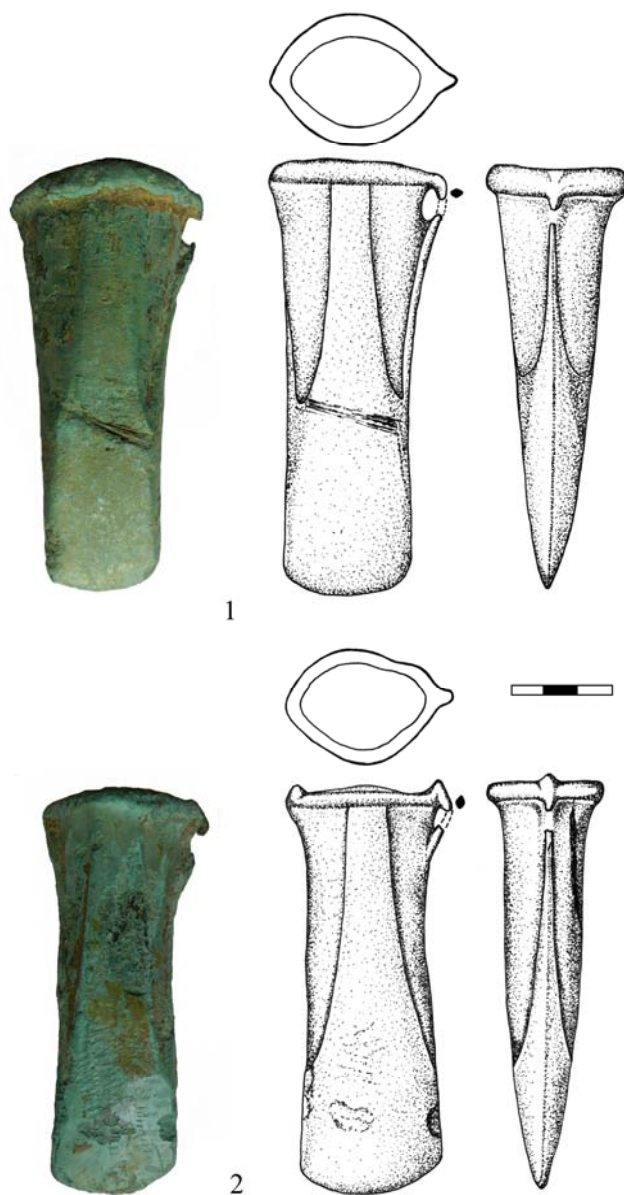

Fig. 6. Celturi de bronz de la Gâștești

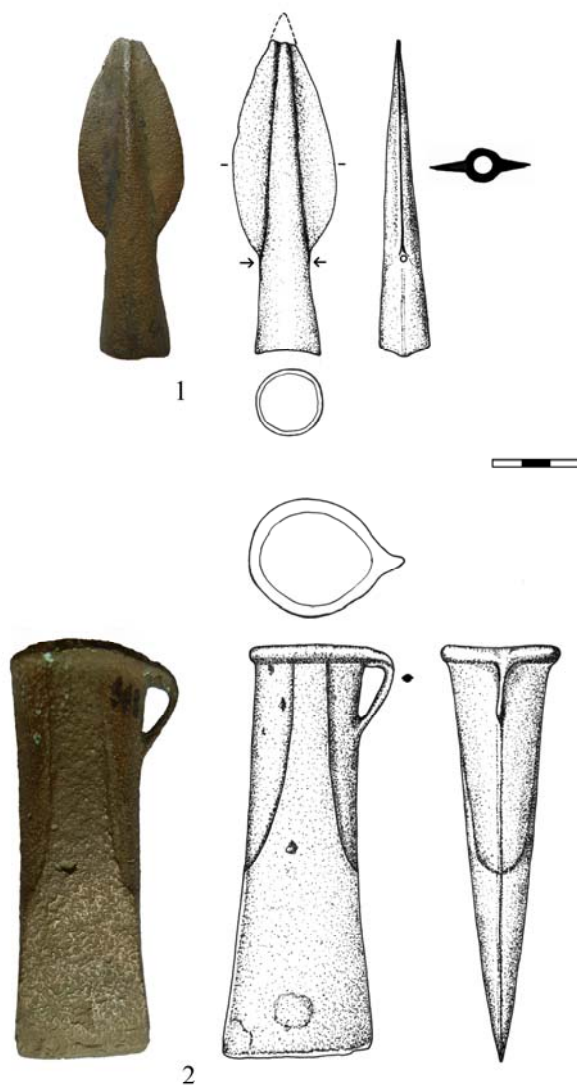

Fig. 7. Vârf de lance și celt de bronz: 1, Hârtoape; 2, Dumbrava

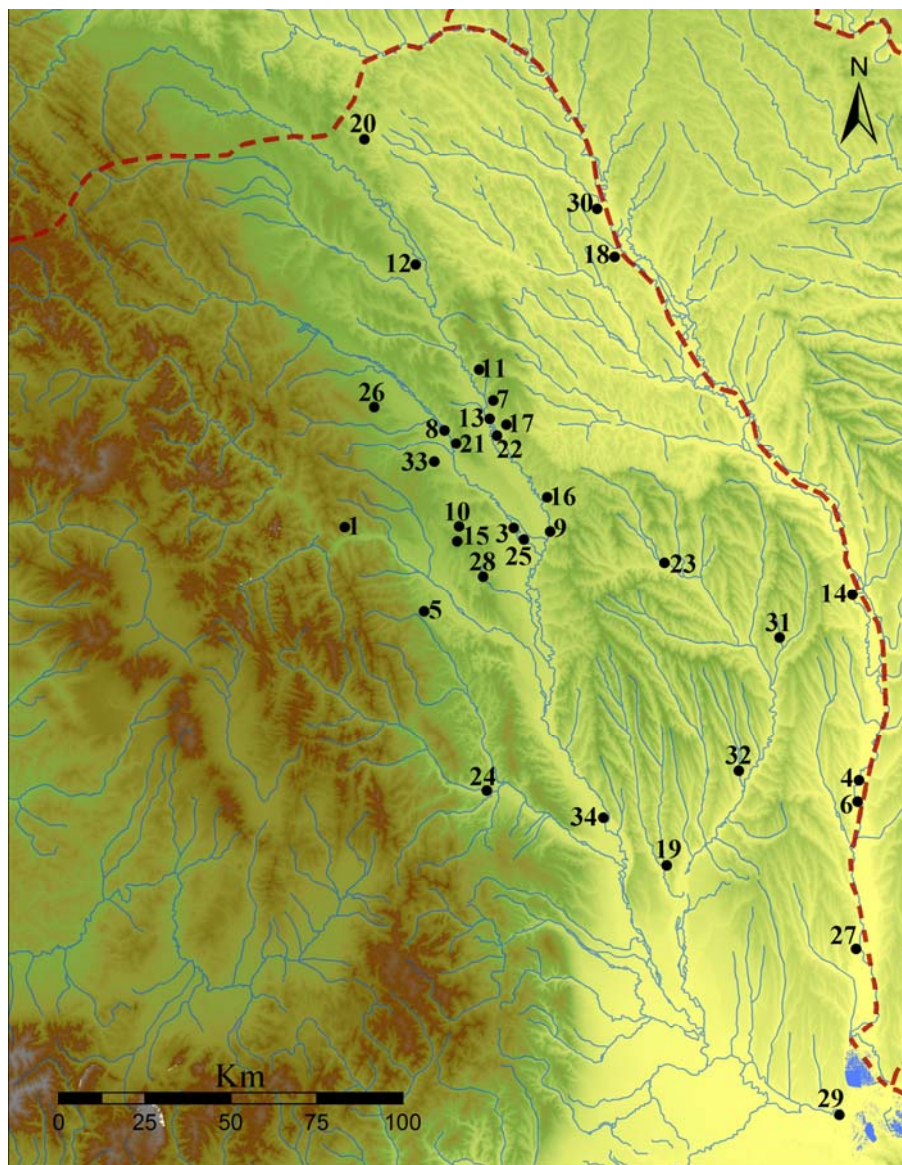

Fig. 8. Harta răspândirii culturilor de tip Ruginoasa (numerele corespund cu cele din Anexa 1)

PUNCTE DE VEDERE ALE UNUI CLASICIST PE MARGINEA UNOR OPINII PRIVITOARE LA RELIGIILE PRE- ȘI PROTOISTORICE¹

Nelu ZUGRAVU²

Arheologia pre- și protoistorică din România a obținut în ultimul secol rezultate deosebite, atât în ceea ce privește îmbogățirea informațiilor prin descoperirea a numeroase situri și obiecte, cât și în interpretarea acestora pe baza unor metodologii și paradigme epistemologice care au evoluat continuu³. Totuși, în domeniul religiei pre- și protoistorice, multe dintre contribuții, remarcabile prin materialul prezentat și prin problematica abordată, prezintă, după opinia noastră, puncte de vedere mai mult decât discutabile în definirea caracterului religiei, în denumirea unor locuri, acte și obiecte de cult⁴, în stabilirea semnificației religioase a

¹ Cele câteva opinii de mai jos, departe de a putea fi considerate altceva decât expresia unei dorințe de a stimula – și în mediul românesc – un dialog mai fecund între arheologi și clasicisti, nu ar fi fost posibile fără schimbul de idei atât de fructuos din cadrul seminariilor de etnoarheologie organizate în ultimii ani la Iași de colegii preistoricieni Cornelia-Magda Lazarovici și Gheorghe Lazarovici; le mulțumim și pe această cale pentru tenacitatea, pasiunea și spiritul academic, deschis discuției, de care dau dovadă în realizarea acestor reuniuni științifice

² Centrul de Studii Clasice și Creștine, Facultatea de Istorie, Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași.

³ Vezi M. Anghelinu, *Evoluția gândirii teoretice în arheologia din România. Concepte și modele aplicate în preistorie*, Târgoviște, 2003.

⁴ De exemplu, recent, C. Preoteasa a demonstrat convingător, analizând frecvența, forma și funcționalitatea așa-numitelor *coarne de consacrare* (engl. *consecration horns*, fr. *cornes de consécration*), că termenul cel mai adecvat pentru desemnarea lor este *bucraniiu* (engl. *bucranian*, fr. *bucrane*), fapt care ar duce la eliminarea unei denumiri străine precum „câțel(i) de vatră”, foarte des utilizat mai ales în istoriografia civilizației dacice (vezi M. Babeș, *Câțel de vatră*, în C. Preda (coord.), *Enciclopedia și arheologia istoriei vechi*

unor artefacte, în interpretarea unor reprezentări și simboluri ș.a. Cauzele pot fi multiple⁵, una dintre ele fiind apelul la „autorități” ale căror opinii sunt căzute în desuetudine (Frazer, Déchelette, Cumont) sau sunt speculative, generalizatoare, de genul celor întâlnite în unele pagini ale lucrărilor lui Mircea Eliade și Marija Gimbutas. Într-un studiu pertinent al unor arheologi eminenți dedicat construcțiilor de cult neo-eneolitice din sud-estul Europei citim că, pentru interpretarea semnificației descoperirilor de așa-numite temple, sanctuare, altare etc. și a elementelor arhitectonice componente (vetre, cuptoare, stele, coloane, statui etc.), „drumul Eliade-Gimbutas, criticat uneori, reprezintă *singurul* mijloc de investigare, acolo unde nu există o mitologie scrisă și nici «izvoare literare»”⁶. Am îndrăzni să spunem că acesta este doar *unul* dintre drumuri. După părerea noastră, opiniile celor doi savanți nu au întotdeauna suficiente elemente solide pentru susținerea semnificației unuia sau altuia dintre aspectele de natură religioasă, deși, după aprecieri recente, unele contribuții din ultimele decenii, bazate, de exemplu, pe „fenomenologia sacrului în lectura lui Mircea Eliade”, au inovat interpretarea religiilor preistorice⁷. Subscriem întrutotul la această observație, dar nu putem să nu remarcăm faptul că unele contribuții de acest gen sunt atât de înfeudate ideilor eliadiene, încât lasă impresia că întreaga analiză a materialului arheologic este concepută

a României, I, A-C, 1994, p. 272-273; S. Sanie, *Din istoria culturii și religiei geto-dacice*, Iași, 1999, p. 95-99) – cf. C. Preoteasa, *Considérations relatives à un certain type d'artéfacts de culte découverte dans des établissements appartenant au complexe culturel Precucuteni-Cucuteni*, în *ArhMold*, 35, 2012, p. 75-106.

⁵ Vezi M. Anghelinu, *op. cit.*, p. 230-235, 266-268; D. Monah, *Plastica antropomorfă a culturii Cucuteni-Tripolie*, ediția a doua, revăzută și adăugită, BMA XXVII, Piatra-Neamț, 2012, p. 21-27.

⁶ Gh. Lazarovici, C.-M. Lazarovici, *Despre construcțiile de cult neo-eneolitice din sud-estul Europei: tehnici de construire, organizare spațială, scurte interpretări. Partea I-a* (sic!), în N. Ursulescu (ed.), *Dimensiunea europeană a civilizației eneolitice est-carpătice*, Iași, 2006, p. 75, subl. n. Vezi și D. Monah, *op. cit.*, p. 229: încercarea de a alcătui repertoriul principalelor teme religioase reflectate mai ales de plastica antropomorfă cucuteniană a avut ca „ghid prețios” *Tratatul de istorie a religiilor* al lui Mircea Eliade.

⁷ M. Anghelinu, *op. cit.*, p. 267, cu trimitere la ediția din 1997 a lucrării lui Dan Monah citate anterior.

pentru a se adapta unui cadru prestabilit⁸. Când scrierile savantului român nu conțin sugestii pentru cine-știe-ce situație „enigmatică” oferită de materialul preistoric, cercetătorul este pus în dificultate⁹. Prin urmare, după noi, acest tip de abordare are un caracter pur subiectiv, ceea ce pune sub semnul întrebării credibilitatea demonstrației și a concluziilor. Fără a ne

⁸ Într-o lucrare remarcabilă prin bogăția materialului analizat, prin viziunea largă, prin îndrăzneala interpretărilor și prin afirmarea deschisă a respingerii investigației bazate pe idei preconcepute, am constatat citarea excesivă a lui Eliade în susținerea diferitelor ipoteze – în total, de nu mai puțin de 148 de ori, uneori și de câte 12 ori pe pagină; de altfel, autorul declară deschis: „Recunoaștem că ipotezele și concluziile la care am ajuns sunt profund influențate de Mircea Eliade” (D. Monah, *op. cit.*, p. 13; vezi și p. 227), explicându-și „preferința arătată lui Mircea Eliade” prin „valoarea și perenitatea operei sale” (*Ibidem*); în acest context, pare ciudată următoarea mărturisire: „O primă regulă ce trebuie respectată cu rigurozitate de orice arheolog, nu numai în cercetare fenomenului religios, este de a nu porni la investigație cu idei preconcepute” (*Ibidem*, p. 21); cât privește „valoarea” operei lui Eliade, aceasta e indiscutabilă, însă a o considera „perenă” e o exagerare. Uneori, reverența față de Eliade (dar și față de alți cercetători străini) e și mai adâncă, luând forma unor adevărate colaje de texte și idei întinse pe mai multe pagini, încât cititorul se poate întreba, pe drept, dacă autorii respectivi au vreo interpretare proprie și dacă, nu cumva, lucrarea este un appendice factologic la cele ale lui Eliade – vezi V. Chirica, M.-C. Văleanu, *Umanizarea taurului celest. Mărturii ale spiritualității comunităților cucuteniene de la Ruginoasa-Iași*, Iași, 2008, p. 141-148.

⁹ De exemplu, confecționarea, în Cucuteni-Tripolie, a unor figurine și statuete din două bucăți este interpretată ca o dovadă a caracterului dualist al religiei acestei culturi, întreaga demonstrație bazându-se pe conceptul *coincidentia oppositorum* găsit în lucrările lui Eliade (D. Monah, *op. cit.*, p. 80-81, 100, 144, 234, 239; vezi și D. Monah, *Organizarea socială, religia și arta în epoca neo-eneolitică*, în M. Petrescu-Dîmbovița, Al. Vulpe (coord.), *Istoria României, I, Moștenirea timpurilor îndepărtate*, ediția a II-a, revăzută și adăugită, București, 2010, p. 168-169, 171). În schimb, faptul că s-au realizat artefacte și din trei bucăți *pe întreaga durată a aceleiași culturi* – așadar, *în același timp* cu manifestarea așa-zisei religii dualiste, despre care va fi vorba mai jos – nu-și găsește nici o explicație: „În legătură cu modelarea tripartită – scrie Dan Monah – nu putem formula acum nici o ipoteză. Amintim și faptul că unele machete de sanctuare au fost modelate din cinci bucăți. În momentul de față nu întrevădem nici o explicație pentru aceste enigmatice tehnologii de modelare a unor obiecte sacre.” (Idem, *op. cit.*, 2012, p. 81). Ne îngăduim să întrebăm: de ce nu se poate formula nici o ipoteză? Pentru că Mircea Eliade nu s-a pronunțat în acest sens?

situa în categoria contestatarilor lui Eliade¹⁰ – dimpotrivă, cum se va vedea și mai jos, unele concepte și opinii ale acestuia ne sunt agreabile –, nu putem să nu subscriem la opiniile îndreptățite ale acelor specialiști care au surprins deficiențe „grave de metodă”, imposibil de contestat, la istoricul român al religiilor – „opțiunile arbitrare și simplificatoare” operate asupra „documentelor religioase”, „o cunoaștere relativă a surselor”, „referințe eronate”, absența spiritului critic, analitic, și „completa indiferență la contextele istorice și etnografice” –, fapte ce au consecințe negative pentru studiul fenomenelor religioase – „generalizări abuzive”, „interpretări contestabile” și „o hermeneutică subiectivă”¹¹. Cât privește pe Marija Gimbutas, ale cărei contribuții despre *Old Europe* fac parte din patrimoniul istoriografic universal, „glosarul de simboluri” stabilit pentru *Spiritualitatea vechii Europe*¹², în ciuda pretențiilor de a fi întemeiat pe complexe și artefacte indiscutabile, ni se pare un instrument euristic impresionist și arbitrar, pe drept cuvânt criticat¹³.

Iată două exemple de interpretare a unor contexte arheologice bazate pe opiniile lui Eliade și Gimbutas, cărora îndrăznim să le opunem „drumul” deschis de sursele clasice, ale căror sugestii interpretative ni se par mult mai apropiate de realitatea istorică:

¹⁰ Vezi Ch. K. Wedemeyer, W. Doniger (eds.), *Hermeneutics, Politics, and the History of Religions: The Contested Legacies of Joachim Wach and Mircea Eliade*, Oxford-New York, 2010, părțile II și III (p. 103-324). Acest volum ne-a fost accesibil doar parțial pe site-ul www.books.google.ro.

¹¹ D. Dubuisson, *Mitologii ale secolului XX. Dumézil, Lévi-Strauss, Eliade*, ediție augmentată, traducere din limba franceză de L. Dinescu, Iași, 2003, p. 181-326, de unde provin expresiile dintre ghilimele; Idem, *The Poetical and Rhetorical Structure of the Eliadian Text: A Contribution to Critical Theory and Discourses on Religion*, în Ch. K. Wedemeyer, W. Doniger (eds.), *op. cit.*, p. 133-146 (cf. www.books.google.ro); D. Dana, *Zalmoxis de la Herodot la Mircea Eliade. Istorie despre un zeu al pretextului*, prefață de Z. Petre, Iași, 2008, p. 265-287, în special p. 271, 278, 279, 280-281; Idem, *Métamorphoses de Mircea Eliade. À partir du motif de Zalmoxis*, Vrin/EHESS, 2012, p. 104-136, în special p. 123, 124-125, 128-129.

¹² M. Gimbutas, *Cultură și civilizație. Vestigii preistorice în sud-estul european*, traducere de S. Paliga, prefață și note de R. Florescu, București, 1989, p. 79-82.

¹³ Vezi D. Monah, *op. cit.*, 2012, p. 35-36, 37, cu trimiteri.

1) interpretarea vetrelor din casele culturii Precucuteni făcută de colegii arheologi Nicolae Ursulescu și Adrian-Felix Tencariu: vatra, scriu ei, este „punctul cel mai important” al unei locuințe (după Eliade), „zona cea mai importantă a casei și a universului unei familii, un adevărat centru al lumii (*axis mundi*), în jurul ei desfășurându-se atât principalele activități cotidiene, cât și ceremoniile de cult” (după Eliade); construită peste umplutura unei gropi, devenea „un loc hierofanic și cratofanic” (după Eliade), care asigura contactul „direct cu forțele ce asigurau regenerarea permanentă a naturii, deci cu Marea Zeiță (Mamă a Pământului)”, „legătura dintre cele două forțe generatoare ale vieții: Cerul și Pământul; unirea lor /a vetrei și a gropii – n.n./ era, în esență, o expresie a «cuplului divin», o formă de manifestare a hierogamiei”¹⁴. În locul formulelor generalizante împrumutate din Eliade, propunem valorificarea informațiilor din izvoarele antice despre cultul zeilor domestici romani¹⁵, respectiv cultul penaișilor (zeii protectori ai lui *penus* – camera proviziilor [*cella penaria*], ai proviziilor înmagazinate pentru consumul pe întreaga durată a anului și care, în vechime, aveau ca altar vatra casei) și cultul larului

¹⁴ N. Ursulescu, F.-A. Tencariu, *Noi date privind arhitectura locuințelor din cultura Precucuteni*, în N. Ursulescu (ed.), *op. cit.*, p. 131-156, citatul de la p. 135. Vezi și N. Ursulescu, D. Boghian, V. Cotiugă, *L'autel peint de l'habitat de Târgu Frumos (dép. de Iași) appartenant à la civilisation Précucuteni (énéolithique ancien)*, în *SAA*, 9, 2003, p. 27-40, în special p. 31; L. Scarlat, *Instalații pentru foc cu utilizare casnică în culturile Precucuteni și Cucuteni*, în N. Ursulescu (ed.), *op. cit.*, p. 157-172; N. Ursulescu, *Civilizația cucuteniană: credințe religioase sau sistem religios?*, în *Zargidava*, 10, 2011, p. 201. Să ne fie iertată ignoranța, dar nu înțelegem cum „unirea” (!) unei vetre și a unei gropi putea reprezenta „o expresie a «cuplului divin»”; care dintre cele două era elementul masculin și care cel feminin? vatra reprezenta Cerul? în religiile clasice, Cerul e conceput, într-adevăr, ca o divinitate masculină (gr. *Uranus*, *Zeus*, lat. *Caelus* [*Coelus*], *Iupiter*), dar vatra (focul) e, adesea, o divinitate feminină (gr. *Hestia*, lat. *Vesta*) (A. Ferrari, *Dicționar de mitologie greacă și romană*, Iași, 2003, s.v. *Cer*, *Hestia*, *Uranos*, *Vesta*, *Zeus*) (vezi și *infra*). În schimb, dacă groapa simbolizează Pământul, atunci nu trebuie pierdut din vedere că divinitatea telurică avea atât atribute feminine (lat. *Tellus*), dar și masculine (lat. *Tellumo*) (Aug., *Ciu.*, VII, 23; A. Ferrari, *op. cit.*, s.v. *Tellumo*, *Tellus*).

¹⁵ De altfel, se consideră că una dintre „marile teme/idei” ale religiei cucuteniene era chiar „cultul divinităților protectoare ale casei, gospodăriei și avuției” – N. Ursulescu, *op. cit.*, p. 199. Despre „cultul domestic” în neo-eneolitic vorbește și D. Monah, *op. cit.*, 2012, p. 57.

familial (*Lar familiaris*) (fondatorul familiei, devenit geniul familiei, care, la fel ca și penaii sau împreună cu aceștia, erau cinstiți prin arderea de alimente pe vatra casei)¹⁶. Căci, conform anticilor – lucrul este arhicunoscut – vatra (focul) era însuși altarul, numit de greci *bómos* („altar”), *eshára* („cămin”), *estía* („foc”, „casă”, „altar”, „mormânt”) iar de romani – *vesta*, *ara* sau *focus*¹⁷; de aici, sinonimia care s-a făcut între foc sacru, penaii și Lar casnic¹⁸. Interpretarea propusă de noi pare să fie confirmată de unele descoperiri din chiar siturile studiate de cei doi colegi preistoricieni, precum recipientele pentru păstrarea cerealelor (numite de ei „altare-siloz”) găsite în *preajma vetrelor și a cuptoarelor* din locuința nr. 5 de la Isaiia¹⁹. Totodată, ea răspunde și unor îndoieli formulate de Silviu Sanie în legătură cu terminologia așa-numitelor „vetre de cult” din civilizația geto-dacică²⁰: „Incertitudinea în legătură cu destinația culturală a vetrei poate constitui un element care, alături de uz, să contribuie la perpetuarea numelui de vatră de cult sau vatră-altar, chiar dacă are și unele destinații comune cu altarele”²¹.

2) după Marija Gimbutas, divinitatea feminină, „atotdăruitoarea”, „creatoarea-atotdăruitoarea”, din civilizația neolitică, a fost reprezentată în primul rând ca o zeiță-pasăre, căci femeile-păsări domină reprezentările

¹⁶ J. Marquardt, *Les cultes chez les Romains*, traduit de l'allemand avec l'autorisation de l'éditeur par M. Brissaud, I, Paris, 1889, p. 147-153; A. Dubourdieu, *Les origines et le développement du culte des Pénates à Rome*, Roma, 1989, p. 13-15, 59-61; P. Donoso Johnson, *El culto privado en la religión romana: Lares y Penates como custodios de la Pietas Familis*, în *Revista Electrónica Historias del orbis Terrarum*, Santiago, 3, 2009 (<http://www.orbisterrarum.cl>).

¹⁷ F. de Coulanges, *Cetatea antică. Studiu asupra cultului, dreptului și instituțiilor Greciei și Romei*, I, traducere de Mioara și Ana Izverna, traducerea notelor de E. Lazăr, prefată de R. Florescu, București, 1984, p. 51, nota 1.

¹⁸ Cf. Serv., în *Aen.*, III, 134: „Prin foc sacru anticii înțelegeau zei Lari; de aceea Vergiliu spune când «foc sacru» în loc de Penaii, când Penaii în loc de «foc sacru»” – *Ibidem*, p. 49-50.

¹⁹ N. Ursulescu, F.-A. Tencariu, *op. cit.*, p. 137; vezi și C.-M. Lazarovici, Gh. Lazarovici, *Arhitectura neoliticului și epocii cuprului din România*, I, *Neoliticul*, Iași, 2006, p. 564.

²⁰ S. Sanie, *op. cit.*, p. 27-31.

²¹ *Ibidem*, p. 31.

religioase ale agricultorilor vechii Europe²². Nouă ni se pare total neverosimil ca o civilizație agricolă, sedentară, legată de cicluri naturale și biologice atât de complexe să aibă drept zeități supreme o femeie-pasăre²³. De aici, interpretările discutabile, cum ar fi reprezentarea din lăcașul de cult aflat pe nivelul VII, 8 de la Çatal Hüyük din prima jumătate a mileniului VII î. H. – „vulturul ca zeiță în ipostaza morții, cu aripi înspăimântătoare ca niște măști, năpustindu-se asupra unor oameni decapitați”²⁴. Nu rezultă pe ce se întemeiază această opinie. Pausanias, geograf, „cercetător, călător, narator”²⁵, „romancier”²⁶ și „pelerin” (*hiketês*)²⁷ grec originar, foarte probabil, din Lydia, contemporan al împăraților Hadrianus, Antoninus Pius și Marcus Aurelius²⁸, autor al unei *Descrieri a Greciei* (Ἑλλάδος περιήγησις; *Graeciae Descriptio*) în zece cărți, la care vom mai face referire în rândurile de mai jos, descrie însă *păsări care mâncau carne de om reprezentate într-un templu*: „există tradiția – scrie el – că în lacul de la Stymphelos /în Arcadia – n.n./ erau altădată păsări ce se hrăneau cu carne de om și pe care Heracles le-a ucis cu săgețile. Cu toate acestea, Peisandros din Camiros²⁹ afirmă că eroul nu le-a ucis, ci că numai le-a izgonit prin zgomotul produs de crotale”³⁰. „La Stymphelos – continuă el – există, de

²² M. Gimbutas, *op. cit.*, p. 96-98. Vezi și Eadem, *Civilizația Marii Zeițe și sosirea cavalerilor războinici. Originea și dezvoltarea celor mai vechi civilizații europene (circa 7500-700 î.e.n.)*, traducere din limba engleză de S. Paliga, București, 1997, p. 45-46.

²³ Încă Vladimir Dumitrescu criticase acest punct de vedere – vezi D. Monah, *op. cit.*, 2012, p. 35, cu trimiteri.

²⁴ M. Gimbutas, *op. cit.*, 1989, p. 85, fig. 10; Eadem, *op. cit.*, 1997, p. 47, 52.

²⁵ S. E. Alcock, J. F. Cherry, J. Elsner, *Pausanias: Travel and Memory in Roman Greece*, Oxford, 2001; J. Akujärvi, *Researcher, Traveller, Narrator: Studies in Pausanias' Periegesis*, Stockholm, 2005; M. Pretzler, *Pausanias. Travel Writing in Ancient Greece*, London, 2007.

²⁶ J. Auberger, *Pausanias romancier? Le témoignage du livre IV*, în *DHA*, 18/1, 1992, p. 257-280.

²⁷ J. Elsner, I. Rutherford, *Pilgrimage in Graeco-Roman and Early Christian Antiquity. Seeing the Gods*, Oxford, 2005.

²⁸ http://en.wikipedia.org/wiki/Pausanias_%28geographer%29.

²⁹ A trăit în secolul al VI-lea î.H., fiind autorul unei epoei intitulate *Heracleea* sau *Heracleida*.

³⁰ Paus., VIII, 22, 4.

asemenea, un vechi sanctuar închinat zeiței Artemis Stymphelia, a cărei statuie de lemn este în parte aurită. *Pe bolta sanctuarului sunt înfățișate păsările Stymphelide* /erau o specie asemănătoare vulturilor și uliilor, precizează el – n.n./³¹, dar este greu de spus dacă ele sunt făcute din lemn sau din ghips. În același loc, îndărătul sanctuarului, se află statui de marmură albă reprezentând fete cu picioare de păsări.³²

Prin urmare, avem convingerea că e nevoie de o apropiere mai strânsă a arheologilor interesați de preistoria și protoistoria spațiului dunărean de sursele clasice, care să le ofere oportunități mai bogate și argumente mult mai solide în descifrarea credințelor populațiilor pre- și protoistorice, reducând doza prea mare de fantezie în interpretarea aspectelor religioase ale acestora. Desigur, suntem conștienți că un asemenea demers ridică o chestiune foarte serioasă de metodă: în ce măsură este posibilă identificarea unor elemente preistorice în fenomenele religioase antice. În istoriografia universală întrebarea s-a pus cu același interes³³, generând, printre altele, vestita polemică în jurul concepției duméziliene despre „rădăcinile” indoeuropene ale religiilor și mitologiilor popoarelor antice³⁴. Constatăm cu satisfacție că optimismul caracterizează și pe unii istorici români ai religiei preistorice³⁵, noi înșine delimitându-ne de categoria scepticilor, deși

³¹ Paus., VIII, 22, 4.

³² Paus., VIII, 22, 5. De altfel, în Arcadia, Artemis poartă cel mai des epitetul *Pótnia therón* – „stăpână a fiarelor” – cf. Z. Petre, Al. Lițu, C. Pavel (coord.), *Dicționar de mitologie greco-romană. Zei, eroi, mituri*, București, 2011, p. 72.

³³ Vezi P. Lévêque, *Formes et structures méditerranéennes dans la genèse de la religion grecque*, în *Praelectiones Patavinae*, 9, 1972, p. 145-180; Idem, *Les groupement divins: la sainte famille néolithique*, în *Les Grandes figures religieuses: fonctionnement, pratique et symbolique dans l'Antiquité. Besançon, 25-26 avril 1984*, Paris, Les Belles Lettres, 1986, p. 49-56 (*Annales Littéraires de l'Université de Besançon*, 329, Centre de Recherches d'Histoire ancienne, col. *Lire les polythesmes* 68); D. Ogden, *Drakōn: Dragon Myth and Serpent Cult in the Greek and Roman Worlds*, Oxford-New York, 2013, p. 15-21.

³⁴ Vezi, spre exemplu, lucrarea duméziliană a lui R. D. Woodard, *Indo-European Sacred Space. Vedic and Roman Cult*, Urbana-Chicago, 2006 și critica marcată de scepticism a lui M. V. García-Quintela din *BMCRev* 2007.02.36.

³⁵ Vezi D. Monah, *op. cit.*, 2010, p. 174-175, 178-179; Idem, *op. cit.*, 2012, p. 23, 24, 99, 163, 164, 197, 231, 241, 242-243 („După opinia noastră, cercetările viitoare asupra

împărtășim întrutotul precauția formulată de Nicolas Platon: „Nu trebuie să se tragă concluzii prin analogie, pornind de la perioade foarte înaintate pentru care avem elemente mai sigure”³⁶. Totuși, deși, astăzi, comparatismul pare să fie o metodă „controversată”, chiar „uitată” de unii istorici ai religiilor³⁷, comparația *directă* între religiile pre- și protoistorice și politeismele antice și interpretarea mediată de textele scrise orientale și greco-latine³⁸ ni se par căile normale de urmat în încercarea de a creiona

vieții spirituale neo-eneolitice vor trebui să țină seama de posibile transmițeri, prin intermediul miturilor, a unor teme religioase (mitologice) din fondul neolitic populațiilor care, mai târziu, au intrat sub lumina izvoarelor scrise. Forța de perpetuare a unei teme religioase, a unui mit este direct proporțională cu importanța și răspândirea lui, cu prestigiul populației care l-a vehiculat. Strălucitele civilizații calcolitice din Europa de sud-est au fost o bază ideală pentru transmiterea în timp a unor teme religioase și mituri care au influențat profund viața spirituală de mai târziu a acestei regiuni geografice. Neo-eneoliticul a fost prin excelență perioada de naștere a marilor mituri (mitopoetica) care au reflectat marile invenții ale revoluției neolitice (producerea hranei, construcția locuințelor, domesticirea plantelor și animalelor etc.). Neo-eneoliticul a fost epoca în care s-au cristalizat concepțiile cosmogonice și împărțirea timpului a căpătat o valoare deosebită... Toate aceste descoperiri și invenții nu puteau dispărea în neant... Suntem lipsiți de denumirile zeităților și de mitologia epocii bronzului care, probabil și la noi, conservau importante urme ale substratului neolitic și calcolitic”, p. 244-245. De asemenea, Al. Vulpe, *Structuri sociale și credințe religioase în epoca bronzului și în prima epocă a fierului*, în *Istoria României*, I, 2010, p. 352-353, 360, 366, 372; N. Ursulescu, *op. cit.*, p. 211, 212; R. Alaiba, *Simboluri sacre ale culturilor pre- și indo-europene. Cultul bourului (bovideelor). Simbolismul universal al mitologemului antic al Europei*, în *TD*, 21/1-2, 2000, p. 295-308; D. Boghian, *Unele considerații asupra vaselor cucuteniene antropomorfe și antropomorfizate*, în *ArhMold*, 35, 2012, p. 116.

³⁶ Nicolas Platon, *Civilizația egeeană*, 1, traducere de Z. Petre, A. Calangiu, Al. Niculescu, București, 1988, p. 163.

³⁷ Vezi Cl. Calame, B. Lincoln (éds.), *Comparer en histoire des religions antiques: controverses et propositions*, 1, Liège, Presses Universitaires de Liège 2012 (*non vidi* – cf. D. Lyons, în *BMCRev* 2013.11.15).

³⁸ De exemplu, pentru determinarea caracteristicilor religiei cucuteniene, Dan Monah pledează pentru folosirea datelor arheologice și a informațiilor „destul de sigure despre caracterul religiilor neolitice din Orientul Apropiat, Grecia și Creta” – D. Monah, *op. cit.*, 2012, p. 243; vezi și p. 244-245: „Elemente ale acestora / ale „miturilor Cucuteni-Tripolie” – n.n./... pot fi identificate prin intermediul mitologiei orientale și grecești. Cu prudență poate fi utilizată și mitologia balcanică, inclusiv cea românească, care s-au dezvoltat pe un substrat asemănător”. Nu am constatat însă folosirea în demonstrație a

credibil ideile religioase ale populațiilor preliterate din spațiul carpatodunărean. Este un demers practicat cu succes în alte medii istoriografice³⁹. Traseul nu e lipsit de obstacole: primele texte orientale accesibile (mileniul II î. H.) evocă tradiții religioase deja simplificate și influențate de un univers social și cultural diferit, caracterizat prin „metalurgie”, „urbanism”, „regalitate”, „corp sacerdotal” – fapt subliniat de însuși Mircea Eliade⁴⁰; apoi, religia greacă e cunoscută dintr-un stadiu de raționalizare foarte avansat, care împiedică decelarea corectă a formelor primitive; oricum, însă, el ni se pare mult mai adecvat decât *analogiile* cu aspecte de natură etnografică⁴¹, folclorică⁴², „psihologică” și „psihanalitică”⁴³. Iată câteva propuneri în acest sens.

1) Religia neo-eneolitică – „religie duală”?

Pornind de la concepția eliadiană despre *coincidentia oppositorum*, Dan Monah a postulat ideea că religia neo-eneolitică ar fi fost o „religie duală, bazată pe cunoscutul principiu *coincidentia oppositorum*”, mai ales cel feminin-masculin (cel din urmă decurgând din primul); *coincidentia oppositorum*, atestată și de figurinele modelate din jumătăți inegale, ar fi fost o „dogmă importantă” a ideaticii religioase neo-eneolitice⁴⁴. Opinia nu

niciunui izvor de istorie a religiilor anatoliene, orientale sau a celei grecești, totul fiind preluat mai ales după omniprezentul Eliade.

³⁹ Vezi S. Ribichini, M. Rocchi, P. Xella (a cura di), *La questione delle influenze vicino-orientali sulla religione greca. Stato degli studi e prospettive della ricerca. Atti del Colloquio Internazionale (Roma, 20-22 maggio 1999)*, 1, Roma, 2001.

⁴⁰ M. Eliade, *Istoria credințelor și ideilor religioase*, I, *De la epoca de piatră la misterele din Eleusis*, traducere de C. Baltag, București, 1981, p. 52-53, p. 52-53, 59.

⁴¹ Aspect asupra căruia atrage atenția în mod îndreptățit D. Monah, *op. cit.*, 2012, p. 37-38, 228: „analogiile etnografice trebuiesc folosite cu extrem de multă prudență”. În schimb, pentru Mircea Anghelinu, lipsa analogiilor etnografice în arheologia preistorică este o tară (*op. cit.*, p. 235, 304, 309).

⁴² Ideea apare și la M. Eliade, *op. cit.*, p. 30, 53; vezi R. Alaiba, *op. cit.*, *passim*; A. Poruciuc, *Prehistoric Roots of Romanian and Southeast European Traditions*, edited by J. Marler, M. Robbins Dexter, Sebastopol, 2010 (*non vidi*).

⁴³ D. Monah, *op. cit.*, 2012, *passim*; Idem, *op. cit.*, 2010, p. 169.

⁴⁴ Idem, *op. cit.*, 2012, p. 80-81, 168-169, 171, 234, 239-240, citatele fiind de la p. 168 și 171. Vezi mai sus.

numai că vehiculează un concept imprecis (ce înseamnă „religie duală” sau „dualitate a religiei”?; corect ar fi să se vorbească de „religie dualistă”⁴⁵), dar pare și ruptă de realitatea istorică, întrucât, deși în multe religii sunt atestate divinități partenogenetice sau cupluri divine (uneori de același sex) caracterizate prin funcții și attribute opozabile, religiile respective nu sunt mai puțin *politeiste*. Prin urmare, dacă, așa cum se străduiesc preistoricienii să ne convingă, anume că, încă din momentul „importului” ei din Orient, în special Asia Mică, religia neo-eneolitică era un sistem „complet și complex, perfect structurat”⁴⁶, că forma „un anumit *continuum* spiritual” cu zonele de origine⁴⁷, convingerea noastră este că formula cea mai comodă de a o caracteriza este *religie politeistă*, cum, de altfel, o și înfățișează mulți dintre specialiștii în preistorie⁴⁸. Dacă acest „sistem religios închegat”⁴⁹ dispunea de un panteon⁵⁰ dominat – cum susțin aproape la unison specialiștii în domeniu – de o divinitate feminină („Mama Universală”⁵¹, „Marea Mamă”, „Marea Zeiță”, „Marea Zeiță Mamă a Pământului”) „venerată în cele mai diverse ipostaze”⁵², atunci aceste „ipostaze” pot fi mai ușor definite prin comparație cu numeroasele Zeițe-Mamă (Mari Mame, Mari Zeițe-Mamă) atestate în religia și mitologia regiunilor mesopotamiană și microasiatică (Inanna/Ishtar, Allat, Anaitis, Mâ ș.a.)⁵³ – divinități care, până la sfârșitul păgânismului, și-au păstrat competențele

⁴⁵ El folosește formule precum „caracterul dualist al religiei Cucuteni-Tripolie” (*Ibidem*, p. 80) sau „dualismul religios cucutenian” (*Ibidem*, p. 141).

⁴⁶ *Ibidem*, p. 169.

⁴⁷ D. Boghian, *op. cit.*, p. 115.

⁴⁸ N. Ursulescu, *op. cit.*, p. 211.

⁴⁹ *Ibidem*, p. 198, 211.

⁵⁰ Formula „panteon de divinități” folosită în mai multe lucrări, inclusiv în publicații externe, de unul dintre cunoscuții preistoricieni ieșeni e tautologică și, deci, total eronată.

⁵¹ D. Monah, *op. cit.*, 2012, p. 169-172. Recent, această idee a fost contestată, susținându-se, pe baza statuetelor feminine în poziție orantă, „existența unei «Religii a Tatălui Universal»” – V. Chirica, G. Bodi, V.-C. Chirica, *Teme iconografice*, [sic!] *reprezentate în creația artistică preistorică*, în *ArhMold*, 35, 2012, p. 52.

⁵² N. Ursulescu, *op. cit.*; M. Gimbutas, *op. cit.*, 1997; D. Monah, *op. cit.*, 2012, *passim*, în special p. 233-238, 243-244; D. Boghian, *op. cit.*, *passim*.

⁵³ Vezi D. Boghian, *op. cit.*, p. 115.

multiple (suverane, solare, lunare, telurice, acvatice, sacerdotale etc.), patronând domenii diverse (astrele, fenomenele atmosferice, înălțimile, apele, natura sălbatică și domestică, fertilitatea, fecundația, reproducerea, dragostea, căsătoria, abundența, „Lumea de Dincolo” etc.), reprezentate în ipostaze variate (antropomorfă, hieratică, poate androgină), cu simboluri, accesorii și însemne heraldice bogate (abstracte, vegetale, animale, „tehnice”, antropomorfe ș.a.)⁵⁴. Cât privește celelalte divinități, masculine sau feminine, credem că, actualmente, există anumite artefacte și reprezentări (e.g.: cornul lunar, taurul, bucraniul, sânii, vulva etc.) care să îngăduie analogii cu zeitățile din religiile Orientului Mijlociu, anatoliene și est-mediteraneene, unde se constată o realitate extrem de complexă – divinități masculine ce patronează domenii considerate de competența celor feminine, zeități feminine cu atribute bărbătești, obiecte și însemne comune etc.⁵⁵. În context, noi credem că trebuie revizuite și chiar abandonate încercările de sistematizare a panteonului sau ideaticii religioase neo-eneolitice pe criterii generatoare de confuzii, care amestecă funcțiile, domeniul de acțiune al divinităților, *acta* ale zeităților (hierogamii, epifanii, gesturi ritualice etc.) și simbolismul divin, cum ar fi așa-zisul *cult al fertilității (și al fecundității)*⁵⁶, „*cultul uranian* (constând în venerarea simbolurilor solare și cerești)”⁵⁷, „*cultul cuplului divin* (unirea

⁵⁴ Vezi *Ishtar* (<http://en.wikipedia.org/wiki/Ishtar>), *Inanna* (<http://en.wikipedia.org/wiki/Inanna>); G. Leick, *A dictionary of Ancient Near Eastern mythology*, London and New York, 2003, p. 86-93, 96-100 (<http://elearning.zaou.ac.zm:8060/Myths%20&%20History/Asia%20&%20Middle%20East/A%20Dictionary%20of%20Ancient%20Near%20Eastern%20Mythology%20-%20Gwendolyn%20Leick%202003.pdf>); I. Moga, *Culte solare și lunare în Asia Mică în timpul Principatului (secolele I-III d. Hr.)*, Iași, 2011, p. 157-191.

⁵⁵ Apropii de acest gen face Marija Gimbutas, dar mai ales cu divinitățile din spațiul grecesc și european – *op. cit.*, p. 43-51.

⁵⁶ M. Eliade, *op. cit.*, p. 46, 47, 52; N. Ursulescu, *op. cit.*, p. 199. Pentru civilizația dacică, vezi, de exemplu, V. Vasiliev, I. Al. Aldea, H. Ciugudean, *Civilizația dacică timpurie în aria intracarpatică a României. Contribuții arheologice: Așezarea fortificată de la Teleac*, Cluj-Napoca, 1991, p. 148-152, 154-155.

⁵⁷ E. Comșa, *Neoliticul pe teritoriul României. Considerații*, București, 1987, p. 146-148; N. Ursulescu, *op. cit.*

forțelor chthoniene cu cele cerești într-o «căsătorie sacră» – hierogamia)⁵⁸, „cultul androginului (ca expresie absolută a cuplului divin)”⁵⁹, „cultul nașterii”⁶⁰, cultul phallusului („cultul phallic”) ⁶¹, cultul craniului (craniilor)⁶², „cultul coloanei” („cultul pilastrului ceresc”, „cultul Axis mundi”) ⁶³, „cultul stâlpului sacru”⁶⁴, „cultul taurului”⁶⁵, „cultul bourului (bovideelor)”⁶⁶, „cultul bucraniului”⁶⁷, „cultul cerbului”⁶⁸, „cultul lichidului sacru” („sperma, sămânța divină, sămânța de la *Zei Taur, Berbec și*

⁵⁸ *Ibidem*; vezi și p. 200.

⁵⁹ *Ibidem*, p. 199.

⁶⁰ C.-M. Lazarovici, Gh. Lazarovici, *op. cit.*, p. 358.

⁶¹ D. Monah, *op. cit.*, 2012, p. 50, 239, cu trimiteri. Și dacii ar fi practicat un „cult phallic”, după cum postulează Silviu Sanie pe baza figurinelor descoperite la Dumbrava (jud. Iași) – S. Sanie, *op. cit.*, p. 56-57.

⁶² M. Eliade, *op. cit.*, p. 46. Atestat de descoperirile din osuarul de la Alba Iulia-Lumea Nouă – C.-M. Lazarovici, Gh. Lazarovici, *op. cit.*, p. 439-440.

⁶³ A. Kovács, *Definirea spațiului sacru: între monumental și ritualic*, în *MemAntiq*, 25-26/2008-2009, 2010, p. 86; D. Monah, *op. cit.*, 2012, p. 50, 235, cu trimiteri; C. Preoteasa, *op. cit.*, p. 80.

⁶⁴ M. Eliade, *op. cit.*, p. 51.

⁶⁵ *Ibidem*, p. 50; C. Preoteasa, *op. cit.*

⁶⁶ R. Alaiba, *op. cit.*

⁶⁷ Cf. descoperirile din sanctuarul de la Kormadin din faza Vinča C (C.-M. Lazarovici, Gh. Lazarovici, *op. cit.*, p. 197); ar putea fi și totem (Gh. Lazarovici, C.-M. Lazarovici, *op. cit.*, p. 93).

⁶⁸ C.-M. Lazarovici, Gh. Lazarovici, *op. cit.*, p. 264. Capul de cerb ar putea fi și un totem (*Ibidem*, p. 541).

Tap)⁶⁹, „cultul laptelui sacru”⁷⁰, „cultul râșniței”⁷¹ ș.a. sau divinizarea unor părți anatomice, precum phallus-ul sau vulva⁷² etc.

Multe dintre aceste așa-zise culte se bazează, după opinia noastră, pe o hermeneutică fantezistă a obiectelor și reprezentărilor descoperite în diferite contexte neo-eneolitice sau, pur și simplu, sunt speculații lipsite de orice suport cât-de-cât științific. Este un truism să spunem că *obiectul unui cult religios este întotdeauna o divinitate*, iar nu o funcție sau o epifanie a divinității în sine, un atribut caracteristic, un spațiu sau un obiect care îi aparțineau și care, prin urmare, aveau valoare sacră. Din acest punct de vedere, cercetarea românească ar trebui să fie mai sensibilă la sugestiile venite dinspre istoriografia altor regiuni. Iată câteva exemple: în civilizația minoică prepalatială (bronzul timpuriu cretan), figurinele care au caracterul fecundității accentuate atestă „existența simțului fecundității și al forței capabile să asigure conservarea vieții”⁷³, mai degrabă decât un așa-zis cult al fecundității și fertilității. De asemenea, imaginile de pe ustensilele de ofrandă de tipul riton care-o înfățișează pe zeița-mamă ce-și apasă sânii ca să țâșnească laptele, „acest izvor al vieții cu care se umpleau vasele de cult”⁷⁴, nu sunt văzute ca dovezi ale unui cult al laptelui sacru, ci al zeiței-mamă⁷⁵. Pe de altă parte, așa cum sugerează izvoarele scrise din epocile istorice, cele mai multe dintre obiectele și reprezentările din amenajările pre- și protoistorice considerate *loca sacra* sau din afara acestora trebuie

⁶⁹ Cum o atestă descoperirile de la Liubcova (nivelurile Vinča B și C), fapt probat mai ales de statueta care înfățișează o „preoteasă” purtând o „îmbrăcăminte rituală”, ținând în mâna dreaptă un askos („vas ritual pentru lichid”), în stânga o „mască rituală” (analogii la Kachti, în civilizația cicladică) – *Ibidem*, p. 504-506, fig. IVa.35, subl. aut.

⁷⁰ *Ibidem*.

⁷¹ Cum pare s-o ateste descoperirile de la Parța (Templul / Sanctuarul 2) – *Ibidem*, p. 336; Gh. Lazarovici, C.-M. Lazarovici, „Casa sacră” și importanța ei pentru reconstituirea arhitecturii, amenajarea interiorului și vieții spirituale, în *Mem.Antiq.*, 25-26/2008-2009, 2010, p. 109.

⁷² Gh. Lazarovici, C.-M. Lazarovici, *op. cit.*, 2006, p. 85.

⁷³ Nicolas Platon, *op. cit.*, 1, p. 162.

⁷⁴ *Ibidem*, p. 223.

⁷⁵ Aceeași idee împărtășește Dumitru Boghian cu privire la gestul ritual „oferirea sânilor” prezent în plastica și pe vasele antropomorfe cucuteniene – cf. *op. cit.*, p. 115.

considerate doar „simboluri”, „embleme religioase”⁷⁶, fetișuri sacre (gr. *hierá*, lat. *pignora imperii*), cum erau, de exemplu, bucraniul din civilizația bronzului târziu cretan – „fără îndoială, partea exprimând întregul, exact ca în cazul ritonului în formă de cap de taur, și semnifica, probabil, prezența marii puteri divine masculine care fecundază”⁷⁷, *membrum uirile* (*phallus*-ul) din *aedes Vestae*⁷⁸, *lituus Romuli* (bastonul augural al lui Romulus)⁷⁹, *hastae Martis* („lăncile lui Marte”)⁸⁰, *lapis manalis* („piatra manilor”)⁸¹, *lapis* („piatra de cremene, silex”) al lui *Iuppiter Lapis*⁸² ș.a. în religia romană, manipulate doar de sacerdoți. De asemenea, în concepțiile religioase antice, unele artefacte utilizate în ceremonii sacre puteau să devină „obiect de cult”⁸³, precum *labrys*-ul⁸⁴ sau sceptrul⁸⁵ în spațiul grecesc, dar numai

⁷⁶ Nicolas Platon, *op. cit.*, I, *passim*.

⁷⁷ *Ibidem*, 3, traducere de Z. Petre, A. Calangiu, Gh. Al. Niculescu, București, 1988, p. 176: despre bucraniile din civilizația palatelor târzii cretane – bronzul târziu.

⁷⁸ Plin., *Nat.*, XXVIII, 39; Aug., *Civ.*, VII, 21; A. Dubourdieu, *op. cit.*, p. 458-460.

⁷⁹ Cic., *Div.*, I, 17; II, 38; Verg., *Aen.*, VII, 187; Fest., p. 241 L¹; Gell., V, 8, 1-2 și 8-11; Macr., *Sat.*, VI, 8, 1 și 4-6.

⁸⁰ Plut., *Rom.*, 29, 3; Gell., IV, 6, 2; Arn., *Adv. nat.*, VI, 11, 12.

⁸¹ Fest., p. 255 M¹.

⁸² Gell., I, 21, 4; Aug., *Civ.*, II, 29.

⁸³ Nicolas Platon, *op. cit.*, I, p. 174.

⁸⁴ *Ibidem*, p. 171-174.

⁸⁵ De exemplu, așa-zisul sceptru al lui Agamemnon descris de Pausanias „Mai mult decât toate divinitățile, cheronienii slăvesc sceptrul despre care Homer spune că l-a construit Hefaistos pentru Zeus, iar de la Zeus l-a luat Hermes și i l-a dat lui Pelops iar Pelops l-a lăsat moștenire lui Atreu, Atreu lui Thyestes și de la Thyestes l-a luat Agamemnon. Așadar, ei slăvesc acest sceptru, numindu-l «lance». Că este ceva foarte sfânt, o arată nu mai puțin marea lui faimă printre oameni. Se spune că a fost găsit la hotarele cheroneenilor cu panopeii din Focida și, o dată cu el, se spune că foceneii au găsit și aur; în locul aurului, cheronenii au preferat să păstreze sceptrul. Sceptrul a fost adus apoi în Focida, după cum cred, de către Electra, fiica lui Agamemnon. Nu s-a ridicat un templu comun pentru acesta, dar în fiecare an preotul păstrează sceptrul în interiorul unei clădiri. Îi aduce jertfe în fiecare zi și există o masă aproape încărcată cu bucăți de carne și cu dulciuri” (IX, 40, 6) (II, p. 257-258). Despre cultul sceptrului lui Agamemnon, vezi G. Salapata, *The Heroic Cult of Agamemnon*, în *Electra*, 1, 2011, 45-46, cu trimiteri (<http://electra.lis.upatras.gr/article/view/29/35>; <http://electra.lis.upatras.gr/article/view/29/59>). Despre sceptrul cu cap de bucraniu de la Parța, considerat „un sceptru al unui preot sau preotese, legat de ritualuri ale fertilității și fecundității practicate în sanctuare,

pentru că ele reprezentau „puterea divină în diferitele ei manifestări” (ceastă, telurică sau subterană)⁸⁶. În schimb, altele erau doar simple ustensile de cult – de exemplu, râșnița, care, la Roma, era folosită la obținerea de către vestale a uruielii numite *mola salsa* (*mola* – „făină” și *salsa* – „sare”) folosite în ritul *immolatio*⁸⁷ – sau ofrande votive⁸⁸, fără a face, deci, obiectul unui cult în sine; aceasta nu le priva însă de caracterul sacru, pentru că erau proprietatea divinității⁸⁹. În ultimele decenii, au apărut semne care indică o schimbare de paradigmă și în istoriografia românească, fie și numai prin faptul că, pe drept cuvânt, unii cercetători nu mai interpretează obiectele și simbolurile tauriforme drept dovezi ale așa-zisului cult al taurului, ci ca substitute, epifanii, simboluri ale unei *divinități masculine* neo-eneolitice⁹⁰.

Admitem că universul divin neo-eneolitic trebuie să fi fost foarte bogat, că evoluția socială, tehnologică, culturală, mentală de-a lungul mai multor milenii a determinat nu numai dilatarea continuă a panteonului, dar și încercări din partea unor „depozitari ai sacralului” (oficianți) de sistematizare a lui, de creare a unor ierarhii divine, de realizare a unor clase de zeități cu atribuții apropiate ș.a. În acest context, credem că discuția despre caracterul religiei preistorice s-ar putea rafina, dacă specialiștii s-ar interesa de noile tendințe din cercetarea tipologiilor sistemelor religioase antice, precum contribuțiile semnate de Polymnia Athanassiadi, Michael

dar și în numeroase complexe, în special în acele «blocuri»”, vezi C.-M. Lazarovici, Gh. Lazarovici, *op. cit.*, p. 363, fig. IIIb. 197.

⁸⁶ Nicolas Platon, *op. cit.*, 1, p. 174.

⁸⁷ Fest., p. 233 I¹.

⁸⁸ Iată câteva exemple oferite de Pausanias: carul lui Pelops din templul numit Anactoron din Phlius (II, 14, 2); în templul Herei de la Olimpia: o ladă din lemn de cedru gravată pe toate laturile în care ar fi fost ascuns de propria-i mamă Kypselos, „cel care mai târziu avea să ajungă tiran la Corinth” (V, 17, 2-19), un pat, discul lui Iphitos și masa pe care sunt așezate cununile învingătorilor la jocurile olimpice (V, 20, 1); cele mai de seamă ofrande din sanctuarul zeiței Athena Alea de la Tegea erau pielea mistrețului din Calydon, fiarele de la picioare aduse de lacedemonieni când au venit să-i atace pe tegeeni atârinate, un pat închinat zeiței Athena și o pictură reprezentând-o pe aceasta (VIII, 47, 2); topoare la Delphi (X, 14, 1); trepid în templul lui Zeus din Olympia (V, 12, 3).

⁸⁹ Vezi P. Castillo Pascual, *Las propiedades de los dioses: los loca sacra*, în *Iberia*, 3, 2000, p. 83-87.

⁹⁰ D. Monah, *op. cit.*, 2012, p. 240-241, 244.

Frede, Stephen Mitchell și Peter van Nuffelen despre așa-zisul „monoteism păgân”⁹¹, sau cele ale lui H. S. Versnel despre monismul și henoteismul vechilor greci⁹². Astfel, s-ar evita aprecieri – după noi – greu de admis, precum cea a Marijei Gimbutas: „Trebuie înțeles de la bun început că sistemul credințelor «vechi europene» era în același timp monoteist și politeist (!)”⁹³.

2) „Cultul apelor”

Unii arheologi și istorici ai civilizației geto-dacice, mai ales, pe baza așa-numitelor „puțuri rituale” sau „fântâni rituale”, susțin existența unui „cult al apei”⁹⁴ sau a unui „cult al izvoarelor, al apei, al râurilor” pe care le-ar fi avut „toate popoarele indo-europene” și, deci, „le vor fi avut și dacii”⁹⁵. Desigur că ideea de sacralitate a surselor acvatice a fost cunoscută de multe populații indo-europene⁹⁶, dar de aici *nu rezultă că sacralitatea era considerată o proprietate în sine a apei*, ci că aceasta din urmă *dobândește* un caracter sacru, pentru că *era consacrată, atribuită unei divinități*, fie prin *alegerea* făcută de zeitatea însăși, fie printr-un *ritual de consacrare*; astfel, un izvor, un râu, un lac, o fântână nu sunt sacre prin ele însele, ci suferă un

⁹¹ P. Athanassiadi, M. Frede, *Pagan Monotheism in Late Antiquity*, Oxford, 1999; S. Mitchell, P. van Nuffelen, *Monotheism between Pagans and Christians in Late Antiquity*, Leuven, 2009; S. Mitchell, P. van Nuffelen (eds.), *One God. Pagan Monotheism in the Roman Empire*, Cambridge, 2010.

⁹² H. S. Versnel, *Coping With the gods: Wayward Readings in Greek Theology*, Brill, Leiden-Boston, 2011.

⁹³ M. Gimbutas, *op. cit.*, p. 42.

⁹⁴ I. H. Crișan, *Spiritualitatea geto-dacilor. Repere istorice*, București, 1986, p. 425-426; Idem, *Civilizația geto-dacilor*, II, București, 1993, p. 113; V. Sîrbu, *Cultul izvoarelor, fântânilor și apelor la daci și daco-romani reflectat în unele descoperiri arheologice*, în *Symposia Thracologica*, 8, 1990, p. 209-211; S. Sanie, *op. cit.*, p. 27, nota 35; I. Glodariu, *Civilizația geto-dacă „clasică” (prima jumătate a secolului al II-lea a.Chr. până la începutul secolului al II-lea p.Chr.)*, în *Istoria României*, I, 2010, p. 835: „/Geto-dacii – n.n./ Adorau sigur sursele de apă, anumite izvoare și fântâni”; D. Oltean, *Religia dacilor*, București, 2008, p. 339.

⁹⁵ S. Sanie, *op. cit.*, p. 34.

⁹⁶ De exemplu, la celți – J.-L. Brunaux, *Les Gaulois. Sanctuaires et rites*, Paris, 1986; M. Green, *Symbol and Image in Celtic Religious Art*, London and New York, 2004, p. 155-164.

transfer de sacralitate, *devenind loca sacra*. Chiar și atunci când, de exemplu, Seneca ne semnaleză prezența unei anumite divinități „acvatice” într-o sursă de apă, scriind că „noi venerăm izvoarele marilor fluvii; sunt înălțate altare (*aras*) acolo unde iese pe neașteptate un fir viguros de apă; cinstim izvoarele de apă caldă, iar culoarea opacă ori adâncimea nemăsurată au făcut ca unele lacuri să devină sacre (*sacrauit*)”, aspectul deosebit al surselor, precum cel al pădurilor sau grotelor, denotă faptul că poartă amprenta supranaturalului, că sunt proprietatea unei forțe divine: „Dacă te vei afla în fața unei dumbrăvi (*lucus*) cu arbori bătrâni, de o înălțime neobișnuită, unde ramurile dese ce se acoperă unele pe altele te împiedică să vezi cerul, atunci grandoarea acelei păduri, singurătatea locului și sentimentul surprinzător ce se naște din umbra deasă și neîntreruptă într-un loc deschis te va convinge că acolo *este* /subl. n./ un zeu (*numinis faciet*). Dacă o grotă, făcută nu de mână de om, ci adâncită până în străfunduri de elemente ale naturii, ține deasupra-i pe stânci scobite un munte, atunci un sentiment de spaimă religioasă (*religionis suspicione*) îți va lovi spiritul (*animum*)”⁹⁷. Prin urmare, revenind la istoriografia românească, ni se pare impropriu să se vorbească de un „cult al izvoarelor (al apei, al râurilor, al lacurilor, al fântânilor)”, mai adecvat fiind să se susțină ideea de divinitate a izvorului (apei, râului, lacului, fântânei) ori de cult al divinității care patrona (sălășuia, avea în proprietate etc.) sau căreia îi era închinat(ă) un izvor, o apă, un râu, un lac, o fântână⁹⁸. *Periegesis* a lui Pausanias, scriere foarte importantă, printre altele, pentru descrierea monumentelor sacre ale spațiului elenic,

⁹⁷ Sen., *Ep.* IV, 41, 3.

⁹⁸ I. Glodariu admite existența unor „zeități protectoare” ale apelor tămăduitoare (I. Glodariu, *op. cit.*). În legătură cu semnificația numelui capitalei regatului dac – *Sarmizegetusa* – Dan Oltean, ale cărui opinii despre religia dacilor trebuie privite cu cea mai mare rezervă, formulează următoarea explicație, de care nu suntem deloc convingși: „Sarmi-Ze-Getusa înseamnă Apa-Divină-a-Geției” (D. Oltean, *Burebista și Sarmizegetusa*, București, 2007, p. 222; vezi și Idem, *op. cit.*, 2008, p. 409-410: „Apa (izvorul) divină a Geției”); împărtășim, însă, explicația dată expresiilor „apă sacră”, „izvoare consacrate”, „râu sacru”, „râu sfânt” (Idem, *op. cit.*, 2008, p. 222, 223; Idem, *op. cit.*, 2007, p. 416): „apa Sarmizegetusei devenea sacră doar prin faptul că izvora dintr-un loc consacrat. Apa Sarmizegetusei era sacră datorită Muntelui Sfânt și datorită prezenței acolo a panteonului dacic” (Idem, *op. cit.*, 2007, p. 222; vezi și Idem, *op. cit.*, 2008, p. 416: „râu sacru, patronat de zeii de la Sarmizegetusa”).

pentru evocarea mitologiilor și riturilor legate de aceste locuri, pentru cunoașterea religiei grecești arhaice⁹⁹, oferă numeroase exemple în sprijinul opiniei noastre – izvoare¹⁰⁰, râuri¹⁰¹, lacuri¹⁰², fântâni¹⁰³. Cum etimologia propusă de Vasile Pârvan toponimului *Deusara* – „apa zeilor, fântâna zeilor” este discutabilă¹⁰⁴, atunci dovada că și în spațiul geto-dacic lucrurile vor fi stat la fel vine, indirect, din informațiile despre sacralizarea de către daci a unui alt element natural – muntele: Strabon amintea „muntele sfânt”

⁹⁹ V. Pirenne-Delforge, *Retour à la source. Pausanias et la religion grecque*, Liège, Centre international d'Étude de la religion Grecque Ancienne, 2008 (*Kernos Suppléments* 20).

¹⁰⁰ „La Oropos, în apropierea templului, se află un izvor, numit *al lui Amfiaraos*, căruia nu se aduc sacrificii și a cărui apă nu obișnuiesc să o folosească nici pentru purificări, nici pentru spălătul mâinilor” (I, 34, 3, subl. n.); la Pharai, în Achaia, exista un izvor „ce poartă numele de *apa lui Hermes*. Din acest izvor ei nu scot peștii, fiindcă-i socot *închinați zeului*” (VII, 22, 2, subl. n.); mai sus de templul lui Apollo Ismenios de la Teba, „se poate vedea *izvorul închinat lui Ares*” (IX, 10, 5, subl. n.).

¹⁰¹ Râul Neda din Arcadia, care curge foarte aproape de orașul Phigalia din Arcadia (VIII, 41, 3), și-a luat numele de la *nimfa Neda*, una dintre cele trei nimfe care l-au crescut pe Zeus (VIII, 38, 3); „copiii phigalienilor se duc în acest loc să-și tundă pletele în cinstea lui” (VIII, 41, 3); tot astfel, Leukippos, deznădăjduit că Daphne nu-i împărtășea dragostea, „și-a lăsat să-i crească mari pletele, consacându-le râului *Alpheios*” (VIII, 20, 1).

¹⁰² *Lacul lui Ino* din apropiere de Epidauros Limeră (III, 23, 5); „Argeienii aruncau altădată în Dine [un lac cu apă dulce din Argolida], *în cinstea lui Poseidon*, caii legați cu căpăstru” (VIII, 7, 2).

¹⁰³ La Patrai, în Achaia, în continuarea păduricii din apropierea țărmului, se găsea un templu al Demetrei (VII, 21, 4); în fața lui, se afla o fântână despărțită de edificiu printr-un zid; „la această fântână există un oracol care nu dă greș, dar nu pentru toate lucrurile, ci numai pentru bolnavi. Ei leagă o oglindă cu o sfoară și-i dau drumul în fântână, veghind ca oglinda să nu se afunde mai adânc de punctul în care marginea circulară a oglinzii vine în contact cu suprafața apei; *apoi se roagă divinității*, ard miresme și se uită în oglinda care arată bolnavul viu ori mort. În aceasta constă puterea mantică a fântânii” (VII, 21, 5, subl. n.); fântâna din stadionul din Megalopolis era considerată închinată lui Dionysos (VIII, 32, 2); fântâna *nimfei Agna*, una dintre cele trei nimfe care l-au crescut pe Zeus (VIII, 38, 3).

¹⁰⁴ IDR, I, p. 187; acceptată de D. Olteanu, *op. cit.*, 2007, p. 222; Idem, *op. cit.*, 2008, p. 409. La I. Glodariu, *op. cit.*, apare: „Deusara-Izvorul Zânei”. Pentru spațiul celtic, vezi *Isara* – „râul sacru” (J.-L. Brunaux, *op. cit.*, p. 13).

*Kōgaionon*¹⁰⁵ iar Lactantius scria că Romula, mama împăratului Galerius, originară de la nord de Dunăre, era „adoratoare a zeilor munților” (*deorum montium cultrix*)¹⁰⁶.

3) „Arborele vieții”

Adeseori, în lucrările de arheologie, sub influența, foarte probabilă, a studiilor de etnografie și etnologie, se vorbește despre *arborele* (*pomul, copacul*) *vieții* atunci când obiectele pre- și protoistorice au ca decor un copac sau doar o parte a acestuia (*ramura*)¹⁰⁷; de asemenea, decorațiile vegetale, fie și stilizate, sunt asociate cu reprezentarea așa-numitului *arbore celest* (*ceres*)¹⁰⁸. Expresia *arborele vieții* apare și în lucrări istorico-arheologice dedicate altor populații pre- și protoistorice¹⁰⁹. În mitologia orientală, ideea unui arbore al vieții este binecunoscută¹¹⁰ și, dacă acceptăm – așa cum afirmă specialiștii – că migrația spre zona dunăreană a populațiile

¹⁰⁵ Str., VII, 3, 5. În legătură cu acest toponim, pe baza unor inscripții tomitane de epocă romană, s-a încercat echivalarea particulei tr. ΚΑΓΑ cu lat. *sacrum* și, astfel, toponimul Κωγαίωνον a fost corectat în Καγαίωνον, care ar însemna *consecratum* („munte sacru/sfânt”) (cf. S. Olteanu, *ΚΑΓΑ și ΚΩΓΑΙΟΝΟΝ. Datele problemei*, în *TD*, 10, 1989, p. 215-218; D. Slușanschi, *ΚΑΓΑ și ΚΩΓΑΙΟΝΟΝ. Analiza filologică și lingvistică*, în *TD*, 10, 1989, p. 219-224; A. Vulpe, *op. cit.*, p. 449). Această etimologie a fost însă respinsă ca neverosimilă (C. C. Petolescu, *Cronica epigrafică a României* (IX, 1989), în *SCIVA*, 42/1-2, 1991, nr. 526, p. 92; Idem, *Dacia. Un mileniu de istorie*, București, 2010, p. 64-65; D. Dana, în *Izvoare privitoare la Zalmoxis și alte pasaje referitoare la religiile tracilor, geților și dacilor*, selecția textelor, introducere, text critic, traducere, note și indici de Dan Dana, Iași, 2011, p. 121, nota 4). Recent, s-a avansat ideea că ar fi putut exista mai mulți „munți consacrați” în Dacia preromană (A. Vulpe, *op. cit.*).

¹⁰⁶ Lact., *Mort.*, 11, 1, subl. n.

¹⁰⁷ E.g.: R. Paliga, *Le motif du passage. La sémiotique de l'impact culturel pré-indoeuropéen et indoeuropéen*, în *DHA*, 20/2, 1994, p. 11-19; M. Gimbutas, *op. cit.*, 1997, p. 51. Acest semn – „pomul vieții” –, atestat încă pe tăblițele de la Tărtăria, este identic „binecunoscutului «brăduț», care a supraviețuit până la olarii daci și la cei români de azi” – A. Poruciuc, recenzie la Gh. Lazarovici, C.-M. Lazarovici, M. Merlini, *Tărtăria and the sacred tablets*, Cluj Napoca, 2011, în *ArhMold*, 35, 2012, p. 346.

¹⁰⁸ Dan Monah, *op. cit.*, 2012, p. 235, 238, 243.

¹⁰⁹ M. Gree, *op. cit.*, p. 25, 33, 104, 155, 184, 203; D. W. Harding, *The Archaeology of Celtic Art*, London and New York, 2007, p. 268.

¹¹⁰ Vezi *Dicționar Biblic*, Oradea, 1995 (*infra*, DB), s.v. *Eden*, *Grădina*, p. 365-366.

neolitice a însemnat și un transfer al celei mai mari părți a zestrei religioase a regiunilor de origine, nu avem motive să ne îndoim de posibilitatea existenței în neolitic și eneolitic a credinței într-un pom al vieții. Dar această viziune ni se pare limitativă față de semantica extrem de bogată pe care *arborele sacru* îl avea în civilizațiile orientale, microasiatice și est-mediteraneene, evidențiate, printre alții, chiar de Mircea Eliade – parte a unui complex de cult, „sălaș al divinității”, epifanie divină, sursă a vieții, cunoașterii și înțelepciunii, centru al lumii, izvor al regenerării ș.a.¹¹¹. Pe de altă parte, este întrutotul plauzibil să acceptăm că, sub impactul noilor realități geo-botanice și climaterice (zonă temperată și cu păduri)¹¹² și al evoluției vieții spirituale, complexa ideatică religioasă dezvoltată în jurul arborelui a suferit schimbări semnificative. Una dintre acestea ar putea fi transferul de sacralitate asupra elementului forestier ca întreg, respectiv pădurile, care au fost printre cele mai arhaice *loca sacra* ale multor populații pre- și protoistorice (înzi, greci, italici, celți, germanici etc.), fapt probat atât literar, arheologic, epigrafic, cât și de lexicul religios (gr. *álsos* – „dumbravă consacrată”; lat. *lucus*¹¹³ – „dumbravă sacră/ luminiș sacru”, *nemus* – „crâng sacru”; celt. *nemeton* – „sanctuar” [> zeița *Nemetona*], *druoid*¹¹⁴)¹¹⁵. Prin

¹¹¹ M. Eliade, *Tratat de istorie a religiilor*, București, 1992, p. 251-303.

¹¹² Pomul vieții e în strânsă legătură cu o grădină – de fapt, o câmpie (stepă) – aflată între râuri, având în interiorul ei anumite specii de plante și ierburi – cf. *DB*, s.v. *Eden*, *Grădina*, p. 365.

¹¹³ *lucus* < v. lat. *loukos* < i.-e. **loukos* < **leuk-* - „a luci, a fi luminos, lumină”, deci „spațiu luminat, liber, luminiș”; cf. hitt. *lak* – „a aprinde”, hitt. *lalukesh* – „a străluci”, *lalukima* – „lumină”, *lukk* – „a (se) lumina, a deveni luminos” – cf. G. Dumézil, *Fêtes romaines d'été et d'automne*, Paris, 1975, p. 42-55.

¹¹⁴ Derivat de unii savanți, după autorii antici (Plin., *NH*, XII, 249-251), de la gr. *drys*, *dryos* – „stejar” (Senatul celor trei triburi de galati din Asia Mică (trocmii, tolistobogii și tectosagii) se întrunea, așa cum ne informează Strabon, în *Drynemeton* (*Drynemetos*) – „Stejarușul sau templul stejarului” (gorunului), unde se judecau procesele de crimă – Str., XII, 2, 5.). În schimb, alții consideră că, mult mai probabil, provine din **dreu-* - „arbore, copac” și **uedi-* - „a ști, a vedea”, „cu sensul de «cunoscător al arborelui lumii»” – M. Vinereanu, *Dicționarul etimologic al limbii române pe baza cercetărilor de indo-europenistică*, București, 2008, s.v. *druoid* (p. 331); vezi și J.-L. Brunaux, *op. cit.*, p. 63-66; Idem, *Druizii. Filozofi printre barbari*, traducere din franceză de S. Dănăilă, Chișinău, 2007, p. 121-129.

urmare, credem că, în loc de *arbore al vieții*, ar trebui să se folosească sintagma mult mai cuprinzătoare de *arbore sacru*¹¹⁶.

Observația făcută mai sus despre așa-zisul „cult al apelor” este valabilă și pentru așa-zisul „cult al arborilor”, despre care, în spațiul geto-dacic, scrie, de exemplu, Dan Oltean¹¹⁷. Într-adevăr, istoriografia romantică germană, dar și unii istorici contemporani susțin existența la popoarele pre- și protoistorice a unui *cult al arborilor sacri* – cu alte cuvinte, recunosc o sacralitate a elementului forestier în sine, desemnează arborele ca existență divină proprie¹¹⁸, dar studierea atentă a izvoarelor a demonstrat că un asemenea cult naturist n-a existat, pentru că un arbore nu este sacru prin el însuși, ci în măsura în care – în termenii lui Mircea Eliade – reprezintă o formă sau alta de epifanie a unei divinități, manifestă o realitate extraumană: „Nu se poate vorbi deci de un «cult al arborelui» propriu-zis. Niciodată un arbore n-a fost adorat *doar* pentru el însuși, ci întotdeauna

¹¹⁵ Din bibliografia impresionantă vezi G. Dumézil, *op. cit.*; F. Maier, *Das kultbäumchen von Manching. Ein Zeugnis hellenistischer und keltischer Goldschmiedekunst aus dem 3. Jahrhundert v. Chr.*, în *Germania*, 68, 1990, p. 129-165; Idem, *Le petit arbre cultuel de Manching*, în J.-L. Brunaux (éd.), *Les sanctuaires celtiques et leurs rapports avec le monde méditerranéen. Actes du colloque de Saint-Riquier (1990)*, Paris, 1991, p. 241-249; *Les bois sacrés. Actes du Colloque International organisé par le Centre Jean Bérard et l'Ecole Pratique des Hautes Etudes (V^e section), Naples, 23-25 Novembre 1989*, préface de O. de Cazanove, J. Scheid, Naples, 1993; D. E. Birge, *Trees in the Landscape of Pausanias' Periegesis*, în S. E. Alcock, R. Osborne (eds.), *Placing the Gods. Sanctuaries and Sacred Space in Ancient Greece*, Oxford-New York, 1994 [2001], p. 231-246; C. Otto, *Lat. lūcus, nemus - «bois sacré» et les deux formes de sacralité chez les Latins*, în *Latomus*, 59/1, 2000, p. 3-7; A. Dubourdieu, J. Scheid, *Lieux de culte, lieux sacrés: les usages de la langue. L'Italie romaine*, în A. Vauchez (éd.), *Lieux sacrés, lieux de culte, sanctuaires. Approches terminologiques, méthodologiques, historiques et monographiques*, Rome, 2000, p. 59-80; M. Green, *op. cit.*, p. 151-155; I. Glodariu, *op. cit.*, p. 769: admite existența unor „poieni sacre” la daci.

¹¹⁶ Unii specialiști în civilizația neolitică folosesc deja acest concept – M. Merlini, *The sacred bough-tree and the transit from two seasonal periods*, în Gh. Lazarovici, C.-M. Lazarovici, M. Merlini, *Tărtăria and the sacred tablets*, Cluj-Napoca, 2011, p. 281-284.

¹¹⁷ D. Oltean, *op. cit.*, 2008, p. 452.

¹¹⁸ M. Person Nilsson, *Geschichte der griechischen Religion*, I, München, 1967, p. 210-211; J. Scheid, *Lucus, nemus. Qu'est-ce qu'un bois sacré?*, în *Les bois sacrés...*, p. 14-17.

pentru ceea ce, prin el, se «revela», pentru ceea ce implica și semnifica el¹¹⁹. Informații ale autorilor antici, care vorbesc despre păduri consacrate și arbori consacrați unor zei¹²⁰, și analize pertinente contemporane conduc, îndubitabil, spre această concluzie¹²¹. O posibilă dovadă a

¹¹⁹ M. Eliade, *op. cit.*, 1992, p. 254.

¹²⁰ De exemplu, Plin., *NH*, XII, 3: „Pădurile au fost templele divinităților (*numinum templa*) și, conform unui străvechi obicei, chiar și acum oamenii simpli de la țară îi închină zeului cel mai frumos arbore (*deo praecellentem arborem dicant*). Nici noi nu adorăm statuile care strălucesc de aur și de fildeș mai degrabă decât crângurile sfinte (*lucos*) cu liniștea lor. Unele specii de arbori se bucură de protecția veșnică pentru că sunt închinat anumitor divinități (*numinibus ... dicata*): stejarul *aesculus* lui Iupiter (*Iovi aesculus*), dafinul lui Apolo (*Apollini laurus*), măslinul – Minervei (*Minervae olea*), mirtul lui Venus (*Veneri myrtus*), plopul lui Hercule (*Herculi populus*). Ba chiar credem că pădurile (*siluis*) sunt locuite de silvani, fauni și de diverse tipuri de zei¹²¹ (*numina*), atribuindu-le acestora niște divinități specifice, parcă provenite din cer”; XII, 249-251: sacralitatea pe care druzii o atribuie vâscului și arborelui în care acesta crește, în special gorunului, fapt pentru care cele mai prețuite pentru desfășurarea ritualurilor religioase sunt dumbrăvile (*luci*) de gorun; „orice ar apărea pe arbori ei /druzii – n.n./ consideră că este trimis de cer și că este un semn dat de *arboarele ales de zeul însuși*” (subl. n.); Paus., II, 2, 6: porunca pe care Pythia ar fi dat-o corinthienilor de a căuta copacul din care Pentheus a spionat bacchantele, fapt care i-a adus sfârșirea, și de a-i da „onorurile cuvenite unei divinități”; Paus., III, 22, 9: locuitorii din Boiai, în Laconica, aduc cinstire mirtului, pentru că într-un tufiș de mirt s-a împlinit oracolul conform căruia zeița Artemis le va arăta locul unde vor întemeia așezarea; Paus., VIII, 23, 39; stejarul închinat lui Pan din apropierea sanctuarului divinității de pe drumul ce ducea de la Tegeea spre Thyrea și satele Thyreatidei (Paus., VIII, 54, 3); copacul numit *andrachnon* din templul lui Hermes *promachos* de la Tanagra (Boetia), sub care – se spune – ar fi fost crescut Hermes (Paus., IX, 22, 2) etc.

¹²¹ Vezi J. Scheid, *op. cit.*, p. 17-20; Ch. Jacob, *Peysage et bois sacré: ἄλλος dans la Périégèse de la Grèce de Pausanias*, în *Les bois sacrés...*, p. 31-44, cu observația de la p. 44: „Rien ne permet de conclure à un culte de l' ἄλλος pour lui-même ou à un culte de l'arbre dans le cadre de l' ἄλλος”; J.-L. Brunaux, *Les bois sacrés des Celtes et des Germains*, în *Ibidem*, p. 57-65, cu observația de la p. 60-61: pornind de la informația lui Maxim de Tyr, VIII, 8, conform căreia „celții adoră pe Zeus și imaginea celtică a acestui Zeus este un stejar mare”, scria că „à croire que le dieu celtique résidait dans un arbre, même remarquable, c'était d'une certaine manière faire du frazérisme avant la lettre. Le chêne n'est qu'un signe religieux de la divinité, l'instrument de communication qui vient d'être décrit...”; G. Capdeville, *L'épiphanie du dieu dans l'arbre et le culte de l'arbre sacré en Crète et à Chypre*, în A. Motte, C.-M. Ternes (eds.), *Dieux, fêtes, sacré dans la Grèce et la Rome*

existenței unei credințe similare în spațiul dacic ar putea fi toponimul *Drobeta*, asociat de unii lingviști cu *druete* – „bucată de lemn”, cu aceeași etimologie ca a cuvântului *druid*¹²².

4) Construcțiile de cult; terminologia

Recent, s-a formulat opinia îndreptățită că „pentru abordarea unei teme precum spațiile sacre, acestea trebuie în primul rând definite, cu scopul de a clarifica noțiunile elementare de lucru”¹²³. Să sperăm că îndemnul va fi urmat, întrucât oricine studiază lucrările românești de preistorie și protoistorie nu poate să nu observe absența unei terminologii riguroase privitoare la *loca sacra* pre- și protoistorice (de aici, unele aprecieri discutabile privitoare la caracterul acestora¹²⁴), pe de o parte, și, cu rare excepții, inconsecvențele în desemnarea uneia sau alteia dintre așa-numitele construcții (edificii, lăcașuri, complexe) de cult când *sanctuare*, când *temple* (uneori considerate sinonime)¹²⁵, fapt datorat, în bună măsură, fie utilizării

antiques. Actes du Colloque tenu à Luxembourg du 24 au 26 octobre 1999, Brepols, 2003, p. 23-52.

¹²² Vezi *supra* și M. Vinereanu, *op. cit.*, s.v. *druete* (p. 331).

¹²³ A. Kovács, *op. cit.*, p. 87.

¹²⁴ Vezi, de exemplu, Gh. Lazarovici, C.-M. Lazarovici, *op. cit.*, 2006, p. 64, subl. aut.: „*Sanctuarul* sau *altarul*... poate fi, totodată, și un loc sacru, inviolabil (!)”; S. Sanie, *op. cit.*, p. 104: „Spațiul sacru considerat a fi rezervat uneia sau mai multor divinități era marcat și avea probabil regimul unei incinte inviolabile, cu o destinație apropiată de cea a sanctuarului – loc de sacrificiu și rugă”. Sanctuarul, altarul, incinta sacră erau, *ab initio*, *sacrosancti* – inviolabili, întrucât erau „proprietatea zeilor” (vezi P. Castillo Pascual, *op. cit.*, p. 83-110). S. Sanie, *op. cit.*, p. 105: „Altarele, la început pietre /nu erau doar pietre, ci și brazde de pământ – n.n./ pe care se oficiau sacrificiile, au tins a se confunda treptat cu zeul, au devenit pietre sacre”. D. Monah, *op. cit.*, 2012, p. 48: „după logica omului modern, ar trebui /ca sanctuarele – n.n./ să aibă ca inventar doar obiecte consacrate”, dar în sanctuarele neolitice și calcolitice erau și „obiecte profane”; dimpotrivă, ideea că un loc sacru trebuie să aibă *numai* obiecte sacre, care sunt proprietatea divinității, cele private, *profane* (din afara *fanum*-ului, adică a templului), chiar consacrate, nefiind considerate sacre, *este a omului arhaic*, așa cum o arată în mod explicit sursele juridice romane – cf. P. Castillo Pascual, *op. cit.*, p. 84-85.

¹²⁵ Dintre lucrările de preistorie vezi *infra*; aici, doar D. Monah, *op. cit.*, 2010, p. 166, 168 (construcțiile de cult neolitice sunt „denumite convențional sanctuare”), 172, 177-179; Idem, *op. cit.*, 2012, p. 48-68; A. Vulpe, *op. cit.*, p. 367 („locuri de cult, constând

unor criterii neunitare pentru definire (situație valabilă mai ales în lucrările de preistorie) (amplasament; caracterul divinităților; dimensiunile și structura „monumentului”; inventar; destinație), fie absenței oricărui criteriu „obiectiv” (aspect întâlnit mai ales în contribuțiile de arheologie și istorie dacică, unde, în afară de formă, care nu e un criteriu riguros, incontestabil, nu există nici un argument irefutabil care să justifice calificarea unei clădiri drept templu sau sanctuar).

Dan Monah, cercetător avizat al religiei neo-eneolitice, recunoaște că „termenii de sanctuar sau templu folosiți pentru descoperirile preistorice sunt discutabili”, considerând că ei sunt „îndreptățiți” doar pentru acele construcții care au „piese fixe de cult”¹²⁶; nu ezită, însă, să definească destul de clar noțiunea de *sanctuar*: „o construcție, o parte dintr-o construcție sau un loc dintr-o așezare folosite preponderent pentru practici rituale sau pentru depozitarea unor ansambluri de obiecte sacre”¹²⁷.

Gheorghe Lazarovici și Cornelia-Magda Lazarovici, reputați arheologi ai neoliticului și eneoliticului, au urmat-o pe Marija Gimbutas, care definea *templul* ca acea construcție ce are drept componente principale „altarul, cuptorul pentru pâine, pietrele de măcinat și vasele-*pithei*”, uneori și „războaiele de țesut verticale”, destul de „frecvente”¹²⁸. Cercetătorii

din sanctuare (temple sau în aer liber”)), 448, 453-454. Dintre lucrările străine, vezi M. Gimbutas, *op. cit.*, p. 51-59. Din istoriografia dacică vezi, de exemplu, I. Glodariu, *Arhitectura dacilor civilă și militară (sec. II î. e. n. – I e. n.)*, Cluj-Napoca, 1983, *passim*; Idem, *op. cit.*, 2010, p. 769-776; I. H. Crișan, *op. cit.*, 1986, p. 170-215; Idem, *op. cit.*, 1993 p. 78-110; I. Glodariu, E. Iaroslavski, A. Rusu, *Cetăți și așezări dacice în Munții Orăștiei*, București, 1988, p. 105-125, 144-146, 216-222; H. Daicoviciu, Șt. Ferenczi, I. Glodariu, *Cetăți și așezări dacice în sud-vestul Transilvaniei*, I, București, 1989, *passim*; S. Sanie, *op. cit.*, *passim*; G. Gheorghiu, *Dacii pe cursul mijlociu al Mureșului (sfârșitul sec. II a. Ch. – începutul sec. II p. Ch.)*, Cluj-Napoca, 2005; p. 200-208, 229-230; I. Glodariu, V. Moga, *Cetatea dacică de la Căpâlna*, Alba Iulia, 2006, p. 60-64, 247; D. Oltean, *op. cit.*, 2007, *passim*; Idem, *op. cit.*, 2008, *passim*, în special p. 87-90, 186-310; G. Florea, *Dava et oppidum. Débuts de la genèse urbaine en Europe au deuxième âge du Fer*, Cluj-Napoca, 2011, p. 117-122, 141-147; S. Sanie, T.-E. Marin (eds.), *Geto-dacii dintre Carpați și Nistru (secolele II a. Chr. – II p. Chr.)*, I, Iași, 2011, p. 67-70, 328-329, 387-389.

¹²⁶ D. Monah, *op. cit.*, 2012, p. 57.

¹²⁷ Idem, *op. cit.*, 2010, p. 177.

¹²⁸ M. Gimbutas, *op. cit.*, 1989, p. 113, subl. n.

români consideră că *templul* este „lăcașul de cult monumental”¹²⁹, destinat practicării unor ritualuri religioase, cu mai multe altare sau sanctuare”¹³⁰. După ei, *templul* sau *sanctuarul comunitar* „conține mai multe elemente arhitectonice și constructive”¹³¹, anume: „intrarea”¹³²; încăperile¹³³; altarul monumental¹³⁴; altarele¹³⁵; „vatra pentru ardere și oferire”¹³⁶; „cuptorul”, care servea „la arderea rituală a anumitor produse”¹³⁷; „stela”¹³⁸; „coloana”¹³⁹, aproape nelipsită în sanctuare¹⁴⁰; „stâlpii din jurul

¹²⁹ Recunosc însă că „în Precucuteni și Cucuteni există sanctuare, locuri de cult fără arhitectură monumentală, doar cu un inventar de cult mobil” – cf. C.-M. Lazarovici, Gh. Lazarovici, *op. cit.*, p. 541; vezi și p. 561-562: L 36 de la Poduri-Dealul Ghindaru, jud. Bacău; L 1 de la Isaiia, jud. Iași – ambele din cultura Precucuteni.

¹³⁰ Gh. Lazarovici, C.-M. Lazarovici, *op. cit.*, 2006, p. 63-64; vezi și p. 73 și 92; C.-M. Lazarovici, Gh. Lazarovici, *op. cit.*, p. 313.

¹³¹ Gh. Lazarovici, C.-M. Lazarovici, *op. cit.*, 2006, p. 76; de asemenea, C.-M. Lazarovici, Gh. Lazarovici, *op. cit.*, p. 537.

¹³² Gh. Lazarovici, C.-M. Lazarovici, *op. cit.*, 2006, p. 77; pot fi și două, dacă sanctuarul avea două încăperi.

¹³³ De exemplu, sanctuarul 2 din nivelul 7c de la Parța (C.-M. Lazarovici, Gh. Lazarovici, *op. cit.*, p. 320-321) avea două încăperi (*Ibidem*, p. 313-337): în cea dinspre răsărit se afla statuia monumentală (*Ibidem*, p. 314-319). Două încăperi avea și sanctuarul de la Căscioarele-Ostrovel din cultura Boian-Spanțov, cea situată la vest având două coloane de lut și o masă-altar („sala de ceremonii”) (*Ibidem*, p. 534, 537). Tot două avea și sanctuarul /L5/ de la Isaiia din c. Precucuteni (*Ibidem*, p. 564).

¹³⁴ Ca la Sabatinovka II, Târgu Frumos-Baza Pătule – L 11 sau Isaiia – L 5, poate și L 6 și 7 (*Ibidem*, p. 562-565).

¹³⁵ Trei în Sanctuarul 1 de la Parța (*Ibidem*, p. 304-305). În Sanctuarul 2 de la Parța, altarul D din camera de răsărit a fost divizat printr-un perete despărțitor, formându-se două altare – D și E (*Ibidem*, p. 313, 324-325, fig. IIIb. 149-150). De asemenea, tot aici, una dintre mesele-altar din încăperea de apus a fost divizată, formându-se mesele-altar B și C (*Ibidem*, p. 329, 331-333).

¹³⁶ Gh. Lazarovici, C.-M. Lazarovici, *op. cit.*, 2006, p. 77, 80.

¹³⁷ *Ibidem*. Fapt demonstrat de altărașele sau machetele de altare descoperite în cultura Vinča care ar înfățișa preoteasa care „stă pe tron sau pe altar și supraveghează arderea” (*Ibidem*; C.-M. Lazarovici, Gh. Lazarovici, *op. cit.*, p. 305, 306, fig. IIIb.124). Letiția Scarlat vorbește chiar de un „cult al vetrei/cuptorului la comunitățile Precucuteni și Cucuteni” (L. Scarlat, *op. cit.*, p. 160).

¹³⁸ Gh. Lazarovici, C.-M. Lazarovici, *op. cit.*, 2006, p. 81-82.

¹³⁹ *Ibidem*, p. 82-83.

coloanei¹⁴¹; „statui și piese monumentale”¹⁴²; obiecte (de exemplu: bănci sau lavițe¹⁴³; „medalionul”¹⁴⁴; bucranii¹⁴⁵; capul de cerb¹⁴⁶; „vasul, trusa de șaman”¹⁴⁷; în unele sanctuare au fost descoperite râșnițe¹⁴⁸); reprezentări („decorul bogat de pe pereți”¹⁴⁹; phallus-ul și vulva¹⁵⁰); „scheletul – jertfe de fundare”¹⁵¹.

Despre *sanctuar*, asimilat uneori complet cu *altarul*¹⁵², scriu: „*Sanctuarul* sau *altarul* poate fi definit ca o parte a unui templu sau

¹⁴⁰ C.-M. Lazarovici, Gh. Lazarovici, *op. cit.*, p. 538, cu trimiteri. Pot fi una mare și una mică, ca la Căscioarele (*Ibidem*, p. 537-538); pot fi mai multe, respectiv șapte coloane în „megaronul” de la Vinča-Belo Brdo (*Ibidem*, p. 195) și Kormadin (Vinča C) (*Ibidem*, p. 196). Coloana simplă „reprezintă *axis mundi*”, capul său (taur, berbec, țap) „sugerează”, „definește divinitatea” sau „reprezintă simbolul divinității” (Gh. Lazarovici, C.-M. Lazarovici, *op. cit.*, 2006, p. 83), „reprezintă legătura dintre Pământ și Cer, simbolul legăturii cu sacrul. Ceva mai târziu, în civilizațiile cretano-miceniene (sic!) reprezenta locul unde apare zeul, definind un templu sau altar sau îl simboliza pe marele Zeu” (C.-M. Lazarovici, Gh. Lazarovici, *op. cit.*, p. 305, 319, 355, 538, de unde provine citatul).

¹⁴¹ *Ibidem*, p. 537, 539-540.

¹⁴² Gh. Lazarovici, C.-M. Lazarovici, *op. cit.*, 2006, p. 85-91 (p. 85: „statuile monumentale definesc, cel mai adesea, un templu, sanctuar comunitar sau casnic”); C.-M. Lazarovici, Gh. Lazarovici, *op. cit.*, p. 314-319.

¹⁴³ Gh. Lazarovici, C.-M. Lazarovici, *op. cit.*, 2006, p. 92; Vezi și C.-M. Lazarovici, Gh. Lazarovici, *op. cit.*, p. 537, 538-539.

¹⁴⁴ *Ibidem*, p. 537.

¹⁴⁵ *Ibidem*, p. 197.

¹⁴⁶ De exemplu, la Parța (*Ibidem*, p. 264); în aceeași așezare exista o „Casă a Cerbului” (*Ibidem*, p. 237, 254-265).

¹⁴⁷ *Ibidem*, p. 541.

¹⁴⁸ Ele sunt „legate de râșnitul sacru” (cf. Gh. Lazarovici, C.-M. Lazarovici, *op. cit.*, 2006, p. 94; vezi și C.-M. Lazarovici, Gh. Lazarovici, *op. cit.*, p. 336, 537, 540-541; Gh. Lazarovici, *Pâinea, grâul și râșnitul sacru în neolitic*, în *Tibiscum*, XI, 2003, p. 65-86).

¹⁴⁹ Gh. Lazarovici, C.-M. Lazarovici, *op. cit.*, 2006, p. 92; vezi și C.-M. Lazarovici, Gh. Lazarovici, *op. cit.*, p. 537, 541.

¹⁵⁰ Gh. Lazarovici, C.-M. Lazarovici, *op. cit.*, 2006, p. 85; C.-M. Lazarovici, Gh. Lazarovici, *op. cit.*, p. 320.

¹⁵¹ *Ibidem*, p. 537, 541.

¹⁵² Gh. Lazarovici, C.-M. Lazarovici, *op. cit.*, 2006, p. 63, 64, 74 („Templele au o încăpere (exemplu Parța *Sanctuar 1 = Templul 1*), iar mai târziu două încăperi

edificiu; alteori poate fi o construcție separată, destinată practicării cultului unei divinități sau unora din atributele acelei divinități; poate fi, totodată, și un loc sacru, inviolabil [sic!]: Capul de taur sau Bucraniul, Coloana, Soarele – Luna, Luna, Cerbul, Cuptorul, Vatra, Banca sau Patul și altele (!)¹⁵³. Din punct de vedere al destinației, puteau fi comunitare¹⁵⁴, familiale sau casnice¹⁵⁵.

În sfârșit, Adela Kovács agreează, în general, opiniile arheologilor tocmai pomeniți, dându-le soliditate prin apelul la istoriografia străină. Prin urmare, și în cazul ei, ceea ce diferențiază un templu de un sanctuar este, în primul rând, dimensiunea, apoi destinația cultică; prin urmare, templul este, „neapărat”, o construcție monumentală – dimpotrivă, sanctuarul este o clădire de proporții reduse (el poate fi chiar „un segment mai mic dintr-un templu” – de aici, și denumirea de „cameră-altar”); cel dintâi posedă un „inventar monumental” (altare mari, „coloane impresionante”, „statui așezate pe tronuri” etc.), are o „decorație specifică a pereților și a podelei” și este destinat venerării „unuia sau mai multor zei” și unor ritualuri și acte de cult săvârșite zilnic sau periodic, pe când cel de-al doilea este rezervat „devoțiunii pentru un zeu”, cinstirii „unei divinități”

(*Sanctuarul 2 = Templul 2*)” (subl. aut.), 195 („cel mai bun exemplu privind existența unor altare comunitare este sanctuarul de la Kormadin din nivelul Vinča C”). C.-M. Lazarovici, Gh. Lazarovici, *op. cit.*, p. 196, 313, unde, pentru așa-zisul sanctuar nr. 2 de la Parța, se afirmă: „De fapt, poate că mai potrivit decât termenul de Sanctuar ar fi cel de **templu**, dacă ne gândim la statuile monumentale și existența unor altare cu ritualuri legate de diferite divinități sau aspecte ale divinităților principale” (subl. aut.).

¹⁵³ Gh. Lazarovici, C.-M. Lazarovici, *op. cit.*, 2006, p. 64, subl. aut.; semnele de exclamație ne aparțin; vezi, de asemenea, C.-M. Lazarovici, Gh. Lazarovici, *op. cit.*, p. 264-265: cerbul, Luna (!) /autorii vorbesc de o „Casă a Lunii” – *Ibidem*, p. 237, 248-252/, taurul sau bucraniul (!).

¹⁵⁴ De exemplu, în cultura Vinča (cf. *Ibidem*, p. 195) sau Boian (*Ibidem*, p. 533), cel mai cunoscut fiind cel de la Căscioarele-Ostrovel (c. Boian, faza Spanțov) (*Ibidem*, p. 534-536, fig. IVc. 24-25a-b).

¹⁵⁵ Construcția P24 de la Gura Baciului poate fi un posibil sanctuar casnic, pentru că pe nivelul de călcare s-a găsit o stelă de gresie locală care are reprezentată o schematizare a Marii Mame, fiind legată de cultul fertilității și fecundității (!); sanctuar casnic poate și la Baia Golovița (c. Hamangia) (*Ibidem*, p. 457-458), la Liubovca (Vinča B și C) (*Ibidem*, p. 504-506). Un altar casnic din P 126A, nivel 5 de la Parța (*Ibidem*, p. 352-355, fig. IIIb. 184-186).

sau desfășurării doar „a unui aspect din cultul său” și poate avea ca inventar „obiecte speciale”¹⁵⁶.

Dintre cercetătorii străini, merită atenție clasificarea sanctuarelor civilizației minoice făcută de Nicolas Platon „în funcție de caracterul divinităților” (subl. n.), determinat, însă, pe baza forme de relief unde se găsea monumentul, respectiv: sanctuare pe înălțimi consacrate *divinităților celeste*; sanctuare domestice sau în aer liber închinat *zeiței terestre*; sanctuare subterane situate în grote și rezervate manifestărilor legate de *divinitățile htoniene*¹⁵⁷.

Din istoriografia dedicată edificiilor sacre dacice, amintim aici divergențele dintre arheologi și istorici cu privire la funcționarea sanctuarelor fără acoperiș (*sub caelo*) (C. și H. Daicoviciu) sau, dimpotrivă, fiind acoperite (Ion Horațiu Crișan, Dinu Antonescu, Ioan Glodariu, Adriana Rusu-Pescaru ș.a.)¹⁵⁸. „Este cu totul de neimaginat – scria Ion Horațiu Crișan – că dacii au făcut enorme eforturi pentru a realiza terase cum sunt cele pe care se ridică sanctuarele și a le sprijini cu uriașe ziduri de piatră, pentru ca pe spațiul atât de monumental astfel obținut să construiască sanctuare ce puteau fi folosite doar în anumite anotimpuri și în zilele fără precipitații. La argumentul logic vin să se adauge multe altele de ordin arheologic”¹⁵⁹. La rândul lui, Silviu Sanie, referindu-se la sanctuarul de la Barboși, aprecia că „doar interdicția presupusă pentru sanctuarele unor divinități urano-solare ar fi împiedicat acoperirea sa”¹⁶⁰.

Așa cum s-a putut observa, din cele de mai sus rezultă că definirea unei construcții drept templu sau sanctuar se face pe *criterii exterioare actului sacru propriu-zis*, respectiv dimensiuni, inventar, decorație, plasament. Judecând după informațiile din sursele scrise ulterioare, unele dintre ele corespund, într-adevăr, realității. Se cunosc, de exemplu,

¹⁵⁶ A. Kovács, *op. cit.*, p. 79-85.

¹⁵⁷ Nicolas Platon, *op. cit.*, 1, p. 222; de asemenea, *Ibidem*, 3, p. 165: aceeași tipologie, cu dezvoltarea sa la p. 168-171.

¹⁵⁸ S. Sanie, *op. cit.*, p. 22; G. Gheorghiu, *op. cit.*, p. 201, 203, 204, 205; T. Ursu, *Kogaion. Cercetări multidisciplinare la sanctuarele dacice din Munții Orăștiei (1982-2010)*, Cluj-Napoca, 2010, p. 105.

¹⁵⁹ I. H. Crișan, *op. cit.*, 1986, p. 173.

¹⁶⁰ S. Sanie, *op. cit.*

sanctuare (temple) cu două încăperi, precum cel de pe drumul ce ducea de la Argos la Mantinea – „un templu dublu (ἱερὸν διπλοῦν) care are două intrări, una îndreptată spre apus iar cealaltă spre răsărit. Într-o parte se află un xoanon al Afroditei (Ἀφροδίτης... ξόανον) iar în cealaltă o statuie (ἁγάλματα) a lui Ares.”¹⁶¹ – sau sanctuarul dublu (ναὸς διπλοῦς), împărțit printr-un zid ce se înălța aproape la jumătatea lui, de la Mantinea, în Arcadia¹⁶². Se întâlnesc, de asemenea, altare monumentale, ca cel închinat tuturor zeilor în comun aflat în apropierea dumbrăvii sacre a Despoinei din Arcadia¹⁶³, sau altare divizate și închinat, astfel, mai multor divinități asociate (*theoi sumbômoi*)¹⁶⁴, cum era altarul din templul lui Amfiaroas de la Oropos, „format din mai multe despărțituri”, prima fiind consacrată lui Heracles, Zeus și Apollo Paion, a doua – eroilor și soțiilor acestora, a treia – Hestiei, lui Hermes, lui Amfiaroas și fiilor lui Amfilohos, a patra – Afroditei și Panakeii, lui Iaso, Hygeii și zeiței Athena Paionia, a cincea – nimfelor, lui Pan și râurilor Acheloos și Kefisos¹⁶⁵. În sfârșit, unele temple conțineau morminte ale unor personaje din istoria legendară sau reală a unor așezări¹⁶⁶.

Totuși, valoarea probatorie a unora dintre criteriile menționate mai sus pentru statutul de templu sau sanctuar al unor clădiri este îndoielnică. De exemplu, din punct de vedere al elementelor componente, acoperișul nu era obligatoriu, fiind atestate temple (sanctuare) fără acoperiș, unele situate

¹⁶¹ Paus., II, 25, 1.

¹⁶² Paus., VIII, 9, 1.

¹⁶³ Paus., VIII, 37, 7.

¹⁶⁴ I. Patera, *Theoi sumbômoi et autels multiples. Réflexions sur les structures sacrificielles partagées*, în *Kernos*, 23, 2010, p. 223-238.

¹⁶⁵ Paus., I, 34, 2.

¹⁶⁶ Câteva exemple preluate din Pausanias: mormântul lui Oedip din incinta templului Erinyilor de la Atena (I, 28, 7); mormântul aflat îndărătul templului lui Artemis Soteira din Trezena (II, 31, 3); mormântul lui Demosthene din templul închinat lui Poseidon de pe insula Kalauria (II, 33, 2); templu ridicat peste mormântul lui Castor din apropiere de Skias (III, 13, 1); mormântul lui Aigyptos, fiul lui Belos, aflat în templul lui Sarapis situat în apropierea păduricii din Patrai (VII, 21, 6); se spune că în templul Artemidei Eucleia de la Teba au fost înmormântate fiicele lui Antipoinos – Androcleia și Alkis, de numele cărora se leagă un episod din istoria legendară a orașului (IX, 17, 1).

chiar pe înălțimi muntoase¹⁶⁷. Pe de altă parte, caracterul urano-solar al divinității nu era o piedică în a-i consacra o clădire de cult acoperită, așa cum era, la Roma, templul Vestei. Nici intrarea nu era o indispensabilă, întâlnindu-se edificii sacre deschise, precum sanctuarul lui Zeus Lykaios din piața publică a orașului Megalopolis din Arcadia, ale cărui obiecte sacre puteau fi văzute¹⁶⁸, templul Herei aflat pe drumul ce duce de la Faleron spre Athena, lipsit de acoperiș și uși¹⁶⁹, sau sanctuarele galice¹⁷⁰. De asemenea, existau altare în interiorul incintei unui altar: în fața intrării Erechteionului – spune Pausanias – se află altarul (βωμὸς) lui Zeus Hypatos / „cel mai înalt” – n.n./; „Când ai pătruns în incinta altarului (βωμοί) – continuă el –, dai peste alte altare”, dintre care unul este închinat lui Poseidon, altul lui Butes, altul al lui Hephaistos¹⁷¹. Nici prezența statuilor în temple și sanctuare nu este o regulă, întrucât, inițial, unele religii nu și-au reprezentat material divinitatea¹⁷²; izvoarele menționează temple fără statui¹⁷³, având

¹⁶⁷ Pausanias oferă mai multe exemple: templul Herei aflat pe drumul ce duce de la Faleron spre Athena nu avea acoperiș și uși (I, 1, 4); templul lui Zeus Ilonios de la Megara (I, 40, 5); templul fără acoperiș și fără statui închinat Herei pe șarmul mării, la Sycona (II, 12, 1); templul descoperit al lui Zeus Lariseanul de pe colina Larissa de la Argos; „templul este lipsit de acoperiș” (II, 24, 4); templul fără acoperiș închinat lui Amon de la Gythion (III, 21, 7); templul zeiței Athena, fără acoperiș și fără statuie, de pe promontoriul Onu Gnathos aflat la 200 de stadii de Asopos, construit, se spune, de Agamemnon (III, 22, 8); sanctuarul fără acoperiș al zeiței Afrodita Cotilos de pe muntele cu același nume (VIII, 41, 6, subl. n.); în drum spre izvorul lui Alpheios din apropierea orașului Asea (Arcadia), „se înalță un sanctuar (ναός) închinat Mamei Zeilor fără acoperiș, având doi lei executați în marmură. Sanctuarul nu are acoperiș.” (VIII, 44, 3); „haliartienii /locuitorii din Haliartos, Boetia – n.n./ au într-un loc sub cerul liber un templu al divinităților pe care le numesc Praxidikai /divinitate ce răzbună nedreptatea – n.n./. Aici depun jurământul și acest jurământ nu se face în mod superficial. Templul se găsește aproape de muntele Tilphusion. La Haliartos se mai găsesc temple care nu au statui de cult și nici acoperiș. N-am putut să aflu pentru care zei au fost făcute” (IX, 33, 2); incinte sacre situate pe munți: cele consacrate Isidei Pelagia și, respectiv, Isidei Egipteana și două incinte închinat lui Serapis de pe Acrocorint (II, 4, 7); incinta lui Telephos de pe vârful muntelui Parthenios din Arcadia (VIII, 54, 5).

¹⁶⁸ Paus., VIII, 30, 2.

¹⁶⁹ Paus., I, 1, 4.

¹⁷⁰ J.-L. Brunaux, *op. cit.*, p. 301.

¹⁷¹ Paus., I, 26, 6.

¹⁷² Cf. Varro la Aug., *Civ.*, VI, 31: „vechii romani au adorat timp de peste 170 de ani divinitățile fără statui”.

simulacra realizate din lemn¹⁷⁴ sau unde, în loc de efigii divine, erau cinstite pietrele brute, care întruchipau înseși zeitățile¹⁷⁵.

¹⁷³ E.g.: templul Persuasiunii din agorală Sycionei (Paus., II, 7, 7); templul fără acoperiș și fără statui închinat Herei pe țărmul mării, la Syciona (Paus., II, 12, 1); templul Hestiei din Hermiona (Paus., II, 35, 2); templul zeiței Athena, fără acoperiș și fără statuie, de pe promontoriul Onu Gnathos aflat la 200 de stadii de Asopos, construit, se spune, de Agamemnon (Paus., III, 22, 8); templul Triclariei, nu departe de orașul Patrai (Achaia) (Paus., VII, 22, 7; IX, 33, 2); templul lui Dionysos de la Amphicleia (Paus., X, 33, 5); templul lui Apollo din pădurea închinată lui de către tithronieni (Paus., X, 33, 6).

¹⁷⁴ „Din câte am putut afla, cei vechi își construiau statuile de lemn din abanos, chiparos, cedru, stejar, tisă și lotus. Dar statuia lui Hermes Cyllenianul /de pe muntele Cyllene din Arcadia – n.n./ nu este făcută dintr-un astfel de lemn, ci din lemn de lămâi” (Paus., VIII, 17, 2); xoanon-ul lui Asclepios Agnitas de la Sparta este făcut din agnon – un fel de răchită asemănătoare cu salba moale (Paus., III, 14, 7).

¹⁷⁵ E.g.: piatra de la Athena pe care se spune că s-ar fi odihnit Silen când a venit la Athena (Paus., I, 23, 6); piatra de pe acropola Alcathos de la Megara aflată lângă altarul zeilor Prodomeis („primii fondatori”); „pe aceasta se spune că Apollo și-ar fi lăsat lira pentru a da ajutor lui Alcathos la ridicarea zidului” (Paus., I, 42, 1); în fața templului lui Artemis Lykaia de la Trezena „se află o piatră considerată «sfântă», deasupra căreia se spune că nouă trezenieni au purificat cândva pe Oreste de omorul săvârșit asupra mamei sale” (Paus., II, 31, 7); „La o depărtare de aproximativ trei stadii de Gythion, se află o piatră în stare brută pe care se spune că s-ar fi așezat Oreste, lecuindu-se de nebunie. De aceea, piatra a căpătat în limba dorienilor numele de Zeus Kapotas” (Paus., III, 22, 1); la Pharai, în piața publică (*agora*), se găsea o statuie a lui Hermes Agoraios, de care, foarte aproape, „se află pietre de formă pătrată, vreo treizeci la număr. Phareenii le aduc cinstire și le atribuie fiecareia din ele numele unei divinități. În timpurile îndepărtate, toți grecii dădeau cinstire pietrelor brute, care țineau locul statuiilor (Paus., VII, 22, 3) (vezi Heraion-ul din Samos); piatra așezată sub cerul liber în agorală din Teba care simboliza mormântul lui Thersandros (unul dintre eroii argeeni), căreia „localnicii spun că i se aduc jertfe” (Paus., IX, 5, 7); piatra din fața intrării în templul lui Apollo Ismenios de la Teba, numită și „«scaunul» lui Manto” [fiica proorocului Tiresias] (Paus., IX, 10, 3); piatra numită *lithos sophronister* („piatra înțelepciunii”) pe care ar fi prăbușit-o Athena peste Heracles pentru a pune capăt nebuliei ce a dus la uciderea Megarei și a copiilor ei (Paus., IX, 11, 1; 11, 5); pietre de pe morminte (Paus., IX, 17, 5; 18, 2); la Hyettos, în Boetia, se află un templu al lui Heracles, „unde cei suferinzi pot afla vindecare; statuia de cult a lui Heracles nu este o statuie artistică, ci o piatră nefasonată, după cum se obișnuia în vremea cea veche” (Paus., IX, 24, 3); „Dintre zei, thespienii cinstesc de la bun început pe Eros și au o statuie foarte veche a zeului, o piatră nefasonată” (Paus., IX, 27, 1); piatra ce i-a fost dată lui Cronos de Rhea cinstită de delphieni prin libațiuni cotidiene de untdelemn și depunerea de lăneturi neprelucrate la fiecare sărbătoare (Paus., X, 24, 5).

Și în Antichitate existau oscilații în denumirea unei clădiri de cult. De exemplu, Pausanias folosește pentru edificiile sacre două noțiuni – *ναός* și *ἱερόν* –, traduse fie prin „altar”, fie prin „templu”¹⁷⁶, la fel de inconsecvent fiind în utilizarea lexemului care definește simulacrul sacru – *xoanon*¹⁷⁷. În același sens, romanii posedau o terminologie bogată – *aedes*, *fanum*, *templum*, *delubrum*, *sanctuarium* etc. Dar acest lexic divers ține de actele cultuale de consacrare – cu alte cuvinte, de dreptul religios – expresia raporturilor formalizate dintre zei și oameni: *templum* (în general, clădire rectangulară) era inaugurat de *auguri* și consacrat de *pontifices*; *fanum* (clădire rectangulară, dar și rotundă) era doar consacrat de *pontifices*¹⁷⁸; erau *fana* care nu erau *templa* (pentru că erau rotunde și nu erau inaugurate) și *aedes* care erau și *fana*, și *templa* (pentru că erau rectangulare, fiind și inaugurate, și consacrate)¹⁷⁹. Or, cum pentru perioada neo-eneolitică sau pentru cea dacică nu avem nici cea mai vagă idee despre existența unui sistem juridico-religios care să reglementeze aspectele spațiale ale sferei sacrului¹⁸⁰, dar nici nu ne putem imagina că religii atât de complexe nu posedau norme care să fi stipulat, printre altele, actele și riturile săvârșite de oficanți specializați pentru consacrarea diferitelor tipuri de clădiri/locuri

¹⁷⁶ Pe drumul ce duce de la Argos la Mantinea, în Arcadia, se află „un templu dublu (*ἱερόν διπλοῦν*)” (II, 25, 1); „În Mantineea există un sanctuar dublu (*ναὸς διπλοῦς*)” (VIII, 9, 1); „Mantineenii au și alte sanctuare (*ἄλλα ἱερά*), cel închinat lui Zeus Soter sau cel închinat lui Zeus Epidotes, fiindcă el este cel ce acela care împarte bunurile muritorilor; un altul este închinat Dioscurilor, iar în altă parte se află sanctuarul Demetrei și al Corei (*Δήμητρος καὶ Κόρης ἱερόν*)... În partea dinspre teatru, am văzut un sanctuar al Herei (*“Ἥρας... ναὸν*)...” (VIII, 9, 1); „sanctuarele cele mai vestite ale cleitorienilor (*Κλειτορίοις δὲ ἱερά*...) sunt închinat Demetrei, lui Asclepios și al treilea Eileithyei... Cleitorienii au de asemenea un sanctuar (*ἱερόν*) închinat Dioscurilor, pe care îi numesc Zeii cei mari” (VIII, 21, 2); la Gythion se afla „un templu sfânt al Demetrei (*Δήμητρος ἱερόν ἄγιον*)” (III, 21, 7)..

¹⁷⁷ A. A. Donohue, *Xoana and the origins of Greek sculpture*, Atlanta, 1988, p. 147; J.-C. Vincent, *Le xoanon chez Pausanias: littératures et réalités culturelles*, în *DHA*, 29/1, 2003, 31-75, în special 33-37.

¹⁷⁸ Varro, *LL*, VI, 7, 54.

¹⁷⁹ J. Marquardt, *op. cit.*, p. 185-186.

¹⁸⁰ Pentru civilizația romană vezi P. Catalano, *Aspetti spaziali del sistema giuridico-religiosa romano. Mundus, templum, urbs, ager, Latium, Italia*, în *ANRW*, II/16.1, 1978, p. 440-553.

specifice caracterului diverselor divinități, propunem folosirea termenului neutru și general de *fanum* pentru toate construcțiile numite până acum templu sau sanctuar, așa cum se întâlnește și în arheologia și istoriografia altor populații preistorice – de exemplu, cea celtică¹⁸¹. De altfel, arheologii perioadelor pre- și preistorice mai utilizează un termen latin din sfera sacralului – *cella*.

Observațiile din rândurile anterioare nu au pretenția de a oferi soluții definitive (suntem conștienți că unele se pot dovedi chiar discutabile), ci de a determina o discuție mai aprofundată între două discipline umaniste atât de îndatorate una alteia.

*A CLASSICIST'S POINTS OF VIEW ON OPINIONS CONCERNING THE PRE- AND PROTOHISTORIC RELIGIONS**

(Abstract)

*The author expresses a few observations on some opinions concerning the pre- and protohistoric religion within the Romanian historiography. He observes an excessive dependence, especially of the prehistorians, on Mircea Eliade's and Marija Gimbutas' generalizing, not always founded, opinions. He considers that, in their interpretations, the pre- and protohistory specialists should first of all use the Oriental, Greek and Latin written sources. In such a context, starting from the classical sources, the author suggests some opinions for the following aspects: 1) the specificity of the prehistoric religion, characterized as polytheist, despite the pre-eminence of a feminine divinity with polyvalent attributes and functions; he rejects, as erroneous, the idea of a "dual" or "dualistic" religion; 2) the so-called "cult of waters", considered an error, as the history of religions does not record such a cult of the aquatic element in itself, but only the sacred character of water as a property or form of manifestation of a divinity; 3) the "tree of life" – an expression considered restrictive, suggesting the concept of sacred tree; 4) the terminology of cult constructions in pre- and protohistory; considering the confusion met in many works especially between temple and sanctuary and the use, for lack of written information, of criteria exterior to the juridical-religious act of consecration in the naming of some cult edifices (size, inventory, setting, etc.), the author suggests using the Latin generalizing and neuter term *fanum* for all pre- and protohistoric cult constructions considered sacred.*

¹⁸¹ Jean-Louis Brunaux, *op. cit.*, 1986, *passim*.

* Rezumat tradus de Simona Postolache.

REPERE ISTORIOGRAFICE PRIVIND CERCETAREA OPEREI LUI IOAN HRISOSTOM¹

Tincuța CLOȘCĂ²

Studiul Antichității târzii, adică al intervalului de timp scurs între Antichitatea clasică și Evul Mediu, în general, și al culturii și literaturii perioadei în discuție, în special, reprezintă o direcție de cercetare relativ recentă. Aceasta a cunoscut, începând cu a doua jumătate a secolului al XX-lea, o amploare deosebită, mai ales prin lucrările lui Peter Brown³ și Henri-Irénée Marrou⁴. În mediul istoriografic românesc, un interes anume pentru Antichitatea târzie a manifestat Nelu Zugravu⁵. Obiectivul acestui domeniu de cercetare este de a înțelege faptul că Antichitatea târzie se înfățișează ca un stadiu temporal distinct, căruia este necesar să i se evidențieze originalitatea după criterii proprii. Printre aceste criterii se numără și cel al culturii literare.

Astfel, Antichitatea târzie, comparativ cu perioada clasică greco-romană, pare în plan cultural un timp al decadenței, al sterilității și absenței personalităților și creațiilor remarcabile⁶. Totuși, în perioada târzie a

¹ Cercetările au fost finanțate din Fondul Social European de către Autoritatea de Management pentru Programul Operațional Sectorial Dezvoltarea Resurselor Umane 2007-2013 [proiect POSDRU/CPP 107/DMI 1.5/S/78342].

² Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași.

³ P. Brown, *The World of Late Antiquity. From Marcus Aurelius to Muhammad*, London, 1971; Idem, *The Making of Late Antiquity*, Harvard, 1978; Idem, *Society and the Holy in Late Antiquity*, London, 1982.

⁴ H.-I. Marrou, *Décadence romaine ou Antiquité tardive? IIIe-IVe siècle*, Paris, 1977.

⁵ N. Zugravu, *Antichitatea târzie*, traduceri inedite din limba latină și greacă de C. Tărnăuceanu și M. Paraschiv, Iași, 2005.

⁶ Despre literatura latină în Antichitatea târzie, cf. D. Nellen, *Viri litterati. Gebildetes Beamtentum und spätrömisches Reich im Westen zwischen 284 und 395 nach Christus*, Bochum, 1981; J. Bayet, *Literatura latină*, în românește de G. Creția, traducerea

Imperiului roman, se observă continuitatea cultivării genurilor tradiționale, unele cu deosebit succes (de exemplu, elocința⁷) și preluarea, inclusiv de către autorii creștini, a unor forme, motive, licențe, procedee tehnice tradiționale de la marii autori latini și greci. De asemenea, datorită creștinismului, are loc, pe de o parte, renovarea unor genuri literare antice prin orientarea lor către creații având ca subiect problematica noii religii (de exemplu, biografia, dialogul polemic, epistolografia, *consolatio* ș.a.)⁸ și

versurilor de P. Stati, studiu introductiv de M. Nichita, București, 1982, p. 715-797; M. Fuhrmann, *Rom in der Spätantike. Porträt einer Epoche*, München-Zürich, 1994; E. Cizek, *Istoria literaturii latine*, II, București, 1994, p. 694-698, 711-740; M. von Albrecht, *Geschichte der römischen Literatur von Andronicus bis Boethius. Mit Berücksichtigung ihrer Bedeutung für die Neuzeit*, II, München-New Providence-London-Paris, 1994; H.-I. Marrou, *Sfântul Augustin și sfârșitul culturii antice*, traducere de D. Stoianovici și L. Wald, București, 1997, p. 98-112; P. Grimal, *Literatura latină*, traducere de M. Franga și L. Franga, note suplimentare și cuvânt înainte de L. Franga, medalion biografic de E. Cizek, București, 1997. Pentru evoluția literaturii grecești în Antichitatea târzie, cf. J. Sirinelli, *Urmașii lui Alexandru cel Mare. Literatura și gândirea greacă 334 a. Chr. - 529 p. Chr.*, traducere de Th. C. Georgescu și C. T. Georgescu, București, 2000. Pentru evoluția literaturii creștine în Antichitatea târzie, cf. C. Moreschini, E. Norelli, *Istoria literaturii creștine vechi grecești și latine*, I, *De la Apostolul Pavel până la epoca lui Constantin cel Mare*, traducere de H. Stănculescu și G. Sauciuc, ediție îngrijită de I. F. Florescu, Iași, 2001; II/1, *De la Conciliul de la Niceea până la începuturile Evului Mediu*, traducere de E. Caraboi, D. Cernica, E. Stoleriu și D. Zămosteanu, Iași, 2004; II/2, *De la Conciliul de la Niceea la începuturile Evului Mediu*, traducere de H. Stănculescu, Iași, 2004.

⁷ P. Brown, *Power and Persuasion in Late Antiquity. Towards a Christian Empire*, Madison, 1982; A. F. Norman, *Libanius, the Teacher in an Age of Violence*, în G. Fatouros, T. Kricher (eds.), *Libanius*, Darmstadt, 1983; W. Portmann, *Geschichte in der spätantiken Panegyrik*, Frankfurt am Main, 1988; M. C. L'Huillier, *L'Empire des mots. Orateurs gaulois et empereurs romains aux IIIe et IVe siècles*, Paris, 1992; J. Vanderspoel, *Themistius and the Imperial Court. Oratory, Civic Duty, and Paideia from Constantius to Theodosius*, Ann Arbor, 1995; M. Whitby (ed.), *The Propaganda of Power. The Role of Panegyric in Late Antiquity*, Leiden, 1998.

⁸ R. Herzog, *Probleme der heidnisch-christlichen Gattungscontinuität am Beispiel des Paulinus von Nola*, în *Christianisme et formes littéraires de l'Antiquité tardive en Occident*, Vandoeuvres-Genève, 1977, p. 373-411; A. Quacquarelli, *Reazione pagana e trasformazione della cultura (fine IV secolo d. C.)*, Bari, 1986; A. Basson, *A Transformation of Genres in Late Latin Literature: Classical Literary Tradition and Ascetic*

apariția de genuri literare noi, precum panegiricul în versuri⁹, omilia (predica) (*homilia, sermo*)¹⁰, oratoria funeabră¹¹, știința, exegeza și filologia biblică¹², poezia liturgică¹³, iconologia, cântul teologic, *epitaphius* și, pe de altă parte, restrângerea ariei de inspirație și a formelor literare și constrângerea procedeelelor artistice să răspundă noii culturi literare.

În veacurile Antichității târzii, incidența retoricii greco-latine asupra literaturii și asupra culturii creștine în sens larg a fost un fenomen foarte răspândit. De aceea, cercetătorii preocupați de studiul retoricii din perioada în discuție au abordat problematica originilor oratoriei creștine¹⁴, a raportului dintre educația creștină și instrucția păgână¹⁵, a influenței celei

Ideals in Paulinus of Nola, în R. Mathisen, H. Sivan (eds.), *Shifting Frontiers in Late Antiquity*, London, 1996, p. 267-276.

⁹ F. Merobaude, *Panegirico in versi*, introduzione e commento a cura di A. Bruzzzone, Roma, 1998; J. Geiger, *Some Latin Authors from Greek East*, în *Classical Quarterly*, Oxford, 49, 1999, 2, p. 606-617; A. Luhtala, *Grammar and Philosophy in Late Antiquity: a Study of Priscian's Sources*, Amsterdam, 2005.

¹⁰ W. Blümer, *Rerum eloquentia. Christliche Nutzung antiker Stilkunst bei St. Leo Magnus*, Frankfurt am Main, 1991.

¹¹ É. Rebillard, *In hora mortis. Évolution de la pastorale chrétienne de la mort aux IVe et Ve siècles dans l'Occident latin*, Roma, 1994; M. Biermann, *Die Leichenreden des Ambrosius von Mailand. Rethorik, Predigt, Politik*, Stuttgart, 1995.

¹² J. N. D. Kelly, *Jerome. His Life, Writings, and Controversies*, London, 1975; *Retorica ed esegesi biblica. Il Rilievo dei contenuti attraverso le forme*, a cura di M. Marin, M. Girardi, Bari, 1996.

¹³ B. Flusin, *Le Christianisme impérial et ses expressions. Théologie, spiritualité, piété*, în *Histoire du Christianisme des origines à nos jours*, sous la direction de J.-M. Mayeur, Ch. et L. Pietri, A. Vauchez, M. Venard, III, *Les Église d'Orient et d'Occident (432-610)*, sous la responsabilité de L. Pietri, Deschée, 1998.

¹⁴ S. Vicastillo, *Tertuliano, testigo y maestro de la oracion cristiana*, în *Revista Augustiniana*, 45, 2004, p. 19-49.

¹⁵ L. Millar, *Christian Education in the First Four Centuries*, London, 1946; W. Jaeger, *Early Christianity and Greek Paideia*, Cambridge, 1961; D. B. Saddington, *The Function of Education according to Christian Writers of the Latter Part of the Fourth Century*, în *AClass*, 8, 1965, p. 86-101; R. Kaster, *Guardians of Language: The Grammarian and Society in Late Antiquity*, Berkeley, 1988; S. Ruberson, *Philosophy and Simplicity. The Problem of Classical Education in Early Christian Biography*, în T. Hägg, Ph. Rousseau (eds.), *Greek Biography and Panegyric in Late Antiquity*, Berkeley, 2000,

de-a doua sofistici¹⁶ asupra stilului oratoric al Părinților greci ai Bisericii (de pildă, Vasile de Caesarea¹⁷, Grigore de Nissa¹⁸, Ioan Hrisostom¹⁹ ș.a.), a relației dintre retorică și creștinism²⁰, a însușirii artei oratorice de către unii

p. 110–139; J. M. Blásquez, *La Academia de Atenas como foco de formación humanística para paganos y cristianos. Los casos de Juliano, Basilio y Gregorio Nacianceno*, în *Gerión*, 19, 2001, p. 595–629; L. Lugaresi, *Studenti cristiani e scuola pagana. Didaskaloi, logoi e philia, dal discorso di ringraziamento a Origene all'orazione funebre per Basilio di Gregorio Nazianzeno*, în *CrSt*, 25, 2004, p. 779–832.

¹⁶ G. Anderson, *The Second Sophistic: A Cultural Phenomenon in the Roman Empire*, London-New York, 1993; T. Whitmarsh, *The Second Sophistic*, Oxford, 2005.

¹⁷ J. M. Campbell, *The Influence of the Second Sophistic on the Style of the Sermons of St. Basil the Great*, Washington, 1922.

¹⁸ L. Méridier, *L'influence de la seconde sophistique sur l'oeuvre de Grégoire de Nysse*, Paris, 1906.

¹⁹ Th. E. Ameringer, *The Stylistic Influence of the Second Sophistic on the Panegyric Sermons of St. John Chrysostom*, Washington, 1921.

²⁰ M. L. Clarke, *Rhetoric at Rome. A Historical Survey*, London, 1953, p. 148–157; Ch. Mohrmann, *Problème stylistique dans la littérature latine chrétienne*, în *VChr*, 9, 1955, p. 222–246; A. Quacquarelli, *La retorica antica al bivio (L'ad Nigrenum e l'ad Donatum)*, Roma, 1956; Idem, *Retorica e liturgia antenicensa*, Roma, 1960; Idem, *Saggi Patristici. Retorica ed esegesi biblica*, Bari, 1971; Idem, *Retorica e iconologia*, Bari, 1982; Idem, *Fondamenti della retorica classica e cristiana*, în *VetChr*, 25, 1988, p. 127–148; H. Musurillo, *History and Symbol: A Study of Form in Early Christian Literature*, în *ThS*, 18, 1957, p. 357–386; A. N. Wilder, *The Language of the Gospel: Early Christian Rhetoric*, New York, 1964; J. Fontaine, *Aspects et problème de la prose d'art latine au IIIe siècle. La genèse des styles chrétiens*, Torino, 1968; G. A. Kennedy, *The Art of Rhetoric in the Roman World. A History of Rhetoric*, 2, Princeton, 1972, p. 607–613; Idem, *Classical Rhetoric and Its Christian Secular Tradition from Ancient to Modern Times*, London, 1980, p. 132–160; Idem, *Greek Rhetoric under Christian Emperors. A History of Rhetoric*, 3, Princeton, 1983, p. 180–264; Idem, *Christianity and Criticism*, în G. A. Kennedy (ed.), *The Cambridge History of Literary Criticism. I. Classical Criticism*, Cambridge, 1989, p. 330–346; Idem, *A New History of Classical Rhetoric*, Princeton, 1994, p. 257–270; G. L. Kustas, *Studies in Byzantine Rhetoric*, Thessaloniki, 1973; H. Maguire, *Art and Eloquence in Byzantium*, Princeton, 1981, p. 9–21; N. G. Wilson, *Scholars of Byzantium*, London, 1983, p. 8–12; H. Auxentios, *The Notion of Rhetoric in the Eastern Orthodox Patristic Tradition*, în *Greek Orthodox Theological Review*, 34, 1989, p. 45–58; A. Cameron, *Christianity and the Rhetoric of Empire: The Development of Christian Discourse*, Berkeley, 1991, p. 120–154; U. Treu, *Formen und Gattungen in der frühchristlichen Literatur*, în C. Colpe,

dintre Părinții greci și latini ai Bisericii (de exemplu, Grigore de Nazianz²¹, Ambrozie²², Ieronim²³, Atanasie din Alexandria²⁴ ș.a.), a discursului ca mijloc de propagandă²⁵ etc. Interesul nostru îl constituie arta oratorică a lui Ioan Hrisostom.

Viața și perioada în care a trăit Ioan Hrisostom au făcut obiectul a numeroase studii²⁶. În studii și lucrări speciale sau de sinteză, atât istoricii

L. Honnefelder, M. Lutz-Bachmann (eds.), *Spätantike und Christentum: Beiträge zur Religions- und Geistesgeschichte der griechisch-römischen Kultur und Zivilisation der Kaiserzeit*, Berlin, 1992, p. 125-139; P. Auski, *Christian Plain Style: The Evolution of a Spiritual Ideal*, Montreal, 1995, p. 144-173; D. L. Stamps, *The Johannine Writings*, în S. E. Porter (ed.), *Handbook of Classical Rhetoric in the Hellenistic period 330 B. C.-A. D. 400*, Leiden-New York-Köln, 1997, p. 609-632; W. Kinzig, *The Greek Christian Writers*, în *Ibidem*, p. 633-670; Ph. E. Satterthwaite, *The Latin Church Fathers*, în *Ibidem*, p. 671-694; R. I. Pervo, *Rhetoric in the Christian Apocrypha*, în *Ibidem*, p. 793-805; H. O. Old, *The Reading and Preaching of the Scriptures in the Worship of the Christian Church 2: The Patristic Age*, Grand Rapids, 1998.

²¹ M. Guignat, *Saint Grégoire de Nazianze et la rhétorique*, Paris, 1911; R. R. Ruether, *Gregory of Nazianzus Rhetor and Philosopher*, Oxford, 1969; C. Castelli, *Gregorio di Nazianzo nell'Epitafio Basilio il Grande*, în *Nuovo e antico nella cultura greco-latina di IV-VI secolo*, 2002, p. 371-389; J. Børtnes, T. Hägg (eds.), *Gregory of Nazianzus: Images and Reflections*, Copenhagen, 2006.

²² L. F. Pizzolato, *Un'analisi retorica del prologo dell'Expositio Psalmi CXVIII di Ambrogio*, în *Retorica ed esegesi biblica...*, Bari, 1991, p. 57-71; Th. Graumann, *St. Ambrose on the Art of Preaching*, în *Vescovi e pastori in epoca teodosiana*, Roma, 1997, p. 587-600; L. F. Coraluppi, *Uso retorico del lessico giuridico nel De Tobia di Ambrogio. Considerazioni preliminari*, în *Nuovo e antico nella cultura greco-latina di IV-VI secolo*, p. 685-730.

²³ B. Clausi, *La parola stravolta. Polemica ed esegesi biblica nell'Adversus Iovinianum di Gerolamo*, în *Retorica ed esegesi biblica...*, p. 87-126.

²⁴ Ch. G. Stead, *Rhetorical Method in Athanasius*, în *VChr*, 30, 1976, p. 121-137.

²⁵ M. Whitby (ed.), *The Propaganda of Power. The Role of Panegyric in Late Antiquity*, Leiden-Boston-Köln, 1998; N. Lenski, A. Cain (eds.), *The Power of Religion in Late Antiquity*, Ashgate, 2009.

²⁶ P. R. Norton, *The Vita S. Chrysostomi by Georgius Alexandrinus*, în *CPh*, 20, 1925, p. 69-72; C. Baur, *John Chrysostom and His Time*, London, 1959; J. N. D. Kelly, *Golden Mouth: The Story of John Chrysostom – Ascetic, Preacher, Bishop*, New York, 1995; R. Brändle, *Johannes Chrysostomus. Bischof-Reformer-Märtyrer*, Stuttgart-Berlin-Köln, 1999; S. G. Papadopoulos, *Hagios Ioannes ho Chrysostomos*, Athena, 1999; P. Allen,

literaturii sau ai vieții culturale, sociale, religioase a Antichității târzii, cât și teologii au abordat diverse aspecte politice și sociale din vremea sa, precum relațiile dintre armată, biserică și stat²⁷, relația lui Ioan Hrisostom cu împărăteasa Eudoxia²⁸, relația cu ascultătorii²⁹ și consecințele acestora în procesul de creștinare³⁰, lipsa de diplomatie politică a lui Ioan Hrisostom³¹, experiența sa ascetică³², numirea sa în scaunul arhiepiscopal de la

W. Mayer, *John Chrysostom*, London, 2000; C. Tiersch, *Johannes Chrysostomus in Konstantinopel (398-404)*, Tübingen, 2002.

²⁷ J. H. W. G. Liebeschuetz, *Friends and Enemies of John Chrysostom*, în A. Moffatt (ed.), *Maistor. Classical, Byzantine and Renaissance Studies for Robert Browning*, Canberra, 1984, p. 85-111; Idem, *The Fall of John Chrysostom*, în *Nottingham Medieval Studies*, 29, 1985, p. 1-31; Idem, *Barbarians and Bishop. Army, Church, and State in the Age of Arcadius and Chrysostom*, Oxford, 1990.

²⁸ W. Mayer, *Doing Violence to the Image of an Empress: The Destruction of Eudoxia's Reputation*, paper delivered at the conference *Shifting Frontiers V: „Violence, Victims and Vindication in Late Antiquity”*, UC Santa Barbara, 20-23 March, 2003.

²⁹ P. Allen, *The Homilist and the Congregation: A Case Study of John Chrysostom's Homilies on Hebrews*, în *Augustinianum*, 36, 1996, p. 397-421; Eadem, *John Chrysostom's Homilies on I and II Thessalonians: The Preacher and His Audience*, în *Studia Patristica*, 31, 1997, p. 3-21; Eadem, *John Chrysostom and His Audiences. Distinguishing Different Congregations at Antioch and Constantinople*, în *Studia Patristica*, 31, 1997, p. 70-75; Eadem, *The Dynamics of Liturgical Space. Aspects of the Interaction Between John Chrysostom and His Audiences*, în *Ephemerides Liturgicae*, 111, 1997, p. 104-115; Eadem, *John Chrysostom: Extraordinary Preacher, Ordinary Audience*, în P. Allen, M. Cunningham (eds.), *Preacher and Audience. Studies in Early Christian and Byzantine Homiletics*, Brill, 1998, p. 105-137; Eadem, *Female Participation and the Late Fourth-Century Preacher's Audience*, în *Augustinianum*, 39, 1999, p. 139-147; Eadem, *Who Came to Hear John Chrysostom Preach? Recovering a Late Fourth-Century Preacher's Audience*, în *EThL*, 76, 2000, p. 73-87.

³⁰ J.-L. Maxwell, *Christianization and Communication in Late Antiquity: John Chrysostom and his Congregation in Antioch*, Cambridge-New York, 2006.

³¹ C. Mpozines, *Ho Ioannes ho Chrysostomos gia to imperium romanum. Meleto pano sten politike tes archaias ekklesias*, Athena, 2003.

³² M. Illert, *Johannes Chrysostomus und das antiochenisch-sirische Mönchstum. Studien zu Theologie, Rhetorik und Kirchenpolitik im antiochenischen Schrifttum des Johannes Chrysostomus*, Zürich-Greifburg, 2000, p. 12-17; W. Mayer, *What Does It Mean to Say that John Chrysostom Was a Monk?*, în *Studia Patristica*, 41, 2006, p. 451-455.

Constantinopol³³, presupusul său misogynism³⁴, grija pastorală în Antichitatea târzie³⁵ sau folosirea limbajului de exorcizare în catehizarea unei societăți ce credea în superstiții³⁶. O serie de cercetători, precum Emmanuel Soler³⁷, J. C. B. Petropoulos³⁸, D. A. O'Roark³⁹, Ottorino Pasquato⁴⁰ și Alain Natali⁴¹, au văzut în opera hrisostomică, în special în omilii, adevărate surse pentru istoria socială a Antichității târzii.

Interesul pentru teologia, exegeza și morala exegetului antiohian a continuat să se manifeste și în ultimele două decenii. Dat fiind faptul că publicațiile în toate cele trei domenii de cercetare – teologic, exegetic și moral – sunt destul de numeroase, în continuare, le vom menționa pe cele mai importante și vom insista asupra autorilor care au avut o contribuție semnificativă.

În ceea ce privește exegeza biblică, metoda interpretativă a lui Ioan Hrisostom rămâne un domeniu de interes aparte pentru autorii interesați de comentariile și omiliile hrisostomice la *Vechiul și Noul Testament*. În

³³ W. Mayer, *John Chrysostom as Bishop: The View from Antioch*, în *JEH*, 55, 2004, p. 455-466.

³⁴ D. C. Ford, *Women and Men in the Early Church: The Full Views of John Chrysostom*, Pennsylvania, 1996; W. Mayer, *Constantinopolitan Women in John Chrysostom's Circle*, în *VChr*, 53, 1999, p. 265-288.

³⁵ P. Allen, W. Mayer, *Through a Bishop's Eyes: Towards a Definition of Pastoral Care in Late Antiquity*, în *Augustinianum*, 40, 2000, p. 345-397.

³⁶ B. Leyerle, *Appealing to Children*, în *JECs*, 5, 1997, p. 243-270.

³⁷ E. Soler, *La rue à Antioche au IVe siècle après J.-C.: entre kômôis et pompai, les cortèges festifs comme reflet de la sociabilité*, în A. Leménorel (ed.), *La rue, lieu de sociabilité*, Rouen, 1997, p. 325-330.

³⁸ J. C. B. Petropoulos, *The Church Father as Social Informant: St. John Chrysostom on Folk-Songs*, în *Studia Patristica*, 22, 1989, p. 159-164.

³⁹ D. A. O'Roark, *Close-kin Marriage in Late Antiquity: The evidence of Chrysostom*, în *GRBS*, 37, 1996, p. 399-411; Idem, *Parenthood in Late Antiquity: The Evidence of Chrysostom*, în *GRBS*, 40, 1999, p. 53-81; Idem, *Parenthood in Late antiquity: The Evidence of Chrysostom*, în *GRBS*, 40/1, 1999, p. 53-81.

⁴⁰ O. Pasquato, *Credincioșii laici în gândirea Sfântului Ioan Crisostomul. Între Biserică, familie și cetate*, Iași, 2007.

⁴¹ A. Natali, *Mariages chrétiens à Antioche au IVe siècle*, în *Sociabilité, Pouvoirs et Société*, Rouen, 1987, p. 111-116.

acest sens, în ultimele două decenii s-au remarcat Barbara Aland⁴², Elaine Pagels⁴³, Frances M. Young⁴⁴ și Elizabeth A. Clark⁴⁵. Exegeza hrisostomică este pentru Robert C. Hill⁴⁶ principala sa preocupare, întrucât acesta a tradus aproape toate omiliile hrisostomice la *Vechiul Testament*. Dedicându-se mai mult studiului teologiei decât exegezei lui Hrisostom, Sergio Zincone a publicat mult în acest domeniu⁴⁷. Lucrarea lui Margaret M. Mitchell despre interpretarea paulină întâlnită la exegetul antiohian merită o atenție deosebită, mai ales pentru reinterpretarea teoriei exegezei antiohiene⁴⁸. Amintim, de asemenea, lucrarea de doctorat a lui Hagith

⁴² B. Aland, *Trustworthy Preaching: Reflections on John Chrysostom's Interpretation of Romans 8*, în K. Soderlung, N. T. Wright (eds.), *Romans and the People of God*, Michigan-Cambridge, 1999, p. 271-280.

⁴³ E. Pagels, *The Politics of Paradise: Augustine's Exegesis of Genesis 1-3 versus that of John Chrysostom*, în *HTbR*, 78, 1985, p. 67-99.

⁴⁴ F. M. Young, *John Chrysostom on 1 and 2 Corinthians*, în *Studia Patristica*, 18/1, 1986, p. 349-352.

⁴⁵ E. A. Clark, *Reading Renunciation: Asceticism and Scripture in Early Christianity*, Princeton, 1999.

⁴⁶ Majoritatea aprecierilor sale apar în introducerile traducerilor pe care le face. Pentru mai multe comentarii, vezi: R. C. Hill, *Chrysostom as Old Testament Commentator*, în *Estudios Biblicos*, 46, 1988, p. 61-77; Idem, *Chrysostom, Interpreter of the Psalms*, în *Estudios Biblicos*, 56, 1998, p. 61-74; Idem, *Norms, Definitions, and Unalterable Doctrines: Chrysostom on Jeremiah*, în *Irish Theological Quarterly*, 65, 2000, p. 335-346; Idem, *Chrysostom's Homilies on David and Saul*, în *St. Vladimir Theological Quarterly*, 44, 2000, p. 123-141; Idem, *Two Antiochenes on the Psalms*, în *Studia Patristica*, 34, 2001, p. 353-369.

⁴⁷ S. Zincone, *Essere simili a Dio: l'esegesi crisostomiana di Mt 5:45*, în *Studia Patristica*, 18/1, 1986, p. 353-358; Idem, *Unità e pluralità linguistica nell'esegesi crisostomiana di Gen. 11, 1 ss.*, în *Studi e Ricerche sull'Oriente Cristiano*, 14, 1991, p. 351-361; Idem, *La funzione dell'oscurità delle profezie secondo Giovanni Crisostomo*, în *AnnSE*, 12/2, 1995, p. 361-375; Idem, *Parlare in parabole: osservazioni sull'esegesi crisostomiana di Mt. 13, 10 segg.*, în *SMSR*, 20, 1996, p. 685-690; Idem, *La figura di Pietro in Giovanni Crisostomo*, în L. Padovese (ed.), *Atti del VI Simposio di Tarso sul S. Paolo Apostolo (Tarso, 27-30 giugno 1999)*, Roma, 2000, p. 195-205.

⁴⁸ M. M. Mitchell, *John Chrysostom on Philemon: A second Look*, în *HTbR*, 88, 1995, p. 135-148; Eadem, *The Heavenly Trumpet: John Chrysostom and the Art of Pauline Interpretation*, Tübingen, 2000; Eadem, *A Patristic Perspective on Pauline Periautologia*, în

Amirav despre exegeza hrisostomică în interpretarea Potopului⁴⁹, studiul lui Catherine Broc despre rolul femeii lui Iov în predica hrisostomică⁵⁰, studiul lui Guillaume Bady despre interpretarea *Pildelor*⁵¹ sau cel al lui Bradley Nassif referitor la exegeza antiohiană a lui Hrisostom⁵².

În ceea ce privește teologia și morala hrisostomice, mulți cercetători au abordat în lucrările lor diverse aspecte, precum preoția⁵³, pedagogia⁵⁴ și

NTS, 47, 2001, p. 354-371; Eadem, *Reading Rhetoric with Patristic Exegetes. John Chrysostom on Galatians*, în A. Yarbro Collins, M. M. Mitchell (eds.), *Antiquity and Humanity. Essays on Ancient Religion and Philosophy*, Tübingen, 2001, p. 333-355.

⁴⁹ H. Amirav, *Exegetical Models and Chrysostomian Homiletics: The Example of Gen. 6. 2*, în *Studia Patristica*, 37, 2001, p. 311-318; Eadem, *Exegetical Traditions and the Rhetoric of John Chrysostom: A study of the Homilies on Noah and the Flood*, Leuven, 2003.

⁵⁰ C. Broc, *La femme de Job dans la prédication de Jean Chrysostome*, în *Studia Patristica*, 37, 2001, p. 396-403.

⁵¹ G. Bady, *La méthode exégétique du Commentaire inédit sur les Proverbes attribué à Jean Chrysostome*, în *Studia Patristica*, 37, 2001, p. 319-327.

⁵² B. Nassif, *The Spiritual Exegesis of Scripture of Antioch revisited*, în *Anglican Theological Review*, 75, 1993, p. 437-470. O altă lucrare referitoare la exegeza lui Hrisostom aparține D. A. Garret, *An Analysis of the Hermeneutics of John Chrysostom's Commentary on Isaiah 1-8 with an English Translation*, New York, 1992.

⁵³ D. Greeley, *John Chrysostom. On the Priesthood. A model for Service*, în *Studia Patristica*, 22, 1989, p. 121-128; M. Lochbrunner, *Über Das Priestertum. Historische und systematische Untersuchund zum Priesterbild des Johannes Chrysostomus*, Bonn, 1993; M. Dudley, *Danger and Glory. Priesthood in the Writings of John Chrysostom*, în *Studia Patristica*, 27, 1993, p. 162-165; G. Astruc Morize, *Saint Jean Chrysostome et les ordinations dans le dialogue «sur le sacerdoce»*, în A. M. Triacca, A. Pistoia (eds.), *Ordination et ministères*, Roma, 1996, p. 26-44; R. Yanney, *Priesthood between St. Gregory the Theologian and St. John Chrysostom*, în *Coptic Church Review*, 20, 1999, p. 135-141; I. C. Teșu, *Demnitatea și sublimitatea preoției creștine. Însemnări pe marginea Tratatului despre Preoție al Sfântului Ioan Gură de Aur*, în *Basilea*, 1, 2001, p. 7-17; A. Miranda, *Ministerio presbiterale ed autorità spirituale in Giovanni Crisostomo. I fondamenti e lo spazio ideale del presbitero nelle Chiesa tra il IV e V secolo*, în M. Maritano (ed.), *Historiam prescrutari. Miscellanea di studi offerti al prof. O. Pasquato*, Roma, 2002, p. 793-813.

⁵⁴ M. Falanga, *El pensiero pedagogico di Giovanni Chrisostomo*, Bari, 1984; A.-M. Malingrey, *Une méthode de catéchèse pour les enfants d'après Jean Chrysostome*, în *Proche-Orient Chrétien*, 37, 1987, p. 52-57.

catehizarea baptismală⁵⁵, sclavia⁵⁶, femeia⁵⁷, euharistia⁵⁸, botezul⁵⁹, eclesiologia, cristologia⁶⁰, martirologia⁶¹, *synkatabasis*⁶², filantropia divină⁶³,

⁵⁵ A. Ceresa-Gastaldo, *Teoria e prassi nella catechesi battesimale di S. Giovanni Crisostomo*, în S. Felici (ed.), *Catechesis battesimale e riconciliazione nei Padri del IV secolo*, Roma, 1984, p. 57-63; P. R. Pleasants, *Making Christian the Christians: The Baptismal Instructions of St. John Chrysostom*, în *Greek Orthodox Theological Review*, 34, 1989, p. 379-392; A. Soleri Nolasco del Molar, A. Olivar, S. Janeras, *Joan Crisòstom. Catequesis baptismals. Tractat sobre el sacerdocí*, Barcelona, 1990; J.-P. Cattenoz, *Le Baptême, mystère nuptial: Théologie de Saint Jean Chrysostome*, Venasque, 1993; R. Burnish, *Baptismal Preparation under the Ministry of St. John Chrysostom in Fourth-Century Antioch*, în *Baptism, the New Testament and the Church*, Sheffield, 1999, p. 379-401; A. Shippee, *Chrysostom's Catecheses: A Hermeneutic of Social Institutions*, în R. Valantasis (ed.), *Religions of Late Antiquity in Practice*, New York, 2000, p. 235-246; E. Dal Covolo, *Le catechesi battesimali di san Giovanni Crisostomo*, în *Salesianum*, 63, 2001, p. 157-167.

⁵⁶ G. Kontoulis, *Zum Problem der Sklaverei (douleia) bei den kappadokischen Kirchenvätern und Johannes Chrysostomus*, Bonn, 1993.

⁵⁷ C. Militello, *Donna e chiesa. La testimonianza di Giovanni Crisostomo*, Palermo, 1985; V. Karras, *Male Domination of Woman in the Writings of Saint John Chrysostom*, în *Greek Orthodox Theological Review*, 36, 1991, p. 131-140; D. C. Ford, *Women and Men in the Early Church: The Full Views of John Chrysostom*, South Canaan, Pennsylvania, 1996; C. Alfaro Giner, *Entre la tradición clásica y la moral cristiana: la mujer en la obra de S. Juan Crisóstomo*, în J. Blázquez Martínez, A. González Blanco, R. González Fernández (eds.), *La tradición en la Antigüedad tardía*, Murcia, 1997, p. 135-149; W. Mayer, *Constantinopolitan Women in Chrysostom's Circle*, în *VChr*, 53, 1999, p. 265-288; N.-V. Harrison, *Women and the Image of God according to St. John Chrysostom*, în P. Blowers (ed.), *In Lordly Eloquence/In dominico eloquio: Essay on Patristic Exegesis in Honor of Robert Louis Wilken*, Michigan, 2002, p. 259-279.

⁵⁸ G. Di Nola, *La dottrina eucaristica di Giovanni Crisostomo*, Città del Vaticano, 1997; J. Marsaux, *Pour nouvelle approche de l'eucharistie chez Jean Chrysostome à partir de la pragmatique*, în *Studia Patristica*, 37, 2001, p. 565-570.

⁵⁹ D. Sartore, *Il mistero del battesimo nelle catechesi di S. Giovanni Crisostomo*, în *Lateranum*, 50, 1984, p. 358-395; J.-P. Cattenoz, *Le baptême, mystère nuptial: théologie de saint Jean Chrysostome*, Venasque, 1993.

⁶⁰ M. E. Lawrenz, *The Christology of John Chrysostom*, New York, 1997.

⁶¹ G. G. Christo, *Martyrdom according to John Chrysostom. „To Live is Christ, To Die is Gain”*, Lewiston, 1997.

⁶² A. Cioffi, *Un témoignage de synkatabasis pastorale: l'usage de la maxime dans Laeditur nisi a seipso de Jean Chrysostome*, în *Studia Patristica*, 16/2, 1985, p. 449-455;

eshatologia⁶⁴, pneumatologia⁶⁵, mistagogia⁶⁶, familia⁶⁷, căsătoria⁶⁸, importanța educației copiilor⁶⁹, ascetismul⁷⁰, sexualitatea⁷¹, imaginea lui

R. Brändle, *Sunkatabasis als hermeneutisches und ethisches Prinzip in der Paulusauslegung des Johannes Chrysostomus*, în G. Schöllgen, C. Scholten (eds.), *Stimuli: Exegese und ihre Hermeneutik in Antike und Christentum. Festschrift für Ernst Dassmann*, Münster, 1996, p. 297-307.

⁶³ J.-P. Cattenoz, *La philanthropie divine dans l'oeuvre de Jean Chrysostome*, în *Recherches et traditions. Mélanges pastristiques offerts à Henri Crouzel*, Paris, 1992, p. 61-76.

⁶⁴ G. Astruc-Morize, *Ethique, liturgie et eschatologie chez Saint Jean Chrysostome*, în A. M. Triacca, A. Pistoia (eds.), *Liturgie, éthique et peuple de Dieu*, Roma, 1991, p. 35-51.

⁶⁵ I. Baán, *L'aspect pneumatologique de la vie morale du chrétien selon Jean Chrysostome*, în *Augustinianum*, 37, 1997, p. 327-331; S. G. Papdopoulos, *The Holy Trinity and the Parousia of the Holy Spirit according to St. John Chrysostom*, în P. Chamberas (ed.), *Agape and Diakonia. Essay in Memory of Bishop Gerasimos of Abydos*, Massachusetts, 1998, p. 97-125.

⁶⁶ P. de Roten, *Le vocabulaire mystagogique de Saint Jean Chrysostome*, în A. M. Triacca, A. Pistoia (eds.), *Mystagogie: Pensée liturgique d'aujourd'hui et liturgie ancienne*, Roma, 1992, p. 115-131; J. Knupp, *Das Mystagogieverständnis des Johannes Chrysostomus*, în *Antonianum*, 75, 2000, p. 188-91.

⁶⁷ M. Gärtner, *Die Familienerziehung in der Alten Kirche. Eine Untersuchung über die ersten vier Jahrhunderte des Christentums mit einer Übersetzung und einem Kommentar zur der Schrift des Johannes Chrysostomus über Geltungssucht und Kindererziehung*, Köln, 1985; V. Guroian, *Family and Christian Virtue in a Post-Christendom World: Reflections on the Ecclesial Vision of John Chrysostom*, în *St. Vladimir's Theological Quarterly*, 35, 1991, p. 327-350; Eadem, *The Ecclesiastical Family: John Chrysostom on Parenthood and Children*, în M. Bunge (ed.), *The Child in Christian Thought*, Michigan, 2001, p. 61-77.

⁶⁸ C. P. Roth, D. Anderson, *St. John Chrysostom. On Marriage and Family Life*, New York, 1986; J. M. Soto Rabanos, *La cópula en la doctrina matrimonial de san Juan Crisóstomo*, Madrid, 1986; J. Heaney-Hunter, 'Disobedience and Curse' or 'Affection of the Soul?': *John Chrysostom, Marriage, and Sin*, în *Diakonia*, 24, 1991, p. 171-186; A. Quacquarelli, *Le nozze eterne in Giovanni Crisostomo*, în *VetChr*, 1999, 36/1, p. 5-14; C. P. Schroeder, *The Mystery of Love: Paradigms of Marital Authority and Submission in the Writings of John Chrysostom*, în *St. Vladimir's Theological Quarterly*, 44, 2000, p. 143-168; L. Dattrino, *Il matrimonio nel pensiero di Giovanni Crisostomo*, Roma, 2002; Idem, *Giovanni Crisostomo di fronto al matrimonio*, în *Rivista di archeologia cristiana*, 2002, 78, p. 145-155; J.-A. Schroeder, *John Chrysostom's Critique of Spousal Violence*, în *JECS*, 2004, 12/4, p. 413-442.

Dumnezeu⁷², mânia și agresivitatea⁷³, tristețea⁷⁴, *philosophia*⁷⁵, *athumia*⁷⁶, *makrothumia*⁷⁷, *parrhesia*⁷⁸ ș.a⁷⁹. În aceeași direcție trebuie menționate și

⁶⁹ B. Schlager, *Saints Basil and John Chrysostom on the Education of Christian Children*, în *Greek Orthodox Theological Review*, 36, 1991, p. 37-56; V. Guroian, *op. cit.*

⁷⁰ E. A. Clark, *Theory and Practice in Late Ancient Asceticism: Jerome, Chrysostom, and Augustine*, în *Journal of Feminist Studies in Religion*, 52, 1989, p. 25-46; Idem, *Reading Renunciation: Asceticism and Scripture in Early Christianity*, Princeton, 1999; B. Leyerle, *Theatrical Shows and Ascetic Lives. John Chrysostom's Attack on Spiritual Marriage*, Berkeley-Los Angeles-London, 2001; S. G. Papadopoulos, *Monahismul siriac și Sfântul Ioan Hrisostom*, în Idem, *Monahismul – munte greu de urcat (apariția - forme - motivul existenței - apreciere - evaluare - Sfântul Munte)*, introducere și traducere de C. Toma, București, 2004, p. 107-124.

⁷¹ E. A. Clark, *The Virginal Politeia and Plato's Republic: John Chrysostom on Women and the Sexual Relation*, în *Jerome, Chrysostom and Friends. Essays and Translations*, New York-Toronto, 1979, p. 1-34; P. Brown, *The Body and Society. Men, Women, and Sexual Renunciation in Early Christianity*, New York, 1988; J. Heaney-Hunter, *The Links between Sexuality and Original Sin in the Writings of John Chrysostom and Augustine*, New York, 1988.

⁷² S. Zincone, *Il tema dell'uomo/donna immagine di Dio nei Commenti paolini e a Gen. di area antiochena (Diodoro, Crisostomo, Teodoro, Teodoreto)*, în *AnnSE*, 2, 1985, p. 103-113; F. G. McLeod, *The Image of God in the Antiochene Tradition*, Washington, 1999.

⁷³ F. Leduc, *Gérer l'agressivité et la colère d'après l'oeuvre de saint Jean Chrysostome*, în *Proche-Orient chrétien*, 38, 1988, p. 31-63; M. de Durand, *La colère chez s. Jean Chrysostome*, în *RSR*, 67, 1993, p. 61-77.

⁷⁴ M. C. Bardolle, *Tristesse (athumia) et thérapeutique spirituelle dans l'Exhortation à Stagire de Chrysostome*, în *Lettre de Ligugé*, 241, 1987, p. 6-19; F. Leduc, *Penthos et larmes dans l'oeuvre de saint Jean Chrysostome*, în *Proche-Orient chrétien*, 41, 1991, p. 220-257.

⁷⁵ J. L. Quantin, *A propos de la traduction de philosophia dans l'Adversus oppugnatores vitae monasticae de saint Jean Chrysostome*, în *RSR*, 56, 1987, p. 187-197.

⁷⁶ L. Brottier, *Un jeu de mots intraduisible: le combat entre thumos et athumia dans des homélies de Jean Chrysostome*, în *RPh*, 72/2, 1998, p. 189-204.

⁷⁷ P. Baudoin, *Makrothumia dans saint Jean Chrysostome*, în *Studia Patristica*, 22, 1989, p. 89-97.

⁷⁸ G. J. M. Bartelink, *Parrhesia dans les oeuvres de Jean Chrysostome*, în *Studia Patristica*, 16, 1985, p. 441-448; Idem, *Die Parrhesia des Menschen vor Gott bei Johannes Chrysostomus*, în *VChr*, 51, 1997, p. 261-272.

contribuțiile lui Sergio Zincone⁸⁰, Laurence Brottier⁸¹, Adolf Martin Ritter⁸² și Aideen Hartney⁸³.

În câmpul istoriografiei din străinătate s-a aflat, de asemenea, problematica moștenirii culturii clasice care i-a insuflat lui Hrisostom atât structura argumentării sale, cât și procedeele stilistice ale retoricii păgâne greco-latine și genurile literare. Influența retoricii clasice asupra scrierilor hrisostomice este o sarcină imensă, astfel încât ne vom limita la câteva indicații sumare. Privitor la acest subiect, de altfel, s-au făcut multe studii, care au adus rezultate interesante. Ele sunt, însă, departe de a-l fi epuizat. Până acum, majoritatea studiilor asupra expresivității și stilului operei exegetului antiohian au urmărit mai ales influența retoricii clasice asupra stilului hrisostomic. Lucrarea lui Aimè Puech, intitulată *St Jean Chrysostome et les moeurs de son temps*, publicată în 1891, îl prezintă pe Ioan

⁷⁹ A. Stötzel, *Kirche als «neue Gesellschaft»*. *Die humanisierende Wirkung des Christentums nach Johannes Chrysostomus*, Münster, 1984; Klasvagt, *Leben zur Verherrlichung Gottes. Botschaft des Johannes Chrysostomus. Ein Beitrag zur Geschichte der Pastoral*, Bonn, 1992; B. Leyerle, *John Chrysostome and the Use of Money*, în *HTbR*, 87, 1994, p. 29-47; J.-N. Guinot, *L'aport des panégyrique de Jean Chrysostome à une définition de l'évêque modèle*, în *Vescovi e pastori in epoca Teodosiana*, Roma, 1997, p. 395-421; I. Perczel, *Isten felfoghatatlansága és leereszkedése. Szent Ágoston és Aranyszájú Szent János metafizikája*, Budapest, 2002.

⁸⁰ S. Zincone, *Studi sulla visione dell'uomo in ambito antiocheno (Diodoro, Crisostomo, Teodoro, Teodoreto)*, L'Aquila-Roma, 1988; Idem, *Valore e funzione della preghiera comunitaria secondo Giovanni Crisostomo*, în *Augustinianum*, 35, 1995, p. 705-713; Idem, *Legge, libertà, grazia in Giovanni Crisostomo*, în *L'etica cristiana nei secoli III e IV*, Roma, 1996, p. 491-501; Idem, *Aspetti del rapporto uomo-donna nelle Omelie di Giovanni Crisostomo sul Vangelo di Matteo*, în *Historiam prescruatari. Miscellanea di studi offerti al prof. O. Pasquato*, Roma, 2002, p. 863-870.

⁸¹ L. Brottier, *Sur quelques définitions de pneumatikos chez Jean Chrysostome*, în *REAug*, 38, 1992, p. 19-28; Eadem, *De l'Église hors de l'Église au ciel anticipé: sur quelques paradoxes chrysostomiens*, în *RHPbR*, 76, 1996, p. 277-292.

⁸² A. M. Ritter, *Charisma und caritas*, Göttingen, 1993; Idem, *Charisma als gegenwärtige Wirklichkeit: Johannes Chrysostomus und die Kirche*, în O. Reifenberg, A. van Hooff, W. Seidel (eds.), *Licht aus dem Ursprung: Kirchliche Gemeinschaft auf dem Weg ins 3. Jahrtausend*, Würzburg, 1998, p. 107-123.

⁸³ A. Hartney, *John Chrysostom and the Transformation of the City*, London, 2004.

Hrisostom ca fiind complet ostil educației grecești și artei retorice⁸⁴. Marele clasicist de origine germană Eduard Norden era de părere că Hrisostom se opunea folosirii ornamentelor retoricii din cauza împotrivirii sale preconcepute față de cultura elenistică⁸⁵. Însă în anul 1904, Anton Naegele îi contrazicea pe cei doi, argumentând că exegetul antiohian a reprezentat el însuși un compromis făcut între cultura elenistică și cea creștină⁸⁶. De asemenea, Thomas E. Ameringer a evidențiat în lucrarea sa că exegetul antiohian în scrierile sale utilizează aceleași procedee stilistice întâlnite la retorii celei de-a doua sofistice⁸⁷. Studiul acestuia l-a îndemnat pe Harry M. Hubbell să cerceteze, pentru prima dată, influența retoricii clasice nu numai asupra stilului hrisostomic, ci și asupra argumentării și a formei operei literare⁸⁸. Unii cercetători, precum S. Skimina⁸⁹, Marry A. Burns⁹⁰, Marius Soffray⁹¹, William A. Maat⁹², M. Zitnik⁹³, Manlio Simonetti⁹⁴, Robert E. Carter⁹⁵, Antonio Cioffi⁹⁶, J. Alissandratos⁹⁷, F. Asensio⁹⁸,

⁸⁴ A. Puech, *St Jean Chrysostome et les moeurs de son temps*, Paris, 1891.

⁸⁵ E. Norden, *Die antike Kunstprosa vom VI Jahrhundert v. Chr. Bis in die Zeit der Renaissance*, 2 vols., Leipzig/Berlin, 1898.

⁸⁶ A. Naegele, *Johannes Chrysostomos und sein Verhältnis zum Hellenismus*, în *ByzZ*, 13, 1904, p. 73-113.

⁸⁷ Th. E. Ameringer, *op. cit.*

⁸⁸ H. M. Hubbell, *Chrysostom and Rhetoric*, în *CPh*, 19, 1924, p. 261-276.

⁸⁹ S. Skimina, *De Ioannis Chrysostomo rythmo oratorio*, Krakow, 1927.

⁹⁰ M.-A. Burns, *Saint John Chrysostom's Homilies on the Statues: A Study of their Rhetorical Qualities and Forms*, Washington, 1930.

⁹¹ M. Soffray, *Recherches sur la syntaxe de St. Jean Chrysostome d'après les «Homélies sur les statues»*, Paris, 1939.

⁹² W.-A. Maat, *A Rhetorical Study of Saint John Chrysostom's De Sacerdotio*, Washington, 1944.

⁹³ M. Zitnik, *De ratione movendi animos in homiliis S. J. Chrysostomi*, Roma, 1947.

⁹⁴ M. Simonetti, *Sulla struttura dei panegyrici di S. Giovanni Crisostomo*, în *Reiconti del R. Istituto Lombardo di Scienze e Lettere*, Milano, 1953, p. 159-180.

⁹⁵ R. Carter, *St. John Chrysostom's Rhetorical Use of the Socratic Distinction between Kingship and Tyranny*, în *Traditio*, 14, 1958, p. 367-371.

⁹⁶ A. Cioffi, *L'eredità filosofica e retorica (diatriba e sentenza) nel Laeditur nisi a seipso di Giovanni Crisostomo*, în *Nicolaus*, 6, 1978, p. 3-45.

⁹⁷ J. Alissandratos, *The Structure of the Funeral Oration in John Chrysostom's Eulogy of Meletius*, în *Byzantine Studies*, 7, 1980, p. 182-198.

J. P. Ryan⁹⁹ au arătat în lucrările lor preluarea de către Hrisostom a unor forme, motive, licențe, procedee tehnice specifice retoricii clasice. Robert E. Wilken, în studiul său despre retorica lui Hrisostom, prin care acesta îi critica pe evrei și pe iudaizanți, nu a mai socotit necesar să lupte împotriva celor ce criticau faptul că un episcop creștin ar putea folosi procedeele retoricii „păgâne”. Rezultatele studiilor sale sunt extrem de convingătoare, și anume că exegetul antiohian știa exact ce face când îi aborda pe oponenții săi folosind argumente obișnuite, atracțiile și expresiile preluate din retorica greco-latină¹⁰⁰. De asemenea, Ottorino Pasquato într-un studiu al său prezintă unele forme ale tradiției clasice în *De inani gloria et de educandis liberis*¹⁰¹. Așadar, ideea că Hrisostom a folosit terminologia retorică fără să o înțeleagă este absurdă, cu atât mai mult cu cât educația retorică primită de la faimosul orator antiohian, Libanius, este foarte cunoscută¹⁰². Janet Fairweather afirma că Hrisostom „folosește frecvent terminologia retorică” și că limbajul pe care exegetul antiohian îl folosește pentru a explica și interpreta scrisoarea apostolului Pavel către galateni era cel pe care l-a

⁹⁸ F. Asensio, *Salmo 4. Perspectivas de la oración en la exégesis del Crisóstomo*, în *Estudios Bíblicos*, 36, 1977, p. 153-171; Idem, *Encuentro de la oración del salmista con la cristiana en la visión del Crisóstomo*, în *Estudios Bíblicos*, 39, 1981, p. 201-221.

⁹⁹ J. P. Ryan, *Chrysostom, a derived stylist?*, în *VChr*, 36, 1982, p. 5-14.

¹⁰⁰ R. Wilken, *John Chrysostom and the Jews: Rhetoric and Reality in the Late 4th Century*, Berkeley, 1983.

¹⁰¹ O. Pasquato, *Forme della tradizione classica nel De inani gloria et de educandis liberis di Giovanni Crisostomo*, în *OCP*, 58, 1992, p. 253-264.

¹⁰² D. G. Hunter, *Borrowings from Libanius in the Comparatio Regis et Monachi of St. John Chrysostom*, în *JThS*, 39, 1988, p. 525-531; Idem, *A Comparison between a King and a Monk/Against the Opponents of the Monastic Life: Two Treatises by John Chrysostom (Studies in the Bible and Early Christianity, 13)*, Lewiston, 1988; Idem, *Libanius and John Chrysostom: New thoughts on an Old Problem*, în *Studia Patristica*, 22, 1989, p. 129-135; J. N. D. Kelly, *Golden Mouth: The Story of John Chrysostom – Ascetic, Preacher, Bishop*, New York, 1995; F. Young, *Biblical Exegesis and the Formation of Christian Culture*, Cambridge, 1997; R. French, *Rhetoric and the Rebellion of A. D. 387 in Antiochia*, în *Historia*, 47, 1998, p. 468-484; A. J. Quiroga Puertas, *La retórica de Libanio y de Juan Crisóstomo en la revuelta de las estatuas*, Salerno, 2007.

învățat în *paideea* greacă¹⁰³. Frances Young, la rândul său, a argumentat că regula de bază a exegezei antiohiene era tocmai aplicarea metodelor critico-literare ale școlilor de gramatică și retorică textelor biblice¹⁰⁴.

În studiile lor, Margaret M. Mitchell și Blake Leyerle abordează problematica moștenirii culturii clasice dintr-o altă perspectivă. Cea dintâi își propune să demonstreze importanța *encomium*-ului apostolului Pavel nu numai în interpretarea exegetică hrisostomică, dar și în programul său social și catehetic¹⁰⁵, iar Blake Leyerle nu face doar o analiză retorică, ci își formulează concluziile ținând seama de contextul societății contemporane și, în același timp, recurând și la alte metodologii contemporane¹⁰⁶. La utilizarea altor metode analitice contemporane a procedat și Alexandra Retzleff în studiul său despre metaforele acvatice pentru teatru prezente în cea de-a VII-a omilie *In Matthaeum*¹⁰⁷. Studiile clasice despre imaginile simbolice utilizate de către Hrisostom apărute în ultimele două decenii aparțin lui Laurence Brottier¹⁰⁸ și François-Xavier Druet¹⁰⁹. Lor li se adaugă lucrările despre moștenirea clasică în opera lui Ioan Hrisostom semnalate de către Adele Monaci Castagno¹¹⁰, Vappu Pyykkö¹¹¹, Sherry Longosz¹¹², Fr. Panayiotis Papageorgiou¹¹³, Lauri Thurén¹¹⁴, G. Nataf și P. Sultan¹¹⁵.

¹⁰³ J. Fairweather, *The Epistle to the Galatians and Classical Rhetoric*, în *Tyndale Bulletin*, 45, 1994, p. 1-38, 213-244.

¹⁰⁴ F. Young, *Biblical Exegesis and the Formation of Christian Culture*, Cambridge, 1997.

¹⁰⁵ M. M. Mitchell, *op. cit.*, 2000.

¹⁰⁶ B. Leyerle, *op. cit.*, 2001.

¹⁰⁷ A. Retzleff, *John Chrysostom's Sex Aquarium: Aquatic Metaphors for Theatre in Homily 7 on Matthew*, în *JECS*, 11, 2003, p. 195-207.

¹⁰⁸ L. Brottier, *Le port, la tempête et la naufrage. Sur quelques métaphores paradoxales employée par Jean Chrysostome*, în *RSR*, 68, 1994, p. 145-158; Eadem, *L'image de Jérusalem dans les 'Interpretationes des psaumes' de Jean Chrysostome*, în *Le Psantier chez les Pères*, Paris-Strasbourg, 1993, p. 167-195.

¹⁰⁹ F.-X. Druet, *Langage, images et visages de la mort chez Jean Chrysostome*, Namur, 1990.

¹¹⁰ M. A. Castagno, *Gli apostoli retori: interpretazioni dei discorsi degli «Atti» in Giovanni Crisostomo*, în *AnnSE*, 8, 1990, p. 631-646.

¹¹¹ V. Pyykkö, *Die griechischen Mythen bei den grossen Kappadokiern und bei Johannes Chrysostomus*, Turku, 1991.

HISTORIOGRAPHIC POINTS OF REFERENCE CONCERNING THE
RESEARCH OF JOHN CHRYSOSTOM'S WORK*

(Abstract)

The present study intends to present the main historiographic contributions concerning John Chrysostom's life as well as the period when he lived, the exegesis and the ethics of the Antiochian exegete. It also focuses on the topic of the classic cultural heritage that inspired the structure of his argumentation, as well as the stylistic procedures and the literary genres of pagan Greek-Latin rhetoric.

¹¹² S. Longosz, *Die Rezeption der klassischen Tragödie in den Schriften des hl. Johannes Chrysostomus*, în W. Ceran (ed.), *Mélanges d'histoire byzantine offerts à Oktawiusz Jurewicz*, Lodz, 1998, p. 56-70.

¹¹³ Fr. P. Papageorgiou, *The Paschal Catechetical Homily of St. John Chrysostom: A Rhetorical and Contextual Study*, în *Greek Orthodox Theological Review*, 43, 1998, p. 93-104.

¹¹⁴ L. Thurén, *John Chrysostom as a Rhetorical Critic: The Hermeneutics of an Early Father*, în *Biblical Interpretation*, 9, 2001, p. 180-218.

¹¹⁵ G. Nataf, P. Sultan, *Les sources païennes de l'antisémitisme, suivi de l'antijudaïsme d'un Père de l'Église: Jean Chrysostome*, Paris, 2001.

* Rezumat tradus de Simona Postolache.

THE PAINTING OF ROMAN DOBRUJA (5th-6th AD): A GENERAL VIEW

Ioan IAȚCU¹

Late Roman painting throughout province Scythia is generally known to a little extent. The few monuments partly and only rarely entirely recovered can provide an image of its existence and evolution in the region. We refer exclusively to the mural painting frequently used for decorative and figurative purposes in a series of public and private constructions, tombs, crypts and paleo-Christian basilicas². For the considered timespan, the presence of wall painting in the Christian edifices represents a rarity, due to its friability, so that the Christian hypogea, being closed compounds, allowed a better preservation of the frescoes.

The only basilicas in province Scythia, with interior mural painting, whose state of conservation allowed to offer a faithful image of the mural painting art during late antiquity are : the episcopal basilica of Histria, the basilica on the NE quay of the city of Tomis and the basilica of Beroe. The repertoire of the constructions with mural painting decoration is completed by the crypts of basilicas whose ornamentation program reaches the climax in the 5th century AD.

At the episcopal basilica of Histria, one of the best preserved cult edifices of Dobruja ever studied so far, there were identified in the south nave and the south transept remains of rendering painted with red, yellow ochre, blue. They result from the successive cassettes which were delimited through incisions drawn in the still wet rendering, which were then painted in red. In the upper part, these cassettes would end with friezes of

¹ Moldavia's History Museum – "Moldova" National Museum Complex, Iași.

² I. Barnea, *Considerații privind cele mai vechi monumente creștine de la Tomis*, in *Pontica*, XXIV, 1991, p. 282.

red or blue (*caeruleum*) painted stucco. Here and there, within this basilica, there were also found *in situ* traces of painting³ (Fig. 1). The entire wall painting ornamentation of the church was in line with the manner of decorating both basilicas and private chapels (*oratoria*) within the episcopal palaces (*episkopia*). Thus, inside the chapel of *domus* 3 within the episcopal residence of Histria, walls were covered with red, well and blue painted rendering⁴. According to us, it is possible that this painting would be executed in the manner of the parietal ornamentation of the episcopal basilica.

In the basilica on the northeast quay of the city of Tomis, in one of the three rooms of the construction abutted to the north wall of the apse, there were discovered fragments of rendering painted with vegetal motifs, made of among which mention should be of a scrub represented with green, as well as of garlands with blue and black leaves⁵.

At Dinogetia, among the pieces of rubbish in the apse of the basilica, there were found also several small fragments of rendering, with traces of red, dark blue and brown painting⁶. Also on the Danube bank, at Beroe, the walls of the basilica in its first phase of existence (4th - 5th centuries BC) were painted with dark red, with geometric and floral ornaments⁷ (Fig. 2).

³ O. Bounegru, I. Iațcu, *La basilique épiscopale. Éléments de décoration intérieure*, in Al. Suceveanu (ed.), *Histria*, XIII, *La basilique épiscopale*, București, 2007, p. 57-72, pl. XLIV-XLVII.

⁴ Em. Popescu, *Christianitas Daco-Romana. Florilegium studiorum*, Bucharest, 1994, p. 321-322.

⁵ Fl. Monier, *Basilique près de l'amphithéâtre de Tomis*, in A. Barbet (dir.), *Rapport Centre d'Etude des Peintures Murales Romaines C.N.R.S.*, Paris-Soissons, 1992 (inédit), p. 24, fig. 85.

⁶ I. Barnea, *Perioada Dominatului (sec. IV-VII)*, in R. Vulpe, I. Barnea, *Romanii la Dunărea de Jos*, București, 1968, p. 486.

⁷ V. H. Baumann, *À propos des premières basiliques chrétiennes découvertes aux embouchures du Danube*, in M. Iacob, E. Oberländer-Târnoveanu, F. Topoleanu (coord.), *Istro-Pontica. Muzeul tulcean la a 50-a aniversare. 1950-2000*, Tulcea, 2000, p. 54.

From the painting of the “marble” basilica of Tropaeum a fragment of rendering with red, yellow and white geometric ornaments, contained in a red frame, was preserved in the apse area⁸.

The crypt of the basilica in the yard of “Mihai Eminescu” High School in Constanța preserves on its walls up to a height of 2.32 m, a rendering painted with red, green and yellow, which imitates the *opus sectile* technique (Fig. 3). In the lower half of the walls there are painted large square cases, which imitate green and red marble. Between the cases represented on the southern wall of the crypt, pilasters with capitals are schematically represented, this being a decorative element also in the tomb with orant personages⁹. In a panel on the northern wall, as well as in a case on the southern wall, there are represented votive vessels (*plats votifs*) (Fig. 3.b). This motif is present also in the painted ornamentation of the *cenatorium* (dinner room) discovered at the Terrace House 1 of Ephesus¹⁰. In the upper part of the panels represented on the crypt walls, there are represented acanthus leaves forming friezes (Fig. 3.f), being an imitation of the sculptural ornaments. The vault was decorated with a network of squares delimited by branches composed of small green leaves forming garlands. Inside each field, there are represented bunches of flowers, pomegranates, fleurons and birds, among which a canary is pointed out. Based on the stylistic study, this compound is dated to the 4th century AD, but the manner of drawing the motifs, as well as the scheme used at ornamenting the vaults determine the dating of this crypt to the 5th century AD, moment when the basilica above it is also attested¹¹.

⁸ V. Pârvan, *Cetatea Tropaeum*, 1912, p. 181, note 164; I. Barnea, *op. cit.*, 1968, p. 486.

⁹ A. Barbet, M. Bucovală, *L'hypogée paléochrétien des orants à Constanța (Roumanie), l'ancienne Tomisi*, in *MEFRA*, 108, 1996, 1. 105-158.

¹⁰ N. Zimmermann, S. Ladstätter (eds.), *Wall Painting in Ephesos from the Hellenistic to the Byzantine Period*, Istanbul, 2011, p. 166, fig. 345.

¹¹ A. Barbet, *Crypte du Lycée M. Eminescu*, in A. Barbet (dir.), *Rapport Centre d'Etude des Peintures ree Murales Romaines C.N.R.S.*, Paris-Soissons, 1993 (inédit), p. 18-21; A. Barbet, Fl. Monier, *La crypte funéraire de la basilique sous le lycée M. Eminescu à Constanța (Roumanie)*, in Al. Barbet (dir.), *La peinture funéraire antique. IVe siècle av. J.-C. -IVe siècle ap. J.-C. Actes du VIIe Colloque de l'Association Internationale pour la*

Another crypt whose painting represents a reference in the study of the art of late antiquity is the one of the basilica discovered at Halmyris. The interior walls of the crypt are painted in two separate registers (Fig. 4). The upper register has the shape of a half-circle and is rendered with white *cocciopesto*, on top of which the painting was applied, this consisting in six black concentric circles delimited by a fine yellow stripe. Between the first three circles and the following three there is a circular register, with floral, animal or figurative representations, which are more difficult to identify due to the precarious state of conservation. The following three circles, concentric, have in the center the following text in Greek, which was written with black:

MA[PT]YC [XPICTOY] / MA[PT]YC [XPICTOY] /
[...] AN [...] / BO[HΘI ?...] / AIP [...] ACTIO / N OIC
KO[...]Ω / YBPI[ZA?]NTIA¹².

The six circles are contained in a rectangular linear frame, formed of a line drawn with black, delimited towards the inside by a yellow line. The entire register is contained in a semicircular frame, formed of a 0.05m wide red stripe. The lower register repeats the contour of the upper register, going along the two benches meant for laying the two martyrs, and then it frames a separate, rectangular, register pointed out through a black stripe. This independent register is connected to the red frame through two small oblique lines. The background of the register is formed of a white *cocciopesto* on which the red *chrysmon* was drawn. Therefore, both the walls of the *dromos*, and the walls of the burial chamber were decorated with polychrome paint layer¹³. The type of the wall decoration consisting in a

peinture murale antique (AIPMA), 6-10 octobre 1998, Saint-Romain-en-Gal – Vienne, Paris, 2001, p. 221-228.

¹⁰ M. Zahariade, *The Episcopal Basilica from Halmyris and the Crypt of Epictetus and Astion*, in *TD, S. N., I (XXIV)*, 2009, 1-2, p. 145, fig. 19.

¹³ M. Zahariade, M. K. Phelps, *Halmyris, a settlement and fort near the mouth of the Danube: interim report*, in *Journal of Roman Archaeology*, 15, 2002, 1, p. 230-245; M. Zahariade, O. Bounegru, *Despre începuturile creștinismului la Dunărea de Jos: martirium-ul de la Halmyris*, in P. Diaconu (ed.), *Dobrogea 50 de ani de viață românească. Izvoarele creștinismului românesc*, Constanța, 2003, p. 157-159; Idem, *The basilica Episcopalis and Martyr's Tomb from Halmyris*, in C. C. Petolescu, T. Teoteoi, A. Gabor

red stripe was taken over until the 5th - 6th centuries AD from the classical style painting, fact attested at the hypogeal tomb of Tomis dated to the 2nd half of the 4th century AD, where figurative scenes are delimited through red and yellow ocher stripes¹⁴.

The presence of decorative stripes has also been attested in the case of the "Tudorka" sepulcher, which was discovered at 1.5 km of the fortress (L)Ibida (Slava Rusă, Tulcea county). Wall, covered with rendering and painted in the *a seco* technique, were divided in panels delimited by red and dark blue stripes. Among the decorative representations, mention should be made of a series of vegetal motifs and honeycombs. Apart from red and blue, the painting also contains black, ocher or yellow¹⁵.

The sepulcher of Axiopolis is remarked through the vegetal decorations, consisting in trees rendered in a schematic manner alternating with crosses, this composition illustrating the image of Paradise; the entire painting betrays a late manner of execution, specific to the 6th century AD¹⁶ (Fig. 7). The symbol of the cross is also encountered at Tomis, at the Basilica of the street Revoluția din decembrie 1989 where, above the niche

(eds.), *Studia Historica et Theologica. Omagiu profesorului Emilian Popescu*, Iași, 2003, p. 158-159; M. Zahariade, *Murighiol, com. Murighiol, jud. Tulcea [Halmyris], Sector Basilica Episcopalis*, in *Cronica Cercetărilor Arheologice din România. Campania 2003. A XXXVIII-a Sesiune Națională de Rapoarte Arheologice. Cluj-Napoca, 26-29 mai 2004*, București, 2004, p. 212-213; V. H. Baumann, *Sângele martirilor*, Constanța, 2004, p. 56-58.

¹⁴ C. Chera, V. Lungu, *Römische Wandmalereien in neugefundenen Gräbern aus den Nekropolen der Dobrogea*, in R. Pillinger, A. Pülz, H. Vettters (Hrsg.), *Die Schwarzmeerküste in der Spätantike und im frühen Mittelalter. Referate des dritten, vom 16. Bis 19. Oktober 1990 durh die Antiquarische Abteilung der Balkan-Kommission der Österreichischen Akademie der Wissenschaften und das Bulgarische Forschungsinstitut in Österreich veranstalteten Symposions*, Wien, 1992, p. 93-96; V. Lungu, *Creștinismul în Scythia Minor în contextul vest-pontic*, Sibiu-Constanța, 2000, p. 51-52, fig. 14-18; I. Barnea, *op. cit.*, 1991, p. 272.

¹⁵ M. Iacob et alii, *Slava Rusă, com. Slava Cercheză, jud. Tulcea [Ibida]: III. Cavoul Tudorka*, in *Cronica Cercetărilor Arheologice din România. Campania 2001. A XXXVI-a Sesiune Națională de Rapoarte Arheologice. Buziaș, 28 mai - 1 iunie 2002*, București, 2002, p. 293.

¹⁶ V. Lungu, *op. cit.*, p. 48, fig. 20-24.

in the east wall, a *crux latina* was painted in red, with the arms of 0.30 m¹⁷ (Fig. 8). At Callatis, in a tomb of the *hypogaeum* type, known under the name of the tomb “with psalms”, above the entrance in the burial chamber and on the lateral walls of the *dromos* there were drawn with red large crosses whose arm ends are widened. The cross drawn on western wall of the burial chamber is framed by quotations from the Psalms: “God, my Aid and Savior” and “I shall not fear any bad things, because You are with me, God!”¹⁸ (Fig. 6).

Thus, in certain martyrs’ crypts, as in fact in certain *hypogaea* in the necropolises of certain fortresses, we remark the presence – apart a series of vegetal and geometric motifs – also of certain Christian epigraphs. Thus, in the *martyrium* of Niculițel, dated to the beginning of the 5th century AD, on both sides of the lateral walls, under a *monogrammatica* cross, there are inscriptions incised in the rendering and painted with red. Thus, on the north wall it is written *Μάρτυρες Χριστοῦ*, and on the south wall *Μάρτυρες Ζώτικος, Ἀτταλος, Καμάσις, Φίλιππος* (Fig. 5). In the same crypt, on a white marble block the following epigraphic note has been preserved: Ὡδε καὶ ὧδε ἰχὼρ μαρτύρων = “Here and there martyrs’ blood”¹⁹. The presence of fragmentary texts is also confirmed at Tropaeum Traiani, in the basilica “A”. There, on a layer of pink rendering covering the walls of the crypt, on the east wall, upon discovery, one could see a rectangular frame, 0.79m long and 0.64m high, in which there were incised in the wet rendering six

¹⁷ A. Rădulescu, V. Lungu, *Le christianisme en Scythie Mineure à la lumière des dernières découvertes archéologiques*, in *Actes du XIe Congrès international d’archéologie chrétienne. Lyon, Vienne, Grenoble, Genève et Aoste (21-28 septembre 1986)*, III, École française de Rome, Rome, 1989, p. 2573-2576; V. Lungu, *op. cit.*, p. 69-70.

¹⁸ R. Pillinger, *Ein Frühchristliches Grab Mit Psalmensätzen in Mangalia/Kallatis (Rumänien)*, in R. Pillinger, A. Pülz, H. Vetter (Hrsg.), *op. cit.*, p. 97-102, fig. 14; V. Georgescu, M. Ionescu, *Mărturii creștine la Callatis*, in *Pontica*, XXVIII-XXIX/1995-1996, 1998, p. 198, fig. 3. a, b; G. Atanasov *et alii*, *Monumentele religioase ale Dobrogei/The Religious Temples of Dobroudja*, Constanța-Silistra, 2009, p. 13.

¹⁹ I. Barnea, *Le cripte delle basiliche paleocristiane della Scizia Minore*, in *Revue des Études Sud-Est Européennes*, XIX, 1981, 3, p. 489-490.

narrow intervals, with the width of 4cm and six wider ones, of 7cm. In the wide intervals an inscription in Greek was painted with greenish yellow²⁰.

During the 5th - 6th centuries AD, the fortresses on the maritime limes, such as Tomis, Histria, Callatis, were places of synthesis of the painting motifs of Alexandrine and Asia origin, which penetrated in the space of province Scythia via Constantinopolis²¹. Regarding the technique and repertoire of the wall ornamentations, painters and stucco artists of the 6th century AD continued to comply with the Greek-Roman classical traditions, finding most of the times inspiration in the sculptural reliefs with decorative character (friezes with acanthus and ivy leaves, bas-reliefs etc.). This aspect is documented through Orest Tafrali's discovery²², within the excavations undertaken at the so-called Syrian basilica at Callatis, of a marble plate with dimensions of 0.39x0.21 m, on which a series of sketches were drawn with ink. They represented a knight (probably a Thracian hero), an angel with a torch (Thanatos), a caryatid, capitals and different floral motifs²³ (Fig. 9). At present, this plate is considered to be disappeared.

The presence of a wide palette of decorative motifs, as well as of varied artistic techniques, attests the activity of *instructores parietum* (wall decorators), *gipsoplastes* (stucco artists)²⁴, as well as of artists specialized in the art of painting (*penicillum*)²⁵, who were known under the name of *pictores parietarii*. These traveling artists were organized in professional colleges, as those existing during the 3rd - 4th centuries AD, at Ostia and

²⁰ *Ibidem*, p. 182; I. Barnea, *Cetatea Tropaeum Traiani în lumina ultimelor săpături arheologice*, in *Pontica*, X, 1977, p. 266.

²¹ V. Lungu, *op. cit.*, p. 51-52, fig. 14- 18.

²² O. Tafrali, *La cite pontique de Callatis*, in *AA*, I, 1927, 1, p. 54.

²³ I. Barnea, *op. cit.*, 1968, p. 486-487.

²⁴ Cassiodorus, *Variae*, V, 5, 5 (Cassiodori Senatoris, *Variae*, Th. Mommsen ed., Berlin, 1894); L. C. Ruggini, *Cassiodorus and Practical Sciences*, in S. Barnish *et alii* (eds.), *Vivarium in Context*, Vicenza, 2008, p. 46, note 25.

²⁵ Plinius, *Nat. His.*, XXXV, 60-61 (Plinius, *Naturalis Historia. Enciclopedia cunoștințelor din Antichitate*, VI, *Mineralogie și istoria artei*, translation from Latin, preface, notes and index by I. Costa, Iași, 2004, p. 127).

Lugdunum²⁶. The painting technique used on the rendering and stucco of Histria, as well in the basilica on the northeast quay of Tomis is similar to the one used in the Gallo-Roman paintings²⁷, as there were used pigments considered to be forgotten during the Late Antiquity, such as the Egyptian blue (*caeruleum*), an artificial pigment obtained by boiling a mixture of copper oxide (in the form of burnt copper or ignited copper alloys), smashed quartz, chalk powder and an alkaline (usually potassium-based) fusing agent (substance)²⁸. The Egyptian blue is not the only expensive pigment used in the painting of the religious edifices of province Scythia. For instance, the yellow ocher pigment used at the painting of the basilica of Beroe was made of jarosite, a mineral brought either from Laurion (Greece), or from the desert of Sahara²⁹.

Through the ornamental refinement and the inventive character, the ornamentation of the Christian basilicas in the province Scythia of the 6th century AD, corresponds to the aniconic art style specific to the Justinian period³⁰. Roman Dobruja together with the areas of Caucasus, Crimea and the Bulgarian Pontus were receptacles of the Cappadocian iconography. During the 4th – 5th centuries AD, the monks of Cappadocia manifested a

²⁶ N. Blanc, *Les stucateurs romains: témoignages littéraires, épigraphiques et juridiques*, in *MEFRA*, 95, 1983, 2, p. 859-907, see also other terms for the stucco artists, such as: tectores, albarii, gypsarii.

²⁷ B. Guineau, *Analyse de traces de couleurs observables sur des fragments de peintures murales des IVe et VIe siècles provenant d'Istria et de Tomis (Roumanie)*, in A. Barbet (dir.), *op. cit.*, 1993, p. 4.

²⁸ *Ibidem*.

²⁹ N. Buzgar et alii, *Raman study of the brownish-yellow pigment from a Roman Basilica (Dobrogea, Romania – 4th - 6th century A. D.)*, in *Analele Științifice ale Universității "Al. I. Cuza" din Iași. Seria Geologie*, 57, 2011, 2, p. 15-18, fig. 1.

³⁰ N. Thierry, *L'église peinte de Nicéas Stylite et d'Eustrate Clisurarque, ou fils de clisurarque. Cappadoce*, in M. Berza, E. Stănescu (coord.), *Actes du XIVe Congrès International des Études Byzantines, Bucarest, 6-12 septembre, 1971*, III, București, 1974, p. 453; This iconoclast fervor has its roots in the council of Elvira (306 AD), so that, towards the end of the 6th century AD they know a strong effervescence, together with the actions of pope Gregorius Magnus and bishop Serenus of Marseille. The latter one went up to destroying all images decorating the churches in his eparchy, see Ch. Diehl, *Manuel d'art byzantin*, Paris, 1910, p. 334-335.

radical opposition compared to the representations of saints in churches, situation encountered in the artistic representations in the basilicas identified in Dobruja, where nonfigurative compositions are prevalent. In conclusion, it is worth pointing out the remark of Choricus of Ghaza, Greek sophist and orator of the 6th century AD, according to whom “the art of painting – as he put it in *Laudatio Marciani* – is more valuable than the other arts because it imitates nature and strives to produce creations that are animate (empsucha)”³¹.

Acknowledgement:

This work was supported by a grant of the Romanian National Authority for Scientific Research, CNCS-UEFISCDI, project number PN-II-RU-PD-2011-3-0103.

Translated by Coralia Costaș

PICTURA ÎN DOBROGEA ROMANĂ (SECOLELE V-VI p. Chr.):

PRIVIRE DE ANSAMBLU

(Rezumat)

În secolele V-VI p. Chr., prezența picturii paretale în edificiile creștine din provincia Scythia constituie o raritate, datorită friabilității acesteia, astfel că doar unele hypogee creștine au permis o mai bună conservare a frescelor.

Singurele bazine care au mai păstrat elemente de frescă sunt: bazilica episcopală de la Histria, bazilica de pe faleză de NE a peninsulei orașului Tomis și bazilica de la Beroe. Studiarea repertoriului picturii decorative din bazinele cu statut episcopal poate fi completată cu observațiile asupra frescelor din criptele destinate să adăpostească trupurile unor martiri dobrogeni, cum ar fi cea de la Tomis (bazilica din curtea Liceului „Mihai Eminescu”) și Halmyris (cripta martirilor Epictet și Astion). Programul iconografic din secolele V-VI p. Chr. se individualizează printr-o continuare a stilului clasic, reprezentat în Dobrogea romană de cele două camere funerare de tip hypogeu de la Tomis: mormântul „cu banchet” și mormântul „cu oranți”, ambele datate în secolul al IV-lea p. Chr. Arta picturală din perioada

³¹ C. Mango, *The Art of the Byzantine Empire 312-1453: sources and documents*, Washington, D. C., 2004, p. 64.

Antichității târzii se caracterizează ca fiind o pictură aniconică, specifică unei fervori iconoclaste, și care poate fi observată în cadrul programului decorativ implementat la bazilica episcopală de la Histria, precum și la oratorium-ul din ansamblul episcopium-ului histrian (Domus 3).

Lista ilustrațiilor:

- Fig. 1. Histria. Bazilica episcopală: a, b. stucatura pictată din nava de sud; c. tencuiala pictată din nava de sud; d, e. tencuiala pictată din transeptul de sud; stucatura pictată din transeptul de sud (foto autor).
- Fig. 2. Beroe. Bazilica paleocreștină: tencuiala pictată.
- Fig. 3. Tomis. Registre cu pictură din cripta bazilicii de sub Liceul „Mihai Eminescu”: a, b, f. peretele din stânga; c. peretele din dreapta; d, e. peretele cu ușa de acces în criptă (foto autor).
- Fig. 4. Halmyris. Bazilica episcopală: cripta (foto O. Bounegru).
- Fig. 5. Niculițel. Bazilica creștină: inscripțiile din cripta martirică (*apud* V. H. Baumann, *op. cit.*, 2004, fig. 22).
- Fig. 6. Callatis. Tomb with psalms (G. Atanasov *et alii*, *op. cit.*, 2009, p. 13).
- Fig. 7. Axiopolis. Cavoul cu pictură (*apud* <http://www.minac.ro/arheodrom/?p=photos&cid=0#foto>).
- Fig. 8. Tomis. Cripta bazilicii aflată pe strada Revoluției din decembrie 1989 (*apud* A. Rădulescu, V. Lungu, *op. cit.*, 1989, fig. 5).
- Fig. 9. Callatis. Bazilica „siriană”. Desen după schițele realizate pe o placă de marmură (*apud* Institutul de Arheologie Iași, *Fondul de fotografii al Muzeului de Antichități Iași*).

Fig. 1. Histria. Episcopal basilica: a, b. painted stucco in the southern nave; c. painted rendering in the southern nave; d, e. painted rendering in the southern transept; f. painted stucco in the southern transept (photo by the author)

Fig. 2. Beroe. Paleo-Christian basilica: painted rendering (photo by the author)

Fig. 3. Tomis. Painting registers in the crypt of the basilica under “Mihai Eminescu” High-School: a, b, f. left wall; c. right wall; d, e. wall with the access door to the crypt (photo by the author)

Fig. 4. Halmyris. Episcopal basilica: the crypt (photo by O. Bounegru)

Fig. 5. Niculițel. Christian basilica: inscriptions in the martyr's crypt
(*apud* V. H. Baumann, *op. cit.*, 2004, fig. 22)

Fig. 6. Callatis. Tomb with psalms (G. Atanasov *et alii*, *op. cit.*, 2009, p. 13)

Fig. 7. Axiopolis. Crypt with painting
(*apud* <http://www.minac.ro/arheodrom/?p=photos&id=0#foto>)

Fig. 8. Tomis. Crypt of the basilica on the Revoluției din decembrie 1989 Street
(*apud* A. Rădulescu, V. Lungu, *op. cit.*, 1989, fig. 5)

Fig. 9. Callatis. "Syrian" basilica. Drawing of the sketches made on a marble plate
(*apud Institutul de Arheologie Iași, Fondul de fotografii al Muzeului de Antichități Iași*)

CARREAUX DE POÊLE À AIGLES BICÉPHALES DANS LA MOLDAVIE MÉDIÉVALE (XVe – XVIIe SIÈCLES)¹

Rodica POPOVICI²

Les recherches archéologiques entreprises dans des villes et citadelles, dans des résidences de princes régnants et de boyards, dans les enceintes de monastères et même en localités rurales de la Moldavie des XVe-XVIIe siècles ont abouti des témoignages de vie et de mentalités médiévales et continuent à nous en offrir. Parmi ceux-ci, les carreaux de poêle à évidentes utilités de confort et à des réalisations artistiques remarquables occupent une place bien définie.

Grâce à un travail de synthèse, y renfermant des observations pertinentes et de nouvelles interprétations³, ainsi qu'aux études plus anciennes se référant aux divers thèmes et motifs décoratifs qu'on y retrouve d'une manière plus ou moins fréquente ou ordinaire sur les carreaux de poêle⁴, le répertoire ornemental apparaît, dans son ensemble, mieux cerné. Nous pénétrons de la sorte, par cette voie encore, au moyen d'autres images, dans le monde fascinant du mental médiéval.

¹ L'article a été publié presque dans la même forme en roumain, dans *Arheologia Moldovei*, XXXIII, 2010, p. 255-274.

² Academia Română – Filiala Iași, Institutul de Arheologie.

³ P. V. Batariuc, *Căle din Moldova medievală. Secolele XIV-XVII*, Suceava, 1999.

⁴ Eug. Neamțu, *Contribuții la cunoașterea motivelor ceramicii medievale românești*, en *SCIVA*, 25, 1974, 2, p. 309-312; R. Popa, M. Mărgineanu-Cârstoiu, *Mărturii de civilizație medievală românească. O casă a domniei și o sobă monumentală din vremea lui Ștefan cel Mare*, București, 1979; L. Bătrîna, A. Bătrîna, *Elemente decorative în ceramica monumentală de la Baia (jud. Suceava)*, en E. I. Emandi (coord.), *Aspecte ale civilizației românești în secolele XIII–XVII*, Suceava, 1986, p. 62-87.

Du répertoire riche et varié des thèmes et des motifs décoratifs se détachent un nombre considérable d'éléments héraldiques, auxquels on a accordé une attention toute particulière et qui sont restés, dans le temps, le sujet de préoccupations constantes⁵. Dans des travaux spéciaux on avait mis en évidence une large gamme d'éléments héraldiques, à partir, naturellement, des armoiries de la Moldavie, d'Etat et dynastiques, avec ses types et ses variantes d'être traitées, et continuant avec celles des Corvins, ou d'autres familles de nobles et d'Etats européens des XVe -XVIIe siècles⁶. On n'a pas négligé, non plus, les motifs animaliers figurés librement, non sur l'écu, qu'on peut prendre, vu leurs positions, *rampant* ou *passant*, pour de véritables emblèmes⁷.

La plupart des représentations héraldiques sur les carreaux de poêle nous apparaissent ainsi avec les implications et les problèmes qu'ils provoquent, de même qu'avec les questions auxquelles on n'a pas encore trouvé de réponse.

Parmi les éléments héraldiques qu'on rencontre rarement, surtout pendant les XVe-XVIIe siècles, la représentation de l'aigle bicéphale sur les carreaux de poêle moldaves a été considérée avec une prudence naturelle qu'implique la présence de ce symbole. Le nombre extrêmement réduit d'images qu'on pourrait ou que l'on peut attribuer à l'aigle bicéphale, la réalisation plastique du motif qui ne convainc pas toujours ont mené à des controverses autour de ce sujet⁸.

Pour le XVIIe siècle, les images à aigles bicéphales sont beaucoup plus nombreuses, mais on les place chronologiquement souvent d'une manière assez vague. Elles nous parviennent de façon fragmentaire d'informations sommaires, insérées dans des travaux anciens, élaborés à la suite

⁵ Eug. Neamțu, *Contribuții la cunoașterea stemei dezvoltate a Moldovei în epoca lui Ștefan cel Mare*, en *ArhMold*, VI, 1969, p. 329-334; L. Bătrîna, A. Bătrîna, *Unele considerații cu privire la stema dinastică a Moldovei în vremea lui Ștefan cel Mare*, en *AIIAI*, XXIV, 1987, 1, p. 99-114.

⁶ P. V. Batariuc, *Elemente heraldice pe cable descoperite în Moldova (secolele XV-XVI)*, en *ArhGen*, II (VII), 1995, 1-2, p. 315-343; Eadem, *Cable cu elemente heraldice descoperite la Baia*, en *Herb*, I (VI), 1999, 1-2, p. 87-100.

⁷ Eadem, *op.cit.*, 1995, p. 326-327.

⁸ Eadem, *op. cit.*, 1999, p. 116.

d'investigations dans le terrain, dans des rapports de fouilles archéologiques ou études.

Pour ces raisons, et ce ne sont pas les seules, nous avons considéré comme nécessaire de présenter cet élément héraldique qu'on rencontre en tant que motif décoratif sur les carreaux de poêle de Moldavie, dès son apparition jusqu'à la fin du XVIIe siècle – début du suivant, quand nous le trouvons "attesté" pour la dernière fois.

Durant les XVe-XVIe siècles, les images qu'on peut mettre en liaison avec ce symbole ont été considérées comme représentant soit "l'aigle bicéphale byzantin", soit "l'oiseau bicéphale", ou ont été exclues de cette catégorie pour des raisons apparemment bien fondées.

L'oiseau à deux têtes apparaît à cette époque-là en deux hypostases distinctes: seul, comme représentation centrale dans la surface du carreau de poêle, ou avec d'autres éléments de source héraldique, en scènes qui se laissent difficilement décryptées.

Des carreaux de poêle représentant l'oiseau à deux têtes placé au centre sont connus de peu de découvertes dont deux dans le territoire de la ville de Suceava, les rues actuelles Petru Rareș⁷ et Dimitrie Dan¹⁰. On y ajoute aussi un petit fragment provenu d'une investigation dans le terrain, entreprise il y a plusieurs années aux environs de Cotnari¹¹ (Fig. 2/1).

Ils ont la forme de quadrilatère, la dimension d'un côté oscillant autour de 25 cm et se placent dans le type *VIII B a* dans la classification des carreaux de poêle moldaves¹². On y représente un oiseau ayant le corps semblable à un cœur, **d'oï** partent deux longs cous, légèrement arqués,

⁹ M. D. Matei, E. I. Emandi, *O casă de orășean din secolul al XV-lea de la Suceava*, en *SCIVA*, 28, 1977, 4, p. 553-557, 570-571, fig. 7/2.

¹⁰ P. V. Batariuc, M. Andronic, *Descoperiri arheologice la Suceava – Contribuții la cunoașterea topografiei orașului medieval*, en *Suceava*, XVII-XVIII-XIX/1990-1991-1992, 1993, p. 48.

¹¹ Pièce inédite, provenue des investigations dans le terrain du professeur Neculai Zaharia de l'an 1953. Selon la qualité de la pâte, du sable bien tamisé, la pièce semble un peu plus tardive, probablement du début du XVIe siècle. Par rapport aux carreaux de poêle de Suceava, elle présente des particularités quant à la manière du dessin aussi (couronne et becs droits). Elle se trouve dans la collection de l'Institut d'Archéologie de Iași.

¹² P. V. Batariuc, *op. cit.*, 1999, p. 175-176.

terminés par deux têtes couronnées. L'oiseau a les ailes étendues, les membres forts terminés par des griffes et la queue en éventail. Les cous, les têtes et d'autres détails anatomiques (becs longs, presque droits) ont des dimensions inégales et sont asymétriques. Le corps est surdimensionné et les couronnes, à trois fleurons, sont inégales comme grandeur (Fig. 1/1). Tous ces éléments semblent indiquer certaines difficultés ou gaucheries dans la transposition plastique du sujet¹³.

On a découvert les premières pièces de cette image inhabituelle jusqu'alors sur les carreaux de poêle en Moldavie dans une habitation du périmètre du quartier des artisans de Suceava, situé dans la zone nord-ouest de la vieille ville. On a daté l'habitation, soumise à une investigation partielle, sur la base des observations stratigraphiques des matériaux découverts dans la première moitié et au milieu du XVe siècle¹⁴. Mais certains carreaux, tels ceux de Manticora, Saint-Georges tuant le dragon, le cerf à l'écharpe, le chevalier et la demoiselle et, surtout, aux armoiries dynastiques de Moldavie, et qui faisaient partie du même poêle, ont des analogies des plus proches dans "la maison du prince régnant" qui se trouvait devant la Cité de résidence¹⁵. Cette maison de représentation appartenant au prince régnant pour laquelle les critères chronologiques sont beaucoup plus nombreux et concluants a fonctionné durant les 9e et 10e décennies du XVe siècle, ce qui plaiderait pour dater les pièces en discussion toujours à cette époque-là¹⁶.

Les auteurs de la découverte de la rue Rareș ont considéré l'image comme "aigle bicéphale byzantin", soulignant la signification du symbole et

¹³ M. D. Matei, E. I. Emandi, *op. cit.*, p. 570-571, fig. 7/2.

¹⁴ *Ibidem*, p. 557. Parmi les matériaux qu'on y a découverts il y a aussi une pièce, frappée par Etienne II ou Petru II, de la période 1443–1449.

¹⁵ R. Popa, M. Mărgineanu-Cârstoiu, *op.cit.*, p. 27-29, 46-51, fig. 23-27, 28; P. V. Batariuc, M. Andronic, *op. cit.*, p.47-48, pour l'emblème dynastique de Moldavie voir, Șt. S. Gorovei, *Stema Moldovei și a voievozilor ei (secolele XIV-XVI)* (1972), en *Herb*, I (VI), 1999, 1-2, p. 13-22; Idem, *Cu privire la heraldica medievală românească*, en *ArhGen*, II (VII), 1995, 1-2, p. 273-275.

¹⁶ R. Popa, M. Mărgineanu-Cârstoiu, *op.cit.*, p. 27-29.

que l'utilisation de cet élément de décor moins ordinaire n'était réservé qu'à embellir des fondations de prince régnant¹⁷.

Ultérieurement, toujours par rapport à cette découverte, une autre opinion a été exprimée suivant laquelle l'image représenterait "un oiseau bicéphale" à têtes de grues, ayant une signification difficile à définir¹⁸. De même, on a considéré ces images comme appartenant à des espèces difficiles à déterminer¹⁹ vu l'absence de détails anatomiques particuliers des rapaces – fort bec courbé et têtes différemment représentées.

Décomposer l'image dans ses éléments essentiels a son importance incontestable, mais la reconstitution du tout dont elle fait partie n'est, non plus, à négliger. S'agissant d'un oiseau qui n'existe pas dans le monde réel, le placer rigoureusement dans l'une ou l'autre des espèces ne semble pas la manière la plus appropriée, d'autant plus, qu'on n'a pas rejugé l'ensemble.

L'oiseau à deux têtes n'apparaît pas dans le Physiologue ou les Bestiaires, mais seulement dans les représentations héraldiques. Comme le soulignait Michel Pastoureau, "L'aigle est le seul animal qui puisse être représenté bicéphale. Les exemples en sont relativement rares au Moyen Âge et mal expliqués. Il semble que l'héraldique ait emprunté ce motif aux tissus orientaux, eux-mêmes héritiers d'une tradition graphique plus ancienne"²⁰. De vieux tissus espagnols en soie de la fin du XIIe siècle conservent encore de nos jours des images d'aigles bicéphales au corps

¹⁷ M. D. Matei, E. I. Emandi, *op.cit.*, p. 571-574; M. D. Matei, *Civilizație urbană medievală românească. Contribuții*, București, 1989, p. 96-97.

¹⁸ P. V. Batariuc, *op. cit.*, 1995, p. 327; Eadem, *Cable descoperite în locuințe de orașeni la Suceava*, en *Arheologia medievală*, I, 1996, p. 94, fig. 18/5; Eadem, *op. cit.*, 1999, p. 116.

¹⁹ P. V. Batariuc, S. Haimovici, *Elemente animale pe cable descoperite în Moldova medievală*, en *ArhMold*, XXVI, 2003, p. 166.

²⁰ M. Pastoureau, *Figures de l'héraldique. Découvertes*, Gallimard, 1996, p. 58. Sur l'origine, la signification et l'étendue de l'expansion de l'aigle bicéphale dans l'aire de la civilisation byzantine et postbyzantine, voir M. M. Székely, Șt. S. Gorovei, *Maria Asanina Paleologhina. O prințesă bizantină pe tronul Moldovei*, Sfânta Mănăstire Putna, 2006, p. 162-166.

massif et aux ailes dirigées vers le bas; sous les ailes, deux lions aux têtes contournées viennent en compléter l'image²¹.

Pour une époque antérieure aux découvertes de Suceava, l'oiseau à deux têtes et au profil pas toujours d'aigle, on le retrouve aussi dans la poterie, sortant ainsi de la sphère étroitement héraldique, comme ceux-là indiquant clairement la source d'inspiration et, à la fois, le pouvoir du symbole²². Nous pensons à l'image bien connue sur une assiette découverte il y a plusieurs décennies en Crimée, où l'oiseau au corps sous forme de cœur est traitée librement, richement ornementée avec divers éléments de décor: traits en réseau, spirales etc. (Fig. 2/2). D'autres rapprochements avec la sphère strictement héraldique concernant l'image dans son ensemble ne font que raffermir la conviction qu'on se trouve devant la représentation d'un aigle bicéphale²³ (Fig. 2/1).

Si à l'époque des découvertes de Suceava l'image à l'aigle bicéphale semblait insolite, des investigations archéologiques ultérieures montreraient qu'elle n'était pas un simple jeu du hasard déterminé par l'inhabileté de celui qui l'avait modelée en argile ou la méconnaissance du symbole tel quel. En ce sens, les fouilles de "La Cour Princièr" de Vaslui allaient apporter quelques témoignages, certains inédits jusqu'alors²⁴, d'autres déjà connues dans la littérature de spécialité.

Signalons parmi les témoignages inédits quelques fragments de carreaux de poêle sur lesquels on figure des restes de l'image qui aurait existé jadis: deux têtes d'oiseaux à profil aquilin, ayant les becs ouverts et tirant la langue (Fig. 3/2, 5), des fragments aux deux cous soudés au même corps (Fig. 3/4) et aux ailes ouvertes, légèrement arquées et les bouts dirigés vers le bas (Fig. 3/3, 6, 10-11). Le corps souple, à la ceinture faite de petites plaques et les ailes sont recouverts d'un plumage semblable à des aiguilles de

²¹ R. Pinder Wilson, *Islamic Art. One Hundred Plates in Colour with an Introductory Essay on Islamic Art*, London, 1957, pl. 61.

²² A. L. Jacobson, *Srednevekovij Chersones (XII-XIV vv.)*, en *MLA*, 17, 1955, p. 216-217, pl. XXXIV, no. 142.

²³ S. Atanasova, *Opit za novo t'lkuvane na izobrazenieto nadvuglavija orel ot sarkofaga na car Ivan Alexand'r*, en *IIM-Târnovo*, XII, 1997, p. 194, fig. 4, image sur le chapiteau en marbre de l'église de Tsarevets, avec un griffon et le monogramme du tsar Michail III Chichman.

²⁴ Je dois l'information et les dessins au regretté professeur Alexandru Andronic.

pin ou, peut-être, imitant une broderie, leurs bouts ont des liens à peine esquissés et les cous ornés d'éléments décoratifs (Fig. 3/5, 7-9). On a trouvé tous ces petits fragments dans une habitation que les auteurs des découvertes placent pendant le règne de d'Etienne II, le fils et successeur d'Alexandre le Bon²⁵. C'est de la même maison qu'on a conservé aussi des carreaux de poêle fragmentaires figurant Saint Georges tuant le dragon²⁶, le Guépard²⁷, des ornements gothiques architecturaux etc.

Une image bien connue sur un carreau de poêle découvert toujours à "La Cour Princière" de Vaslui représente l'oiseau à deux têtes dans une autre hypostase²⁸. Sur le fragment de carreau se passe une scène extrêmement chargée dans laquelle le personnage principal est un chevalier, accompagnée d'une princesse couronnée, la couronne étant figurée par trois fleurons. L'action de la scène se passe dans un paysage à arbres et à oiseaux, où apparaissent des soldats faisant le guet, armés de hallebardes, des oriflammes à signes héraldiques et des bannières. Le paysage est pourtant symbolique, au-dessus des deux personnages les arbres ont leurs racines en dehors de la terre, allusion possible à "l'arbre de la vie". Dans le "paysage" apparaît un oiseau aux pattes longues, portant un anneau au bec, un aigle au coin gauche de la scène, des oiseaux rappelant des symboles héraldiques connus. Au coin de droite du carreau de poêle, on figure un oiseau à deux têtes de façon très schématique, très gauchement²⁹. L'oiseau

²⁵ Al. Andronic, R. Popescu, C. Popescu, *Vaslui – reședință domnească și capitală. 550 ani de la atestarea documentară (1435–1985)*, en *AMM*, VII-VIII/1985-1986, p. 208, note 26. Dans la maison appartenant au prince régnant on a trouvé des pièces anépigraphes en cuivre d'Alexandre le Bon et de ses successeurs, de même que des carreaux de poêle à aigle. Nous illustrons ces derniers dans notre article dans la fig. 2/2-11.

²⁶ Al. Andronic, *Unele probleme referitoare la feudalismul de contact și cultura medievală din Moldova în secolul al XV-lea*, en *MemAntiq*, IX-XI/1977-1979, p. 284-285, fig. 2.

²⁷ *Ibidem*, p. 284, fig. 1.

²⁸ R. Popescu, *Cable și plăci decorative descoperite la Curtea domnească din Vaslui*, en *RMMI-MIA*, 1978, 2, p. 68-69, fig. 7; Al. Andronic et alii, *Șantierul arheologic Vaslui. Principalele rezultate ale săpăturilor din anii 1976–1977*, en *AMM*, I, 1979, p. 108, fig. 6/2.

²⁹ P. V. Batariuc, *op. cit.*, 1999, p. 122, on y souligne que l'oiseau à deux têtes est le résultat d'un défaut d'empreinte, aucune raison ne justifiant de le prendre pour un aigle.

symbolique a les becs recourbés, le corps allongé vu de profil et les ailes étendues (Fig. 1/2).

Sur un autre carreau de poêle, dans une scène identique, les deux personnages ont leurs positions inversées, l'oiseau à deux têtes se trouvant, cette fois-ci, au coin gauche³⁰. En fait, l'image est une autre variante locale du thème.

On a trouvé les deux carreaux de poêle dans une fosse de grandes dimensions, y étant jetés à la suite de réaménagements entrepris à l'intérieur du palais qui datait du temps d'Etienne le Grand³¹. On les a fabriqués à la fin du XVe siècle ou au début du suivant, quand on a reconstruit les poêles anciens. Une pièce hongroise en argent de Vladislav II (1490-1516), qui a circulé après 1490, a permis la datation des matériaux à cette époque-là. Dans la même fosse ont été aussi trouvés des carreaux de poêle aux armoiries dynastiques de Moldavie, à pseudo-tenants à la figure ovale et aux longs cheveux, réalisés entre 1480-1491, ce qui suggérerait qu'on plaçât chronologiquement les carreaux de poêle à cette époque-là³². Malgré cela, jusqu'à ce qu'on reprenne l'investigation de tout le matériau archéologique, nous estimons que les placer chronologiquement dans la première moitié du XVIe siècle ne serait pas être loin de la vérité, si l'on considère la manière de rédiger le thème extrêmement stylisé, les heaumes triangulaires des soldats et le personnage principal, le cadre très simplifié, qui montre sa descendance etc.

La scène, on peut la prendre pour "un cortège du prince régnant, à chevaliers portant des drapeaux et des bannières et à hallebardiers faisant le guet", où "l'on figure aussi l'aigle bicéphale", faisant, en même temps, l'analogie avec le linceul de la princesse Marie de Mangop du monastère Putna³³. On a avancé alors l'idée, "comme hypothèse de travail seulement",

³⁰ Al. Andronic, R. Popescu, *Vaslui – reședință domnească în secolele XV–XVI*, en *AIIAI*, XVII, 1980, p. 595, fig. 6/1.

³¹ R. Popescu, *op. cit.*, p. 69.

³² P. V. Batariuc, *op. cit.*, 1995, p. 318-319.

³³ Al. Andronic, R. Popescu, *Curtea domnească de la Vaslui din vremea lui Ștefan cel Mare*, en *Muzeul Național*, VI, 1982, p. 161.

que "l'image représente le cortège du voïvode occasionné par l'arrivée de Marie en Moldavie, qui venait de Crimée"³⁴

Avec les carreaux de poêle figurant "le cortège voïvodai", on en a trouvé d'autres, à un chevalier en armure, à heaume et drapeau, figuré au centre. La scène est complétée par un groupe de caprins et un chien de chasse, qui définissent le caractère de l'image (Fig. 4/1). On y retrouve encore des éléments héraldiques et surtout la croix double sur l'armure du chevalier (?), qui apparaît dans le blason d'Etienne le Grand, les auteurs considérant la scène comme "un cortège du prince régnant"³⁵. Les deux scènes illustrées sur les carreaux de poêle de Vaslui, les deux inscrites en cadres à éléments similaires, nous montrent que nous nous trouvons, de fait, devant une narration dont on connaît deux épisodes: l'un avec "le cortège voïvodai" et le second avec un caractère cynégétique évident. Qui aurait été ce personnage, il est plus difficile de le préciser, mais il apparaît aussi dans le pays des Szeklers sur un carreau de poêle qu'on a découvert, et, probablement, non par hasard.

On a découvert le carreau de poêle à Dejuțiu (Décsfalva), dans le département de Harghita et on l'a daté ici au XVIe siècle³⁶. Dans la scène considérée à sujet cynégétique on figure le chevalier en armure avec un heaume orné de trois fleurons cruciformes, ayant sur l'oriflamme la même croix double. Dans la partie supérieure de la scène, comme on le remarquait à juste titre, certaines représentations telles "le soleil sous forme de rosette, la lune ressemblant à un demi-disque, l'étoile et l'aigle à deux têtes, semblent les éléments d'un emblème"³⁷. On figure clairement l'aigle

³⁴ *Ibidem*.

³⁵ R. Popescu, *op. cit.*, p. 65-68, fig. 4-6; Al. Andronic, R. Popescu, *op.cit.*, 1982, p. 161.

³⁶ B. Elek, U. István, *Székelykeresztúri kályhacsempék*, 15-17 Század, București, 1984, p. 55-56, fig. 17; D. M. Istratie, *Căble din Transilvania și Banat de la începuturi până la 1700*, Cluj-Napoca, 2004, p. 211, pl. 46/D:1.

³⁷ B. Elek, U. István, *op. cit.*, p.18-19; le soleil et la lune du carreau de poêle de Dejuțiu pourraient représenter les symboles des Szekelers. Pour ces symboles voir M. Dogaru, *Aspirația poporului român spre unitate și independență în simbol. Album heraldic*, București, 1981, p. 20-21; D. Cernovodeanu, *Evoluția armeriilor Țărilor Române de la apariția lor și până în zilele noastre (sec. XIII-XIX)*, Brăila, 2005, p. 159-160.

bicéphale sur le carreau de poêle de Dejuțiu au coin gauche de la pièce (Fig. 4/2).

Si dans le cas des carreaux de poêle de Vaslui il y a eu des suspicions, en partie fondées, quant à la présence de l'oiseau à deux têtes dans la scène du "cortège voïvodal", interprétée comme le résultat d'une empreinte défectueuse du motif dans la pâte ayant servi à la fabrication, l'image de Dejuțiu ne fait qu'écarter le doute et indiquer, en même temps, la voie de propagation du sujet. Les carreaux de poêle au chevalier de Vaslui ne sont d'ailleurs que des imitations inspirées d'une image commune, à cadres identiques et à petites différences dans le traitement du thème³⁸. Dans le cas des exemplaires figurant un chevalier et une princesse, une série de détails semblent copiés d'après des modèles différents. La voie de propagation est, sans doute, de la Transylvanie vers la Moldavie et en aucun cas vice-versa. Par conséquent, la découverte de Dejuțiu nous montre qu'on ne peut pas mettre en rapport l'image en discussion avec l'arrivée de la princesse de Mangop en Moldavie et d'autant plus avec le mariage d'Etienne le Grand avec celle-ci³⁹.

Revenant aux scènes illustrées sur les carreaux de poêle de Vaslui, ils nous dévoilent des moments de la vie des personnages représentés, figurant en costumes d'époque et selon les coutumes de la cour, entourés de symboles qui leur étaient bien connus, à eux, et moins accessibles à nous. Ils nous révèlent une réalité, soulignée à maintes reprises, celle que "l'homme médiéval vivait dans un monde peuplé de significations, envois..., dans une nature qui parlait incessamment un langage héraldique, dans lequel un lion n'était pas qu'un lion, une noix n'était pas qu'une noix, un hippogriffe était aussi réel qu'un lion parce que tout comme celui-ci, c'était un signe..."⁴⁰

Tout était signe et le visible n'avait de la valeur que parce qu'il cachait l'invisible. Les gens du Moyen Âge ne faisaient pas la différence entre les animaux réels, familiers ou exotiques et les monstres imaginaires. Un seul oiseau – l'aigle – pouvait être réel, ou devenir chimérique, lorsqu'il était

³⁸ D. M. Istrate, *op. cit.*, p. 137, note 67.

³⁹ Pour cette interprétation voir M. V. Rădulescu, *Episoade din istoria Moldovei redatate pe cablă descoperite la Curtea Domnească de la Vaslui: nunta lui Ștefan cel Mare cu Maria de Mangop*, en *SMIM*, XXIV, 2006, p. 81-100.

⁴⁰ U. Eco, *Arta și frumosul în estetica medievală*, București, 1999, p. 67.

bicéphale. Conformément à la croyance chrétienne, il était important de méditer à la signification des objets et non d'en discuter l'authenticité⁴¹.

Sur ces bases, certains animaux rendus d'une manière extrêmement stylisée, ne nous communiquent que très peu sur leur morphologie extérieure, qui pour un animal donné dans une attitude précise étaient toujours la même⁴². Souligner une attitude, tel le cas des carreaux de poêle de Suceava, et l'associer avec des symboles héraldique proche comme rang, telle la scène de Vaslui, c'était plus important que de mettre en évidence les éléments qui les composaient ou les détails. On observera la même chose plus tard encore sur les carreaux de poêle du XVIIe siècle, quand l'image dans son ensemble expliquera le symbole, soit l'oiseau symbolique était figuré à profil aquilin, soit non (Fig. 5-9).

Pour la même époque, sur les poêles de l'espace central-européen plus proche, on connaît peu d'images à aigles bicéphales, par comparaison aux autres. Plus anciennes semblent les images d'un carreau pragois, à datation incertaine dans la première moitié du XVe siècle⁴³, et celui du château de Špilberk, du commencement du même siècle⁴⁴. Les aigles bicéphales sont figurés au centre ou dans l'écu, et ont un traitement plastique proche des représentations héraldiques – profils aquilins ailes étendues, corps allongé et queue dépliée⁴⁵. A Špilberk, ils apparaissent avec d'autres représentations héraldiques, parmi lesquelles celles de l'ordre du dragon, étant liées ainsi au nom de Sigismond de Luxembourg. Dans la seconde moitié du XVe siècle, on associe aux représentations héraldiques de nombreux éléments décoratifs: rosettes, caractères gothiques, fleurs et oiseaux, tous rendus schématiquement⁴⁶.

Un aigle bicéphale, disposé en écu, apparaît aussi, de manière intermittente, en Pologne, à Jankowo Dolne pendant le dernier quart du

⁴¹ L. Réau, *Iconographie de l'Art Chrétien*, t. I, chap. II, p. 76-78, Paris, 1955.

⁴² R. Delort, *Animalele și istoria lor*, trad. F. Georgescu, M. Izverna, București, 1993, p. 95-96.

⁴³ J. Richterová, *Středověké kachle*, Prague, 1982, p. 27, fig. 20/2.

⁴⁴ H. Jordánková, I. Loskotová, *Špilberská kachlová kamnaa jejich stavebnici*, en *Archaeologia historica*, 27/2002, p. 559, fig. 4

⁴⁵ J. Richterová, *op. cit.*, fig. 20/2; H. Jordánková, I. Loskotová, *op. cit.*, fig. 4/5.

⁴⁶ H. Jordánková, I. Loskotová, *op. cit.*, p. 560, fig. 7/5.

XVe siècle. On considère que cette image représente les armoiries de la famille Śrzeniawa⁴⁷.

Une image à part figure cependant sur les deux carreaux de poêle découverts dans le palais de Buda, datés en l'an 1486, après la conquête de Vienne par le roi Matia. Sur les deux carreaux de poêle on représente un chevalier en armure, qui tient un bouclier à la main gauche. Sur le bouclier, l'aigle bicéphale est présenté de manière héraldique⁴⁸. On a affirmé de cette image qu'elle représenterait Jules César, en tant que premier empereur, et non pas les armoiries de l'Autriche⁴⁹. En même temps, on a souligné qu'il ne restait pas clair si l'aigle bicéphale sur le bouclier du chevalier n'était qu'un envoi symbolique, ou une référence à une personne bien connue, éventuellement le roi Matia⁵⁰. Du même atelier de Buda et de la même époque aussi proviennent les carreaux de poêle de coin découverts à Stephansdom de Vienne à l'aigle bicéphale portant les armes d'Autriche⁵¹.

Dans des zones encore plus lointaines d'Europe, dans le territoire actuel de la Suisse, lors des découvertes d'Aarberg et de Berne, on représente l'aigle impérial au centre ou dans l'écu, les deux têtes couronnées et les ailes aux bouts dirigés vers le bas, sur de beaux carreaux de poêle recouverts ou non d'émail, datés dans la deuxième moitié du XVe siècle⁵².

⁴⁷ T. Janiak, *Kafle gotyckie w zbiorach Museum Początków Państwa Polskiego w Gnieźnie, Gniezno*, 2003, p. 37, 65, fig. 65.

⁴⁸ P. Voit, *Hunyadi Mátyás budavári majolikagyártó műhelye*, en *Budapest Régiségei*, XVII, 1956, p. 125, fig. 52 și p. 148, avec la spécification que le roi Matia n'a pas adopté l'aigle bicéphale à ses signes réels; K. Kozák, *Kétféjű sasos kályhacsempék Magyarországon*, en *Budapest Régiségei*, XX, 1963, p. 166.

⁴⁹ I. Holl, *Spätgotische Öfen aus Österreich. Mittelalterliche Ofenkacheln in Ungarn IX*, en *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*, t. LII, 2001, fasc. 4, p. 355, fig. 5 et p. 374, note 18 sur la xylogravure de Berne de 1460/1480, avec l'inscription „Julius der erste Keiser”; pour les significations de l'aigle bicéphale voir aussi Guy de Tervarent, *Attributs et symboles dans l'art profane 1450–1600. Dictionnaire d'un langage perdu*, Geneva, 1958, vol. I, p. 4-6.

⁵⁰ I. Holl, *op. cit.*, 2001, p. 374, note 19.

⁵¹ P. Voit, *op. cit.*, 1956, p. 119, fig. 45.

⁵² E. Roth Heege, *Die Funde vom Stadtplatz in Aarberg*, în *Archäologie im Kanton Bern 1. Fundberichtfund Aufätze*, Berne, 1990, p. 72-74, fig. 73/4; E. Roth, *Thun, Obere*

La simple énumération des images à aigles bicéphales de la zone mentionnée met clairement en évidence les différences entre celles-ci et celles des carreaux de poêle de Moldavie. Sur ces dernières, on traite l'oiseau chimérique librement, schématiquement ou de façon naturaliste, conservant pourtant, dans l'ensemble, des éléments de la représentation héraldique. Ceux-ci apparaissent estompés par la transposition des motifs sous forme populaire, avec les imperfections et les inhabiletés inhérentes de la manière de présentation⁵³.

Comme dans le cas de l'image à chevalier de Buda, pour l'explication de laquelle on a émis plusieurs hypothèses, il reste encore des questions sans réponse quant aux scènes illustrées sur les carreaux de poêle de Vaslui.

Bien que les scènes en discussion ne soient qu'en partie déchiffrées, ce qu'il nous est clairement dévoilé, c'est que les symboles héraldiques – l'aigle, l'aigle bicéphale – passent de la sphère héraldique dans le décoratif, sans en perdre le sens, et leur association dans un certain ordre nous le montre pleinement. On peut dire de même pour ce qui est des aigles bicéphales de Suceava, sans que d'autres assertions puissent être plus convaincantes⁵⁴.

Pendant presque un siècle et demi, on ne retrouve plus le symbole de l'aigle bicéphale sur les carreaux de poêle de Moldavie. Des images n'en apparaissent qu'à l'époque de Vasile Lupu à peine, et on en rencontrera, par la suite, jusqu'à la fin du XVIIe siècle – début du suivant, s'en détachant numériquement ainsi que comme réalisations artistiques les découvertes de Iași. Elles ne sont pas souvent datées de manière satisfaisante ou on les place dans un large délai dans le temps, sans les nuances chronologiques si nécessaires.

Hauptgasse 6/8. Die funde Rettungsgrabungen von 1989, en *Archäologie im Kanton*, vol. 4, Berne, 1999, p. 343-345, 366, fig. 22.

⁵³ Pour les ateliers périphériques ou populaires qui fabriquaient des carreaux de poêle ornements d'un décor très simplifié rappelant l'art populaire, voir à P. V. Batariuc, *Ateliere pentru prelucrarea cablilor în Moldova medievală*, en *SCIVA*, 43, 1992, 2, p. 219-220.

⁵⁴ Voir le commentaire respectif concernant la possible apparition de ce décor en rapport avec le titre de despote accordé à Alexandre le Bon par l'empereur Jean Paléologue et l'affirmation sur la permission que le prince regnant accordait pour l'utilisation du symbole sur les carreaux de poêle de la maison de l'artisan de Suceava. M. D. Matei, *op. cit.*, p. 96-97; P. V. Batariuc, *op. cit.*, 1995, p. 327.

Parmi les découvertes qu'on a bien datées on peut inclure les belles images sur les carreaux de poêle trouvés à la suite des fouilles de sauvetage entreprises à Iași, dans la proximité du monastère du prince Miron Barnovschi, au carrefour des rues Sf. Lazăr et Ghica Vodă⁵⁵. On y a récupéré les restes des poêles monumentaux détruits à la suite d'un incendie puissant, comme le prouvent les carreaux à l'émail carbonisé et la céramique en caolin, que le feu a déformée. Les carreaux pourraient provenir de trois poêles, un d'eux décoré de carreaux aux motifs végétaux et géométriques, et deux autres à aigles bicéphales et à lions affrontés soutenant un vase de facture orientale. On en a conservé aussi des carreaux fragmentaires de couronnement, richement ornementés eux encore de croix simples, entourés d'œilleux, de demi palmettes et de feuilles d'acanthé. La plupart des pièces, excepté un seul exemplaire, sont modelées en moules de bois, aux détails correctement rendus, non émaillées ou recouvertes d'un émail de très bonne qualité, prouvant toutes une réalisation remarquable.

Le champ de ces carreaux est occupé en totalité par un oiseau aux ailes étendues, au plumage servant à flotter en l'air dirigé vers le bas. L'aigle a les cous avec des liens, le corps avec des plumes écailles et la queue traitée de façon ornementale sous la forme de feuilles de chêne. Les têtes ont les becs ouverts et les langues tirées, en crochet. Pour en souligner la majesté, on a figuré au-dessus des têtes un piédestal soutenant une croix centrale, flanquée par deux petites couronnes ouvertes (Fig. 5/1). Les carreaux de poêle sont rectangulaires, ont un pied de montage court et des dimensions comprises entre 20,0 cm x 24,3 cm; on peut les placer dans le type IX D dans la classification des carreaux de poêle⁵⁶.

Une seule pièce trouvée avec celles-ci s'en différencie non seulement par la qualité de l'exécution et ses dimensions, que, surtout, par la représentation plastique de l'aigle, très stylisée. L'oiseau a les têtes couronnées rendues gauchement, les ailes ont le plumage à peine esquissé, la queue à l'aspect végétal et les membres, comme s'ils se détachaient du corps,

⁵⁵ Des recherches effectuées par un collectif formé du prof. Al. Andronic (responsable), R. Popovici, C. Asăvoaie et C. Iconomu, à la fin de l'an 1991. On en a communiqué les résultats dans *Săpături de salvare în vatra istorică a Iașilor*, à la *Session annuelle de rapports archéologiques*, Iași, 15-17 mai 1992.

⁵⁶ P. V. Batariuc, *op. cit.*, 1999, fig. 1/35.

les griffes dirigées vers l'intérieur d'une façon non naturelle (Fig. 5/2). La réalisation du thème est médiocre, mais les éléments essentiels sont bien surpris. L'image, dans son ensemble, dégage un air naïf, très proche du goût populaire. Le carreau était fixé dans le corps du poêle, soit à côté des pièces ornées de lions affrontés, étant de dimensions proches, soit il résultait, plutôt, d'une autre installation de chauffage.

La datation de ces pièces ne comporte pas de difficulté grâce aux nombreuses monnaies découvertes, dont nous rappelons des émissions moldaves de l'époque du règne d'Eustratie Dabija (1661-1665), polonaises ou suédoises des années 1645-1665⁵⁷. Les émissions monétaires les plus tardives, pièces frappées en 1665, marquent le moment de la destruction des poêles, mais non la date des carreaux, qui précède cette année, probablement à la fin du règne de Vasile Lupu.

De ce que nous savons maintenant, des exemplaires identiques ou similaires à ceux qu'on a découverts près du monastère Barnovschi n'ont pas été trouvés en d'autres zones de la ville, mais on a signalé des carreaux de poêle à aigles bicéphales rue C. Negri, dans la proximité du monastère Sf. Sava⁵⁸. Plusieurs pièces en proviennent sur lesquelles l'oiseau symbolique est représenté au corps massif, surdimensionné, aux ailes servant à flotter les pointes dirigées vers le bas et la queue finissant en volutes (Fig. 6/1-3). Les têtes portent des couronnes ouvertes figurées différemment, et la queue et les cous se serrent en liens; dans les griffes il tient les marques du pouvoir, à droite l'épée et à gauche la massue (Fig. 6/2-3). Dans certains exemplaires les marques du pouvoir sont placées sur le bord du carreau n'apparaissant plus dans l'image (Fig. 6/1). Le corps et les ailes sont recouverts d'un plumage riche, joliment représenté, épars comme soufflés par le vent, suggérant l'arrêt dans le vol de l'aigle. Les carreaux de poêle conservés en

⁵⁷ R. Popovici, *Șantierul arheologic Mănăstirea–Barnovschi (Iași) 1991: Descoperiri monetare*, en *AIIX*, XXXII, 1995, p. 525-529. Les 19 monnaies découvertes dans le complexe de carreaux de poêle garantissent la datation des pièces à aigles bicéphales dans la période mentionnée.

⁵⁸ Al. Andronic, Eug. Neamțu, St. Cheptea, *Cercetări arheologice pe teritoriul orașului Iași în anii 1961-1967*, en *ArhMold*, IX, 1980, p. 104, 106, 109, fig. 10/1-2; Al. Andronic, *Probleme referitoare la cultura urbană medievală din secolele XV-XVII din Moldova*, en *Carpica*, X, 1978, p. 269, fig. 4.

entier sont des quadrilatères compris entre 15,5x17,2 cm. C'est du même poêle que proviennent des carreaux de couronnement à deux dragons aux têtes contournées, à une couronne ouverte au-dessus et une rosette au bout des queues. On les a datés *grosso modo* au XVIIe siècle, vu les conditions dans lesquelles on les a trouvés, en dérangements qui ont rendu extrêmement difficile l'investigation archéologique⁵⁹. On connaît des variantes de l'aigle présenté avec les marques du pouvoir de nombreux points, tant à la Cour Princière⁶⁰ que dans le territoire de la ville⁶¹, des exemplaires identiques étant signalés à Dobrovă⁶². Sur ces carreaux de poêle, le corps de l'aigle est recouvert d'un plumage riche qui, cette fois-ci, imite les anneaux de cotte de mailles. La composition est complétée en totalité avec des fleurs (tulipes) et des quarts de rosettes aux pétales disposés aux coins de la pièce (Fig. 7/4, 6-7).

D'autres images, très stylisées, réduisent le décor en anneaux de cotte de mailles à de simples traits en zigzag qui recouvrent les ailes et les cous arqués, et les couronnes et les fleurs ne sont que suggérées (Fig. 7/1)⁶³. Un carreau de poêle fragmentaire découvert à Ionășeni, com. Trușești, dép. de Botoșani, dans l'emplacement appelé "La Țintirim", ne conserve qu'une partie de l'aile de l'aigle ornée de petits triangles⁶⁴ (Fig. 7/2). Un autre fragment découvert à "La Temelii" dans une localité au même nom de la commune Vârfu Câmpului, le même département, a été peut-être orné

⁵⁹ Al. Andronic, Eug. Neamțu, St. Cheptea, *op. cit.*, 1980, p. 104; je remercie ici madame dr. Ruxandra Alaiba pour les informations reçues et le dessin offert pour être publié.

⁶⁰ Al. Andronic, Eug. Neamțu, M. Dinu, *Săpăturile arheologice de la Curtea Domnească din Iași*, en *ArhMold*, V, 1967, p. 258, fig. 63/1, 3.

⁶¹ N. N. Pușcașu, V. M. Pușcașu, *Mărturii de civilizație și urbanizare medievală descoperite în vatra istorică a Iașilor*, en *RMM-MIA*, XIV, 1983, 2, p. 53, fig. 8.

⁶² *Ibidem*.

⁶³ Al. Andronic, Eug. Neamțu, *Cercetări arheologice pe teritoriul orașului Iași în anii 1956-1960*, en *ArhMold*, II-III, 1964, p. 421, fig. 10/1.

⁶⁴ N. Zaharia, M. Petrescu-Dîmbovița, Em. Zaharia, *Așezări din Moldova. De la paleolitic până în secolul al XVIII-lea*, București, 1970, p. 249, 507, pl. CXXXI/15.

d'un motif similaire à celui des carreaux de poêle retrouvés dans la proximité du monastère Barnovschi⁶⁵.

Des investigations anciennes dans le terrain et des fouilles systématiques de la Cour Princière, il en résulte un groupe de carreaux de poêle sur lesquels l'oiseau bicéphale est rendu le corps cordiforme et la queue en éventail. Les têtes et une partie du corps sont séparées et la couronne ouverte est disposée au centre. Comme éléments décoratifs on utilise les traits en réseau sur les cous et le corps, les coins du carreau de poêle étant eux aussi ornements des quarts de rosettes habituels (Fig. 8/1-6). On a travaillé les carreaux de poêle dans une pâte dense, le sable bien choisi, fait qui confirme la vieille datation. Les seuls critères de datation pour ces pièces ont été les carreaux de poêle trouvés ensemble, décorés avec des tours de cité⁶⁶. Sur la base des carreaux de poêle décorés avec des tours de cité de Târgoviște, dont l'un est daté 1656, et de Hetiur - Sighișoara, de 1714, on a largement daté les pièces de Iași entre les XVIIe-XVIIIe siècles⁶⁷.

L'aigle bicéphale apparaît aussi dans une belle image, particulière comme présentation symbolique et plastique, sur les carreaux de poêle qu'on a relativement récemment découverts à Căușeni (République de Moldavie), étant la première en la matière dans l'espace pruto-dnestrien⁶⁸. Ces carreaux de poêle ont les dimensions comprises entre 14,0x18,5 cm et sont recouverts d'un émail vert-olive. L'aigle bicéphale est représenté avec les couronnes ouvertes des deux têtes, la massue dans la griffe droite et l'épée dans la gauche. Entre les cous longs et élégamment arqués, une croix grecque, de laquelle surgissent des rayons, rend plus complet et plus

⁶⁵ N. Zaharia, M. Petrescu-Dîmbovița, Em. Zaharia, *op. cit.*, p. 300, 608, pl. CXXXII/1.

⁶⁶ N. Zaharia, M. Petrescu-Dîmbovița, Em. Zaharia, *Cercetări arheologice în orașul Iași și împrejurimi*, en *SCȘ-Iași, Istorie*, VII, 1956, 2, p. 24, fig. 18/2; Al. Andronic, Eug. Neamțu, *op. cit.*, p. 417, fig. 9/3; N. Zaharia, M. Petrescu-Dîmbovița, Em. Zaharia, *op. cit.*, 1970, p. 446, pl. LXX/9. Une partie des pièces se trouve dans la collection de l'Institut d'Archéologie de Iași et on a pu les vérifier, et les dessins les refaire et les reconstituer graphiquement.

⁶⁷ Al. Andronic, Eug. Neamțu, M. Dinu, *op. cit.*, 1967, p. 253, fig. 63/2, 4.

⁶⁸ I. Tentiuc, *Observații privind cablurile din locuința medievală de la Căușeni*, en T. Arnăuț, O. Munteanu, S. Mustață (eds.), *Studii de Istorie Veche și Medievală: Omagiu profesorului Gheorghe Postică*, Chișinău, 2004, p. 244-245, fig. 1/1.

puissant, à la fois, le pouvoir du symbole. Les cous, le corps et la queue finissant en volutes sont réunis en liens, qu'on figure de manière ornementale (Fig. 6/5). D'un carreau de poêle fragmentaire de coin on conserve encore une partie de la queue finissant en volutes et l'épée au tranchant légèrement recourbé dans la griffe gauche (Fig. 6/4).

On a trouvé les carreaux de poêle dans une maison partiellement étudiée près de l'église de l'Assomption, chronologiquement placée entre le milieu et la fin du XVIIe siècle⁶⁹. On a pu mettre en rapport les images en discussion avec la création dans le Bas Danube, après 1540, de la Métropole de la Proilavie et avec l'influence qu'elle a exercée dans les régions occupées par les Ottomans et les Tartares sur les chrétiens du Danube, du Dnestr et de l'Ukraine du Hanat tartare⁷⁰. Le Métropolite de la Proilavie avait ordinairement sa résidence à Brăila, mais il pouvait aussi siéger temporairement à Ismail, Reni, Galatzi ou Căușeni⁷¹.

D'autres représentations de l'oiseau bicéphale nous sont offertes par les découvertes de Botoșani et de Tazlău, les deux rapprochées par l'air naïf qui se dégage de l'interprétation du sujet rendu dans sa forme populaire.

On ne connaît pas avec certitude le lieu exact de la découverte des carreaux de poêle de Botoșani, mais on considère qu'ils proviendraient de la proximité de l'église de Popăuți, puisqu'ils font partie de la vieille collection du Musée d'Histoire⁷². Les deux fragments permettent la reconstitution graphique du décor. L'oiseau a des couronnes ouvertes sur les deux têtes, les becs courts sans profil aquilin, les plumes de flottement aux pointes dirigées vers le haut et les membres finissant par de fortes griffes appuyées sur les deux rosettes placées à distances égales vis-à-vis de la bordure inférieure du carreau de poêle. Un cadre formé de trois files de pastilles en relief entoure l'image (Fig. 9/2-3). D'après les caractéristiques de la pâte et des

⁶⁹ Idem, *Unele observații despre cablile cu motive heraldice de la Căușeni*, en V. Sârbu, C. Luca (eds.) *Miscellanea Historica et Archaeologica in Honorem Professoris Ionel Căndea*, Brăila, 2009, p. 429.

⁷⁰ *Ibidem*, p. 438.

⁷¹ *Ibidem*.

⁷² Je dois l'information au regretté professeur Paul Șadurschi. Pour les dessins et les autres informations je remercie Eduard Setnic.

dimensions, on a classé le carreau de poêle largement au XVIIe-siècle et dans le type IX D⁷³.

Sur le carreau de poêle de Tazlău, découvert à l'occasion de travaux de systématisation dans l'enceinte du monastère, on a estimé qu'il a pour représentation l'aigle bicéphale⁷⁴. On l'a trouvé dans une maison de l'enceinte du monastère (L1 du secteur nord-est) avec des carreaux de poêle ornés de motifs géométriques, végétaux et associés, et on l'a daté au XVIIe siècle⁷⁵. Comme dimensions il a 18,3 cm de long x 15 cm de large. D'après les caractéristiques de la pâte des dimensions et de l'association avec d'autres matériaux il se placerait plutôt vers la fin de ce siècle – début du suivant. Conformément à la classification des carreaux de poêle on peut le placer dans le type IX D: rectangulaires, à pied de montage court et décor en relief⁷⁶. Les têtes de l'oiseau ont les becs ouverts et les langues tirées, le corps disproportionné et les ailes aux bouts touchant les membres minces, ces derniers figurés comme deux bandes nouées. Certains éléments rendus dans le dessin, tels les deux cœurs, auxquels s'ajoutent d'autres, suggèrerait une méconnaissance du sujet, comme une copie sans sens d'un thème esquissé (Fig. 9/1)⁷⁴. L'image ne conserve plus rien de la grandeur de l'aigle.

Récemment nous avons reçu une dernière mention des découvertes de la Cité Nouvelle de Roman, des vieilles campagnes archéologiques qui ont localisé et daté la cité⁷⁷. Parmi les fragments de carreaux de poêle à motifs géométriques, végétaux, zoomorphes, à la sirène bicaudée etc, plusieurs datés aux XVe-XVIe siècles, on peut observer deux images: une à

⁷³ P. V. Batariuc, Ed. Setnic, *Cable inedite de la Botoșani*, en *AMS*, IV, 2005, p. 264-265, fig. 2/3-4.

⁷⁴ Șt. Scorțanu, *Mănăstirea Tazlău, jud. Neamț. Date arheologice*, communication présentée à la *XXVIIe Session nationale de rapports concernant les résultats des recherches archéologiques de l'an 1995*, Iași, 15-17 mai 1992; Gh. Dumitroaia, *Săpături și cercetări arheologice de suprafață în județul Neamț (1987-1991)*, en *MemAntiq*, XVIII, 1992, p. 295; P. V. Batariuc, El. Ciubotaru, Gh. Dumitroaia, *Expoziția cable medievale din Moldova – catalog*, Muzeul de Istorie Piatra-Neamț, 1995, p. 19, 138 a.

⁷⁵ Le dessin et d'autres informations je les dois au regretté collègue du Musée d'Histoire de Piatra-Neamț, Ștefan Scorțanu.

⁷⁶ P. V. Batariuc, *op. cit.*, 1999, p. 183.

⁷⁷ V. Ursachi, *Inițierea cercetărilor arheologice sistematice de la Cetatea Nouă a Romanului*, en V. Sârbu, C. Luca (eds.), *op. cit.*, p. 279-280, pl. 7/1, 10.

un oiseau au corps couvert de plumes, ayant les ailes aux bouts dirigés vers le haut, la queue en éventail et en volutes (Fig. 7/5), et une autre, conservant une partie de la queue finissant en feuille d'acanthé (Fig. 7/3). La datation de ceux-ci aux XVe-XVIe siècles est, sans doute, trop précoce, les placer au siècle suivant serait plus plausible.

De la simple énumération des découvertes, nous comprenons avec clarté qu'il y a deux étapes d'apparition des images sur les carreaux de poêle à aigle bicéphale en Moldavie.

Les premières apparitions datent de l'époque des successeurs d'Alexandre le Bon, quand on commence à connaître les carreaux de poêle à images qui vont se généraliser en Moldavie dans la première moitié du XVe siècle, pendant le règne d'Etienne le Grand. Ces premières apparitions, si les dates sont absolument correctes, coïncident avec l'époque à laquelle on signale pour la première fois de tels motifs décoratifs sur les poêles de l'espace germanophone. C'est de cet espace, de la zone des Alpes suisses et du sud de l'Allemagne que s'est répandu le poêle de carreaux cuits, avec tout un cortège de thèmes et de motifs décoratifs, tels: scènes inspirées de la vie de cour ou de l'histoire sacrée, animaux réels ou fabuleux des Bestiaires, éléments héraldiques etc⁷⁸. Parmi les éléments héraldiques, l'aigle bicéphale le plus célèbre est celui des armoiries du Saint Empire romano-germanique, définitivement fixé sous le règne de l'empereur Sigismond, au début du XVe siècle⁷⁹. C'est l'époque à laquelle apparaissent les premières représentations sur les carreaux de poêle dans l'espace germanophone et cette coïncidence n'est pas du tout due au hasard. Il reste cependant des questions justifiées concernant la voie de diffusion du motif jusqu'en Moldavie, si l'on tient compte surtout que dans l'espace transylvain l'aigle bicéphale fait son apparition sur les carreaux de poêle beaucoup plus tard, au milieu du XVIe siècle⁸⁰, et d'autant plus en Valachie⁸¹. Le carreau de poêle le plus précoce à

⁷⁸ P. V. Batariuc, *op. cit.*, 1999, p. 34-36.

⁷⁹ M. Pastoureaux, *op. cit.*, p. 58.

⁸⁰ A. A. Rusu, *Gotic și Renaștere la Vințu de Jos*, Cluj Napoca-Satu Mare, 1998, p. 53, no. 112.

⁸¹ B. Slătineanu, *Ceramica feudală românească*, București, 1958, p.193, no. 116; *Inscripțiile medievale din România. Orașul București*, vol. I (1395-1800), București, 1965, p. 466.

aigle bicéphale des Cantacuzènes de Valachie porte la date de 1666 et le nom de l'artisan qui a sculpté le moule et en a réalisé une véritable œuvre d'art⁸².

Pendant plus d'un siècle et demi, on ne rencontre plus dans les découvertes de Moldavie de carreaux à aigle bicéphale. Ils réapparaissent sous le règne de Vasile Lupu, surtout vers la fin, ceux qu'on a découverts dans la proximité du monastère Barnovschi en étant un exemple éloquent. On rencontre cependant les plus nombreuses images vers la fin du XVIIe siècle et le début du suivant, et elles se font remarquer par plusieurs variantes, ce qui suppose non seulement un départ chronologique, mais une certaine préférence accordée au sujet. Elles se détachent comme un groupe compact, qui, quoique recevant des influences de Transylvanie, comme dans le cas des carreaux de poêle de Valachie, ont des traits distincts, particuliers.

Comme on peut aisément le constater, les plus nombreux carreaux de poêle ornés d'aigles bicéphales ont été trouvés à Iași, dans le périmètre de la Cour Princière, mais aussi dans des maisons de citadins, qui auraient appartenu à des boyards ou à des gens à riche état matériel, marchands riches, artisans etc. Ainsi que dans le cas d'autres découvertes de carreaux de poêle d'inspiration héraldique, mieux connus pour le XVe siècle, on peut supposer qu'à cette époque-là encore, la présence des images à aigles bicéphales de la Cour Princière de Iași peut s'expliquer par le caractère aulique des bâtiments. Elles trouvent leur raison dans l'emblème des Cantacuzènes moldaves qui "Fiers de leur descendance byzantine ont toujours porté l'aigle bicéphale, l'utilisant pour sceaux, tombeaux, dans les inscriptions votives des églises qu'ils ont fait construire et même sur certains bijoux. La branche moldave, par les frères Toma et Iordachi Cantacuzino ont formé une des lignées les plus riches, les plus avides de pouvoir et de grandeur"⁸³.

⁸² M. V. Rădulescu, *Căble cu reprezentări heraldice descoperite la Câmpulung Muscel – „acvila bicefală”*, en *Argessis. Studii și comunicări*, s. istorie, X, 2001, p. 123-126.

⁸³ Șt. S. Gorovei, *Cantacuzinii moldoveni*, în *Magazin Istoric*, XVII, 6(195), iunie 1983, p. 33-34; N. Iorga, *Despre Cantacuzini. Studii istorice bazate în parte pe documentele inedite din arhiva d-lui G. Gr. Cantacuzino*, București, 1902; P. Zahariuc, *Observații asupra unor sigilii medievale moldovenești (I)*, en *ArhGen*, IV (IX), 1997, 1-2, p. 255-266.

On ne peut pas dire la même chose des carreaux de poêles découverts dans d'autres zones de la ville ou dans l'enceinte de monastères, ou les motifs décoratifs ne sont pas chargés du message emblématique. Malgré cela, ce que l'on peut affirmer sans craindre une faute, c'est que les symboles sont mieux compris, et que l'aigle bicéphale bien connu des Moldaves, si familier⁸⁴, a dépassé le cadre héraldique proprement dit, décorant l'intérieur de maisons, comme en témoignent les carreaux de poêle découverts à la suite de recherches archéologiques.

Traduit par Nicolae Hârțan

*CAHLE CU ACVILE BICEFALE ÎN MOLDOVA MEDIEVALĂ
(SECOLELE XV-XVII)
(Rezumat)*

Din repertoriul bogat și variat al temelor și motivelor decorative ce se întâlnesc pe cablurile din Moldova medievală se detașează un număr important de elemente heraldice, cărora li s-a acordat o atenție aparte și au rămas, în timp, subiectul unor preocupări constante.

Printre elementele heraldice rar întâlnite, mai cu seamă în secolele XV-XVI, reprezentarea acvilei bicefale pe cablurile moldovenești a fost privită cu prudență firească pe care o implică prezența acestui simbol. Numărul extrem de redus de imagini care ar putea sau pot fi atribuite acvilei bicefale, realizarea plastică a motivului nu întotdeauna convingătoare au condus la controverse în jurul acestui subiect. Pasărea cu două capete apare în această vreme în două ipostaze distincte:

Pour d'autres détails concernant l'utilisation de l'aigle bicéphale en empreintes sigillaires, manuscrits, maisons ornées de ce symbole, pierres tombales dans les églises et cimetières, voir M. B. Atanasiu, *Patrimoniul heraldic în familia Cantacuzinilor moldoveni*, en *Opțiuni Istoriografice*, VII, 2006, 2, p. 98-103.

⁸⁴ D. Nastase, *Roma Constantinopoli Mosca*, en *Atti del I Seminario Internazionale di Studi Storici "Da Roma alla Terza Roma" 21-23 aprile 1981*, p. 363; Idem, „Necunoscute” ale izvoarelor istoriei românești, en *DE POTESTATE. Semne și expresii ale puterii în Evul Mediu românesc*, Iași, 2006, p. 23-24.

singură, ca reprezentare centrală în câmpul cablei (Fig. 1/1), sau împreună cu alte elemente de sorginte heraldică, în scene ce se lasă cu greu deciptate (Fig. 1/2).

Cele mai vechi cable de sobă cu imaginea acvilei bicefale sunt cunoscute din descoperirile de la Curtea Domnească din Vaslui, datate la mijlocul secolului al XV-lea, în timpul domniei descendenților lui Alexandru cel Bun (Fig. 2/2-11). Alte imagini aparțin sfârșitului de secol XV, prin descoperirile de la Suceava (Fig. 1/1), și primei jumătăți a secolului al XVI-lea, prin măturile de la Curtea Domnească din Vaslui (Fig. 1/1).

Timp de aproape un secol și jumătate, cable cu reprezentarea acvilei bicefale nu se mai cunosc în descoperirile din Moldova. Ele reapar în timpul domniei lui Vasile Lupu, mai ales spre sfârșitul acesteia, cablurile descoperite în apropierea mănăstirii Barnovschi, bine datate, fiind o dovadă elocventă (Fig. 5/1). Cele mai numeroase imagini se întâlnesc, însă, spre sfârșitul secolului al XVII-lea – începutul celui următor, când se fac remarcate prin mai multe variante, ceea ce presupune nu numai o departajare cronologică a lor, ci și o anumită preferință arătată subiectului. (Fig. 6, 7, 9). Ele se detașează ca un grup compact, care deși primește influențe transilvănene, ca și în cazul cablurilor din Țara Românească, au trăsături distincte, particulare.

Cele mai numeroase cable împodobite cu acvile bicefale au fost găsite la Iași, în perimetrul Curții Domnești (Fig. 8/1-6), dar și în case de orașeni, care vor fi aparținut unor boieri sau unor oameni cu o frumoasă stare materială, negustori bogați, meșteșugari etc (Fig. 6/1-3). Ele nu lipsesc nici din mediul monastic (Fig. 6/4-5; 9/1). Câteva măturii apar și la Cetatea Nouă a Romanului (Fig. 7/3, 5).

Ca și în cazul altor descoperiri de cable de inspirație heraldică, mai bine cunoscute pentru secolul al XV-lea, se poate presupune că și în această vreme prezența imaginilor cu acvile bicefale de la Curtea Domnească din Iași poate fi explicată prin caracterul aulic al construcțiilor. Ele își au temeiul în herbul Cantacuzinilor moldoveni, care mândri de descendența lor bizantină au folosit acvila bicefală pe sigilii, în pisaniile bisericilor ctitorite de ei, pe morminte și chiar pe unele bijuterii. Nu același lucru se poate afirma în legătură cu cablurile descoperite în alte zone ale orașului sau în incintele unor mănăstiri, unde motivele decorative sunt descărcate de mesajul emblematic. Cu toate acestea, ceea ce se poate afirma fără teama de a greși este că simbolurile sunt bine înțelese și acvila bicefală bine cunoscută de moldoveni, atât de familiară, încât a depășit cadrul heraldic propriu-zis decorând și interioare de case, așa cum o dovedesc cablurile descoperite prin cercetări arheologice.

Lista ilustrațiilor:

- Fig. 1. Cahle descoperite la Suceava: 1 (după P. V. Batariuc) și Vaslui „Curțile Domnești”: 2 (după R. Popescu).
- Fig. 2. Imagini cu acvile bicefale de la Țareveț, Bulgaria: 1 (după S. Atanasova) și din Crimeea: 2 (după A. L. Jacobson).
- Fig. 3. Cahle descoperite în apropierea Cotnariilor (1) și Vaslui „Curțile Domnești” (2-11).
- Fig. 4. Cahle descoperite la Vaslui ”Curțile domnești”: 1 (după M. V. Rădulescu) și Dejuțiu: 2 (după E. Benkő, I. Ughy).
- Fig. 5. Cahle descoperite la Iași în apropierea mănăstirii Barnovschi (1-2).
- Fig. 6. Cahle descoperite la Iași: 1, 3 (după Al. Andronic), 2 și Căușeni: 4-5 (după I. Tentiuc).
- Fig. 7. Cahle descoperite la Iași: 1, 4, 6 (după Al. Andronic, Eug. Neamțu), 7 (reconstituire grafică după N. N. Pușcașu, M. V. Pușcașu), Ionășeni: 2 (după N. Zaharia) și Roman: 3, 5 (după V. Ursachi).
- Fig. 8. Cahle descoperite la Iași-*Curtea Domnească* (1-6).
- Fig. 9. Cahle descoperite la mănăstirea Tazlău (1) și Botoșani (2-3).

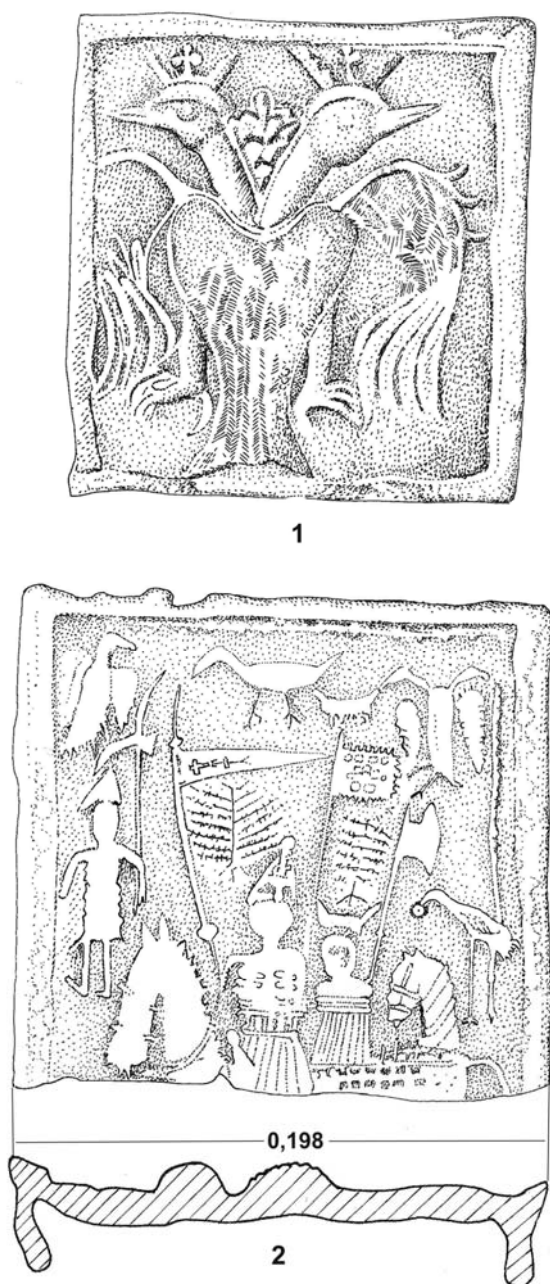
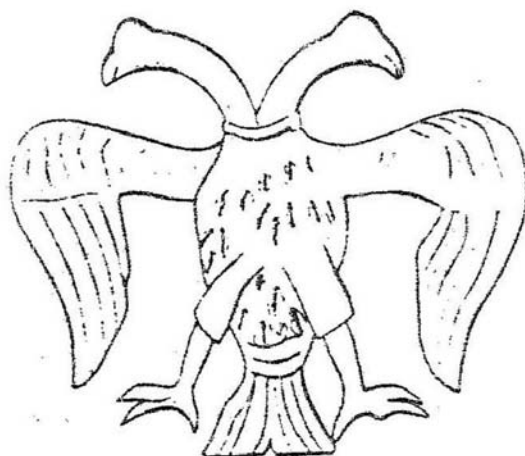

Fig. 1. Carreaux de poêle découverts à Suceava: 1 (d'après P. V. Batariuc) et Vaslui „La Cour Princièrè”: 2 (d'après R. Popescu)

1

2

Fig. 2. Images à aigles bicéphales de Tsarevets, Bulgarie: 1 (d'après S. Atanasova) et de Crimée: 2 (d'après A. L. Jacobson)

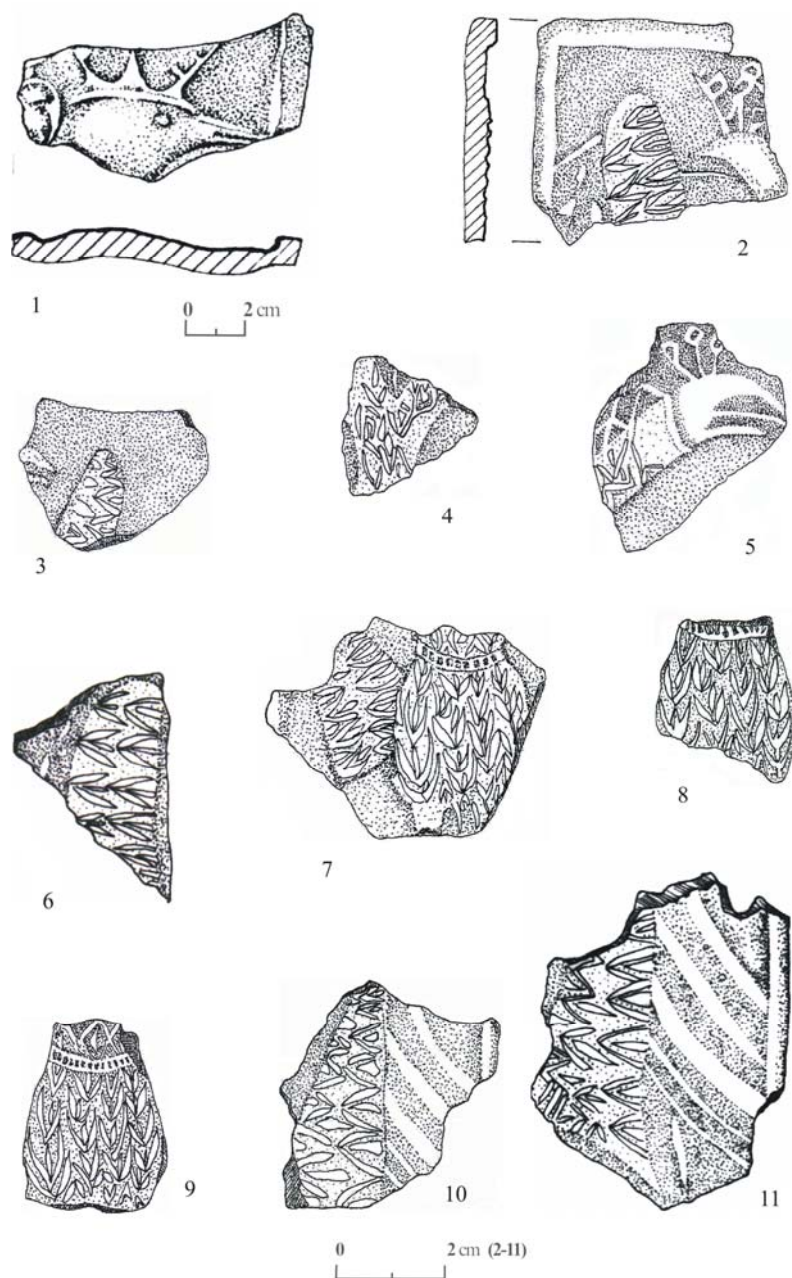
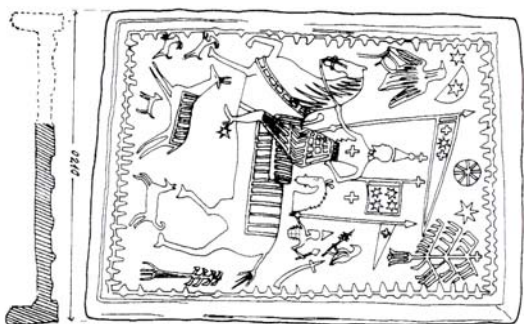
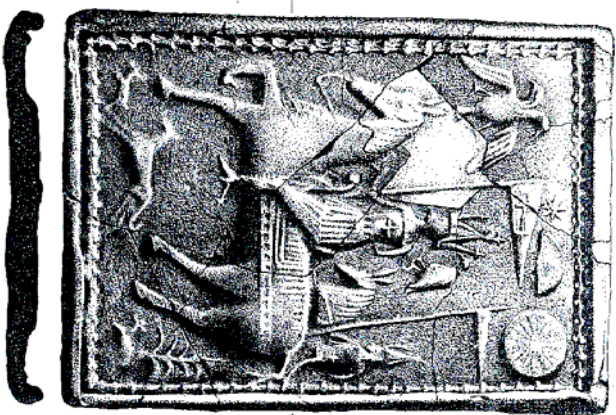

Fig. 3. Carreaux de poêle découverts dans la proximité de Cotnari (1) et de Vaslui „La Cour Princièrè” (2-11)

1.

2.

Fig. 4. Carreaux de poêle découverts à Vaslui „La Cour Princièrè” (2-11): 1 (d’après M. V. Rădulescu) et Dejuti: 2 (d’après E. Benkő, I. Ughy).

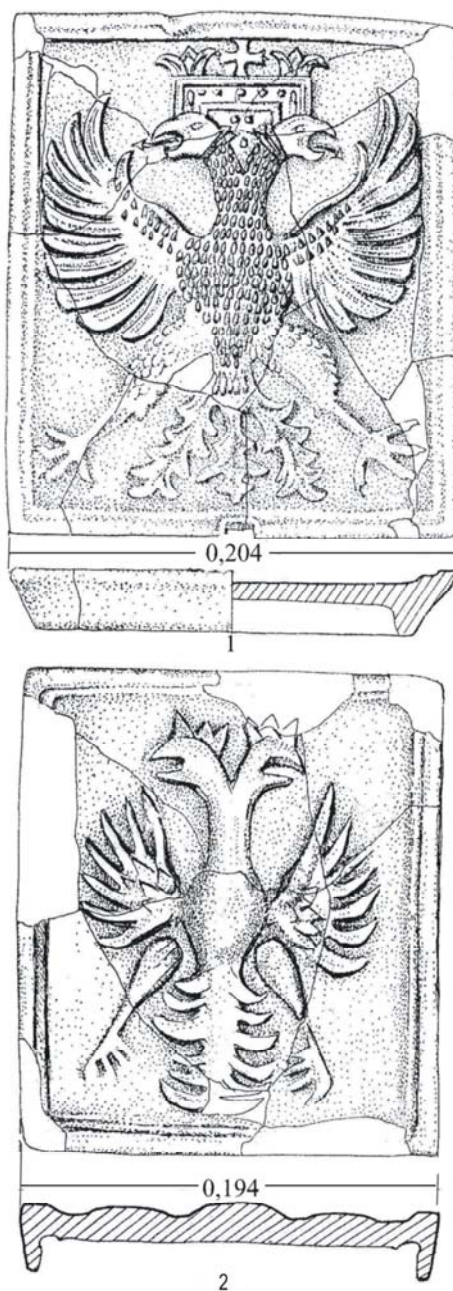

Fig. 5. Carreaux de poêle découverts à Iași dans la proximité du monastère Barnovschi (1-2)

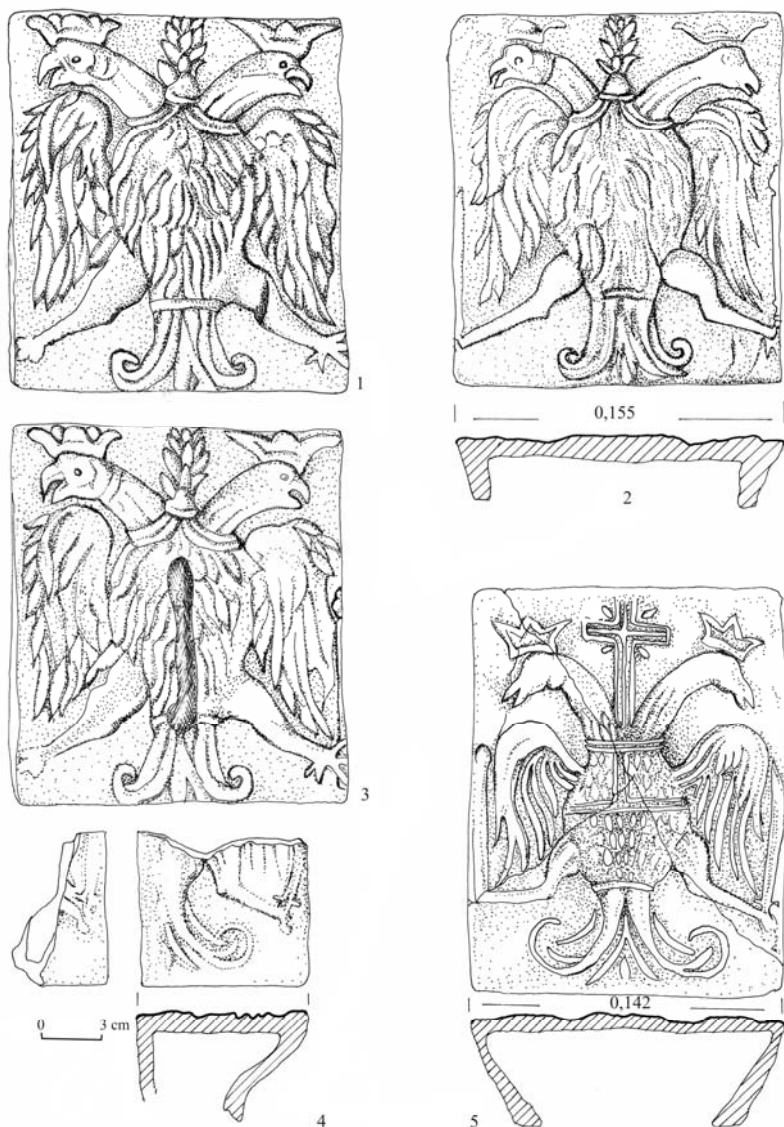

Fig. 6. Carreaux de poêle découverts à Iași: 1, 3 (d'après Al. Andronic), 2 et Căușeni: 4-5 (d'après I. Tentiuc)

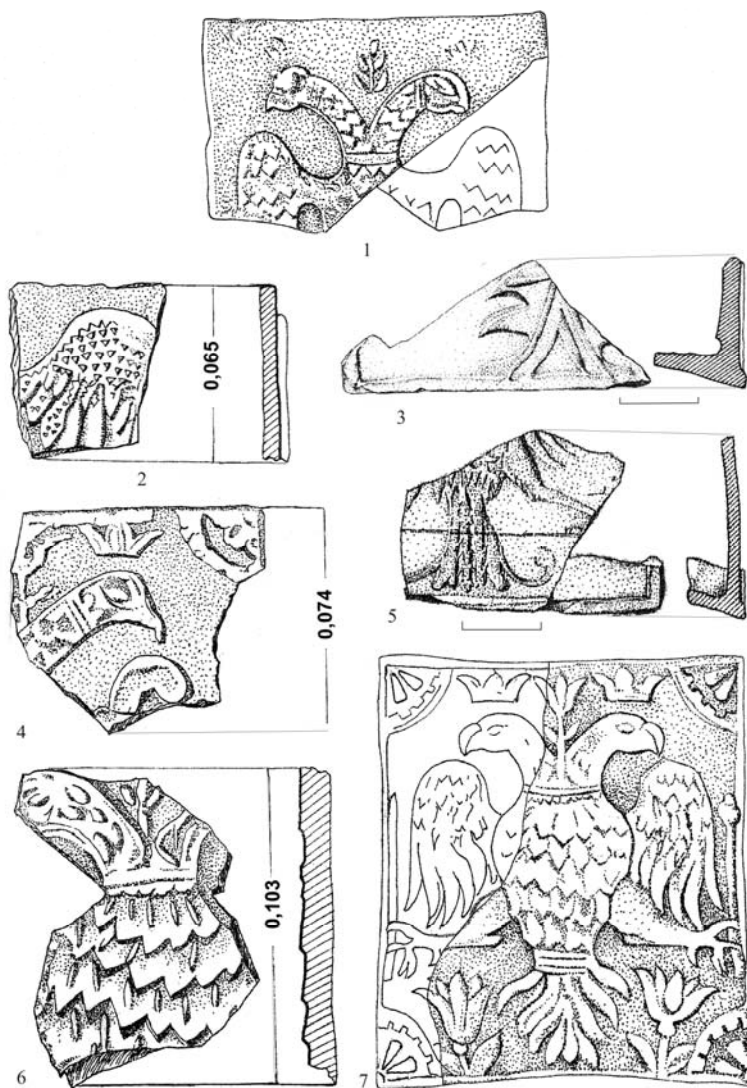

Fig. 7. Carreaux de poêle découverts à Iași: 1, 4, 6 (d'après Al. Andronic, Eug. Neamțu), 7 (reconstitution graphique d'après N. N. Pușcașu, M. V. Pușcașu), Ionășeni: 2 (d'après N. Zaharia) et Roman: 3, 5 (d'après V. Ursachi)

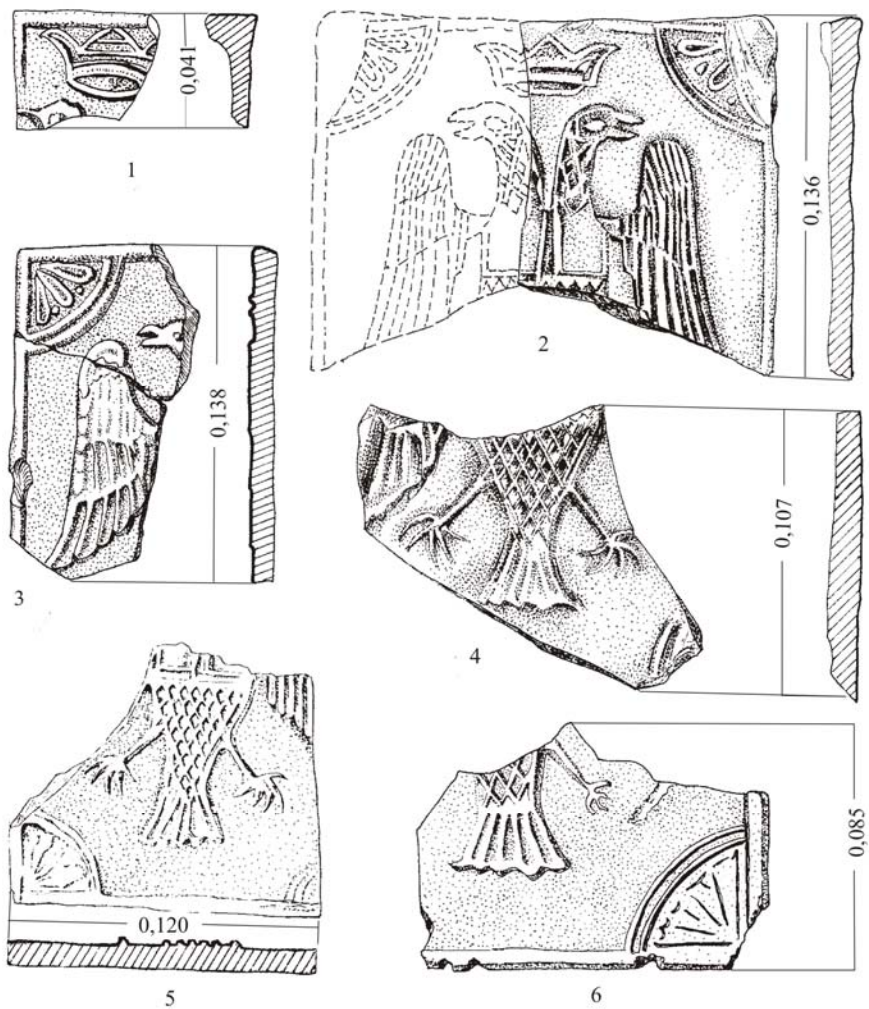

Fig. 8. Carreaux de poêle découverts à Iași – *La Cour Princière* (1-6)

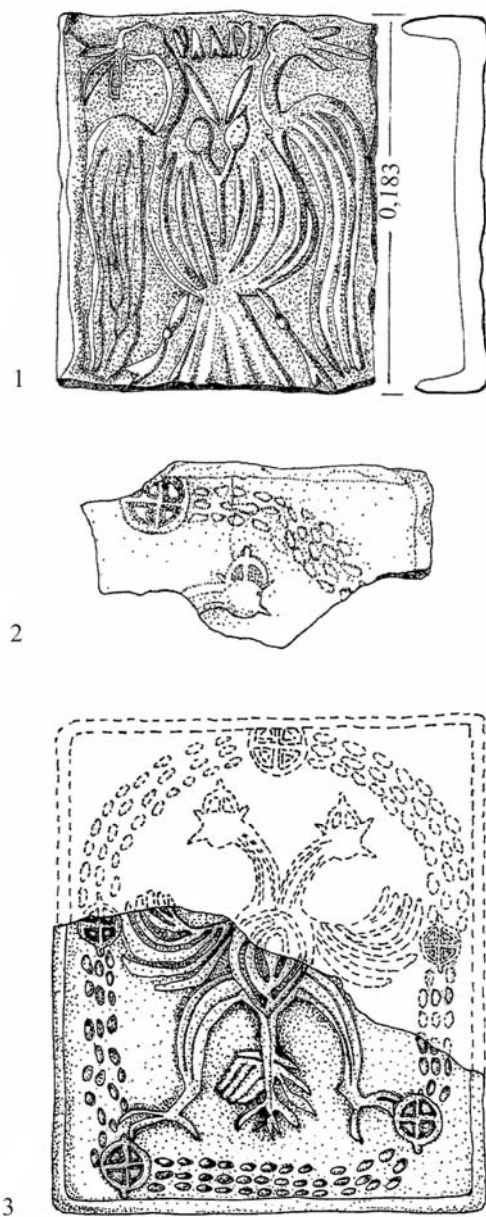

Fig. 9. Carreaux de poêle découverts au monastère Tazlău (1) et Botoșani (2-3)

HICLENIA – EXPLICAȚII TERMINOLOGICE

Alexandra-Marcela POPESCU¹

Termen folosit în cancelaria domnească a Moldovei și Țării Românești², *hiclenia* denumea cea mai mare vină pusă pe seama boierilor și semnifica necredința arătată domnului aflat în scaun³. În spațiul occidental și, de asemenea, în Transilvania⁴, se întrebuița noțiunea de *infidelitate*⁵ sau *felonie*⁶, cu sensul de înaltă trădare a nobililor față de rege⁷. Cronicarii moldoveni cunoșteau noțiunea de *hiclenie*, dar au folosit și expresia „s-au

¹ Școala Gimnazială Bârnova, comuna Bârnova, jud. Iași.

² DRH, B. Țara Românească, vol. IV (1536-1550), întocmit în cadrul Seminarului de Paleografie Slavă condus de Damaschin Mioc, București, 1981, p. 5-6, nr. 5, 1536 februarie 14.

³ O. Sachelarie, N. Stoicescu (coord.), *Instituții feudale în Țările Române. Dicționar*, București, 1988, p. 471-475.

⁴ Înalta trădare, hiclenia, era cunoscută în Transilvania, unde se folosea limba latină, sub noțiunea de *nota infidelitatis*, care înseamnă vina de necredință (DRH, C. Transilvania, vol. XIV (1371-1375), întocmit de A. Răduțiu et alii București, 2002, p. 233, nr. 154, 1372 iulie 3; vezi și O. Sachelarie, N. Stoicescu (coord.), *op. cit.*, p. 471).

⁵ „*Fidelis* is a Latin word for a retainer who remained faithful to his lord (*fidelis* = faithful). *Infidelitatis* is the opposite to *fidelis* and means unfaithful” (Ch. Corëdon, A. Williams, *A Dictionary of Medieval Terms and Phrases*, Cambridge, 2004, p. 124).

⁶ „In feudal law, any serious violation of the relation between lord and vassal was a felony, to be punished by forfeiture of his fief; used also of treason, the gravest of crimes. Later, the word was assimilated into common law to encompass crimes against the king's peace” (*Ibidem*, p. 121).

⁷ Al.-Fl. Platon, *Vasalitatea medievală, „beneficiul” și „feudul”*, în Al.-Fl. Platon, L. Rădvan, B.-P. Maleon (coord.), *O istorie a Europei de Apus în Evul Mediu. De la Imperiul Roman târziu la marile descoperiri geografice (secolele V-XVI)*, Iași, 2010, p. 176.

ridicat asupra domnului”⁸, având aceeași semnificație, prin care se amintea și fapta săvârșită, adică îndrăzneala boierilor de a-l înlocui pe cârmuitor cu altul, după voia lor. În asemenea împrejurări, unii dintre ei își călcau jurământul de credință depus domnului aflat în scaun, încât *hiclenia* era considerată opusul dreptei și credincioasei slujbe datorate voievodului⁹. Se poate crede că un astfel de legământ nu a existat la noi, dar în câteva hrisoave se menționează că boierii primeau sate și o serie de privilegii, fiindcă au slujit domnului cu credință, ceea ce „reprezintă în alte forme, jurământul omagial”¹⁰. Într-un document din timpul lui Petru vodă Șchiopul (1578-1579) se arată explicit că Vasile Bălțatul logofăt a pierdut niște vie la Cotnari, pentru că „el n-a slujit domniei mele cu credință”¹¹. Totodată, Nestor Ureche și Isac Balica, dregători însemnați ai vremii, aminteau – într-o scrisoare către regele Poloniei, Sigismund al III-lea, din toamna anului 1611 – îndatoririle boierimii față de domnul țării: credință, supunere, o serie de „venituri”, slujbă credincioasă pe timpul dregătoriei, sfat și ajutor, potrivit obiceiului și legilor Moldovei¹². Acestea erau identice, în mare parte, cu obligațiile vasalului față de seniorul său, specifice mediului occidental¹³, dar se remarcă faptul că cea

⁸ Grigore Ureche, *Letopisețul Țării Moldovei*, ediție îngrijită, studiu introductiv, indice și glosar de P. P. Panaitescu, București, 1955, p. 136. Vezi și Miron Costin, *Letopisețul Țării Moldovei de la Aron vodă încoace și Poema Polonă*, în *Opere*, vol. I, ediție critică cu un studiu introductiv, note, comentarii, variante, indice și glosar de P. P. Panaitescu, București, 1965, p. 135.

⁹ V. Costăchel, P. P. Panaitescu, A. Cazacu, *Viața feudală în Țara Românească și Moldova secolele XIV-XVII*, București, 1957, p. 181.

¹⁰ P. P. Panaitescu, *Interpretări românești. Studii de istorie economică și socială*, ediția a II-a, postfață, note și comentarii de Ștefan S. Gorovei și Maria Magdalena Székely, București, 1994, p. 59.

¹¹ *DIR*, A. Moldova, vol. III (veacul XVI), București, 1951, p. 94-95, nr. 121.

¹² „Iar în ce privește rugămintea noastră [...] noi voim să dăm cu credință bună și cu inimă dreaptă supunerea și ascultarea noastră credincioasă, precum înaintașii noștri, așa și noi, stăpânilor noștri, domnilor Moldovei, după judecățile, legile, și vechile obiceiuri ale acestei țări, și toate veniturile ei după vechile datini, și să slujim după cum se cuvine unor dregători credincioși stăpânului nostru [...]. Pentru aceasta vrem să ne străduim și pe dânsul să-l sfătuim și să-i dăm ajutor [...]” (I. Corfus, *Documente privitoare la istoria României culese din arhivele polone. Secolul al XVII-lea*, [vol. II], p. 73-75, nr. 31, 1611 octombrie).

¹³ Al.-Fl. Platon, *op. cit.*, p. 170-171.

mai importantă datorie a supușilor era fidelitatea. Numai că, în timpul unui complot boieresc, respectivele îndatoriri nu mai erau îndeplinite față de domn, ci față de pretendentul la scaunul domnesc. Atunci avea loc o încălcare a jurământului de credință, printr-o închinare către „domnișorul”¹⁴ abia ales.

O parte din boierime a fost învinuită de *hiclenie* după ce a săvârșit unele fapte de necredință, anume ridicarea cu arma asupra domnului, închinarea către un pretendent, pribegia¹⁵, uciderea domnului și pâra la Poartă¹⁶. Cel găsit vinovat de vreo astfel de fărădelege era numit *hiclean*. Din punct de vedere etimologic, termenul *hiclean* provine din maghiarul *hitlen*¹⁷, care înseamnă lipsit de credință, perfid, sens generalizat din noțiunea arhaică necredincios, adică păgân¹⁸. Aceste sinonime corespund limbajului bisericesc¹⁹, de unde au fost preluate și întrucâtva modificate la nivel semantic. În privința raportului domn-boierime, necredincios nu era cel care nu-și respecta credința în divinitate, ci supusul care devenea potrivnic cârmuitorului, poate și fiindcă acesta din urmă era considerat „unsul lui Dumnezeu”²⁰. Așadar, doar simbolistica epocii a putut da naștere unei noțiuni evaluate din limbajul bisericesc – păgân-necredincios-*hiclean* – care a

¹⁴ Termen folosit câteodată pentru a-i desemna pe претендентii la tronul țării (Grigore Ureche, *op. cit.*, p. 206).

¹⁵ *Istoria dreptului românesc*, vol. I. responsabil de volum: Vl. Hanga, secretar științific și coord. teh.: L. P. Marcu, București, 1980, p. 437; vezi și Vl. Hanga, *Istoria dreptului românesc. Drept cutumiar*, Iași, 1993, p. 103-104.

¹⁶ Vezi numerele anterioare ale acestei reviste: Al.-M. Popescu, *Fapte de necredință săvârșite de boieri moldoveni. Pribegia*, în *CercIst*, S. N., XXX-XXXI/2011-2012, 2012, p. 55-63; Eadem, *Fapte de necredință săvârșite de boieri moldoveni. Pâra la Poartă*, în *CercIst*, S. N., XXVII-XXIX/2008-2010, 2011, p. 115-126.

¹⁷ L. Șăineanu, *Dicționar universal al limbii române*, ediția a VI-a, Craiova, 1929, p. 696.

¹⁸ *Ibidem*.

¹⁹ Termenul de necredință apare în forma sa veche în texte bisericești (*Pravila Bisericească numită Cea Mică. Tipărită mai întâiu la 1640 în mănăstirea Govora*, București, 1884, p. 32 și *passim*).

²⁰ Boierul din veacul al XVII-lea considera că domnii sunt „pomăzanici a lui Dumnedzău” (Ion Neculce, *Opere. Letopiseșul Țării Moldovei și O samă de cuvinte*. Ediție critică și studiu introductiv de G. Ștrempel, București, 1982, p. 257).

servit cu precădere mediului politic. Cert este că diecii și cronicarii au cunoscut cuvântul *hitlen* prin intermediul slavonei²¹, după care a pătruns în limba română sub forma *hiclean*, modificându-se, mai târziu, în *viclean*²². Folosit, în special, pentru a desemna boierul necredincios domnului, acest termen își găsește un corespondent, căci *hicleanul* se afla, într-o oarecare măsură, pe aceeași poziție cu *felonul* din mediul occidental medieval²³. Totuși, prin extensie, *hiclean* era considerat și cel care nu slujea cu credință boierului²⁴, călugării care își lepădau rasa²⁵, soția față de soț sau invers²⁶. Prin urmare, vicleania devenea orice rupere a unui jurământ, a unei legături de credință²⁷.

Către sfârșitul veacului al XVI-lea și începutul celui următor, *hiclenia* nu se raporta numai la trădarea boierilor față de domn și țară, ci și față de puterea suzerană. Noul concept apărut s-a numit *hainie* și provine de la cuvântul turcesc *hayn*²⁸ sau, mai rar, *hainlic*²⁹, având același sens de trădător,

²¹ ХИТЛЕНСТВО – hiclenie, trădare și ХИТЛЕНЪ – hiclean, necredincios, trădător (I. Bogdan, *Relațiile Țării Românești cu Brașovul și cu Țara Ungurească în sec. XV și XVI*, vol. I (1413-1508), 1905, p. 395. În toate documentele de cancelarie scrise în limba slavonă, termenul *hiclean* apare sub vechea formă, cu *th*, specifică limbii maghiare (vezi colecția DRH, A. Moldova și B. Țara Românească).

²² „Grupul *th*, neobișnuit în românește a fost transformat în *cl* (*viclean*<magh. *hitlen*)” (Al. Graur, *Etimologii românești*, București, 1963, p. 151).

²³ R. Allen Brown, *The Origins of Modern Europe. The Medieval Heritage of Western Civilization*, New York, 1996, p. 125-127; vezi și M. Rady, *Nobility, land and service in medieval Hungary*, New York, 2000, p. 2-3.

²⁴ DIR, A. Moldova, XVII/3, București, 1954, p. 137, nr. 169.

²⁵ „Hiclean și vrăjmaș cinului călugăresc să cheamă cela ce s-au făcut călugăr și nu de tot, ce numai ce-au fost îmbrăcat hainele, și dup-acea va lepăda rasele și să va face iarăși mirean” (A. Rădulescu (coord.), *Cartea românească de învățătură*, București, 1961, p. 179).

²⁶ „Bărbatul cu fâmeaia să despart, nu numai când să va afla cum un obraz va să hiclească pre alt, ce încă și când pun pre altul să facă acesta hicleșug” (*Ibidem*, p. 118).

²⁷ O. Sachelarie, N. Stoicescu (coord.), *op. cit.*, p. 472.

²⁸ L. Șăineanu, *op. cit.*, p. 472. Vezi și Al. Ciorănescu, *Dicționar etimologic al limbii române*, București, 2002, p. 387.

²⁹ Ion Neculce, *op. cit.*, p. 491.

necredincios³⁰. La început, când această noțiune nu se cunoștea în țară, diecii de cancelarie au creat expresia „s-a ridicat asupra sceptrului cinstului împărat”³¹, care datează din a doua domnie a lui Ștefan Tomșa II (1621-1623), dar se referă la evenimentele din vara anului 1612. În acele împrejurări, Isac Balica hatmanul s-a opus cu oaste domnului numit de Poartă, deci a fost, cu alte cuvinte, învinuit de *hainie*³². De asemenea, Miron Costin, amintind de trădarea lui Gașpar vodă Grațiani (1619-1620), a scris cum i-a venit mai bine: „Curundu au simțitu Gașpar-vodă că *ș-au pierdutu la turci credința* [subl. mea], deci s-au aședzatu cu gândul și mai tare cu leșii, îndemnându-i asupra turcilor”³³. Dar a folosit și noțiunea de origine osmană, când a povestit de pâra tătarilor la „împărăție” împotriva lui Vasile vodă Lupu (1634-1653) și a țării întregi, precum „că este *haină*”³⁴. Același cronicar a transmis că Mustafa, pașa de Silistra, i-a numit „*haini*”³⁵ pe boierii lui Ștefăniță vodă Lupu (1659-1661), fiindcă nu au luat măsuri contra lui Constantin vodă Șerban, care a reușit să cuprindă scaunul domnesc cu oști căzăcești³⁶. Prin urmare, sub învinuirea de *hainie* puteau să cadă domnul, țara – înțelegându-se voievodul și boierimea –, dar și boierii înșiși. Trebuie reținut faptul că aceștia din urmă nu-și puteau călca credința față de turci, fără „cap”, adică fără cârmuitorul însuși, chiar dacă Poarta a căutat să-i separe, pentru a-i pedepsi în mod direct. Însă unii domni i-au osândit asemenea hiclenilor pe boierii potrivnici Porții, fiind, de fapt, un abuz săvârșit de cârmuitori împotriva acestora. Mărturiile epocii arată că între cei doi

³⁰ L. Șăineanu, *op. cit.*, p. 472.

³¹ *DIR*, A. Moldova, XVII/5, București, 1957, p. 333, nr. 442. Aceeași expresie a fost folosită și într-un document, care amintește de faptele lui Meleștan postelnic și ale hatmanului cazac, Lobodă, ridicați împotriva lui Aron vodă (1592-1595). Numai că actul respectiv datează tot din a doua domnie a lui Ștefan Tomșa II (*Ibidem*, p. 185, nr. 255, 14 februarie 1623).

³² Al.-M. Popescu, *Câteva considerații privind învinuirea de „hiclenie” în Moldova medievală*, în *CercIst*, S. N., XXIV-XXVI/2005-2007, 2010, p. 233-246.

³³ Miron Costin, *op. cit.*, p. 38.

³⁴ „Îndată au trimis știre la împărăție pre Vasilie-vodă și pre toată țara cu pâra că este haină” (*Ibidem*, p. 121).

³⁵ *Ibidem*, p. 209.

³⁶ *Ibidem*.

termeni, *hiclean* și *hain*, nu exista vreo confuzie: *hiclean* era boierul care își călca jurământul de credință față de domnul aflat în fruntea țării, iar *hain* era oricare se împotriva turcilor. Numai că în cancelaria domnească nu era cunoscut termenul de *hainie* în prima jumătate a veacului al XVII-lea, dar se știa deosebirea dintre trădarea voievodului și trădarea Porții de către boierime, după cum s-a văzut în cazul lui Isac Balica. Astfel, în documentele din vremea lui Alexandru vodă Iliaș (1620-1621), Costea Bucioc vornic și alții ca el nu au fost învinuiți de *hainie*. Atunci când acestuia i-a fost confiscată averea s-a menționat că a pierdut-o „pentru viclenie”, dar s-a simțit nevoia a se adăuga și „pentru că el cu Gașpar voievod s-au ridicat împotriva turcilor și au tăiat mulți turci în Iași și apoi l-au prins și a fost ucis în țeapă la Schender pașa”³⁷.

Grigore Ureche a așezat termenii de „viclenie”, „viclenit”, „viclean” sau „vicleșug”³⁸, în diferite ipostaze. Astfel, lupta de la Verbia, din 18 noiembrie 1561³⁹, în urma căreia Alexandru vodă Lăpușneanu (1552-1561) a pierdut tronul în favoarea lui Despot vodă (1561-1563), ar fi fost „războiul cu *viclenie*”⁴⁰. Boierii lui Despot vodă, „avându *viclenie* ascunsă la inima sa asupra domnului său”⁴¹, și-au călcat jurământul de credință. Totodată, oștenii săi au deschis porțile cetății, după ce Tomșa hatmanul le-a jurat „să fie ei slobozi [...] și să hălăduiască ei și de nume de *viclenie* să să curățască”⁴². Deci pe Despot vodă „l-au *viclenitu* toți boiarii și l-au părăsit toți slujtorii și țara s-au ridicat asupra lui”⁴³. Revenit în fruntea Moldovei,

³⁷ DIR, A. Moldova, XVII/5, p. 58, nr. 71 sau *Documente privitoare la istoria orașului Iași*, vol. I, *Acte interne (1408-1660)*, întocmit de I. Caproșu și P. Zahariuc, Iași, 1999, p. 194-195, nr. 145. Arsenie Nebojatco a pierdut averea sa „pentru hitlenie”, deși ar fi trebuit să fie învinuit de *hainie* (DRH, A. Moldova, XIX (1626-1628), întocmit de H. Chircă, București, 1969, p. 174, nr. 143, 1627 ianuarie 16).

³⁸ Vezi nota 7.

³⁹ C. Rezachevici, *Cronologia critică a domnilor din Țara Românească și Moldova. a. 1324-1881. Vol. I (Secolele XIV-XVI)*, București, 2001, p. 651.

⁴⁰ Grigore Ureche, *op. cit.*, p. 162. Sublinierea unor cuvinte din citate a fost făcută de mine.

⁴¹ *Ibidem*, p. 171.

⁴² *Ibidem*.

⁴³ *Ibidem*, p. 175.

Alexandru vodă Lăpușneanu (1564-1568), „poftindu pre *viclenii* săi, pre Tomșa și pre soțiile lui” i-a dat morții, apoi și-a curățat curtea de vrăjmași, fiindcă „prepuses el că pentru *vicleșugul* lor au fost scos din domnie”⁴⁴. Prin urmare, toți acești termeni semnifică trădarea domnului aflat în scaun de către boieri, slujitori sau chiar țara întreagă⁴⁵. Numai că între boieri și vodă exista amintitul jurământ de credință, adică o legătură personală a fiecăruia dintre ei cu cârmuitorul însuși, care nu se aseamăna cu simpla închinare a celorlalți supuși. Spre exemplu, în anul 1631, marii dregători ai țării, aflând că le vine iar domn Alexandru Iliaș, s-au dus la Poartă să se plângă de nevrednicia sa⁴⁶. Neizbutind însă să-și facă dreptate s-au văzut nevoiți „a priimi pre Alexandru-vodă și au mârșu la Patrierșie și au făcut giurământuri boierii lui Alexandru-vodă, și el boierilor iarăși”⁴⁷. E drept că legământul a avut loc într-o împrejurare de excepție, dar se poate crede că, în mare parte, așa se întâmpla la fiecare început de domnie.

În cronică lui Miron Costin se regăsesc aceleași noțiuni, precum „necredință”, „vicleșug”/„hicleșug”, „viclean”/„hiclean”, „rocoșit”, dar și „hainie”, „hăinească”, „hain”⁴⁸. Astfel, Alexandru vodă Iliaș (1631-1633), cu tot jurământul de la Patriarhie, își bănuia boierii de „necredință”⁴⁹. În vremea lui Vasile vodă Lupu (1634-1653) au fost uciși trei boieri „den prepus de la domnie pentru *vicleșug*”⁵⁰, iar, mai târziu, oastea ardeleană pătrunsă în Moldova s-a temut „den vreun *hicleșug* de țară”⁵¹. Sub același cârmuitor, Ștefan, pârcălabul de Soroca, a fost pârât la domnie „de *viclean*”⁵², iar

⁴⁴ *Ibidem*, p. 178.

⁴⁵ Prin „țară” se înțelege boierimea mică și mijlocie (N. Grigoraș, *Contribuții la cunoașterea politicii domniei în Moldova față de proprietatea funciară condiționată (sec. XIV-XVII)*, în *SCȘI*, XIII, 1962, 1, p. 58; vezi și I. C. Miculescu Prăjescu, *Noi date privind înscăunarea Movileștilor. A) Maria Movilă, mama voievozilor Ieremia și Simion*, în *ArhGen*, IV (IX), 1997, 1-2, p. 160).

⁴⁶ Miron Costin, *op. cit.*, p. 76.

⁴⁷ *Ibidem*.

⁴⁸ Vezi nota 7.

⁴⁹ Miron Costin, *op. cit.*, p. 76-77.

⁵⁰ *Ibidem*, p. 103. Sublinierea unor cuvinte din citate a fost făcută de mine.

⁵¹ *Ibidem*, p. 139.

⁵² *Ibidem*, p. 134.

Gheorghe Ștefan logofăt a fost arătat ca „adevărat *hiclean*”⁵³. Însă, pentru că a pretins tronul, acesta din urmă a intrat în categoria pretendenților, nu în cea a hiclenilor, chiar dacă s-a ridicat din mijlocul lor. Totodată, ajungând cârmuitor al Moldovei „din orânduiala lui Dumnedzău”⁵⁴, numele lui Gheorghe vodă Ștefan (1653-1658) a fost curățat în epocă de învinuirea de hiclenie. În această cronică, deși a fost scrisă peste veacuri, se regăsește și rădăcina termenului unguresc *hitlen* la cuvântul „*hitlenșugu*”⁵⁵, având tot sensul de necredință, nu cel de șiretlic sau lucru făcut fără credință. Miron Costin a folosit și termenii de „hainie”, „hăinească”, „hain”, după cum am mai precizat, dar numai în raport cu Poarta Otomană ca putere suzerană. Mai marii turcilor i-au găsit cu o asemenea vină atât pe domni⁵⁶ și pe boieri⁵⁷, cât și țara întreagă⁵⁸. Dregătorii au fost numiți *haini* în două ipostaze, când i-au atacat pe tătari, supușii turcilor și când l-au lăsat pe Constantin vodă Șerban, „*hainul* împărăției”⁵⁹, să se ridice în scaunul Moldovei. Prin urmare, orice acțiune potrivnică turcilor sau apropiaților lor era considerat fapt de necredință⁶⁰ sau act de *hainie*. Probabil că turcii se așteptau ca o mare parte dintre boieri și restul locuitorilor țării să rămână credincioși lor, chiar și în condițiile adoptării de către voievod a unei politici antiotomane. În acest izvor se remarcă sinonimia dintre termenii necredință, *hiclenie* și *hainie*. Totuși, se constată o deosebire clară între învinuirea de *hiclenie* și cea de *hainie*, în funcție de raportul existent, căci în primul caz este vorba de relațiile dintre domn și boierime, iar în al doilea caz de raporturile dintre domn/boierime/ țară și Poarta Otomană. Se poate spune că *hainia* era, de fapt, varianta externă⁶¹ și turcească a *hicleniei*, cunoscându-se fenomenul în cele mai mici amănunte.

⁵³ *Ibidem*, p. 129.

⁵⁴ *Ibidem*, p. 135.

⁵⁵ *Ibidem*, p. 189.

⁵⁶ *Ibidem*, p. 121, 185, 193-194, 199.

⁵⁷ *Ibidem*, p. 121, 209.

⁵⁸ *Ibidem*, p. 121.

⁵⁹ *Ibidem*, p. 199.

⁶⁰ *Ibidem*, p. 38.

⁶¹ *Istoria dreptului românesc*, vol. I, p. 438.

Ion Neculce a păstrat aceeași semnificație a termenilor „hainlâc”, „hainit”, „hăinească”, „hain”. Spre exemplu, Mihai vodă Racoviță (1707-1709), trecând de partea rușilor, a fost luat de turci din țară cu „nume de *hainlâc*”⁶², fiindcă au aflat că a umblat „să să *hainească*”⁶³. Învinuit de necredință a fost și Dimitrie vodă Cantemir (1710-1711), care s-a ridicat asupra „împărăției”⁶⁴, iar despre unii dregători ai săi s-a spus că „s-au *hainit* cu domn cu tot”⁶⁵. Nicolae vodă Mavrocordat (1709-1710) „au găsit mai bine de giumătate boiarii *haini* la moscali și, prindzindu-i, i-au închis”⁶⁶. Cronicarul a menționat, mai înainte, că „s-au *hainit* Petriceico-vodă, de s-au închinat la leși”⁶⁷. Tot în acea vreme, în domnia lui Dumitrașcu vodă Cantacuzino (1674-1675), vizirul a poruncit să ierneze tătarii în Moldova „ca să slăbască raeoa să nu să poată *haini* lesne”⁶⁸. Deci, spre sfârșitul veacului XVII și în cel următor, necredincioși turcilor erau, ca și până atunci, domnul, boierii sau țara întreagă, când încercau, fie cu ajutorul polonilor, fie cu ajutorul rușilor, să înlăture dominația apăsătoare a acestora. Totuși, pare că s-a înregistrat și o excepție în privința folosirii termenului *hain*. Ion Neculce a scris că în timpul domniei lui Grigore al II-lea Ghica (1726-1733) „s-au *hainit* un boiar, anume Dumitrașco Racoviță hatman, fratele lui Mihai vodă. Fiind mazil la țară, au început a scrie cărți la frate-său, la Mihai-vodă”⁶⁹. Se poate crede că a fost folosit greșit cuvântul „hainit” în loc de „hiclenit”, însă hatmanul a fugit la tătarii din Bugeac, care erau răsculați împotriva Porții, căutând să-și ridice alt domn cu ajutorul lor⁷⁰. În atare situație, Dumitrașcu Racoviță a fost, de fapt, hain „împărăției”⁷¹ și hiclean domnului său. În

⁶² Ion Neculce, *op. cit.*, p. 491. Sublinierea unor cuvinte din citate a fost făcută de mine.

⁶³ *Ibidem*, p. 487.

⁶⁴ *Ibidem*, p. 542.

⁶⁵ *Ibidem*, p. 684.

⁶⁶ *Ibidem*, p. 518; vezi și *Ibidem*, p. 383, 664, 853-854.

⁶⁷ *Ibidem*, p. 234.

⁶⁸ *Ibidem*, p. 237; vezi și *Ibidem*, p. 621.

⁶⁹ *Ibidem*, p. 698.

⁷⁰ *Ibidem*, p. 698-701.

⁷¹ Dumitrașcu Racoviță și ceilalți boieri care au fugit la tătarii răsculați sunt numiți „haini ai împărăției” (*Cronica Ghiculeștilor. Istoria Moldovei între anii 1695-1754*, text

aceeași cronică se regăsesc și noțiunile de „hicleni”/„vicleni” sau „viclenesc”, dar destul de rar în comparație cu celelalte izvoare amintite. Spre exemplu, Dediul serdar și seimenii, „numai de *vicleni* ce era”⁷², au deschis poarta curții de la Domnești și l-au dat pe mâna vrăjmașilor săi pe Gheorghe vodă Duca (1678-1683), cârmuitorul țării. Același vodă, mai înainte, s-a confruntat cu un adevărat complot boieresc, când au fost scrise „cărți *hicleni*”⁷³ la orheieni și la lăpușneni să se ridice împotriva lui. Însuși Ion Neculce a rămas alături de domnul său, Dimitrie Cantemir, la vreme de mare primejdie, fiindcă „n-am vrut să mă fac al doile Iudă sau să-l *viclenesc*, să fug de la dânsul”⁷⁴. Așadar, hiclenia, deși mult mai rar pomenită, avea loc doar între boieri și domnul aflat în scaunul țării, chiar și în veacul următor.

Termenul „rocoșire”, cu variantele sale „rocoșălnic”, „rocoșit”, se regăsește în documente târzii⁷⁵, dar a fost amintit și de Miron Costin cu înțelesul de răsculat, potrivit contextului: „Vădzându împăratul nemțascu sculat Ardealul și *rocoșit* iară împotriva sa”⁷⁶. Acesta provine din verbul polonez *rokoszyć się* și are semnificația de a se răscula, a se răzvrătit, a se revolta⁷⁷. A fost întrebuințat, îndeosebi, când s-a amintit de pătrunderea nemților în țară sub Mihai vodă Racoviță (1715-1726), în anii 1716-1717, căci unii boieri au trecut atunci de partea lor. După acele evenimente, Nicolae Șoldan a fost considerat „un *rocoșălnic* și ridicător de răscoale și

grecesc însoțit de traducerea românească cu prefață, introducere, glosar și indice. Ediție îngrijită de N. Camariano și A. Camariano-Cioran, București, 1965, p. 285).

⁷² Ion Neculce, *op. cit.*, p. 281.

⁷³ *Ibidem*, p. 260. Existau și urice hiclene, după cum se arată într-un document de cancelarie: „popa Bilăi [...] cându au fost el ucinic la Niculae egumenul den mănăstirea Bistriței, l-au învățatu Niculae egumenul și cu nești călugări de-acolea, de au ras un uric, cu nești merșteșuguri diiavolești, de l-au ras peste tot și l-au scris hiclean, de la Pătru Vodă cel Bătrân; ș-au pus într-însul hotarul mănăstirii Beserecanilor”. Acest lucru s-a aflat când călugărul „s-au fost spăriiat de moarte, dentr-o dzăcari ce au cădzut” și, de teama pedepsei divine, a mărturisit despre uricul hiclean (*DRH*, A. Moldova, XXIII (1635-1636), întocmit de L. Șimanschi *et alii*, București, 1996, p. 283, nr. 238, 1635 septembrie 15).

⁷⁴ Ion Neculce, *op. cit.*, p. 539.

⁷⁵ *Documente privitoare la istoria orașului Iași*, vol. IV, *Acte interne (1726-1740)*, volum întocmit de I. Caproșu, Iași, 2001, p. 485, nr. 556 (1718 martie 23).

⁷⁶ Miron Costin, *op. cit.*, p. 22.

⁷⁷ *Dicționar explicativ al limbii române*, ediția a II-a, București, 1998, p. 705.

jacăș”⁷⁸, pentru că s-a închinat nemților și a prădat țara împreună cu ei. Însă tot acesta, cu alți „*vicleni* boieri” și „*rocoșelnici* mazili”⁷⁹, a robit pe turci, ridicându-se împotriva Porții și devenind, de fapt, un *hain* al sultanului. Noțiunile vechi par să nu mai corespundă vremurilor și faptelor săvârșite de boieri, dar nu au fost dați uitării nici aceștia.

În actele lui Grigore al II-lea Ghica (1735-1739) s-a arătat atitudinea locuitorilor țării în timpul războiului austro-ruso-turc din 1736-1739, când oastea rusă se afla în Moldova: „Și măcar că de la noi destulă poroncă și înștiințare au avut, atâta parte boiariască, cât și toți lăcuiitorii capitene, să nu să lunece la vrun *hain* loc [...] iară unii din mazili, precum și dintr-altă prostime, [...] cum au văzut pe moscali îndată *s-au și hainit* [subl. mele], și fără nici o pricină îndată s-au închinat la moscali; dintre carei unii, fiind și doi ficii au lui Enăchițe vistiernic [...] nu numai c-au rădicat sabiia, asupra stăpânilor noștri, și cu podghiaz împreună cu alții au vinit asupra noastră, să ne gonească”⁸⁰. Se constată că boierii în cauză au fost învinuiți de necredință față de puterea suzerană, dar și de acțiuni potrivnice față de domn. Într-un alt document s-a precizat mai clar că „Lupul, ficiorul lui Enache, *hainindu-să* [subl. mea] de cătră puternica împărăție și de cătră noi”⁸¹, s-a dus cu rușii. Cu toate că s-a folosit același termen, totuși necredința față de turci a fost separată de cea față de domn. În a doua jumătate a veacului al XVII-lea, Vasile Gealalău, care a trecut de partea lui Constantin vodă Șerban și contra lui Ștefăniță vodă Lupu (1659-1661), a fost considerat „*viclean* împăratului și țărâi”⁸². Tot el a fost numit „*viclean* domniei lui Ștefan Vasile vodă și țărâi”⁸³.

⁷⁸ N. Iorga, *Lupta lui Mihai Racoviță cu boierii rebeli – după un act nou*, în *RI*, VII, 1921, 1-3, p. 63.

⁷⁹ *Documente privitoare la istoria orașului Iași*, vol. III, *Acte interne* (1691-1725), volum întocmit de I. Caproșu, Iași, 2000, p. 485-486, nr. 556 (1718 martie 23).

⁸⁰ *Documente moldovenesti din secolul al XVIII-lea (1711-1750). Cărți domnești și zapise*, în colecția *Moldova în epoca feudalismului*, vol. VIII, volum întocmit de L. Svetlicinai, D. Dragnev și E. Bociarov, Chișinău, 1998, p. 148-149, nr. 113 (1739 decembrie 14).

⁸¹ *Ibidem*, p. 163-165, nr. 128 (1741 martie 18).

⁸² *Documente privitoare la istoria orașului Iași*, vol. II, *Acte interne* (1661-1690), volum întocmit de I. Caproșu, Iași, 2000, p. 22-23, nr. 24 (1662 mai 1).

⁸³ *Ibidem*, p. 77-78, nr. 80 (1665 aprilie 20).

De asemenea, în pravila lui Vasile Lupu se regăsește expresia „boiarin *hiclean* unui domn și *hain* țărâi”⁸⁴, observându-se aceeași diferență. Prin urmare, credința putea fi călcată atât față de domn și țară, cât și față de Poartă, dar termenii folosiți pentru o asemenea vină au fost, aproape întotdeauna, aleși cu mare grijă. În general, *hiclenia* față de țară era amintită, îndeosebi, când boierii chemau oști străine pentru a-l înlătura pe domn. Atunci când unii locuitori de seamă în frunte cu vodă al lor se alăturau creștinilor în lupta contra turcilor erau învinuiți tot de necredință. În acele împrejurări a apărut, probabil, conceptul de *hainie*.

Așadar, mai toate mărturiile vremii au păstrat noțiunile de *hiclenie* și *hainie* cu semnificația lor inițială de necredință a boierilor față de domnul aflat în fruntea țării și respectiv, călcarea credinței față de Poarta Otomană, pe întreaga perioadă medievală. De asemenea, nu a existat vreo confuzie între termenii amintiți, cunoscându-se în profunzime semnificația lor și fiind întrebuințați cu grijă. Aceasta arată că legământul dintre cârmuitor și boieri s-a menținut până la sfârșitul epocii, chiar dacă a fost suprapus de cel față de sultan.

*TREASON – TERMINOLOGICAL EXPLANATIONS**

(Abstract)

Based on the evidence available in chronicles and documents of Middle-Ages' Moldavia, we have analyzed, compared and explained the significance of the terms treason and high treason. The initial meaning of the boyars' disloyalty towards the reigning prince and, respectively of infidelity towards the Ottoman Porte throughout the entire medieval period was preserved. Likewise, there was no confusion between treason and high treason, their significance was profoundly known and used carefully. This shows that the vow between the ruler and the boyars was kept until the end of the age, even if it overlapped with that towards the sultan.

⁸⁴ *Carte românească de învățătură*, p. 175.

* Rezumat tradus de Simona Postolache.

MOVILEȘTII. CONSIDERAȚII FINALE¹

Ștefan S. GOROVEI²

Interesul pentru neamul Movileștilor s-a manifestat târziu în istoriografia noastră; el nu a fost stârnit de existența celor șapte principii care au domnit în Moldova și în Țara Românească între anii 1595 și 1634, ci de personalitatea lui Petru Movilă (1596-1646), arhiepiscop al Kievului, „descoperit”, după mijlocul veacului al XIX-lea, de Ghenadie Enăceanu. Cercetarea istoriei și a genealogiei acestui neam a fost, astfel, multă vreme un fel de anexă ori de prefață la biografia celebrului ierarh, canonizat acum aproape două decenii, întâi în Ucraina și abia după aceea și la noi. În acest chip, reflectorul cercetărilor s-a îndreptat, în mod inevitabil, spre ascendența paternă, punctul central și fierbinte al investigațiilor constituindu-l, cum se știe, legătura Movileștilor cu vechea familie domnească a Moldovei, așa-numiții Mușatini. Trebuie spus, de altminteri, că încă de la început s-a afirmat că Maria Movilă, mama domnilor Ieremia și Simion, a trebuit să fie fiica lui Petru vodă Rareș; însă demonstrarea acestui fapt a fost dificilă, cu suficiente contestări și reluări, până la epuizarea „probatoriului” care să permită un verdict acceptabil³. De-a

¹ Comunicare susținută în ședința din 11 septembrie 2012 a Filialei Iași a Comisiei Naționale de Heraldică, Genealogie și Sigilografie a Academiei Române.

² Facultatea de Istorie, Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași.

³ V., între altele, Ghenadie Enăceanu, *Petru Movilă*, în *BOR*, VII, 1883 și VIII, 1884 (studii reunite apoi în volumul *Din istoria bisericească a românilor. „Meșterul Manole” și „Petru Movilă”*, București, 1887); I. C. Miclescu-Prăjescu, *New Data Regarding the Installation of Movilă Princes*, în *SEER*, XLIX, 1971, p. 159-178; versiunea românească – *Noi date privind înscăunarea Movileștilor* – în *ArhGen*, IV (IX), 1997, 1-2, p. 159-178 (reluat și în *Movileștii. Istorie și spiritualitate românească*. I. „Casa noastră Movilească”, carte tipărită cu binecuvântarea Înalț Prea Sfințitului Pimen, Arhiepiscop al

lungul a peste cinci sferturi de veac de cercetări și dezbateri, atenția s-a concentrat, astfel, asupra ramurii care a dat familia domnească, descendentă din marele logofăt Ion Movilă și soția sa, „marea cneaghină Maria”⁴. Mulți dintre cei care ne-am antrenat în aceste dezbateri am deplâns și imposibilitatea de a afla amănunte despre Movileștii mai vechi, mai cu seamă despre cei din generația imediat anterioară marelui logofăt: *Dragotă Movilă* și soția lui, *Salomia*, despre care singura mențiune se află în pomelnicul Mănăstirii Sucevița, într-un paragraf închinat „moșilor și strămoșilor” lui Gheorghe Movilă⁵. În toată lunga (și, pe alocuri, animata) dezbatere, colateralii lui Ieremia vodă și ai lui Simion vodă au stat și au rămas într-un adevărat con de umbră, referirile la ei fiind cu totul întâmplătoare⁶. Aproape tot ce se știa la nivelul anilor 1970-1971 se află consemnat în *Dicționarul marilor dregători* al lui Nicolae Stoicescu⁷. Iată aceste informații:

Sucevei și Rădăuților, Sfânta Mănăstire Sucevița, 2006, p. 41-60; Șt. S. Gorovei, *Pe marginea unei filiații incerte: Maria Movilă – fiica lui Petru Rareș*, în *CercIst*, S. N., XI, 1980, p. 325-330 (reluat în *Movileștii. Istorie și spiritualitate românească*, I, cit., p. 61-68); D. Nastase, *Maria, mama lui Ieremia Movilă, fiică a „despotului” Petru Rareș*, în *ArhGen*, III (VIII), 1996, p. 303-305 (reluat în *De potestate. Semne și expresii ale puterii*, Iași, 2006, p. 127-130); Șt. S. Gorovei, *Descendența domnească a Movileștilor. Observații și argumente noi*, în O. Cristea, P. Zahariuc, Gh. Lazăr (eds.), *Aut viam inveniam, aut faciam. In honorem Ștefan Andreescu*, Iași, 2012, p. 225-254.

⁴ Formula se află într-un pomelnic al Mănăstirii Sucevița: D. Dan, *Mănăstirea Sucevița*, București, 1923, p. 173; O. Mitric, *Catalogul manuscriselor slavo-române din biblioteca Mănăstirii Sucevița*, Suceava, 1999, p. 88, nr. 24 II. Am semnalat și comentat această formulă în studiul *Caracterizarea Puterii în Moldova la cumpăna veacurilor XVI-XVII*, publicat în Al.-F. Platon, B.-P. Maleon, L. Pilat (coord.), *Ideologii și reprezentări ale Puterii în Europa*, Iași, 2009, p. 181-182.

⁵ V. Brădulescu, *Pomelnicul cel mare al Mănăstirii Sucevița*, în *MMS*, XLIV, 1968, 3-4, p. 194.

⁶ Cf. M. M. Székely, *Sfetnicii lui Petru Rareș. Studiu prosopografic*, Iași, 2002, p. 217-219; Eadem, *Ctitorii Voronețului*, în *AP*, V, 2009, 1, p. 145-146.

⁷ N. Stoicescu, *Dicționar al marilor dregători din Țara Românească și Moldova. Sec. XIV-XVII*, București, 1971, p. 318 și 452. Este ciudată omiterea numelui soției lui Văscan și al fiului său Turcea, deși ambele erau atunci cunoscute de multă vreme.

Văscan Movilă – fratele marelui logofăt Ion Movilă și fiu al aceluiași misterios și încă nedocumentat Dragotă Movilă – a fost mare postelnic între 1553 și 1555 și apoi pârcălab de Hotin între 1568 și 1560. Sub semnul incertitudinii, eruditul istoric propunea identificarea lui și cu marele paharnic Movilă din anii 1569 și 1570. Numele soției este necunoscut. Fiul său, **Dumitru**, atestat ca mare vătag în 1586, a fost tatăl unei fete numite **Maria Căzaca**, soția lui Mihai Trifan, ridicat mare postelnic de Ieremia vodă. Această Maria Căzaca a fost îngropată la Mănăstirea Ițcani; neavând urmași, și-a lăsat averea rudei sale, Miron vodă Barnovschi. Și atât.

În paralel, s-a născut o nebuloasă, care stăruie încă în cercetările genealogice referitoare la familiile moldovenești. Anume, existența unei familii Movilă în Moldova sudică, în secolele XVIII-XIX, descendentă dintr-un Adam Moviliță, a condus la formularea întrebării dacă avem de-a face sau nu cu urmași ai celor din veacurile XV-XVII. Un răspuns *categoric pozitiv* neputându-se da, cercetătorii au oscilat între *negarea categorică* și *afirmarea prudentă* a posibilității. Singura sursă veche – însă numai din secolul al XIX-lea și, în plus, nesigură și deseori foarte interesată – este *Arhondologia* paharnicului Costandin Sion⁸.

*

Vreme de aproape patru decenii, am scrutat istoria Movileștilor, cu gândul inițial de a scrie despre ei o carte ca aceea închinată Mușatinilor (1976). Însă, cu cât am scormonit mai mult, cu atâta ținta mi s-a părut mai depărtată; cu cât am limpezit mai multe puncte neclare, ori m-am apropiat de lămurirea lor („cazul” Buzul⁹, înrudirea cu familia Hâra¹⁰, descendența din Petru vodă Rareș¹¹, apartenența lui Miron Barnovschi la acest neam¹²), cu

⁸ C. Sion, *Arhondologia Moldovei. Amintiri și note contimporane. Boierii moldoveni*, text ales și stabilit, glosar și indice de R. Rotaru, prefață de M. Anghelescu, postfață, note și comentarii de Șt. S. Gorovei, București, 1973, p. 159-162. V. p. 160: „de la Adam Movilă, ziditorul Mănăstirii Adam, ce li s-au părut feciorilor săi, că și-au părăsit porecla aceea atât de slăvită și cunoscută în Evropa și s-au poreclit toți după numele tatălui lor, Adam”

⁹ Șt. S. Gorovei, *Miscellanea*, în *AIIAI*, XIX, 1982, p. 664-670 (5. *Buzul pârcălab și Gheorghe pârcălab de Hotin*).

¹⁰ *Ibidem*, p. 670-672 (6. *Gavrilaș Hâra logofăt și Gavrilăș Mateiaș logofăt*).

¹¹ Idem, *Pe marginea unei filiații incerte: Maria Movilă – fiica lui Petru Rareș*, comunicare din 1977, publicată în 1980 (cf. *supra*, nota 1). La capătul acestei direcții de

atâta cele rămase mi s-au părut mai nerezolvabile. Închei acum acest lung ciclu de cercetări movilene, aducând la „judecată” o serie de observații legate de cele două chestiuni menționate anterior: colaterali și Moveleștii cei noi.

În ceea ce privește primul punct, atenția mi-a fost atrasă, acum în urmă, de unele mențiuni vechi de documente, despre care cred că pot călăuzi cercetarea. Un zapis vechi „pe sârbie” arăta că la 16 februarie 1585 un *Dumitru Movilă* a dăruit mamei sale *Nastasia* un sfert din satul Nelipăuți¹³; abia doi ani mai târziu, la 19 februarie 1587, un „ispisoc vechi pe sârbie” de la Petru voievod a întărit această danie¹⁴.

După încă 12 ani, la 15 aprilie 1599, acest sfert de Nelipăuți din ținutul Hotinului era întărit de Ieremia vodă Movilă fraților *Ionașco*, *Turcea* și *Antemia*, „copiii *Nastasiei*, cneaghina lui *Moghilă pârcălab*”. Se menționa, cu acest prilej, „ispisocul pe care l-a avut mama lor *Nastasia* de la [...] Petru voievod, [de] danie de la *Dumitru Movilă fost mare vâtag*, pentru că îi era cumpărătură, împreună cu tatăl lor, *Movilă pârcălab*, de la Dinga diac, pentru 3000 de zloți tătarești”¹⁵.

Aparțin aceștia neamului lui Cozma Moghilă ceașnicul?!

Ca să ne apropiem de o certitudine, trebuie să mai facem un ocol.

În biserica Mănăstirii Voroneț, în pridvor, mormântul unui membru al familiei Movilă a fost acoperit cu o lepede funerară din a cărei inscripție se vede că a fost făcută de cneaghina *Anastasia*, soția lui *Văscan Movilă pârcălabul de Hotin*; lespeda acoperea mormântul unui fiu (numele e

cercetare au stat, în 2007, cele trei comunicări reunite ulterior în studiul *Descendența domnească a Moveleștilor. Observații și argumente noi* (cit. *supra*, nota 1).

¹² Idem, „*Din Purice – Movilă*” și „*Barnovschi-Moghilă*”. Două explicații (nu numai) genealogice, în *ArhGen*, III (VIII), 3-4, 1996, p. 327-332. V. și Idem, *Neamul lui Miron vodă Barnovschi*, în *ArhGen*, V (X), 1998, 1-2, p. 141-154.

¹³ C. I. Andreescu, C. A. Stoide, *Documente și regeste*, I. *Documente moldovenești din sec. XVI*, Iași, 1934, p. 22, nr. 71; lipsește din *DIR*.

¹⁴ *Ibidem*, p. 23, nr. 75 (registul nu dă nume, nici de persoane, nici de locuri, ci doar menționea că ispisocul era „întăritori aceluși zapis”, însă atât pentru zapis, cât și pentru ispisoc se citează același loc din arhive; v. și p. 45); nici acest document nu a fost cuprins în *DIR*.

¹⁵ *DIR*, XVI/4, București, 1952, p. 257, nr. 317.

ilizibil), mort la 11 mai 1582¹⁶. N. Iorga a crezut că poate să identifice acest fiu în persoana lui Dumitru¹⁷, care însă era în viață la acea vreme, cum se va vedea de îndată. Pe de altă parte, dimensiunile pietrei (74 x 37/42 cm) arată că s-ar putea să avem de-a face cu mormântul unui adolescent (cum spusese Kozak: „ein kleiner Grabstein”). Este, deci, vorba, de un fiu al cărui nume s-a pierdut; îngroparea lui la Voroneț poate să reflecte – cum s-a sugerat recent¹⁸ – o înrudire a Movileștilor cu ctitorii acelei vechi mănăstiri, care a premers ctitoria de la 1488 a lui Ștefan cel Mare.

La argumentele aduse în acest sens, mai adaug unul, care înfățișează relațiile speciale ale ramurii lui Vâscan cu Voronețul.

Cândva, înainte de 1582, Dumitru Movilă fusese pribeag în Țara Românească; acolo, având nevoie de bani, a vândut monahului Avramie de la Voroneț satul Verbia pe Jijia, pentru suma de 20.000 de aspri. Întors în Moldova, Avramie a dăruit Mănăstirii Voroneț acest sat, iar călugării și-au făcut uric domnesc (sub Petru Șchiopul, deci lucrurile s-au putut petrece în răstimpul de după 1574), punând însă ca preț al cumpărării suma de 35.000 de aspri. Vânzarea și dania pot avea o legătură și cu înmormântarea fratelui lui Dumitru Movilă, în acest caz pribegia în Muntenia plasându-se chiar în vara anului 1582. Dar aceste detalii ies din raza noastră de interes.

Vânzarea satului Verbia de Dumitru Movilă a fost contestată de verii acestuia, fiii lui Ion Movilă, care au arătat că satul Verbia le era „moștenire neîmpărțită tuturor”. Cu alte cuvinte, urmașii fraților Ion și Vâscan Movilă nu ieșiseră din indiviziune, iar Dumitru, prin abuz, vânduse și părțile indivize ale tuturor verilor săi. Ca atare, domnul a permis răscumpărarea satului. Gheorghe Movilă, episcopul de Rădăuți, a pus singur banii (35.000 de aspri,

¹⁶ E. A. Kozak, *Die Inschriften aus der Bukovina. Epigraphische Beiträge zur Quellenkunde der Landes- und Kirchengeschichte*, I. Teil, *Steininschriften*, Viena, 1903, p. 211, nr. VII (textul slav și traducerea germană). Vezi și A. Eșanu, V. Eșanu, *Mănăstirea Voroneț. Istorie. Cultură. Spiritualitate*, Chișinău, 2010, p. 89 (doar traducerea în limba română, după I. Zugrav, și fără precizarea dacă lespedea funerară mai există).

¹⁷ N. Iorga, *Studii și documente cu privire la istoria românilor*, VI, București, 1904, p. 649 („Se poate ști foarte bine cine e fiul, cu numele sfârâmat, al lui Vâscan, care s-a înmormântat la Voroneț în 1582. E Dumitru, marele vătav...”).

¹⁸ M. M. Székely, *op. cit.*, 2009, p. 145-146.

adică mai mulți decât constituiseră prețul real al vânzării!), a răscumpărat Verbia și a dăruit-o Suceviței¹⁹.

Această întâmplare din viața Movileștilor nu a fost, poate, un simplu accident: relațiile dintre urmașii lui Ion Movilă și cei ai lui Văscan Movilă par să fi fost, cu adevărat, destul de încordate. Iată încă o întâmplare care poate să fie o mărturie în același sens.

Un document din 20 februarie 1582 povestește că Dumitru, rămas dator vistieriei, a fost în primejdie să-și piardă libertatea; a împrumutat, deci, 31.000 de aspri de la grecul Leftiriu, zălogindu-și jumătatea de jos din Hudești, jumătate din Stăniilești și Ciornorudenții la Soroca. „Iar neamurile lui nu au vrut atunci să-i dea bani ca să se răscumpere și să-și ia satele mai sus scrise”. A avut, totuși, norocul să găsească un cumpărător mai înțelegător și mai generos, în persoana lui Iurescu, marele vornic al Țării de Sus, care i-a oferit 40.000 de aspri; cu acești bani, și-a plătit datoria și și-a răscumpărat satele, care au trecut astfel în stăpânirea celui din urmă.

Documentul în care se află această relatare dramatică îl numește pe datornicul-vânzător „Dumitru **Moviliță**, fiul lui Văscan **Moviliță** pârălab, nepot lui Iațco Hudici”. Apartenența lui la familia care a dat o ramură domnească fiind astfel în afara oricărei îndoieli, trebuie să constatăm că *forma diminutivată a numelui este folosită în această familie chiar înainte de perioada „domnească”*.

La 26 februarie 1586 – marcând, poate, o ameliorare a relațiilor familiale – *Dumitru Movilă mare vatag al ținutului Sucevei*, cu soția sa Lupa și cu copiii (nenumiți) fac o danie Mănăstirii Sucevița²⁰.

Cu aceasta, cercul s-a închis. Avem toate dovezile că acela care, la 1599, era menționat ca *Dumitru Movilă fost mare vatag* în legătură cu satul

¹⁹ Faptele sunt relatate în trei documente diferite. Primul (*DIR*, XVI/3, București, 1951, p. 193, nr. 247) este un ispisoc domnesc, scris pe hârtie, datat de editori în 1582-1583. Al doilea, uric domnesc pe pergament, datat 14 septembrie 1582, s-a aflat în arhiva Mănăstirii Sucevița (D. Dan, *op. cit.*, p. 223-224, rezumat) și azi nu se mai știe unde se află. Al treilea, datat 25 august 1583, este o mărturie a mitropolitului Teofan și a episcopului Agaton de Roman (*DIR*, XVI/3, p. 228-229, nr. 279) în aceeași problemă. Ultimul act a fost, probabil, necesar pentru a se justifica vânzarea unuia dintre bunurile mănăstirii, fapt oprit de canoane.

²⁰ *DIR*, XVI/3, cit., p. 303-306, nr. 371. V. și mai departe, în text.

Nelipăuți (Hotin) este una și aceeași persoană cu *Movilă mare vătag al ținutului Suceava* de la 1586, fiu al pârcălabului Văscan Movilă și al Nastasiei, precum și cu „Dumitru **Moviliță**, fiul lui Văscan **Moviliță** pârcălab, nepot lui Iațco Hudici” de la 1582. De aici mai rezultă cu toată claritatea că, alături de acest Dumitru, căruia i s-a zis și *Moviliță*, Văscan (numit și el, postum, tot *Moviliță*) a mai avut doi băieți care i-au supraviețuit: **Ionașco** și **Turcea** și o fată Antemia.

Înainte de a merge mai departe, trebuie să mai zăbovesc puțin asupra afacerii satului Verbia. Acolo fiind îndreptățiți la succesiune atât urmașii lui Ion Movilă, cât și cei ai lui Văscan Movilă, înseamnă că satul le era moștenire de la înaintașii comuni, misteriosul Dragotă ori soția acestuia, sau încă și de mai sus. Este o concluzie care consolidează ipoteza unor legături ale Movileștilor cu Voronețul cel vechi. Și chiar încă mai mult: în 1487, o parte din satul Verbia era întărită de Ștefan cel Mare lui Ivanco Bârlici și surorii sale Anușca²¹. Or, aceasta leagă pe Movilești de neamul Bârlici (din care poate provenea Salomia, soția lui Dragotă Movilă), iar pe de altă parte sprijină ipoteza d-nei Maria Magdalena Székely cu privire la neamul ctitorilor de la Voroneț. Începe, astfel, să se întrevadă faptul că acțiunea ctitoricească a Movileștilor *din ambele ramuri* la Voroneț a putut să fie îndreptățită prin descendența lor din ctitorii cei vechi, Bârlă și urmașii săi, boierii numiți Bârlici.

Pe de altă parte, cazul Verbiei trebuie alăturat aceluia întrezărit din actul de la 1586. Atunci, Dumitru Movilă cu soția și copiii au dăruit Suceviței satul Davida din ținutul Orheiului, cu două mori la gura Bâcului, moștenit de la un bunic (fără să se precizeze care și al cui: în act, locul a rămas necompletat!); în același timp, însă, au vândut lui Gheorghe Movilă jumătate din Stăniilești cu iaz, la ținutul Hotinului, pentru 300 de galbeni, ca să răscumpere jumătate din Hudești, zălogită pentru o datorie. Se precizează că cealaltă jumătate de Stăniilești era a lui Gheorghe Movilă și a fraților săi. Fiind vorba de aceleași sate care formaseră anterior obiectul tranzacției cu marele vornic Iurescu, s-ar părea că aceasta însăși a fost repusă în discuție.

²¹ DRH, III (1487-1504), volum întocmit de C. Cihodaru, I. Caproșu și N. Ciocan, București, 1980, p. 8-10, nr. 6.

Ca și în cazul Verbiei, faptul că în Stăniliești (la Hotin) aveau drept de stăpânire ambele ramuri, înseamnă că și acest sat a aparținut – de moștenire sau de cumpărătură – lui Dragotă Movilă și/sau soției acestuia, Salomia. Eventuala studiere a evoluției acestor sate (în măsura existenței documentelor), ar fi o cale de urmat în încercarea de a se desluși etapa anterioară a istoriei Movileștilor. De asemenea, cercetarea curgerii proprietății la Davida (Orhei) ar putea contribui la clarificarea unor încrengături genealogice mai vechi. Oricum, se poate vedea că înaintașii fraților Ion și Văscan Movilă dispuneau de un domeniu destul de însemnat (în limitele cunoștințelor noastre de acum). Ion și-a mărit în chip considerabil averile, spre deosebire de Văscan, care se pare că nu a mai reușit să adauge nimic la ceea ce a moștenit, astfel încât fiii săi – Dumitru, Ionașco și Turcea – au cunoscut declinul. De altminteri, dintre aceștia trei, Dumitru este singurul despre care documentele se pare că ne mai oferă știri; ceilalți doi fie au murit fără urmași, sau, prin condiția lor economică modestă, au ieșit din orizontul istoriei. Atestați, cum am arătat, la 1599 cu mama lor, ei au supraviețuit fratelui lor, care a murit între februarie 1586 și februarie 1592.

La 24 februarie 1592, „cneaghina lui Dumitru **Moviliță**” (nenumită, dar știm, din documentul de la 1586, că se numea *Lupa*) avea judecată cu Anghelina Șeptelici și Ghengheștii (Ionașco, Grigorie și Gheorghe) pentru stăpânirea la Săveni pe Bașeu²². Această pricină cu neamul Ghenghea trebuie alăturată informației de la 1552, când chelarul Cozma Ghenghea – bunicul

²² *DIR*, XVI/4, cit., nr. 56, p. 47. Anghelina era fiica lui Andreica Șeptelici, iar frații Ionașco, Gligorie și Gheorghe Ghenghea erau fiii hatmanului Grigore Ghenghe și nepoții lui Cozma Ghenghea, fratele lui Andreica Șeptelici. La 5 mai 1548, Cozma Ghenghea – pe atunci, pârcălab de Cetatea Nouă – și nepoatele sale Anghelina, Nastasca și Todosca (ficele fratelui său Andreica Șeptelici) primeau de la Iliaș vodă Rareș confirmare pentru satul Săveni, dăruit lor de Petru vodă Rareș în urma confiscării pentru hicleenie de la Sava husarul (*DIR*, XVI/1, București, 1953, p. 582-583, nr. 521); Ghenghea primea jumătatea de sus, iar fetele lui Șeptelici jumătatea de jos (v. și I. Tanoviceanu, *Istoria moșiei Săvenii, scoasă din scrisorile ei cele vechi*, în *Arhiva*, III, 1892, 6-7, p. 336-345). La judecata din 1592, și jupâneasa lui Moviliță și-a întemeiat pretențiile pe un uric de danie tot de la Ilie voievod! Înseamnă, oare, că se înrudea cu neamul Ghenghea-Șeptelici sau că era o urmașă a lui Sava husarul?! Observ că aceste două documente, din 1548 și 1592, se află la Biblioteca Academiei în același pachet: CCCCLXVIII/1 și CCCCLXVIII/3, ceea ce arată că provin din aceeași arhivă.

celor trei frați de la 1592 – primea întărire de la Ștefan vodă Rareș pentru jumătate din satul Nelipăuți la Hotin, tocmai acela cu care a început depănarea prezentei expunerii. Acea jumătate de Nelipăuți fusese a postelnicului Cozma Șarpe²³. Este posibil, deci, să fi existat vechi legături de rudenie între familia Ghenghea-Șeptelici și neamul Movileștilor. Nu poate să treacă neobservată, de asemenea, bizara potrivire a prenumelor unor personaje amestecate în aceste afaceri de transferuri de stăpâniri: *Cozma* Șarpe, *Cozma* Ghenghea și *Cozma* Moghilă! Dacă nu între toți trei, măcar între doi dintre ei a trebuit să existe o înrudire apropiată, pe care mai apoi o va ilustra însuși acel transfer de stăpâniri.

Documentul despre dania către Sucevița, din 1586, arată că, la acea dată, Dumitru Movilă (Moviliță) și soția sa Lupa aveau „copii”. Dintre toți acești copii, menționați global și anonim, nu cunoaștem, documentar, decât pe acea fată cu nume ciudat, *Maria Căzaca*, soția postelnicului Mihai Trifan. Lipsită de urmași, ea și-a lăsat toate ocinile lui Miron Barnovschi, fiindu-i „rudă mai aproape decât altă rudă”. Dumitrașco Ștefan, în mâinile căruia aveau să ajungă aceste sate, a însemnat – în cunoscutul său *Catastif* din 1627²⁴ – că Maria Căzaca Trifăneasa avusese, ca „drepte moșii”, satele Hliniștea pe Nistru și Chehnăuții la Hotin, precum și Ciornorudenții și Târnauca la Soroca. Chenăuții fuseseră vânduți de Dumitru Movilă (alt semn al decăderii economice a acestuia) și apoi răscumpărat de Maria și de soțul ei. Ea însăși a vândut Ciornorudenții lui Vasile Șeptelici (hatmanul), după a cărei moarte (1621), soția lui, Tofana, având nevoie de bani, s-a împrumutat de la Dumitrașco Ștefan, dându-i în schimb acest sat. Celelalte trei au fost dăruite aceluiași boier de Miron Barnovschi. Așa s-a terminat această ramură a Movileștilor și așa i s-au risipit averile.

Dar s-a terminat oare cu adevărat neamul întreg?! Din cele expuse până aici, se vede că descendența lui Văscan Movilă nu este întru totul

²³ *Moldova în epoca feudalismului*, I, alcătuitori P. G. Dmitriev, D. M. Dragnev, E. M. Russev, P. V. Sovetov, sub redacția lui L. V. Cerepnin, Chișinău, 1961, p. 63, nr. 24. Se mai cuprind satul Pribăteș pe Prut, în ținutul Soroca, de la Petru voievod, pe când era chelar și două locuri din pustie, pe amândouă părțile Ciuhurului.

²⁴ *DRH*, XIX (1626-1628), volum întocmit de Haralambie Chircă, București, 1969, p. 247-248, nr. 241. Despre acest document: P. Zahariuc, *Catastiful lui Dumitrașco Ștefan – cronică de familie*, în *ArhGen*, III (VIII), 1996, 3-4, p. 185-192.

clarificată. Urmașii săi se îndepărtează încet de ramura devenită domnească. Fiul Dumitru, încă prins în ctitoria de familie de la Sucevița, este numit și *Moviliță*. Dar cu același nume apare, în prima jumătate a secolului al XVII-lea, un personaj care lasă numeroasa posteritate descrisă de paharnicul Costandin Sion: căpitanul *Adam Moviliță*. Paul Păltănea a consacrat o cercetare anume neamului Adămeștilor²⁵, respingând categoric ideea apartenenței la trunchiul Movilă. Totuși, regretatul nostru coleg nu a reușit să identifice locul de obârșie al lui Adam Moviliță, stabilind doar că el nu a făcut parte din „obștea răzeșească” a Măcișenilor²⁶, sat care i-a fost de cumpărătură²⁷. „În replică” la afirmațiile despre o posibilă apartenență la trunchiul movilesc, el a făcut observația că Adam Moviliță „nu a stăpânit, prin moștenire, nici o moșie de-a Movileștilor domnitori”²⁸. Afirmația este surprinzătoare, dacă avem în vedere, pe de o parte, că ramurile unui neam despărțite mai din vechime ajungeau să nu mai aibă nici o proprietate comună, iar pe de altă parte că „Movileștii domnitori” și-au dăruit moșiile ctitoriei lor de la Sucevița, ori au fost înstrăinate de urmașii prin femei. Absența lui Adam Moviliță din marele lot al „nepoților” lui Isac Balica, „sămînțenia Movileștilor”²⁹, nu este nici ea un argument convingător. Dacă Adam Moviliță era cel puțin un urmaș al lui Dumitru Moviliță, fiul lui Văscan Movilă, apoi este evident că *el ieșea din cercul celor cu vocație*

²⁵ P. Păltănea, *Note despre Adămeștii din ținutul Covurlui (Galați)*, în *ArbGen*, V (X), 1998, 3-4, p. 83-101.

²⁶ *Ibidem*, p. 84.

²⁷ *Ibidem*, p. 85. Căpitanul Adam Moviliță a cumpărat satul Măcișeni la 1651 cu 158 de galbeni ungurești – Constantin I. Andreescu, *Documentele satului Măcișeni din ținutul Covurluiului*, în *Arhiva Românească*, X, 1945-1946, p. 232-234, nr. IV (mărturia marilor boieri din 20 februarie) și 234-235, nr. V (întărirea domnească din aceeași dată). Adam Moviliță a murit înainte de 7 decembrie 1651, când Istratie vodă Dabija întărește Măcișenii fiilor săi (*Ibidem*, p. 235-236, nr. VI). Pe baza documentelor Măcișenilor, scriitorul Constantin Gane (1885-1962) și-a construit romanul *Rădăcini*, la care a lucrat până și în lagărul de la Caracal în 1945 și pe care l-a tipărit în 1947.

²⁸ P. Păltănea, *op. cit.*, p. 84.

²⁹ Cf. Șt. S. Gorovei, „*Nepoții Balicăr*”, „*sămînțenia Movileștilor*”, în *ArbGen*, I (VI), 1994, 3-4, p. 123-132; P. Păltănea, *Hatmanul Isac Balica și moșiile sale*, în *ArbGen*, VII (XII), 2000, p. 239-271.

succesorală, autorul comun fiind, în acest caz, Dragotă Movilă, personaj (cum am spus) total necunoscut documentelor noastre interne.

Este, însă, un argument foarte puternic cu privire la categoria socială căreia îi aparținea Adam Moviliță: căsătoria sa. „Modestul” căpitan luase de soție, „la puțină vreme după 1628”, pe „Tofana, fiica lui Dabija mare paharnic, fiul lui Nădăbaico [mare] vornic, și a Schivei, fata marelui vornic Cârstea Ghenovici”³⁰. Adaug și pe soția lui Cârstea Ghenovici (ctitor al Mănăstirii Florești): Anghelina era fiica marelui vornic Matei Crăciun și sora lui Gligorcea Crăciun(ovici), mare vornic și el, ctitor la Mănăstirea Voroneț, unde a și fost înmormântat în 1599³¹.

Nu se poate să nu se nască întrebarea: din ce fel de neam ieșise căpitanul acesta care și-a putut găsi ca nevastă o fată a unui mare paharnic, nepoată a patru mari vornici ai Moldovei?!

Existența unor ramuri diferite, cu destine deosebite, în cadrul aceleiași neam nu este un lucru ieșit din comun. Am arătat, în comunicări prezentate de-a lungul anilor, că această situație ne întâmpină la familia lui Miron Barnovschi³² și la cea a marelui vornic Ion Moțoc. Cu acesta din urmă, se poate spune că mai există o similitudine, care merită evidențiată pentru că în ea se reflectă, cred, și ceva din mentalitatea oamenilor din vremea aceea: acolo avem pe Moțoc și pe fratele său *Moțocel*³³; aici, pe *Movilă* și pe fratele său *Moviliță*. Dar în „dosarul” acestei categorii de nume utilizate și în formă diminutivată se mai pot adăuga și alte exemple, culese atât dintre familiile boierești mari și importante, cât și dintre cele mai mărunte. Iată câteva³⁴:

Marele logofăt Luca Stroici a avut doi băieți, Ionașco și Vasile, cel tăiat la 1612 din porunca lui Ștefan vodă Tomșa, după lupta de la Cornul lui Sas; amândoi băieții poartă uneori, în documente, numele de familie diminutiv:

³⁰ P. Păltănea, *op. cit.*, p. 86.

³¹ N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 301 și 309; pentru Gligorcea Crăciunovici, v. și M. M. Székely, *op. cit.*, 2009, p. 143-145.

³² Șt. S. Gorovei, *op. cit.*, 1998, (*supra*, nota 10), p. 152-153.

³³ Cf. Idem, *Donatori, răzvrățiți și pribegi. Incursiuni prosopografice*, în R. G. Păun, O. Cristea (eds.), *Istoria: utopie, amintire și proiect de viitor. Studii de istorie oferite profesorului Andrei Pippidi la împlinirea a 65 de ani*, Iași, 2013, p. 12-17.

³⁴ Unele dintre exemplele citate în continuare mi-au fost semnalate de doamna Maria Magdalena Székely. Îi mulțumesc și aici.

Ionașco *Stroicel* la 1628³⁵ și Vasile *Stroicel* la 1631³⁶. Unul dintre nepoții marelui vornic Condrea Bucium (m. 1592), Lupașco – mort în lupta de la Finta (1653) – e numit, pe când era tânăr, Lupașco *Buciumaș* (1636)³⁷. Este, apoi, Constantin Buhuș (pârcălab de Neamț în 1666-1667 și mare sluger în 1667-1668), „căruia i se zice adesea – poate pentru statura-i mică – și Buhușel”³⁸.

Un popa Burlă, descendent din Rotompani, trăitor la 1610, avea un frate cunoscut ca Mihai *Burlîșor*³⁹. La 1632, este o Mărica *Tărâcioară*⁴⁰, al cărei nume este o formă derivată evident de la Tărâță (care există încă și azi). La 1639 apare o anume Tofana, fata lui *Traistă*, cu nepoții ei, feciorii lui Ursul *Trăistută*⁴¹. Între înaintașii familiilor Vasilco (Wassilko) și Cheșcu (Keșco), este un Grigorie Căzacul; la 1667, unul dintre fiii acestuia e numit Vasile *Căzăcel*⁴².

În fața acestor exemple, mi se pare evident că explicația dată de Ștefan Meteș pentru forma *Buhușel*, pusă în legătură cu statura personajului, nu se poate susține, întrucât nu poate acoperi un fenomen destul de generalizat în onomastica noastră medievală. Avem de-a face, mai degrabă, cu efectul raportării la părinte sau la un frate mai mare sau mai important.

³⁵ DRH, XIX, cit., p. 567, nr. 416.

³⁶ DRH, XX (1629-1631), volum întocmit de I. Caproșu și C. Burac, București, 2011, p. 624, nr. 569.

³⁷ Cf. Șt. S. Gorovei, *op. cit.*, 1998, p. 144. Această constatare indică posibilitatea cercetării familiei Bucium dintr-o altă perspectivă, incluzându-i și pe cei câțiva Buciumași prezenți în documente de la începutul secolului al XVII-lea – cf. DIR, A. Moldova, Veacurile XIV-XVII (1384-1625). *Indicele numelor de persoane*, întocmit de Al. I. Gonța, ediție îngrijită și cuvânt înainte de I. Caproșu, București, 1995, p. 85 (un paharnic la 1604, un vataf de pitari între 1599 și 1618 și un vornic la 1602, toți fără nume de botez).

³⁸ Șt. Meteș, *Contribuții nouă privitoare la familia boierească Buhuș din Moldova*, în AARMSI, s. III, t. VII, mem. 8, București, 1927, p. 31. Era, se pare, fiul lui Dumitru Buhuș (*Ibidem*; N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 360) și al unei Todosia.

³⁹ DIR, XVII/2, București, 1953, p. 300, nr. 398.

⁴⁰ DRH, XXI (1632-1633), volum întocmit de C. Cihodaru, I. Caproșu și L. Șimanschi, București, 1971, p. 131, nr. 103.

⁴¹ DRH, XXV (1639-1640), volum întocmit de N. Ciocan *et alii*, București, 2003, p. 24, nr. 22.

⁴² T. Balan, *Documente bucovinene*, III (1573-1720), Cernăuți, 1937, p. 31, nr. 23.

Bucium / *Buciumaș*; Buhuș / *Buhușel*; Burlă / *Burlișor*; Căzacul / *Căzăcel*; Moțoc / *Moțocel*; Stroici / *Stroicel*; Tărăță / *Tărăcioară*; Traistă / *Trăistuşă*: iată „seria” în care se înscrie și Movilă / *Moviliță*. În toate cazurile, purtătorul numelui diminutivat nu este în afara familiei cu numele „normal”⁴³. **De ce ar fi în cazul Movilă / *Moviliță*?**

Dar mai este ceva.

În ultimii ani ai veacului al XVI-lea și primii ani ai celui următor, documentele menționează câteva personaje ale căror nume se apropie în chip straniu de acelea evocate până aici. La 15 mai 1592, Necoară *Moviliță* vinde partea sa de moștenire de la strămoșul său Ion Gherman, anume câte un sfert din satele Matatici și Pocigani⁴⁴ – desigur, satele cunoscute și sub numele de Mastatici și Picigani (Pițigani), ambele pe Bârlad, în Țara de Jos. Sunt menționați frațele său *Moghilă* și sora sa Malina.

Necoară *Moviliță* era fiul Maricăi, nepotul Tudorei și strănepotul lui Ion Gherman. Despre aceste personaje mai vorbește un document, chiar de la Ieremia vodă Movilă, din 15 mai 1606, pe care-l cunosc doar dintr-o citare a lui Sever Zotta: este menționată acolo „împărțala ce au avut giupăneasa Mălina, fata Tudorii, nepotă lui Gherman postelnic și nepoții lui *Movila* părcălabul și Necoară spătar” în satele Pogonești, Șărpoteni (numit și Ghermănești), Măstăci și Pețăgani, toate pe Bârlad⁴⁵.

⁴³ Din aceeași categorie face parte și numele *Pântecel*, prin raportare la boierii *Pântece*.

⁴⁴ *DIR*, XVI/4, p. 57, nr. 71

⁴⁵ S. Zotta, *Știri noi despre Movilești*, în *ArhGen*, II, 1913, p. 238. În cele două sate, tot câte un sfert avusese Anisia, fiica lui Isai, „nepoată de fiu a lui Gherman postelnic”; ea își vânduse pământurile lui Dumitrașco Chiriach și soției sale Zamfira, care la 10 ianuarie 1623 le-au revândut lui Ghenei părcălab și soției sale Irina (T. Codrescu, *Uricariul*, II, ed. II, Iași, 1889, p. 263). Un deceniu mai târziu, Irina, văduva lui Ghenei, vinde aceste pământuri lui Scârlat și Tudorachi (*DRH*, XXI, p. 429-430, nr. 336); filiația Anisiei apare și acum, dar Gherman e arătat ca postelnic, nu postelnicel. Gherman a fost postelnic între 1478 și 1480 și a murit, probabil, la 1484, ca părcălab de Cetatea Albă (N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 272). Din coroborarea acestor informații documentare privind satele Mastatici și Picigani, ar rezulta că a avut un fiu, Ion Gherman, trăitor în vremea lui Petru vodă Rareș. Toți acești vechi stăpâni nu sunt menționați în mica schiță istorică a satului Picigani (Pecigani, Pițigani) – N. Bălănescu, *Un sat: Chițcanii (comuna Puntîșeni, jud. Tecuci)*, în

Iată, așadar, un întreg grup de boieri, între care unul este *Movilă* pârălăbul, altul *Moghilă*, iar un al treilea Necoară *Moviliță* spătar, urmași ai lui Gherman postelnicul, în Țara de Jos, acolo unde curând avea să apară Adam Moviliță. Erau acești Movilă rude cu ceilalți? Foarte probabil că *da*. Un regist inedit al unui act din vremea lui Ieremia vodă Movilă arată că urmașii lui Gherman comisul (diacul Sava Ghermănescul și ai săi) stăpâneau satul Ghermănești (se va vedea imediat la ce ținut), jumătate prin moștenire, iar jumătate prin cumpărare de la frații Ion Moghilă logofăt, Văscan pârălăb, Tudosca și Anușca, pe vremea lui Ilie voievod⁴⁶ (deci în intervalul 1546-1551). În scurt timp, Sava Ghermănescul și neamul său au vândut satul Ghermănești lui Dumitrache Chiriță Paleologul; în actul de întărire a vânzării, dat de Simion vodă Movilă la 24 februarie 1607, se arată că acest sat Ghermănești era la ținutul Orheiului⁴⁷, deci în zona în care *Movileștii noștri* mai stăpâneau moșii.

Contextul acesta de stăpâniri și nume identice sugerează – după cum a observat Sever Zotta în 1913 – o descendență a *Movileștilor* din neamul lui Gherman⁴⁸. În același timp, însă, se vede consolidată ipoteza existenței unei ramuri care s-a desprins din vechiul trunchi spre începutul veacului al XVI-lea, probabil la nivelul tatălui fraților Ioan și Văscan Movilă. Asemenea cazuri, de ramuri desprinse mai din vechime și păstrând același „patronim”, se mai întâlnesc în genealogia moldovenească, putând conduce la concluzia că ar fi familii diferite și omonime; pot menționa aici și familiile Caraiman și Mălai, dar poate cazul cel mai interesant este acela al Bălșeștilor, pe care Dimitrie Cantemir i-a înscris în *Descrierea Moldovei* cu mențiunea că ar fi

RI, XXII, 1936, 4-6, p. 128-133 (acolo este și satul Docolina, unde a fost întâmpinat Petru Rareș la 1527).

⁴⁶ Biblioteca Academiei Române, *Documente istorice*, CXL/211 (traducere din secolul al XVIII-lea) și CXLIII/6, fila 1 recto (rezumat, nr. 1, într-un opis din 1809 martie 22). Se dă doar data de zi și lună, **19 iulie**; este deci de așezat în intervalele 1596-1599, 1601-1605.

⁴⁷ S. Zotta, *op. cit.*, p. 237.

⁴⁸ *Ibidem*, p. 238.

„două neamuri”⁴⁹, când, în realitate, nu erau decât două ramuri ale aceluiași neam.

Documentele mai atestă și alte personaje purtând același nume, inclusiv în forma diminutivată. Deși aparent informațiile nu sunt suficiente pentru a formula măcar un început de ipoteză cu privire la originea lor comună, se pot face, totuși, anumite conexiuni care par a ne conduce în aceeași direcție. Astfel, avem un *Moviliță pârcălab* care în 1615 a pribegit cu alți boieri ai lui Ștefan vodă Tomșa în Țara Românească⁵⁰; în grupul acestor pribegi, alături de Moviliță se află un „Necoară fost spătar”, despre care cred că e Necoară Moviliță spătarul, menționat mai sus. Această părere se întemeiază pe faptul că la 1624 se menționează că Enache postelnicul cumpărase cândva „siliștea Ghermăneștii, în ținutul Fălciu, pe râul Bârlad [...] de la Moviliță fost pârcălab și de la fiul lui, Lazor, și de la Toader, nepotul lui, fiul lui Nicoară, pentru o sută și douăzeci de ughi galbeni”⁵¹. Or, mi se pare că nu e lipsit de temei să presupun că *Moviliță fost pârcălab* și *Nicoară* din acest document, stăpâni de pământ la Ghermănești pe Bârlad, sunt tocmai cei care, cum am văzut, apar în posteritatea lui Gherman postelnicul și a lui Ion Gherman în legătură cu Mastaticii și Picigani tot de pe Bârlad. Documentul din 1606, furnizat de Sever Zotta, îi dă chiar așa, „Movila pârcălabul și Necoară spătar”, stăpânind la Mastatici și Picigani, dar și la Șărpotenii care se numeau și Ghermănești! Dacă identificarea personajelor este corectă, atunci devine semnificativ faptul că pârcălabul însuși e numit și Movilă, și Moghilă, și Moviliță.

⁴⁹ „*Balszestii, duplices*” – Dimitrie Cantemir, *Descrierea Moldovei*, traducere după originalul latin de Gh. Guțu, introducere de Maria Holban, comentariu istoric de N. Stoicescu, studiu cartografic de Vintilă Mihăilescu, indice de Ioana Constantinescu, cu o notă asupra ediției de D. M. Pippidi, București, 1973, p. 280.

⁵⁰ *DIR*, XVII/4, București, 1956, p. 7, nr. 11.

⁵¹ *DIR*, XVII/5, București, 1957, p. 277, nr. 365; *DRH*, XVIII (1623-1625), volum întocmit de I. Caproșu și V. Constantinov, București, 2006, p. 247, nr. 182. Cumpărătorul este Enache Caragea: P. Zahariuc, *Un sigiliu, o stemă, un ctitor și o ctitorie (Mănăstirea Sfântul Sava din Iași)*, în *Putna, ctitorii ei și lumea lor*, București, 2011, p. 145-172 (v. p. 158).

Nu știu dacă acest personaj este identic și cu *Movilă fost pârcălab* menționat la 1602, cu soția lui Salomia⁵², și la 1605⁵³. El pare a fi fost amestecat în satul Vărzărești de la Neamț, iar Salomia pare a fi fost fiica unui Mitrofan de acolo⁵⁴. În aceleași locuri, apare și un *Movilă vătăb*⁵⁵, care, din acte puțin mai târzii, se vede că fusese *mare vătăf de Fălcui*⁵⁶. Cu alte cuvinte, tocmai acolo unde, pe Bârlad, se aflau satele stăpânite de Movilă-Moviliță, urmașii lui Gherman.

În aceeași zonă a Moldovei de Jos este amintit, la 1638, un *Gheorghe Moghiliță*, fiul lui *Moghilă*, care vânduse cândva marelui logofăt Ghenghea partea sa din satul Oancea pe Prut, în ținutul Covurluiului⁵⁷. Satul Măcișeni, cumpărat de Adam Moviliță, se afla în același ținut. Și nu este numai zona geografică, dar și apropierea cu familia Ghenghea: marele logofăt este unul dintre cei trei frați cu care la 1592 avusese judecată Lupa Movilă (Moviliță) pentru Săvenii de pe Bașeu.

Mi se pare că aceste informații – disparate, e drept – încep să se adune pentru a creiona un context care să explice apariția lui Adam Moviliță de la 1628. Oricum, ele oferă cel puțin niște căi pentru continuarea cercetărilor⁵⁸ în această direcție.

⁵² *DIR*, XVII/1, București, 1952, p. 54, nr. 81 (cumpără la Albeni, ținutul Bacăului).

⁵³ *Ibidem*, p. 192-193, nr. 275.

⁵⁴ M. Costăchescu, *Documente moldovenești din județul Neamț* (II), în *Arhiva Românească*, V, 1940, p. 316-317.

⁵⁵ *Ibidem*, p. 331

⁵⁶ *DIR*, XVII/2, cit., p. 50, nr. 51 (din 1606-1607); p. 204, nr. 270 (din 1609).

⁵⁷ *DRH*, XXIV (1637-1638), volum întocmit de C. Cihodaru și I. Caproșu, București, 1998, p. 313-314, nr. 321 (fusese semnalat anterior în *CDM*, S.1, București, 1975, p. 194, nr. 572).

⁵⁸ În aceste cercetări, nu știu dacă pot fi avuți în vedere Moveleștii de la Drăgești (Roman) – cf. I. Ungureanu, *Neamul Moveleștilor din Drăgeștii ținutului Roman, uzurpat de către Burchesti prin hotarnica din anul 1768*, în *Acta Bacoviensia. Anuarul Arhivelor Naționale Bacău*, VI, 2011, p. 25-44. Ion Movilă comis, zis Ețcău (sau Ion Ețcău, zis Movilă?!), căsătorit cu Zmaranda, fiica lui Ursul Iurașcu, era fiul lui Ștefan Movilă și văr cu Ștefania, Ana și Chelsia, fetele lui Grigore Movilă (*Ibidem*, p. 26). Dacă acest comis era – după cum arată autorul – descendent din acel *Mojil vătăf* din Rușii Zavului (Roman),

*

Istoria Movileștilor începe cu jocul de cuvinte menit să evoce ridicarea lor în rândurile marii boierimi – „din Purice, Movilă” – frumos, dar fără nici o bază reală⁵⁹: „cuvântul” lui Neculce este contrazis ferm de documente. Numele își au, totuși, încărcătura lor istorică: fiecare nume poartă în el un mesaj istoric și folosirea lui este uneori grăitoare prin ea însăși. E posibil ca asemenea mesaje să se afle atât în alternanța Movilă/Moviliță sau Moghilă/Moghiliță, cât și în folosirea așa de frecventă a numelui de familie fără prenume, raportarea la familie putând fi socotită suficientă pentru identificarea personajului.

Prenumele *Adam* poate stârni nedumeriri: nu face parte din patrimoniul onomastic al Movileștilor; în onomastica boierimii moldovene, el nu este foarte frecvent, însă nu lipsește cu desăvârșire⁶⁰. Dar oare *Moise* – numele purtat de unul dintre fiii lui Simion vodă Movilă, frate mai mic al mitropolitului de Kiev – nu se află și el în aceeași situație?! Alături de patrimoniile onomastice ale familiilor, trebuie să admitem că în unele cazuri existau motive speciale care determinau alegerea unui nume de botez. Pentru *Moise*, am propus, cu alt prilej, o posibilă explicație⁶¹. O situație mai puțin obișnuită sau vreo înrudire (necunoscută nouă) prin femei, a putut să conducă și la atribuirea numelui *Adam*.

De la Purice la Movilă, de la Movilă la Moviliță... Tot cu un fel de joc de cuvinte pare a se și încheia istoria Movileștilor. Sau poate nu a fost o încheiere, ci o trecere într-o altă etapă, care nu s-a mai întemeiat pe fabulații⁶².

atunci apartenența la Movileștii de care m-am ocupat aici pare improbabilă și avem mai degrabă o „ajustare” a numelui în secolul al XVIII-lea.

⁵⁹ M. Cazacu, *A existat aprodul Purice?*, în *Magazin Istoric*, IV, 1970, 4, p. 69; Idem, *Pierre Mohyla (Petru Movilă) et la Roumanie: essai historique et bibliographique*, în *Harvard Ukrainian Studies*, VIII, 1984, 1/2, p. 193-195; Șt. S. Gorovei, *op. cit.*, 1996, p. 327-330.

⁶⁰ Cf. DIR, *A. Moldova, Veacurile XIV-XVII (1384-1625). Indicele numelor de persoane*, întocmit de Al. I. Gonța, cit. (*supra*, nota 35), p. 7.

⁶¹ Șt. S. Gorovei, *Rude și înrudiri necunoscute ale lui Petru Rareș*, în *RI*, S. N., VIII, 1997, 7-8, p. 473-474.

⁶² Cf. Idem, *Les princes Movilă (Mohyla). Fables et impertinences*, în *Medieval and Early Modern Studies for Central and Eastern Europe*, III, 2011, p. 105-115.

*THE MOVILEȘTI. FINAL CONSIDERATIONS***(Abstract)*

*The research of Movila family's history and genealogy has so far focused especially on the branch (descending from chancellor Ioan Movila) where seven princes and two metropolitan bishops were born, one of them famous throughout Europe – Petru Movila, archbishop and metropolitan bishop of Kiev. In the first part of the study, the author analyzes the information related to another branch, less visible in Moldavia's history, descending from the brother of chancellor Ioan, governor Văscan Movilă. This personage is attested in documents as one of his sons, bearing the diminutive form of the family name, **Moviliță**. The second part of the study examines the possibility that a personage of the first half of the 17th century, Captain **Adam Moviliță**, could belong to the same family, as a descendant from a separate branch at the beginning of the 16th century. Several persons bearing identical names (Moghilă, Movilă, Moghiliță, Moviliță), and owning estates in the southern part of Moldavia prove the existence of this branch, and their kinship to the princely branch is suggested by a common property. Adam Moviliță appears in the same area, and his name and social status (pointed by kinships through marriage) plead for his membership to this group. We can conclude that the kinship with the reigning branch is not a fantasy.*

* Rezumat tradus de Simona Postolache.

O TIPARITURA DIN ANVERS PRIVITOARE LA EVENIMENTE DIN DOMNIA LUI GASPAR GRAȚIANI (1620)¹

Dan FLOAREȘ²

Imprimată în Anvers (Antwerp), la 12 decembrie 1620, deci la mai puțin de trei luni de la tragicele evenimente din Moldova anului 1620, gazeta nu aduce prea multe noutăți pentru istoricii de azi. Este interesantă însă pentru modul percepției Țărilor Române într-un spațiu relativ îndepărtat precum cel al Țărilor de Jos, însă – *nota bene* – al acelei părți rămase în sfera regatului spaniol³. Implicit, vorbim de o zonă preponderent catolică, iar faptul nu este lipsit de importanță pentru aprecierea publicației prezentate aici.

¹ Gazeta a fost descoperită la British Library, la cota PP 3444 af (160), de către domnul Mihai Răzvan Ungureanu. Fiindu-i student și știind că tema tezei mele de licență era o monografie despre Gaspar Grațiani, domnia sa a avut amabilitatea de a face o copie pe care mi-a remis-o în țară. Încercările mele de a o traduce, bazate doar pe cunoștințe – și acelea aproximative – de limbă germană, au eșuat. S-a mai adăugat și dificultatea transliterării caracterelor gotice ale tipăriturii originale; mai mulți germaniști m-au refuzat din acest motiv. Întâmplarea a făcut ca după mulți ani să aflu de existența în România a unui specialist pasionat de neerlandeza din zorii epocii moderne – domnul Petru Haivei. După primul contact, facilitat de domnul profesor Ion Lihaciu de la Universitatea „Al. I. Cuza” din Iași, a acceptat – cu entuziasm – oferta mea, traducând într-un timp record textul. Tuturor le transmit pe această cale sincerele mele mulțumiri.

² Direcția Județeană pentru Cultură, Iași.

³ După jurământul „abjurării” (1581), prin care regele Spaniei era respins ca suveran de Uniunea de la Utrecht și după eșecul impunerii ducelui de Anjou sau a Elisabetei I în fruntea Provinciilor Unite, a urmat o contraofensivă a lui Filip al II-lea, ce a dus, printre altele, și la recucerirea orașului Anvers (1585), rămas de atunci în sfera habsburgică spaniolă. Tot de atunci datează și decăderea orașului ca și depopularea sa masivă, campaniile lui Mauritius de Orania dintre 1588 și 1602, care au dus la recucerirea multor orașe pentru Provinciile Unite din nord, neatingând și Anversul.

Am ales să încep direct cu traducerea ei și să continui cu câteva minime comentarii. Pentru conformitate, la final, am reprodus și textul original, în neerlandeză, scanat.

Iată textul (căruia i-am respectat paragrafele gazetarului):

**„ÎNTÂMLARE ADEVĂRATĂ
DESPRE CUM PRINȚUL GRAȚIANI**

a pus Țara Valahă și Moldova în slujba regelui Poloniei, și (cum) a învins mii de turci

Și cum Tătarii au atacat în Podolia cu 80 de mii de oameni și (cu) 20 de mii de ieniceri sau Turci, din care Cazacii au nimicit peste 30 de mii de Tătari și Turci.

Tipărit pentru prima oară pe 12 decembrie.

În Antwerpen, de Abraham Verhoeven, la Lombarde Veste,

Întâmplare adevărată despre cum Prințul Grațiani a pus Țara Valahă și Moldova în slujba regelui Poloniei, și (cum) a învins mii de turci.

Tipărit prima oară pe 12 decembrie 1620.

Domnul Prinț Grațiani al Valahiei și Moldovei, duce de Paros, care, prin propriile puteri, a întreținut mulți înțelepți din Ungaria, care predicau în rândul catolicilor care viețuiesc plătind tribut turcilor, atât în Valahia și Moldova, cât și în Ungaria.

Și tot numitul prinț, Domnul Grațiani, a slujit câțiva ani ca Sol al Înaltei Porți, și (a fost) trimis la Maiestatea Sa Imperială, deși acest Grațiani era creștin, născut sub stăpânirea/jurisdicția prea-măritei și nobilei Case de Austria, și (care), de asemenea, a servit Solia sau Misia acesteia, la cererea Înaltei Porți; era un iscusit tălmăci, modest și dăruit de viață; așa a făcut Înalta Poartă și i-a dăruit Țara Valahiei și a Moldovei, și l-a trimis acolo ca prinț; și a ascultat de turci și a scris dare de seamă, mai mult mieros, și nu bărbătos, și a trăit între creștini; așa a început Marea Poartă în ultima vreme să-l bănuiască/înfrunte or să nu se mai încreadă în prințul Grațiani (ceea ce este o purtare obișnuită a Porții: când cineva a slujit bine și a cucerit ceva, atunci acela este chemat la curte și i se face felul, iar un alt pașă este pus în locul lui) și i-a trimis măiastră solie ca să-l cheme la Constantinopol și atunci

numitului prinț să-i facă felul sau să-l ucidă, lucru pe care acest Grațiani degrabă l-a priceput. Și știindu-le bine obiceiul turcilor, a căzut numitul prinț la învoială cu regele Poloniei ca să-i pună Țara în slujbă; și ca să aibă sprijinul poporului în Valahia și Moldova ca să se poată apăra de năvălirea turcească, care învoială a fost făcută între ei în mare taină; și atunci regele Poloniei a trimis câteva mii de cazaci la hotare; aceștia au ajuns la Sanbouch, iar prințul Grațiani a plecat cu patru sute de bărbați pentru a întâmpina Solul/Capugiul care venea din Turcia cu mare alai. Iar întâlnindu-se și văzându-l pe Solul turc/Capugiul, Grațiani numaidecât a descălecat, lucru pe care l-a făcut și Solul turc/Capugiul care cu mare onoare și vâlvă a fost primit în oraș. Iar el (...) nu și-a scos prea iute în vileag misiunea sau solia, totul fiind făcut cu o socoteală, și i-a zis dârz prințului Grațiani: „predă-te Înaltei Porți, stăpânul tău, la a cărei poruncă te arestez și astfel devii prizonierul meu!” La care prințul Grațiani, înțelegând acestea numaidecât (...), îi dădu solului o lovitură strașnică în cap cu bâta, aceasta fiind, cum se spune pe aici, un toiag sau un sceptru, din care poartă turcii la ei, astfel că solul căzu mort.

Cei patru sute de bărbați pe care Grațiani îi avea cu el începură să-i nimicească pe turcii pe care i-au putut prinde, din care nu mulți au scăpat, căci ei nu veniseră să lupte, ci doar având încredere în Solia lor al cărei domn fusese trimis.

Înalta Poartă, înțelegând că încercarea lor a dat greș, a trimis numaidecât 30 de mii de turci împotriva Prințului Grațiani, din care cei mai mulți au fost nimiciți și împrăștiați de către polaci/polonezi, iar întreaga Moldovă și Valahie au trecut sub creștini.

Așa că Polonezii din acele țări s-au înarmat strașnic în vara următoare, Cazacii din Polonia, venind cu mare număr de vase și de bărci, i-au pricinuit mare stricăciune Turciei pe Mare Mayor care mai este numită Pontus Euxinus.

Răsculații din Boemia, cu Uniunea Protestantă și cu înțeleptul Gabriel Bethlen le-au dat de veste Tătarilor și Turcilor că (ei) vor ataca din spate în Polonia, ... Podolia, pentru că vor împiedica ajutorul care i-ar putea veni

Împăratului, din partea Cazacilor. Și atunci Tătarii au atacat în Podolia cu o oștire de 80 de mii, la care s-au adunat și 20 de mii de Ieniceri trimiși de Turci, și astfel au atacat împreună/în același timp Țara. Prințul Țării/locului a adunat, în mare grabă, 8 mii de cazaci și i-a atacat pe Ieniceri. Și a nimicit peste 30 de mii de Turci, la care a pierdut 4 mii din poporul lui. Și s-a retras înspre munți, și pe loc i-a dat de veste Regelui Poloniei care i-a trimis apoi numai decît 25 de mii de cazaci.

Cea mai înaltă căpetenie (generalul superior) a tătarilor a făcut febră mare, din care a murit. Și așa, fiul lui (care) era cu el în oaste pentru a avea domnia ori pentru a primi averea Tatălui lui, s-a dus înapoi cu tătarii acasă (...) pierzând peste 30 de mii de oameni.

Vidit Cornelis De Witte Canonicus Antuerpiensis

Sfârșit”

*

Despre antecedentele lui Gaspar Grațiani – origine, tinerețe, evoluție ca diplomat în slujba Porții, ca și despre domnia sa în Țara Moldovei (1619-1620) –, există câteva izvoare datorate în special intimilor acestui principe⁴, o protoistoriografie (erudiți din secolele XVII-XVIII)⁵ și există,

⁴ I. Iancovici, *Narratio de Gasparo Gratiani, Moldaviae principe*, în Hurmuzaki, Supl. II/3, p. 62-69, respectiv Giovanni Batista Malbi (Montalbani), *Vera relatione et aviso de Moldavia*, în M. Holban, M. M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, P. Cernovodeanu (eds.), *Călători străini în țările române*, IV, București, 1972, p. 434-442 și 541-550.

⁵ Ioannes Innocentius Petricius, *Historia rerum in Polonia gestarum anno 1620*, Cracoviae, 1620, *apud* Gh. Șincai, *Hronica românilor*, III, ed. F. Fugaru, București, 1969, p. 15; E. Wassenberg, *Gestorum Vladislai IV*, Danzig, 1643, p. 60, *apud* M. Stoy, *Das Wirken Gaspar Gracianis (Grațianis) bis zu seiner Ernennung zum Fürsten der Moldau am 4 Februar 1619*, în *Südost-Forschungen*, XLIII, 1984, p. 50, n. 6; St. Kobierzycki, *Historia Vladislai Poloniae et Sueciae*, Danzig, 1655, p. 663, *apud Ibidem*; M. Zeiller, *Beschreibung des konigreiches Polen*, 1657, *apud* A. D. Xenopol, *Istoria românilor din Dacia traiană*, III, Iași, 1890, p. 501, n. 7; J. Heinrich Zedler, *Grosser vollstandigeer Universal-lexicon*, *apud* R. Gassauer, *Gaspar Graziani. Ein Furst der Moldau von Habsburgs Gnaden*, în *Buletinul Bibliotecii Române. Studii și documente românești*, IV, Freiburg i. Br., p. 3 etc. Desigur, tot în cadrul protoistoriografiei intră și Miron Costin, născut la 13 ani de la evenimente, care a compilat izvoare polone dar și amintirile unor participanți direcți (M. Costin, *Letopisețul*

de asemenea, o istoriografie propriu-zisă, relativ contemporană⁶. Nu este o întâmplare însă că biograful cel mai competent nu este un român, cum ne-am fi așteptat, ci un distins învățat austriac, profesorul Manfred Stoy; vienez, el a putut avea un acces mai facil la sursele referitoare la tratativele osmano-austriace, desfășurate cu intermitențe între 1615-1618.

Textul discutat aici face și el referiri la aceste tratative. Este relatată activitatea sa de sol al Porții și este explicată această aparentă contradicție – deși creștin, servea interesele osmane – prin iscusința sa de tălmăci; este cunoscută interdicția turcilor de a învăța limbi străine ce a operat în întreg ev mediu și zorii modernității, de unde și necesitatea lor de a se servi de interpreți creștini. Abilitatea lingvistică a lui Grațiani a fost subliniată încă de Ioan Iancovici, care l-a cunoscut personal⁷.

Urmând textul gazetei, se arată cum, mulțumită de serviciile aduse, „Înalta Poartă...i-a dăruit Țara Valahiei și a Moldovei”. Era cunoscut și detaliul că Grațiani era, subînțeles pentru aceleași merite, și duce de Paros – amănunt corect. Desigur, principele nu a domnit și în Țara Românească, unde era domn Gavril Movilă (1618-1620), dar merită remarcată asocierea pe care o fac mereu redactorii gazetei între cele două țări. Ar fi prea facil să speculăm asupra unității medievale românești și din zorii modernității; merită totuși subliniată percepția acestora în Occidentul acelei vremi.

Țărâi Moldovei de la Aaron vodă încoace, în *Opere*, ed. P. P. Panaitescu, București, 1958, p. 66-75).

⁶ N. C. Bejenaru, *Gaspar Grațiani, domn al Moldovei (1619-1620) și luptele turco-polone din 1620*, în *CercIst*, 1, 1925, p. 79-99; M. Stoy, *op. cit.*, 1984, p. 49-125; Idem, *Gaspar Gratiani, Fürst der Moldau 1619-1620: seine marginale Rolle in der Anfängen der Dreißigjährigen Kriegen*, în *Mitteilungen des Institut für Österreichische Geschichtsforschung*, 112 Band, Heft 1-4, Wien-München, 2004, p. 306-315. Acest studiu conține și contribuțiile subsemnatului în domeniu, de aceea nu le-am mai menționat. Intervenții importante, mai ales privind perioada de tinerețe, la C. Luca, *Țările române și Veneția în secolul al XVII-lea. Din relațiile politico-diplomatice, comerciale și culturale ale Țării Românești și ale Moldovei cu Serenissima*, București, 2007, p. 71 și urm.

⁷ I. Iancovici, *op. cit.*, p. 62.

Acordul cu regele Poloniei și, în general, opțiunea lui Grațiani pentru tabăra creștină sunt, de asemenea, probate documentar⁸. Bănuielile turcilor, amintite și ele în text, privind orientarea principelui, datau se pare încă din vara lui 1619 și se datorau unui incident grav: un pachet de scrisori ale lui Radu Șerban, membru al *Militiei Christiana*⁹, adresate unor magnați poloni din aceeași confrerie, fuseseră interceptate de Gabriel Bethlen, principele Transilvaniei, și trimise de acesta imediat la Poartă. Astfel, ambasadorul imperial la Istanbul, Ludwig von Molart, scria la Viena fratelui său că oricât s-a străduit să-l liniștească pe marele vizir (pe atunci, Damad Okuz

⁸ Scrisoarea lui Grațiani către marele hatman Stanislaw Zolkiewski, la Ilie Corfus, *Documente privitoare la istoria României culese din arhivele polone. Secolul al XVII-lea*, București, 1983, p. 97-98.

⁹ Acest ordin cavaleresc a fost una din cele mai curioase întreprinderi ale timpului, o apariție anacronică chiar și pentru acele timpuri, în care ideea de cruciadă apusese de mult. Și geneza sa a fost una neobișnuită, ideea constituirii aparținând, la începutul anului 1615, unor obscuri italieni, frații Petrignano Sforza, despre care ambasadorul francez de la Roma, Denis Marqemont afirma că sunt „*personnes fort ordinaires, qui n'ont pas de moyens*”. Aceștia au câștigat însă un înalt senior francez, Charles de Gonzaga, duce de Nevers. Ceea ce părea la început o întreprindere naivă – Nevers a rămas oricum în istorie ca un personaj cel puțin excentric, ca să folosim un eufemism – a căpătat amploare în momentul angajării Casei de Austria, care a realizat folosul acestei idei în sprijinul propriilor interese, fiind de remarcat aici implicarea lui Adolf von Althan, personalitate marcantă la curtea Habsburgilor. Acesta s-a întâlnit cu Nevers la Olomütz, în Moravia, decidând statutul ordinului, ultimul continuând drumul spre Cracovia, unde a câștigat pentru cauză numeroși nobili poloni, în frunte cu Samuel Korecki. Acesta i-a relevat probabil importanța Moldovei într-o eventuală acțiune antiotomană. În primăvara lui 1619, la Viena a avut loc ceremonia solemnă de înființare a ordinului, în fruntea listei aderenților fiind Radu Șerban și Nicolae Petrașcu. Grațiani însuși era încă din toamna anului anterior un vizitator asiduă al lui Althan, unde i-a întâlnit atât pe Radu Șerban, cât și pe Oliver Marconnet, om de încredere al lui Nevers. De aici schimbul epistolar între viitorul domn al Moldovei și șeful ordinului. Bibliografia chestiunii cuprinde pe E. Georgescu, *Trois princes roumains et le projet de croisade du duc de Nevers*, în *Revue historique du sud-est européen*, XI, 10-12, 1934, p. 337-341; Th. Holban, *Un plan de cruciată din inițiativă românească*, în *RI*, XXI, 1935, 4-6, p. 105-108; C. Gollner, *Prezența domnilor români în Militia Christiana*, în *RI*, XXIV, 1943, p. 216; Idem, *Beziehungen der rumanischen wojewoden R. Șerban, N. Petrașcu und Gaspar Gratiani zur „Milice Chretiene”*, în *Revue des études sud-est europeenes*, VI, 1968, 1, p. 73. Mai recent, la C. Luca, *op. cit.*, p. 50-51.

Mehmed) acesta „bănuiește lucruri mari, deși mai mult pe tăcute”¹⁰. Apartenența lui Radu Șerban la tabăra antiotomană era oricum notorie, inclusiv pentru turci, așa încât bănuielile acestora îl vizau, cred, tocmai pe Grațiani. În sprijinul acestui fapt vine și faptul că, în august 1620, când acesta a fost mazilit, Cornelius Haga, ambasadorul Olandei (Provinciilor Unite) raporta că „vizirul știa *de mult* <s.n.> și i-a spus și din gură că Grațiani luase ordinul noii cavalerii creștine întemeiate împotriva acestor țări”¹¹. Ceea ce scrie gazetarul flamand - că neîncrederea Porții era „o purtare obișnuită...când cineva a slujit bine și a cucerit ceva, atunci acela este chemat la curte și i se face felul, iar un alt pașă este pus în locul lui” - nu e cu totul lipsit de temei, dar aceasta, vedem, nu i se aplică atât lui Grațiani, cât unui alt protagonist al evenimentelor - Skender pașa¹².

În orice caz, încordarea între Poartă și Polonia era evidentă încă de la începutul anului 1620, eșecul definitiv al negocierilor fiind demonstrat de tratamentul umilitor al solului Otwinowski la Istanbul. Reluarea incursiunilor căzăcești la Marea Neagră, amintită și ea în textul studiat aici, l-a determinat pe sultan să-i autorizeze pe Skender pașa și pe Djanibek Ghirai al II-lea, hanul Crimeii, să pornească împotriva acestora, la acțiune urmând să participe atât Grațiani, cât și domnul Țării Românești, Gavril Movilă¹³. Convinși apoi definitiv de infidelitatea lui Grațiani, turcii îl mazilesc și trimit un capugi pentru a-l aresta. Acesta „cu mare onoare și vâlvă a fost primit în oraș”, dar cum arată și ziarul flamand „nu și-a scos prea iute în vileag misiunea sau solia”. Întâlnirea dintre cei doi s-ar fi încheiat cu uciderea ceașului chiar de mîna lui Grațiani, urmată de asasinarea celorlalți membri ai soliei. Faptele sunt expuse identic la Miron Costin¹⁴ și la Montalbani¹⁵, ultimul - probabil martor ocular - infirmând însă

¹⁰ Hurmuzaki, *Fragmente din istoria românilor*, III, București, 1900, p. 96.

¹¹ N. Iorga, *Studii și documente*, XXIII, p. 118.

¹² Otrăvit se pare la Cetatea Albă, după biruința sa asupra polonilor (Miron Costin, *op. cit.*, p. 75).

¹³ V. n. 6.

¹⁴ M. Costin, *op. cit.*, p. 68.

¹⁵ Și care oferă amănunte picante privind întâlnirea; solul turc ar fi dat, din greșeală, scrisoarea prin care Skender pașa îi poruncea asasinarea lui Grațiani și „nu cea înșelătoare” (Giovanni Batista Malbi/Montalbani, *op. cit.*, p. 542-543). Principele nu era,

uciderea solului. Faptul se verifică și în scrisoarea lui Sigismund al III-lea către Grațiani, unde îi confirmă primirea prizonierilor trimiși de domn, recomandându-i, totodată, o strânsă colaborare cu marele hatman¹⁶. Eșecul încercării osmane de a-l depune pe Grațiani ar fi determinat trimiterea împotriva lui a 30 de mii de oșteni.

Din acest moment textul flamand se îndepărtează complet de realitate, relatând un așa-zis dezastru al forțelor otomane. Acesta s-ar fi consumat în două episoade distincte, separate – subînțeles în text – de un an (după prima victorie „*polonezii din acele țări s-au înarmat strașnic în vara următoare*”). Nu poate fi vorba însă nici de războiul turco-polon din 1621, care ar presupune că data ziarului ar fi greșită, pentru că bătălia de la Hotin s-a încheiat nedecis, fiind urmată de un armistițiu. Este adevărat că hanul tătarilor – pe atunci Djanibek Ghirai – a participat și la luptele de la Țuțora și la cele de la Hotin, dar nu a murit atunci, ci peste aproape două decenii¹⁷. Nu voi insista asupra luptelor turco-polone din toamna lui 1620, acestea fiind arhicunoscute în istoriografie. Un dezastru a fost într-adevăr, dar pentru poloni, care vor pomeni, mult după evenimente, acest episod soldat, în orice caz, și cu moartea lui Grațiani.

Rețin, la final, două aspecte din text pe care le-am depășit pentru a nu afecta expunerea cât de cât cronologică a faptelor, primul fiind implicarea (confesională?) a lui Grațiani în Ungaria (a se citi Transilvania) – „*a întreținut mulți înțelepți din Ungaria, care predicau în rândul catolicilor care viețuiesc plătind tribut turcilor*”. Știm, într-adevăr, despre unele încercări ale sale de a se apropia de orașele săsești, în ideea de a se încorona și ca principe al Transilvaniei, profitând de angajarea lui Gabriel Bethlen în cunoscuta sa

într-adevăr, un om brutal, faptul provocând chiar ironiile vecinului său Bethlen, după care Grațiani „*aliat cu trup și suflet cu Papa și Împăratul...în timpul vieții sale nu a purtat sau întins o sabie!*” (A. Veress, *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești (1527-1690)*, IX, 1614-1636, București, 1937, nr. 181, p. 228, cf. M. Stoy, *op. cit.*, 2004, p. 312).

¹⁶ Ilie Corfus, *op. cit.*, p. 99.

¹⁷ Lista hanilor crimeeni, la J. v. Hammer, *Histoire de l'Empire Ottoman. Depuis son origine jusqu'à nos jours*, XVII, Paris, 1841, p. 97.

campanie soldată cu asediul Vienei¹⁸. Despre asemenea intenții ale lui Grațiani ne vorbesc mai multe surse¹⁹.

A doua chestiune privește înțelegerea dintre Bethlen și hanul crimeean, prezentată în text, spre final. Știm de la Miron Costin că scrisorile respective au fost interceptate chiar de Grațiani și trimise tocmai celui vizat de acea alianță, în speță regelui Poloniei. Muștră firească de acesta, Bethlen va izbucni nervos: „*muri-va Gașpar pentru acele cărți!*”. Cronicarul mai adaugă că acesta „*îndată, de toate îmbletele lui Gașpar vodă au dat știre la împărăție*”²⁰.

În concluzie, ceea ce uimește la textul flamand este tocmai această uimitoare îmbinare între știri extrem de bine documentate, unele chiar secrete și cele fantasmagorice, ce vin imediat după capturarea (uciderea?) capugiului turc și, implicit, declanșarea conflictului cu turcii fără cale de întoarcere. Totul, ca și cum ar fi avut ca izvor un intim al principelui, care însă a dispărut (dezertat?) în momentul în care lucrurile au început să se complice. Aș fi tentat să-l bănuiesc pe Montalbani; profilul sursei i se potrivește: om de casă al lui Grațiani dar și spion bolognez, mercenar al Veneției, aventurier întru totul, tipic pentru veacul al XVII-lea²¹. Mai mult,

¹⁸ Despre expediție și rolul ei în ansamblul Războiului de Treizeci de Ani, recent la M. Stoy, *op. cit.*, 2004, p. 309 și urm.

¹⁹ N. Iorga, *Studii și documente*, IV, p. CXL-CXLI. Aici și comentariul marelui istoric despre felul în care Grațiani le vorbea sașilor „*cu meșteșug de faptul că și el e supus turcilor, ca și Bethlen, că au fost odinioară jurăminte ale domnilor Moldovei cu nobilii și satele ardeleni și că ar voi să le reînoiască și, în sfârșit, că în lipsa principelui – ce se afla în nord – el ar fi dispus să vie ca să ajute o țară vecină, cum i s-a poruncit de turci*”. De notat sunt și afirmațiile nepotului lui Grațiani, Petru Hrinici, aflat la Viena, în ianuarie 1620, după care unchiul său „*a primit asupra-și sarcina de a intra în Ardeal cu tovarășul său, domnul muntean și va fi ales poate de sași*” (*Ibidem*, p. CXL; cf. M. Stoy, *op. cit.*, 2004, p. 310 și urm.).

²⁰ M. Costin, *op. cit.*, p. 67; cf. M. Stoy, *op. cit.*, 2004, p. 312, care îl citează pe Piasecki: „*certe iste <Grațiani> morietur propter has litteras*”, sursă evidentă a cronicarului moldovean.

²¹ Amănuntele biografice la N. Iorga, *Manuscripte din bibliotecile străine relative la istoria românilor*, în *AARMSI*, s. II, t. XXI, 1898-1899, p. 27-53 și la editorii vol. IV din *Călători străini*, p. 434-437; mai recent, la C. Luca, *op. cit.*, p. 99, n. 344.

el vrea să dea impresia că a participat la luptele de la Țuțora, dar amănuntele relatate de el sunt cu totul fanteziste. În plus, prima parte a relatării sale are un titlu identic cu tipăritura flamandă – *Vera relatione*...Toate acestea sunt însă simple ipoteze.

*AN ANTWERP PRINT REGARDING SOME EVENTS FROM
GASPAR GRAȚIANI'S REIGN (1620)*
(Abstract)*

It is about a narration published in an Antwerp gazette on the 12th of December 1620, that is less than three months since the tragic events that took place in the Moldavia of the year 1620. It is not highly important for the nowadays historians, but it is interesting for the perception manner of the Romanian Countries in a relatively distant space such as that of the Low Countries, of that part remaining in the sphere of the Spanish kingdom. The area is preponderantly Catholic which is rather important for the appreciation of the concerned publication. The text was identified at the British Library by Mihai-Răzvan Ungureanu, and the translation from Dutch into Romanian was done by Petru Haivei (Bucharest). The text is accompanied by our own historical comments, meant to establish the documentary value of the narration. What strikes us about the Flemish text is the amazing combination of extremely well documented news, some of them even secret, and the phantasmagoric ones, coming right after the capturing (killing?) of the Turkish Kapucu and, implicitly, the starting of the unstoppable conflict with the Turks. Hypothetically, we can indicate Montalbani as the initial source of information, who was Gratiani's confident as well as a Bolognese spy, a Venetian mercenary, a true adventurous character, typical for the 17th century.

* Rezumat tradus de Simona Postolache.

Waerachtich verghael
^{deyne} **Hoe dat de Prince Gratiaē**
^{deyne} ^{elheren} ouer ghelevert heeft het Land de Walachy/ende Mol-
 dauia/aen den Coninck van Polen/ende veerl
 duysent Turcken heeft verflaghen.

Noch hoe dat de Tarteren in Podolien sijn ghevallen
 met 80. duysent mannen, ende 20. duysent Ianitserē
 oft Turcken, waer van de Cosagghen hebben over
 de 30 duysent Tarteren en Turcken doot gellagen.

Als eerst ghedruckt den 12. December.

Handwerpen/By Abraham Verhoeuen/op de
 Lombardse Beste/inde gulde Sonne.
 Met Gratie ende Privilegie.

Co.

Nieuw-buete? elijpuit?

VVaerachtich Verhael hoe dat den Prince
Gratiaen ouer gheleuert heeft het Lant de
VValachy, ende Moldauia, aen den Coninc
van Polen, ende veel duysent Turckē heeft
verslaghen. *verfolgen = a. urman?*

in print?
Eerst ghedruckt den 12 December, 1620.
(1620)

plone
DEn Heere Prince Gratiaen in der Walachy
ende Moldauw/Hertoch vā Marie/dis door
zijne middelen onderhiel veel Gheestelijke
persoonen in Hongarijen/de welke preechten onder
de Catholijcken/de welke leven onder den Turck
op Tribuut/soo wel in der Walachy/ Moldauia /
als ouer Hongheren/etc.

Ende alsoo den voorszreben Prince Sr. Gratiaen
Heese ghedient eenighe Jaeren vooz Ambassadeur
begit *Co. ij^{co}* van

4 in r. geest
 van den grooten Turck/ende ghesonden aen de ke-
 serlijke Majesteit/het wel desen Graciaen een Chri-
 sten was / ghebozen onder de Jurisdiccie van het
 Noorij-loffelijck ende Edele Hing van Oostrijck/
 ende alsoo hy zijne Ambassade oft Charge wel heeft
 bedient naer de begherte van den grooten Turck/
 ende een man was wel ter ralen/Modeste ende ghe-
 schickt van leven/soo heeft den grooten Turck hem
 ghemaecht ende gheschotick het Lant de Walachyn
 ende Moldauwe/ende daer Prince d'iet ghemaecht/
 ende alsos den Turck verstaen hadde ende Rapport
 wert ghedaen/hy soetelijck ende niet tyranneij en
 leefde met de Christenen/soo heeft den grooten Turc
 int leste hem beginaen te deffieren/oft niet te betrou-
 wen op den Prince Graciaen/wat het een ordinarijs
 maniere is van den Turck/als niemant wel gedient
 heeft/ende het gheconquesteert heeft doet hy de selve
 ontbieden ende om hals brenghen/ende eenen ande-
 ren Bassa in de plaetse stellen/ende heeft hem geson-
 den een Heerlijke Ambassade/om te comen na Con-
 stantinopelen / ende dan den vooreschreven Prince
 Graciaen doen om hals brenghen oft vermoorden/
 d'welck desen Graciaen wel in den neus hadde/ende
 de maniere wel kenden van den Turck/soo heeft de
 vooreschreven Prince Graciaen accoort ghemaecht /
 met den Coninck van Polen hem het Lant over te
 leueren/

5

leveren/ende om fecours van volck te hebben in der
 Walachyn ende Moldavia/om te moghen wederstaen
 den inval der Turcken/welck accoopt ghemaect is
 onder henlieden heel secreteelijck/waer ouer den Co-
 ninck van Polen eenighe dunsent Cosagghen na de
 Frontieren heeft ghesonden/de welcke quamen nae
 Sanbouch/waer ouer den Prince Graciaen is ver-
 trocken/ende heeft met hem ghenomen vier hondert
 mannen/om den Ambassadeur willecom te heeten/
 die van den Turck quam/met een groote Suite/en
 reghen ghetrocken zijnde/heeft ontmoet den Turck-
 schen Ambassadeur/ende Graciaen is terstont vant
 peert ghetreden/d'welck oock dede den Turckschen
 Ambassadeur/de welcke met grooter eeren en Mag-
 nificentie in de Stadt werde in ghehaelt/ende en had-
 de hy zijne Commissie oft Chargie niet so haest
 veropenbaert alles soude moghen comen hebbē tot
 effecte/ende sende strack teghen den Prince Graciaen
 gheeft v ghevanghen van wegghen den grootē Turc-
 ulwen Heere/waer op ick v hier arrestere /ende ghy
 mijn ghevanghen zijt/waer ouer Graciaen dit ver-
 staende ende niet langhe en bende/gaen de Turck-
 schen Ambassadeur eenen gheweldighen slach in't
 Hooft met zijn Wache/dat is alsoomen hier seyd/
 eenen Staff oft Cepter/de welcke de Turcken dra-
 ghen/alsoo dat den Ambassadeur doot ter aerde viel/
 de

6

de 400. mannen die den Graciaen by hem hadde/ begosten de Turcken doot te smijten/ dese crijgen costen/waer van haer niet vele en schappeerden / want zy niet en quamen om te bechten dan alleenlijck betrouwende op haer lieder Commissie daer hare Heere toe ghesonden was.

Den grooten Turck dit verstaende dat zijne Entreprijs ghesaelgeert was/heest ter stont 30. duysendt Turcken ghesonden teghen den Prince Graciaen / de welke meest verflaghen zijn gheworden door de Polacken/ende verstroyt/ende het heele Landt van Moldauijen ende Walachien is onder de Christenen ghekomen.

Soo dat de Polacken in die Contrepen tegen den Turck teghen den toekomenden Somer geweldich armeren/waer ouer de Cosagghen van Polen met hare Schepen ende Bariquen in grooten Rombze gheweldighe schade doen aen den Turck op de Zee Mare Mazon/anders genoemt Pontus Euxinus.

De Rebellen van Bohemen met de Gheconfedereerde Landen/ende den Berghelchem Gabor sulckx verstaen hebbende/hebben onthoden aen de Carteren ende den Turck/ datse souden van achter in Polen vallen/lanck Podolien/om datse souden beletten het secours dat aen den Kenfer soude moghen komen vā de Cosagghen/waer ouer de Carteren in Podolien
zijn

7
 zijn gheballen met 80. dupsent sterck/ waer toe den
 Turck heeft ghedaen 20. dupsent Janitseren / ende
 zijn soo ghelijcker hant int Landt gheballen / den
 Prince vant Lant heesdt in alder haest by een ghe-
 brocht 8. dupsent Cosagghen ende isser op gevallen/
 ende heester ouer de 30. dupsent Turcken doot ghe-
 slagghen/ waer van by 4. dupsent van zijn volck heeft
 verloren/ ende is gheretireert int gheberchte/ by he-
 bet terstont aen den Coninck van Polen ontboden /
 die hem in alder Diligentie 25. dupsent Cosagghen
 heeft ghesonden.

Den Ouersten Generael van de tarteren heeft een
 heete cortse ghekegghen/ waer van by ghestoruen is/
 ende soo zijnen Soon by hem was in't Legher om
 het Gouernement te hebben oft aenveerden de Pos-
 sessie van zijnen Vader/ is wederom met de tarteren
 te rugghe ghetrocken te lande wt/ hebbende ouer de
 30. dupsent mannen verloren.

Vidit C. D. W. A.

F F A S.

REFORMELE LUI CONSTANTIN MAVROCORDAT, ÎNCEPUT AL MODERNIZĂRII ADMINISTRATIVE ÎN MOLDOVA. UN STUDIU DE CAZ: ȚINUTUL BACĂU

Maria BERCEANU¹

Cu toate greutățile semnalate în secolul al XVIII-lea, Moldova nu a rămas în afara zonei în care s-au produs transformări ce anunțau modernizarea efectivă și prăbușirea inerentă a lumii feudale. În acest context se înscriu, ca un moment de referință în istoria zbuciumată a acestei epoci, reformele lui Constantin Mavrocordat². Măsurile luate de acest principe cu o educație aleasă, care a fost inițiat de copil în treburile publice, reprezintă bazele administrației moderne de mai târziu. Prin asemănarea lor în cele două Principate, aceste reforme anunță Regulamentul Organic de mai târziu.

Inițierea acestor reforme a fost determinată de contextul intern și extern în care se aflau Principatele Române în general, Moldova în special, spre jumătatea secolului al XVIII-lea. Informațiile interne, ca și descrierile unor călători străini din „secolul luminilor” evidențiază dezastrele produse de invaziile turco-tătare, polone ori căzăcești, cu grave consecințe pentru locuitorii țării, la care se adaugă calamitățile naturale ori „asupreală peste

¹ Colegiul Național „Gheorghe Vrâncanu”, Bacău.

² Pentru detalii, a se vedea N. Bălcescu, *Românii și fanarioții*, în *Opere*, I, *Scriseri istorice, politice și economice 1844-1847*, vol. editat de G. Zane și E. G. Zane, București, 1974; N. Djuvara, *Între Orient și Occident. Țările române la începutul epocii moderne (1800-1848)*, traducere de M. Carпов, București, 1995, p. 32; P. Eliade, *Influența franceză asupra spiritului public în România. Originile. Studiu asupra stării societății românești în vremea domniilor fanariote*, traducere de A. Dumitrașcu, ediția a III-a integrală și revăzută, București, 2006; Gh. I. Brătianu, *Două veacuri de la reforma lui Constantin Mavrocordat 1746-1946*, Extras din *AARMSI*, III, 1947, XXIX, p. 391-461; N. Grigoraș, *Reformele cu caracter administrativ din Moldova ale lui Constantin Mavrocordat*, în *CercIst*, S. N., VII, 1976, p. 123-164.

putință a locuitorilor” care nu mai puteau îndura „giulgiul cel greu al dajdiilor vistieriei”³. În secolele al XVII-lea și al XVIII-lea s-au produs acțiuni de pradă pustiitoare de la Nistru până în zona subcarpatică, care au avut consecințe dintre cele mai grave pentru locuitori. Erau prădate ori arse recoltele iar dintre animale, oamenii reușeau să salveze doar o mică parte care puteau fi duse cu repeziciune în păduri⁴.

În vreme de pace, locuitorii Moldovei trebuiau să contribuie la găzduirea solilor turci sau a altor demnitari străini aflați în drum spre Constantinopol, punându-le la dispoziție cai de olac, căruțe pentru transportul bagajelor ori alimentelor. Un număr mare de turci rămâneau în țară timp de mai multe luni „construindu-și colibe pe văi”, iar în locurile în care se așezau „nu rămânea nime, nice cu bou, nice cu vacă, nice cu stup, nice cu fânețe, nice cu pâne, că călca țărinile cu caii săi, lăsase slobози, neînduplecați”⁵. La fel de păguboasă era și „iernarea tătarilor”, despre care cronicarul Ion Neculce scria că erau „lupi apucători de pradă, robescu, bat și căznescu pe creștini”⁶. Făceau mare risipă de hrană deoarece „mînca tot carne de vacă și de oi, de nu pute să-i biruiască cu hrana, pe dînșii și pe caii lor”⁷. În 1709, Nicolae Mavrocordat, pentru că nu a putut da unui număr de 3.000 „poloni și lipcani” o sumă de bani sau „1.000 de vaci” pentru hrană, aceștia au rămas vara și toamna în Moldova, aducând mari pagube locuitorilor⁸.

Consecințe la fel de grave pentru țară au avut și diferitele calamități. Uneori, ca în 1724, „fost-au secetă mare, pânele proaste, moarte în dobitoace,

³ D. Ciurea, *Evoluția așezărilor și a populației rurale din Moldova în secolele XVII-XVIII*, în *AIIAI*, XIV, 1977, p. 141; autorul arată că în sec. al XVII-lea anii de secetă și foamete au fost numeroși de la un capăt la altul; față de doar 6 ani normali, autorul identifică 25 ani de secetă și foamete și alți 5 ani de epidemii de ciumă.

⁴ *Cronica anonimă a Moldovei, 1661-1729, Pseudo-Amiras*, studiu și ediție critică de D. Simonescu, București, 1975, p. 56.

⁵ Nicolae Costin, *Letopisețul Țării Moldovei de la zidirea lumii până la 1601 și de la 1709 la 1711*, în *Opere*, I, ediție întocmită de C. A. Stoide și I. Lăzărescu, cu prefață de G. Ivănescu, Iași, 1976, p. 297.

⁶ Ion Neculce, *Letopisețul Țării Moldovei*, ediția I. Iordan, București, 1975, p. 53.

⁷ *Ibidem*.

⁸ *Cronica Ghiculeștilor. Istoria Moldovei între anii 1695-1754*, text grecesc însoțit de traducerea românească cu prefață, introducere, glosar și indice de N. Camariano și A. Camariano, București, 1965, p. 100.

stupi în scădere”⁹. După această cumplită secetă, toamna au venit „ploi grele [...] și au înecat multi dobitoace și oameni [...] turme de oi și casele cu totul a bieților oameni le-au înecat cu tot ce au avut”¹⁰. În timpul războiului ruso-turc din 1711, a fost secetă și o invazie de lăcuste „câtu nici iarbă pre câmpu, nici frunză pe păduri nu era”¹¹. În iarna 1738-1739, după cum scrie Ion Neculce, „a dat boala în vite și în oi vărsatu, de se potopise cu totul”¹².

O ușoară revenire a avut loc în timpul scurtei domnii a lui Nicolae Mavrocordat, dar, chiar acest domn compara la 1711 Moldova cu o „corabie putrezită”, devastată de tătari, poloni, suedezi și lăcuste¹³. Evenimentele din anii 1716-1717 și anume invazia austriacă și măsurile represive ale lui Mihai Racoviță, care a cerut intervenția tătarilor, au determinat foametea din anii 1717-1718. Zona situată la vest de Siret a fost devastată și populația dusă în captivitate „...când au prădat și au robit” tătarii inclusiv *ținutul Bacăului*. Iar „catanile”, de frica tătarilor, au lăsat mănăstirea Neamțului „plină de bucate” și s-au dus la Mănăstirea Cașinului, unde erau și alte catane¹⁴.

Sistemul de exploatare fiscală impus de Imperiul Otoman a determinat creșterea obligațiilor Principatelor: haraci, mucarer, zaherea, plus alte taxe suplimentare. Toate acestea au fost resimțite în primul rând de țăranime, care, pentru a supraviețui, a căutat diferite soluții. Plecarea clandestină din sate („risipirea satelor”) a vecinilor, răzeșilor, chiar a slujbașilor și curtenilor a luat proporții deosebite, iar cei rămași trebuiau să plătească și dările fugarilor. Astfel, în secolul al XVIII-lea se constată o importantă depopulare a țării, „lipsită de oameni”, dar și „siliști pustii de multă vreme”, cum se arată și în *catastiful mănăstiresc* din 1742¹⁵. Readucerea celor plecați era o problemă

⁹ Neculai Muste, *Letopisețul Țării Moldovei de la domnia lui Istrate Dabija până la a treia domnie a lui Mihai Racoviță (1662-1729)*, în M. Kogălniceanu, *Cronicele României sau Letopisețele Moldaviei și Valahiei*, ediția a II-a, tom III, București, 1874, p. 69-70.

¹⁰ *Ibidem*.

¹¹ *Ibidem*, p. 48.

¹² Ion Neculce, *op. cit.*, p. 33.

¹³ D. Ciurea, *op. cit.*, p. 146.

¹⁴ Ion Neculce, *op. cit.*, p. 665.

¹⁵ D. Ciurea, *op. cit.*, p. 148.

dificilă, uneori imposibil de realizat, chiar dacă li se ofereau unele avantaje: scutirea temporară de dări, apoi 10 lei de „omul căsaș” în patru sferturi¹⁶.

Această situație o întâlnim și în *ținutul Bacău*, unde un număr de vecini din Valea Seacă, moșia lui Ciaur postelnic, vroia să se facă „șavgăi la Ocnă”, dar domnul Antioh Cantemir le-a reconfirmat statutul de vecini, „pentru că erau fii de vecini”¹⁷. Fenomenul „pribegirii satelor” se va perpetua și în timpul lui Constantin Mavrocordat, care a desființat practica solidarității satului la plata dărilor. De exemplu, la 13 martie 1742, domnul trimite „carte” către *zlotășii din ținutul Bacău*, „să cerceteze jalba oamenilor din Faraoani, pentru cei morți, fugiți din sat și cu peceti pierdute”, și „să aibă pace satul de banii lor și la tablă să nu-i pue”¹⁸.

Atenția domnului reformator a fost îndreptată în special spre domeniul financiar-fiscal. Faptul se datorează mai multor factori, între care: sărăcirea populației și diminuarea comerțului ca urmare a războiului din 1735-1739, obligațiile fiscale tot mai mari față de Poartă, colectarea sumelor necesare pentru acoperirea cheltuielilor domniei, dar și în folosul personal al domnului, ca și goana după câștig a boierimii. Or, redresarea situației contribuabililor, refacerea economiei, prevenirea și combaterea corupției, ca și stabilitatea vieții interne, nu se puteau realiza fără o reformă a administrației și justiției.

Solicitat de aceste nevoi interne, Constantin Mavrocordat, „deliberat sau nu, având sau nu o concepție bine definită, de ansamblu”, prin măsurile luate, a introdus „norme ale vieții moderne [...], pe care societatea românească le resimțea acut”¹⁹. Elaborarea acestor măsuri nu ar fi fost posibilă în afara calităților personale ale celui care le-a inițiat: inteligent, educat, cu o concepție coerentă de guvernare, autoritar, cu un larg orizont de informare. La curent cu ideile și „spiritul veacului” luminat în care trăia și

¹⁶ *Uricariul sau colecțiune de diferite acte care pot servi la istoria românilor*, sub redacția lui Th. Codrescu, vol. I, Tipografia „Buciumul român”, Iași, 1852, p. 193 (în continuare se va cita *Uricariul*).

¹⁷ Arh. St. Iași, d. 460, f. 24 cf. D. Ciurea, *op. cit.*, p. 143-144.

¹⁸ *Condica lui Constantin Mavrocordat*, ediție cu introducere, note, indici și glosar alcătuită de C. Istrati, vol. III, Iași, 2008, doc. 2311, p. 241.

¹⁹ Gh. Platon, Al.-Fl. Platon, *Boierimea din Moldova în secolul al XIX-lea. Context european, evoluție socială și politică (Date statistice și observații politice)*, București, 1995, p. 78.

domnea, acest domn și-a dat seama că numai un sistem de reforme care să satisfacă boierimea, principala susținătoare a domniei, alături de o ușurare și o repartitie mai echitabilă a obligațiilor fiscale vor putea redresa situația precară în care se găseau cele două Principate Române²⁰. De asemenea, se urmărea realizarea unui control eficient al întregii vieți publice. Dar, o raționalizare a serviciilor publice însemna, pe lângă intenția de centralizare, și o modernizare a administrației țării. În acest sens, domnul reformator s-a inspirat atât din practicile unor predecesori, cât și din metodele administrative folosite de austrieci în Oltenia, în perioada 1718-1739.

Debutul reformelor a fost reprezentat de promulgarea *Marelui hrisov* din 7 februarie 1741, în strânsă legătură cu războiul ruso-austro-turc din 1735-1739 și de revenirea Olteniei în componența Țării Românești. Consecințele acestui război – distrugeri de bunuri, pierderi umane, deplasări ale populației – impuneau luarea unor măsuri de reunificare a instituțiilor, de reorganizare în domeniul fiscal, agrar, administrativ, juridic.

Adrian Macovei atrage atenția asupra succesiunii reformelor lui Constantin Mavrocordat. Nu întâmplător – arată istoricul –, desființarea rumâniei în Țara Românească și a veciniei în Moldova, a fost ultima în programul inițiat de domn. Rostul reformei administrației de stat în care se include și cea judecătorească, urmată apoi de cea fiscală, a constat în „crearea climatului și în același timp a cadrului necesar atacării laturii sociale a problemei țărănești”²¹. Domnul avea intenția de a eradica abuzurile dregătorilor, de a introduce o ierarhie administrativă stabilă și de a înlătura suprapunerea de atribuții în acest domeniu, de a uniformiza obligațiile fiscale și de a crea un sistem eficient de percepere a acestora.

„Așezământul”, aprobat la 7 februarie 1741, a fost publicat sub titlul de „Constituție” în periodicul francez *Mecure de France*, în iulie 1742. În acest mod, domnul urmărea să dea un larg ecou măsurilor sale care se încadrau practicilor „despoților luminați”²². Sub influența ideilor iluministe,

²⁰ A. Macovei, *Organizarea administrativ-teritorială a Moldovei între anii 1832 și 1862*, partea I, în *AILAI*, XIX, 1982, p. 361.

²¹ *Ibidem*, p. 362.

²² *Istoria Românilor*, vol. IV, coordonator acad. Șt. Ștefănescu, București, 2001, p. 503; se poate considera, în termenii actuali, că domnul a întreprins o reușită acțiune de

în special a celor care promovau rolul monarhului luminat în modernizarea societății, domnii fanarioți au introdus în administrația publică din Țările Române un centralism nemaiîntâlnit până atunci în istoria statelor medievale românești. Acesta s-a concretizat prin supradimensionarea aparatului administrativ al statului, dar și prin încercarea de a da o organizare mai bună acestuia față de trecut, care, în final, să asigure o funcționare mult mai eficientă a statului²³. Motivele acestor îmbunătățiri nu urmăreau interesele locuitorilor de rând, ci mai ales nevoia domnilor fanarioți de a exploata cât mai eficient economia și resursele celor două țări, pentru a putea face față cererilor crescânde ale otomanilor și a-și păstra astfel tronul. Spectrul larg al atribuțiilor pe care le-au primit administratorii locali în această perioadă, profilul acestor atribuții și eficiența cu care aparatul administrativ le-a dus la îndeplinire, se pot constitui în cei dintâi germeni ai modernizării administrației publice românești²⁴.

Reforma administrativ-judecătorească implementată de Constantin Mavrocordat a căutat să reorganizeze aparatul administrativ astfel încât să îi îmbunătățească eficiența și să îi reducă apetența pentru abuzuri. Cea mai mare sursă de disfuncții și abuzuri era suprapunerea la nivel local a competențelor judecătorești. La originea acestei probleme s-au aflat domnii epocii anterioare, care atribuiseră aceste competențe mai multor categorii de dregători teritoriali, dar și unor categorii de dregători centrali. Pentru a elimina această problemă, Mavrocordat a luat măsura eliminării tuturor atribuțiilor judecătorești avute de dregătorii teritoriali, stabilind că sarcina împărțirii dreptății la nivelul administrației locale revine, în mod exclusiv, nou înființatei instituții a ispravnicului. Singurele instanțe judecătorești acceptate să mai funcționeze în paralel cu cele ale ispravnicilor urmau să rămână cele ale marilor dregători aflați în funcție.

„image”, prezentându-se opiniei publice internaționale ca un cărmuitor luminat, călăuzit de grija față de supușii săi.

²³ M. Guțan, *Istoria administrației publice românești*, ediția a 2-a, revăzută și adăugită, București, 2006, p. 95-96. A se vedea și *Istoria dreptului românesc*, coordonator I. Ceterchi, vol. II, partea I, București, 1984, p. 167-357; I. Stanomir, *Nașterea constituției. Limbaj și drept în Principate până la 1866*, București, 2004.

²⁴ M. Guțan, *op. cit.*, p. 96.

Reforma nu s-a oprit însă aici. Domnitorul a căutat să introducă câteva *mecanisme de control* al activității ispravnicilor, precum și o nouă modalitate de plată a acestora, care să elimine vechile surse de venit, creatoare și ele de nereguli și abuzuri. Pentru a putea verifica activitatea ispravnicilor, domnitorul a introdus o reglementare prin intermediul căreia stabilea ca obligatorie existența unei *cancelarii isprăvnițești*²⁵ și a unei *condici* în care să fie înregistrate activitățile desfășurate de ispravnici. Ulterior, numărul acestor condici a crescut, pe măsură ce ele s-au specializat. Au apărut astfel trei condici: una pentru înregistrarea proceselor judecate, una pentru problemele administrative și una pentru corespondența cu administrația centrală. Eficiența practică a controlului asupra activității administrației locale a rămas totuși una scăzută, în primul rând pentru că administrația centrală nu ținea o evidență a ordinelor trimise în teritoriu, iar în al doilea rând, pentru că, destul de frecvent, ispravnicii care ieșeau din funcție obișnuiau să falsifice și chiar să distrugă condicile pentru a-și ascunde abuzurile săvârșite.

În completarea celorlalte reglementări menite să reformeze administrația, Constantin Mavrocordat a introdus o altă măsură rațională, destinată mai ales reducerii abuzurilor: *salarizarea* tuturor categoriilor de dregători. Se urmărea în acest fel transformarea dregătorilor din slujbași domnești în funcționari ai statului, prin renunțarea la ceea ce însemnaseră până atunci „havaieturile” (veniturile din slujbă, venituri furnizate în special din vânzarea slujbelor aflate în subordine și din încasarea de plocoane de la subalterni). Formula de salarizare a ispravnicilor care venea să înlocuiască havaieturile a fost aceea a încasării unor procente adiționale, numite *răsuri*, pe care urmau să le perceapă de la locuitorii țării odată cu încasarea birului. Din păcate, măsura lui Mavrocordat a eșuat imediat după plecarea acestuia de pe tron, măsura desființării havaieturilor fiind ulterior abandonată. Mai grav decât atât, în perioada care a urmat, ispravnicii au avut grijă să încaseze atât veniturile havaieturilor, cât și procente adiționale (răsurile), punând astfel o presiune suplimentară asupra celor două bugete și așa foarte afectate de presiunea obligațiilor financiare față de Imperiul Otoman.

²⁵ Pentru detalii, a se vedea L. Șimanschi, G. Ignat, *Constituirea cancelariei statului feudal moldovenesc (I)*, în *AIIAI*, IX, 1972, p. 107-131; Gh. Ungureanu, *Cancelaria instituțiilor din Moldova în anii 1800-1828*, în *Revista Arhivelor*, X, 1967, 2, p. 93-118.

Măsurile luate în sens modernizator de domnul reformatore se regăsesc și la nivelul *ținutului Bacău*. Încercând o reorganizare a vieții publice, domnul a căutat să numească în fruntea instituțiilor statului oameni eficienți, să desființeze confuziile de atribuții dintre slujitorii instituțiilor centrale și cele locale. Importanța acestei măsuri constă nu atât în schimbarea denumirii ce o purtau conducătorii ținuturilor, cât mai ales în fixarea clară a atribuțiilor încredințate acestora²⁶. În ținuturile mai mari, între care și Bacău (alături de Suceava, Neamț, Roman, Tecuci, Tutova, Vaslui, Fălciu, Soroca, Dorohoi, Hârlău, Iași) au fost numiți câte *doi ispravnici*, iar în cele mai mici (Greceni, Codru, Cârlișu) câte unul. Ispravnicii se numeau direct de domn, iar în adresa de numire a lor se cerea locuitorilor să le dea ascultare²⁷. Funcția de ispravnic se cumpăra cu o anumită sumă de bani²⁸. Deși, teoretic, ispravnicii și funcționarii ispravniciei trebuiau să fie români²⁹, de regulă se numea unul grec și unul moldovean, care, totuși, „se înțelegeau în comiterea abuzurilor”³⁰.

Ispravnicul de Bacău este menționat prima oară la 24 octombrie 1741 când, alături de alți boieri, „primește porunci” de la domn „să trimită la Iași caii slabi de la ținuturi și să cumpere alții în locul lor”³¹. Doar cu trei zile înainte, la 21 octombrie 1741, domnul trimitea o „carte” *pârcălabilor de Bacău* să cerceteze jalba lui Ion Borundean, *judele de la Valea Sacă*, care îl acuza pe *jitarul Ștefan de la Rădiana* că nu i-a păzit cum trebuie un pogon și jumătate de păpușoi, care a fost stricat de vite³². Să fie acesta intervalul de timp în care au fost numiți ispravnicii de Bacău sau este vorba, ca și în alte cazuri, de folosirea ambilor termeni (pârcălabi și ispravnici) într-o anumită

²⁶ N. Grigoraș, *op. cit.*, p. 132.

²⁷ Idem, *Dregătorii târgurilor moldovenești și atribuțiile lor până la Regulamentul Organic*, în SCȘI, 1942, p. 95; autorul preia opinia lui V. A. Urechia, *Istoria Românilor*, vol. III, (seria 1786-1800), București, Tipografia „Gutenberg” Joseph Göbl, 1892, p. 170-183.

²⁸ *Ibidem*.

²⁹ *Uricariul*, II, Iași, 1871, p. 206-207.

³⁰ Sulzer, *Geschichte des transalpinischen Daciens*, I, 1782, p. 162, 386, cf. D. Ciurea, *Organizarea administrativă a statului feudal Moldova, secolele XIV-XVIII*, în AILAI, II, 1965, p. 175.

³¹ *Condica lui Constantin Mavrocordat*, I, Iași, 2008, rez. doc. 1880, p. 93.

³² *Ibidem*, II, doc. 154, p. 74.

periodă de timp? Statutul și atribuțiile ispravnicului de Bacău sunt bine precizate, de vreme ce, la câteva zile, pe 29 octombrie 1741, i se cere să cumpere șase poloboace cu miere pentru domnie³³. Unul dintre cei doi ispravnici de Bacău era, la 26 ianuarie 1742, *Radu Racoviță, biv vel paharnic*. Lui i se adresează domnul cu un act prin care i se cere ca pricina dintre Tofana și frații ei, Păncestii, cu mănăstirea Trei Ierarhi pentru un pod și o moșie pe Bistrița să fie judecată de *ispravnicul de Bacău*³⁴.

Fiind principalii reprezentanți ai puterii centrale în ținuturi, domnul le cerea ispravnicilor să conducă pe baza instrucțiunilor date de puterea centrală și să raporteze la timp situația din teritoriul pe care îl administrau. În cazul nerespectării acestor instrucțiuni pe care domnul obișnuia să le facă cunoscute chiar locuitorilor în timpul deplasărilor sale³⁵ sau în cazul comiterii unor abuzuri, slujbașii trebuiau să se aștepte la pedepse grele. Dregătorii locali aveau datoria de a explica măsurile luate de domn și acest lucru trebuia făcut după indicațiile puterii centrale, în zilele de târg, pe la vămi, în biserici sau pur și simplu în sate.

Ispravnicii au devenit *principalii judecători* în ținuturi, cu atribuții bine precizate. În *Cartea de numire a ispravnicilor de ținuturi* din 15 ianuarie 1742³⁶, se arată faptul că, cel numit în această funcție devenea „giudecător peste tot ținutul” și trebuia să-și păzească „dregătoria cu tărie”, atât pentru „giudecăți cât și pentru toată apărarea și odihna și dreptatea lăcuitorilor”. El avea putere de a „giudeca tot felul de giudecată, ori mare ori mică și tot obrazul, ori boiar, orice breaslă ar fi, de la mare până la mic să aibă a merge la giudecata mai sus numitului dregător”.

Controlul puterii centrale se exercita și în acest domeniu, în care devine obligatorie procedura scrisă, consemnarea în scris a sentințelor care trebuiau să fie imediat comunicate părților. În documentul menționat mai sus se arată, cu referire la cel inculpat, că „vina lui în scris, cu carte deschisă, cu

³³ *Ibidem*, I, rez. doc. 1902, p. 55.

³⁴ *Ibidem*, II, p. 465-466, doc. 1134.

³⁵ *Ibidem*, doc. 268, p. 120; la 20 septembrie 1741 se adresau porunci boierilor, boiernașilor, vorniceilor, preoților și mazililor să iasă în întâmpinarea domnului pentru a fi înștiințați în legătură cu programul de guvernare și anume „buna cârmuire a tuturor de obște”.

³⁶ *Ibidem*, doc. 257, p. 111.

amăruntul și cu dovadă și carte să o treacă la protocol”³⁷. Atât hotărârea, cât și procedura se înscriau în „cartea de judecată”, care se redacta în două exemplare: una se păstra la judecătorie și se înscria „la protocol”, iar cealaltă se dădea celui ce câștigase procesul. În aceeași *Carte de numire a ispravnicilor de ținuturi* se arată că „judecătorul pe judecata ce va face să de cărți de judecată la mâna oaminilor, trecându-le la protocol”³⁸.

În „cărțile domnești” trimise la 5 mai 1742³⁹ ispravnicilor pentru a fi citite locuitorilor, se poruncește ca aceștia din urmă să meargă la Divan numai dacă sunt nemulțumiți de hotărârile date de ispravnici, căci aceștia „au poroncă să vă giudece și să vă facă dreptate și să vă luați cărți de judecată”. Această deschidere realizată de domnul reformator, care urmărea să înlăture din practica instanțelor de judecată abuzurile, favoritismele, mita, avea nevoie de timp pentru a fi însușită atât de dregători cât și de oamenii simpli. Această problemă este bine cunoscută de domn, care se adresează atât conducătorilor cât și supușilor pentru a-și face cunoscut programul său de reforme. La 10 mai 1742 este apostrofat, prin carte domnească, *paharnicul Radu Racoviță, ispravnicul ținutului Bacău* pentru faptul că „oamenii cu jalobe pre mult vin de la ținutul acela de supără Divanul pentru mici pricini”. În concepția domnului, cauza ar fi legată de faptul că „ori ușile dumitale sânt închisă, ori nu stai la judecată a le căuta judecată”. Conducătorul statului îi poruncește: „să nu te lenevești [...] și ușa să-ți fie deschisă și necontinit să stai la judecată, căutând toate jaloarele oaminilor, ca să nu să supere oamenii cu cheltuieli a veni la Iași pentru pricini mici, de vreme ce noi *pentru asta v-am făcut ispravnici pe la ținuturi*, pentru odihna nărodului”⁴⁰. Credem că indicațiile date de domn ispravnicului de Bacău reprezintă o profesiune de credință pentru toți titularii acestei înalte dregătorii.

Conducătorii ținutului Bacău, ca și ceilalți ispravnici de altfel, trebuiau să manifeste deschidere față de nevoile tuturor locuitorilor, indiferent de starea lor socială. În același act se arată: „și un om prost de va ave cu vreun boier judecată, orice obraz va fi și n-a vre să vie pe sorocul dumitale la

³⁷ *Ibidem.*

³⁸ *Ibidem.*

³⁹ *Ibidem*, doc. 259, p. 114-115.

⁴⁰ *Ibidem*, doc. 258, p. 112-113.

giudecată, să trimiți să-l aduci și să hotărăști, dând carte pe giudecată și să o pui la protocol. Iar carile nu s-a ține de giudecată să vie la Divan”. În caz contrar, dacă „om afla c-ați făcut într-alt chip, în credință ni vom scârbi”⁴¹. Cel care nu se prezenta în termen la proces urma să fie adus cu forța de un dregător trimis de ispravnic, căruia „îi va plăti ciubotele”, adică o amendă de „10 bani pe ceas”, iar judecata se va face drept, fără nici un „interes” sau „hatâr”⁴². În instrucțiunile date de Constantin Mavrocordat în 1741, prin care se stabileau atribuțiile ispravnicilor și subalternilor săi, se arată că aceștia trebuiau să efectueze zilnic judecățile pentru boierii, mazilii și țăranii din ținutul respectiv, pentru orice litigii în afară de omoruri și jafuri care rămâneau în competența Divanului⁴³. Ispravnicul trebuia să aibă condici de judecată pe care urma să le transmită succesorilor săi. Dregătorii ținutali nu puteu încasa gloabe și nu puteau avea „nemesnici” care să judece în locul lor. De altfel, printr-un ordin trimis la 10 martie 1742, se cere dregătorilor de ținuturi „să desființeze pe nemesnicii lor”, deoarece „fac lăcuiitorilor multe strâmbătăți și jafuri”⁴⁴.

Conform instrucțiunilor domnești, ispravnicii erau administratorii ținuturilor, fiind organe executive ale puterii centrale. Aveau numeroase atribuții în târgurile de reședință. Astfel, de exemplu, la 3 august 1742, domnul cere ispravnicului de Bacău, în urma jalbei trimise de locuitorii târgului omonim, să oprească pe unii orășeni să vândă la străini din locul târgului ci „să-l împartă târgoveților ca să fie de hrana lor”⁴⁵. Ispravnicii aveau rolul de a reglementa raporturile dintre proprietari și locuitori atât în ținut, cât și la nivelul târgurilor. Aveau datoria de a-i obliga pe locuitorii târgurilor să-și îndeplinească obligațiile, pentru ca actele ori poruncile domnești să nu fie încălcate, rezolvându-le, în același timp, și pricinile lor. La 3 februarie 1742 domnul cere *ispravnicului de Bacău, Radu Racoviță biv vel paharnic*, să judece pricina dintre Martin Cancia „ungurul” și Vasile Busuioc biv postelnic pentru o casă din târgul Bacău⁴⁶. Conducătorilor aceleiași ținut li se

⁴¹ *Ibidem*.

⁴² *Uricariul*, IV, Iasi, 1857, p. 55.

⁴³ D. Ciurea, *op. cit.*, 1965, p. 176.

⁴⁴ *Condica lui Constantin Mavrocordat*, II, doc. 432, p. 177.

⁴⁵ *Ibidem*, doc. 814, p. 291.

⁴⁶ *Ibidem*, doc. 376, p. 152-153.

cere, la 21 octombrie 1741, să rezolve și „jalba lui Ion Borundean, *judele de la Valea Seacă*”⁴⁷.

Ispravnicii și subalternii lor de la ținuturi trebuiau, de comun acord cu egumenii mănăstirilor, să ia măsuri pe cale administrativă și judecătorească pentru ca sătenii să nu fie „împotrivitori” și „păgubitori” ori violenți cu trimișii mănăstirilor veniți să-și încaseze veniturile⁴⁸. Cei ce se împotriveau urmau să fie chemați și anchetați pentru a se cunoaște „ce împotriviri fac și cu ce cap, cine îi sumeștește”⁴⁹. Dacă ispravnicii constatau „că împlă fără cale și sunt împotrivă”, să le dea „poruncă cu înfricoșare”⁵⁰. O astfel de sarcină primește *ispravnicul ținutului Bacău, Radu Racoviță*, la 7 aprilie 1742. Domnul îi cere „să strângă iar la locul lor” pe vecinii mănăstirii Hangu de la Neamț „ce s-au împrăștiat”. Călugării aveau „izvod” prin care dovedeau că aceia erau „vecini drepti”⁵¹. Același mare dregător va trebui să judece, la cererea adresată de domnie, la 4 septembrie 1742, și jalba călugărilor de la mănăstirea Tazlău, care doreau „să le hotărască” niște moșii „ce au zis că au” cu act domnesc, anume satele Pășcani, Muncel, Siliștea Budii, Borlești și Dealul Oltenilor, „carii sunt la Bacău, pe apa Bistriții”⁵².

Dar una din cele mai interesante acțiuni juridice, prin consecvența cu care s-a reluat, ca și prin durata sa în timp, s-a consumat între locuitorii satului Faraoani, ținutul Bacău și mănăstirea Solca. Satul, cumpărat de Ștefan Tomșa la 24 martie 1615 cu 2000 de galbeni, a fost dăruit de domn mănăstirii Solca, ctitoria sa⁵³. Dania este întărită ulterior de Radu voievod la 15 aprilie 1618⁵⁴. Acte de întărire a acestei moșii continuă să primească mănăstirea până în sec. al XVIII-lea. Dar, la 5 august 1735, egumenul mănăstirii, Nectarie, deși avea carte de întărire pentru acest sat, iar moșia era „stălpită” cu „pietre și bouri”, face plângere împotriva lui Ion Clejan care „a împresurat „o bucată de loc din hotarul moșiei mănăstirii unde și-a făcut

⁴⁷ *Ibidem*, doc. 154, p. 74.

⁴⁸ N. Grigoraș, *op. cit.*, p. 128-129.

⁴⁹ *Ibidem*, p. 129.

⁵⁰ *Ibidem*.

⁵¹ *Condica lui Constantin Mavrocordat*, II, doc. 487, p. 198.

⁵² *Ibidem*, doc. 881, p. 309.

⁵³ *DIR*, A. Moldova, veac XVII, III, doc. 307, p. 207-208.

⁵⁴ *Ibidem*, IV, doc. 321, p. 265.

cârciumă”⁵⁵. Domnul a solicitat o reglementare juridică pe plan local făcută de „un boier mare ce va fi în partea acelu loc”, iar dacă nu vrea să meargă să-l aducă forțat și dacă va fi găsit vinovat să fie obligat „să plinească tot până la un fir de pâne”. Iar locuitorii satului să-și plătească dările față de mănăstire după vechiul obicei, pentru a nu încălca „cartea domnească”.

Dar Ion Clejan s-a dovedit a fi un om din categoria celor „răi și gâlcevnici”, care i-a incitat la nesupunere și pe alți locuitori ai satului. Știm aceasta dintr-o „carte” trimisă domniei de Iordache vornicul, la 30 ianuarie 1744⁵⁶, căruia i se ceruse să rezolve o nouă jalbă a egumenului mănăstirii Solca împotriva unor locuitori din satul Faraoani, moșia sa. Aceștia au fost deosebit de ostili față de trimisul mănăstirii pe care „l-au dat de pe cal jos și l-au suduit”; de asemenea, nu și-au îndeplinit obligațiile față de proprietarii satului. Vornicul menționat a făcut judecată cu martori, între care s-a numărat și acel Ioniță Clejan, care acum era „om bătrân” și avea o moșie „pe pârâul Clejii”, de la părinții lui. Acest martor a arătat că „de când știe el că s-au așezat ungurii pe acel loc, tot i-au dijmuit călugării de la Sfânta mănăstire Solca”⁵⁷. Această pricină nu a putut fi rezolvată pe plan local, iar Iordache vornicul le-a fixat termen părților pentru a se înfățișa la Divanul domnesc. Procesul a continuat între fetele lui Ioniță Clejan „Ștefana, Ioana și surorile lor”, care au ocupat abuziv „o bucată de loc din Clija de Sus”, ținutul Bacău, deși moștenirea lor era în „Clija de Jos”. Hotărârea de judecată în această cauză este dată de Matei Ghica, la 12 august 1754⁵⁸. Domnul a arătat că neînțelegerea a fost judecată „cu dreptate” pe plan local de spătarul Vasile Roset în favoarea mănăstirii Solca. Această hotărâre a fost reconfirmată și, deși s-a poruncit ca „această pâră să nu se mai pârască niciodată peste cartea domniei mele”, diferendul era încă departe de a fi rezolvat. La 9 ianuarie 1756 domnul scrie din nou *ispravnicilor de Bacău* (în text este lizibil doar numele unuia, *Teodorache, biv vel sulger*)⁵⁹. Din acest act rezultă că gâlceava dintre cele două părți continuă, pentru că fetele lui Ion Clejan au luat dijmă de pe moșia mănăstirii. Puterea centrală cere să se facă dreptate mănăstirii

⁵⁵ *Uricariul*, XXI, Iași, 1893, p. 156-158.

⁵⁶ *Ibidem*, p. 158-160.

⁵⁷ *Ibidem*, p. 160.

⁵⁸ *Ibidem*, p. 161-164.

⁵⁹ *Ibidem*, p. 171-172.

„împlinindu-i cele ce-au zăciuit femeile” și „să le dați poroncă să nu se mai ispitească a face călcare monastirei”. Nici de data aceasta hotărârea nu a fost respectată.

Noii *ispravnici ai ținutului Bacău, Grigore Crupenschi biv vel medelnicer* și *Dumitrașcu biv căpitan de lefegii*, au primit „carte” de la Constantin Mihail Cehan Racoviță voievod la 28 aprilie 1756⁶⁰ de a rezolva o nouă plângere a călugărilor mănăstirii Solca împotriva fetelor lui Ion Clejan, care au încălcat hotărârea anterioară dată de Matei Ghica și au luat zeciuală de pe locul mănăstirii, Cleja de Sus. Domnul, cercetând „cartea” dată de Matei Vodă și „anaforalele veliților boieri”, se adresează imperativ: „poruncim domnia mea și dumitale ispravnice de ținutul Bacăului să faci socoteală între călugări și între Faraoani [...] să-i apuci să plătească și să împlinești fără de nimică altă îngăduială”. Dar disputa continuă și, la 1 iunie 1759⁶¹, egumenul se plânge din nou împotriva „ungurilor” de la Faraoani. Se arată că, deși s-a hotărât anterior să plătească dări mai reduse decât alții, „ungurii iar au început a umbla cu chipuri” pentru a plăti mai puțin. Domnul poruncește ispravnicilor de Bacău să aibă grijă ca locuitorii vinovați „să dea venitul monastirei după cum s-au hotărât”. Dar la 20 ianuarie 1760, același domn scria noului *ispravnic de Bacău, Vasile Balș biv vel medelnicer* să cerceteze o nouă „jalobă” a egumenului Venedict de la Solca, care se plângea că locuitorii de pe moșia mănăstirii, Faraoani, nu au plătit toate dările hotărâte prin acte domnești. Aceași pricină continuă să existe și în timpul lui Grigore Ioan voievod, care cere din nou conducătorului ținutului, la 5 octombrie 1761, rezolvarea situației. Dar sătenii continuă să încalce hotărârile luate chiar și în perioada ocupației străine din timpul războiului din 1769-1774. Noua conducere a țării încearcă, fără prea mare succes, rezolvarea conflictului. Astfel, la 7 mai 1771⁶², „boierii divanului cnejiei Moldovei” au trimis o „carte” *ispravnicilor ținutului Bacău, Constantin Palade biv vel paharnic și Manolache Hrisoverghi medelnicer*, ca urmare a unei noi jalbe trimise de Vartolomei Arhimandritul și egumenul de la mănăstirea Solca către „prea înălțatul Feldmareșal”. Se poruncește conducătorilor locali

⁶⁰ *Ibidem*, p. 167-170.

⁶¹ *Ibidem*, p. 172-175.

⁶² *Ibidem*, p. 209-211.

ca satul Faraoani „întru nemică să nu fie supărat...nici cu goștină sau cu desetină”, ci să fie lăsat „numai pentru slujba Sfintei mănăstiri Solca”. Câteva luni mai târziu, la 15 decembrie 1771⁶³, același divan al cnejei Moldovei poruncește, pe baza ordinului adus de egumenul mănăstirii Solca de la „generalul Petru Alexandrovici Romințov”, ca satul Faraoani „să nu fie supărat cu nici o dajdie în afară de cele pentru trebuința armatei împărătești”, adică: „chile, fân, cară, salahori” și altele, pentru că „oștirea aduce pace la toată țara”. Este posibil ca, pe fondul acestei îndelungi neînțelegeri dintre cele două părți, precum și în contextul creat prin ocupația străină (care avea nevoie de liniște pentru a-și putea procura furniturile necesare), mulți dregători locali să fi profitat și să fi comis abuzuri în vederea obținerii de profituri proprii. În acest sens, trebuie să înțelegem precizarea făcută în „cartea divanului” menționată mai sus, în care se spune clar: „Iar cu alte dăjdii cu nemică să nu fie supărat satul Faraoanii, nici de cătră ispravnicii ținutului, nici despre alți slujbași”.

Acte de întărire pentru moșia Faraoani primește mănăstirea Solca și din partea domnului Grigore Alexandru Ghica, la 12 iunie 1775⁶⁴ și la 15 ianuarie 1776⁶⁵; de la Constantin Dimitrie Moruzi, la 20 iunie 1779⁶⁶; de la Alexandru Constantin voievod, la 4 decembrie 1782⁶⁷. La 17 august 1796, o „carte” cu pecete de ceară roșie, cu inscripție nemțească și pajura Austriei a fost scrisă chiar în satul Faraoani, fiind iscălită de „Moldovan K. K. Kurator”⁶⁸. Este adresată „vornicului și tuturor lăcuitorilor din satul Faraoanii” în legătură cu ocuparea unei părți de moșie „ce este dreaptă a Faraoanilor” de către paharnicul Săndulachi Sturza. Se cere locuitorilor ca nicidecum să nu tolereze acest abuz.

Cele prezentate mai sus evidențiază și faptul că acest sat a reușit, prin prelungirea acestei acțiuni juridice, să se facă bine cunoscut în epocă, să dea, cum am spune astăzi „o lovitură de imagine”. Pentru cercetarea noastră este o bună ocazie de a afla numele, precum și unele aspecte ale activității

⁶³ *Ibidem*, p. 211-213.

⁶⁴ *Ibidem*, p. 213-214.

⁶⁵ *Ibidem*, p. 214-218.

⁶⁶ *Ibidem*, p. 221-225.

⁶⁷ *Ibidem*, p. 225-229.

⁶⁸ *Ibidem*, p. 229-230.

potențailor locali. Momentul final se consumă atunci când, la 10 iulie 1805⁶⁹, domnul îi anunță pe *ispravnicii ținutului Bacău, Iordache Rămădan biv vel spătar și Constantin Cantacuzino biv vel ban*, că mănăstirea Solca a vândut satul Faraoani boierului Neculai Roset biv vel logofăt. Se cerea ca autoritățile locale să-i anunțe și pe locuitorii satului în cauză despre această schimbare de proprietate. Este posibil ca mănăstirea Solca să-și fi epuizat forțele în această îndelungă confruntare.

Dar una din preocupările cele mai importante ale domniei rămâne cea legată de fiscalitate. Ca urmare a războaielor, dar și a abuzurilor dregătorilor, o mare parte a populației a sărăcit, iar comerțul s-a restrâns simțitor. De aceea, domnul a fost nevoit să ia o serie de măsuri pentru a ușura situația contribuabililor, a încerca refacerea economiei și încasarea la timp a dărilor. În hrisovul din 7 februarie 1741 se întâlnește, *in nuce*, reforma fiscală, care avea să fie elaborată și aplicată în a doua domnie moldoveană a lui Constantin Mavrocordat (1741-1744)⁷⁰.

În epoca fanariotă, fiscalitatea era apăsătoare nu doar prin mărimea sumelor percepute de la contribuabili, ci și prin instabilitatea dărilor. Nici un plătitor de impozite nu știa dacă și-a încheiat socotelile cu vistieria deoarece, oricând, în funcție de cererile Porții ori de interesele domniei, putea să apară o dare nouă⁷¹. Acest fapt putea determina reacții adverse din partea țăranilor, manifestate, în primul rând, prin părăsirea satelor. Pentru a elimina aceste neajunsuri, precum și pentru a asigura plata coerentă a sumelor către stat, în conformitate cu puterea de plată a contribuabililor, Constantin Mavrocordat a impus generalizarea ruptei (ruptoare) – o dare având quantum fix și termene de plată precise. Măsura este anunțată de domn prin „cărți” trimise la ținuturi la 8 octombrie 1741⁷², prin care menționa „așezarea ruptei, la octombrie în patru sferturi, câte 105 parale la un sfert pentru căsași (căsătoriți) și holtei”. Această dare se plătea pe cap de familie – capitație – și elimina, astfel, vechea practică medievală a solidarității fiscale a satului, care nu mai răspundea de cei fugiți ori de rău-platnici. La 21 noiembrie 1742, se scrie *zlotașilor din Bacău*, cerându-le „să nu supere pe bârsanii de la Cașin” în

⁶⁹ *Ibidem*, p. 230-231.

⁷⁰ *Istoria Românilor*, vol. IV, p. 503.

⁷¹ *Ibidem*, p. 504.

⁷² *Condica lui Constantin Mavrocordat*, I, rez. doc. 1807, p. 37.

legătură cu birul, pentru sătenii fugiți din sat⁷³. La fel, la 24 ianuarie 1743, *ispravnicul de Bacău* primește sarcina să judece jalba sătenilor din satul Blăgești „pentru birul oamenilor fugiți și pentru cei care s-au deosebit din cîsla satului”⁷⁴.

Ion Neculce, cronicar contemporan, care a colaborat cu domnia, arăta că domnul reformator a fixat capitația la 105 parale (din care 5 lei răsura) de locuitor căsătorit și la 55 pentru fiecare holtei, plătibilă în patru sferturi⁷⁵.

O altă măsură importantă luată în cadrul reformei fiscale a fost realizarea unei *evidențe clare* a contribuabililor. Dacă vistieria putea fi acuzată de instabilitatea dărilor, la rîndul său, aceasta întâmpina dificultăți în stabilirea „domiciliului fiscal” al contribuabililor, datorită părăsirii satelor, evaziunii fiscale ori obținerii protecției din partea unor favoriți ai domnului (boieri, ierarhi ai bisericii ori dregători). Pentru a remedia această situație, fiecare contribuabil a primit un adevărat „buletin de identitate fiscală”⁷⁶, numit în documente „pecete pe fața lui”. Aceasta cuprindea trăsăturile fizice, numele și porecla persoanei respective⁷⁷. Apoi a urmat o verificare amănunțită, numită „cercătură”, pentru descoperirea celor care se sustrăgeau plății impozitelor: „îndată după cislă și împărțala peceților s-au hotărât cercătura cu mare tărie și oricare nu va ave pecete și nu va fi scrisă pe fața lui, acela va plăti pecete lui îndoit, iar *vornicelul* și *vătămanul satului* aceluia cu mare pediapsă să va pedepsi și să va globi”⁷⁸. La 17 noiembrie 1741, adresându-se locuitorilor prin „cărți domnești”, Constantin Mavrocordat îi sfătua să-și ia „peceți de impunere”, adică „să iasă la recensămînt” pentru a evita să plătească dublu⁷⁹. În continuare se cerea aceluiași contribuabili „să facă cislele cu dreptate” după cum se arată în „ponturile pentru așezarea birului”⁸⁰. În aceeași zi – 17 noiembrie 1741 – aflăm că domnul trimite „cărți domnești” și către „zlotașii trimiși la ținuturi pentru încasarea banilor

⁷³ *Ibidem*, I, rez. doc. 3051, p. 289.

⁷⁴ *Ibidem*, rez. doc. 3177, p. 313.

⁷⁵ Ion Neculce, *op. cit.*, p. 381.

⁷⁶ *Istoria Românilor*, vol. IV, p. 504.

⁷⁷ *Condica lui Constantin Mavrocordat*, I, rez. doc. 128, p. 52-58.

⁷⁸ *Ibidem*.

⁷⁹ *Ibidem*, rez. doc. 1967, p. 68.

⁸⁰ *Ibidem*.

steagului”. Acestora le cere „să cerceteze din nou pentru a da peceți celor care nu au luat încă”.

Realizarea unei evidențe clare a contribuabililor putea aduce ordine în domeniul fiscal și să asigure introducerea unor metode moderne pentru strângerea dărilor necesare satisfacerii obligațiilor față de Poartă, precum și pentru asigurarea veniturilor țării. În acest sens se „scrie”, la 2 noiembrie 1741, „zlotașilor și dregătorilor de la ținuturi” să trimită domnului informații despre „starea locuitorilor” și despre aplicarea „așezării birului”⁸¹. De „împlinirea” acestor măsuri sunt responsabili toți dregătorii de la ținuturi, în frunte cu ispravnicul. În cazul nerespectării poruncilor domnești se anunță și chiar se aplică pedepse aspre vinovaților. Astfel, la 17 noiembrie 1741⁸², se ordonă ca *vornicul de la Faraoani, ținutul Bacău* „să fie adus în butuci”, pentru că „nu a primit în cîsla satului pe oamenii săraci”. La 10 ianuarie 1742⁸³, sunt trimise „porunci” pentru aflarea celor care „nu și-au luat peceți de plata birului” și se cere pedepsirea lor.

Existau și situații în care unii oameni își pierdeau pecețile primite. În acest caz, ei trebuiau să primească de la „cercătorii” care răspundeau de evidența populației altele, pentru care nu trebuiau să plătească alți bani. Deoarece slujitorii locali ar fi putut comite abuzuri, domnul îi avertizează, încă de la 14 octombrie 1741, ca „să-și păzească dregătoria” și să „apere” pe locuitori, să „nu-i asuprească”, supunându-i la clăci și dări ilegale⁸⁴. Totuși, abuzuri au continuat să existe, din moment ce, la 16 martie 1842, domnul trimite ordin *cercătorilor de la ținutul Bacău*, solicitându-le „să nu ia bani unor oameni din Blăgești” pentru pecețile date în locul celor pierdute⁸⁵. Este interesant cât de repede și exact ajung informațiile despre aceste abuzuri la Divan. Este posibil ca oamenii de rând să fi înțeles mai bine efectul benefic pentru ei al acestor reforme decât slujitorii care doreau să perpetueze vechile practici, care le aduceau venituri ilicite. Așa se întâmplă și în cazul *cercătorilor de Bacău*, cărora domnul le trimite „carte” la 19 martie 1742⁸⁶ poruncindu-le

⁸¹ *Ibidem*, rez. doc. 1917, p. 59.

⁸² *Ibidem*, rez. doc. 1970, p. 69.

⁸³ *Ibidem*, rez. doc. 2021, p. 86.

⁸⁴ *Ibidem*, doc. 297, p. 41.

⁸⁵ *Ibidem*, rez. doc. 2320, p. 143.

⁸⁶ *Ibidem*, rez. doc. 2328, p. 145.

„să cerceteze” cazurile oamenilor care și-au pierdut pecetea și să nu le ia bani pentru cele date în loc.

Cu toate acestea, abuzurile continuă. La 23 martie 1742, domnul trimite din nou poruncă *cercătorilor de ținutul Bacău* cerându-le să restituie unui om din Ardeoani banii dați pentru pecetea dată în locul celei pierdute⁸⁷. Acelorași dregători li se cere, la 5 aprilie 1742, să restituie banii luați unui evreu din Tg. Ocna care nu avea pecetea la el. Acesta făcuse plângere direct la Divan⁸⁸. „Carte” domnească primește, la 5 septembrie 1742, și *ispavnicul de Bacău* prin care i se cere „să cerceteze” și „să scutească” satul Trebeș din acest ținut de birul oamenilor fugiți⁸⁹. Tot acestui conducător local i se adresează domnul și la 17 iulie 1742 cerându-i „să scadă” satul Măgirești din ținutul Bacău de birul celor fugiți⁹⁰. Atunci când abuzurile se repetă ori sunt prea mari, vinovații sunt pedepsiți prin trimitere „la Ocnă”. *Târgul Ocnii*, în secolul al XVII-lea, nu exista ca așezare, ci doar salina de la vest de târgul Troțuș, pe povârnișul muntelui. Locul orașului de astăzi forma hotarul a patru moșii: Dofteana, Moinești, Reditu și Tg. Troțuș. Locuitorii de la ocnă alcătuiau un sat aparte cu 300 de case. Domnul își avea acolo *cămărașii* săi, care țineau evidența sării scoase. Tăierea sării o făceau *șalgăii*, organizați *breasla rufetașilor*, condusă de un *birău* (denumire maghiară, ce corespunde șoltuzului). Aceștia erau scutiți de orice dare și primeau pe săptămână un ban de argint pentru fiecare drob de sare scos. Din a doua jumătate a secolului al XVII-lea începe să se dezvolte viitorul târg al tăietorilor de sare și al negustorilor. În secolul al XVIII-lea, domnii fanarioți, pentru a-și spori veniturile, au acordat mai multe privilegii tăietorilor de sare determinându-i astfel să mărească producția⁹¹. Astfel, atât lucrătorii permanenți, cât și personalul administrativ de la ocne, „șavgăii Ocnii și alte rufeturi a Ocnii”, s-au bucurat permanent de un regim fiscal privilegiat.

⁸⁷ *Ibidem*, rez. doc. 2348, p. 149.

⁸⁸ *Ibidem*, rez. doc. 2425, p. 161.

⁸⁹ *Ibidem*, rez. doc. 2890, p. 249.

⁹⁰ *Ibidem*, rez. doc. 2758, p. 223.

⁹¹ *Ibidem*, III, doc. 1424, p. 204-205, prin care Grigore Ghica voievod confirmă „privilegiile șavgăilor de la Ocnă”, care și-au pierdut documentele pe care le aveau mai dinainte.

Între atribuțiile *cămărașului de ocnă* se număra și primirea ori eliberarea celor trimiși să ispășească o pedeapsă. Un astfel de caz este și cel al *vornicelului de Pătroseni*, pe nume Tănase, închis la ocnă la 2 octombrie 1742 pentru că „nu a împlinit” porunca domnului „de n-au scos oamenii toți la peceti”⁹². Abuzurile conducătorilor satului menționat mai sus s-au repetat, după cum aflăm din documentul din 8 octombrie 1742, prin care „cămărașul de Ocnă” primea poruncă să elibereze pe un alt „vornicel de Pătroseni”, pe nume Istrate, închis mai înainte⁹³.

Uneori erau trimiși „la Ocnă” oameni din alte ținuturi, destul de îndepărtate. Astfel, la 14 iunie 1742, aflăm că a fost eliberată de la Ocnă Ana din satul Strășeni, ținutul Soroca, trimisă la pedeapsă pentru că a fost „țuitoare la un turc”⁹⁴. De asemenea, la 24 iulie 1742, este trimis „la Ocnă” un anume „Tănasă beșliu”, pentru că a încălcat porunca domnului de a aduce doi turci la Soroca⁹⁵. În cazul în care deținutul era adus dintr-o regiune mai îndepărtată, fiecare ținut prin care trecea convoiul trebuia să contribuie cu câte un car cu doi boi și cu câte patru oameni de pază⁹⁶. Tot pentru abuzuri este trimis „la paza Ocnii” și „Polde, vornicelul din satul Aldești, ținutul Covurlui”, la 13 mai 1742⁹⁷.

Din cercetarea documentelor constatăm că atunci când vinovații trimiși „la Ocnă” sunt dregători – de orice rang – li se precizează numele, satul și chiar ținutul de proveniență. În cazul în care aceștia erau oameni simpli, documentele îi menționează doar cu termenul de „vinovați”⁹⁸. Mesajul transmis de puterea centrală era acela că domnul era bine informat în legătură cu reprezentanții puterii pe plan local, iar cei vinovați și pedepsiți trebuiau să fie un exemplu pentru cei aflați în funcție. Informații despre această problemă aflăm și de la Ion Neculce, care, referindu-se la aceste măsuri luate de domnie, arăta: „Dat-au și strânsoare mare, de cerca pe oameni

⁹² *Ibidem*, II, doc. 940, p. 325.

⁹³ *Ibidem*, doc. 947, p. 327.

⁹⁴ *Ibidem*, doc. 602, p. 234.

⁹⁵ *Ibidem*, doc. 775, p. 282.

⁹⁶ *Ibidem*, doc. 940, p. 325.

⁹⁷ *Ibidem*, doc. 529, p. 212.

⁹⁸ *Ibidem*, doc. 434, p. 177-178; doc. 474, p. 194; doc. 938, p. 324.

și pe unde îi afla îi bătea. Și pe *vorniceii* care tăgăduiea pe oameni, de nu vrea să-i puie, îi da pre ulițe și-i trimetea la Ocnă”⁹⁹.

Urmărind o așezare mai bună a dărilor, Constantin Mavrocordat a încercat să desființeze – sau cel puțin să reducă – abuzurile dregătorilor prin salarizarea acestora dintr-o sumă fixă, adăugată la capitație¹⁰⁰. Dacă această măsură s-ar fi respectat, ar fi putut produce o importantă reducere din totalul sarcinilor fiscale. Dar domnul a menținut toate dările anterioare în afară de văcărit, cuniță, pogonărit și „alte adăoșaguri”¹⁰¹. Prin urmare, se percepea în continuare desetină și gorștină, dări considerate ca fiind foarte grele. Mărimea lor era stabilită de slujitorii vistieriei, iar domnul solicita aparatului fiscal format numai din boieri și oamenii lor să depună eforturi și să trimită vistieriei sumele datorate de fiecare ținut. Astfel, la 15 octombrie 1741 sunt date „cărți” *gorștinărilor* să încaseze de la ținuturi gorștina¹⁰². La aceeași dată, *aga Lupu Anastase* este împuternicit să adune rămășițele din desetină de la ținuturile *Bacău* și *Iași*¹⁰³.

Foarte meticulos, domnul și aparatul administrativ central întocmesc, la 30 ianuarie 1742, lista boierilor „care au fost rânduieți *zlotași pe ținuturi*” pentru strângerea sfertului al doilea¹⁰⁴. În aceeași zi, acești dregători primesc „cărți cu instrucțiuni” privind modul de încasare a birului¹⁰⁵. De asemenea, la 11 martie 1742 li se aduce la cunoștință că dările reprezentând sfertul al doilea trebuie să fie încasate până la 15 martie, când *zlotașii* vor prezenta socotelile la vistierie¹⁰⁶. Pe măsură ce termenul scadent se apropie și presiunile slujbașilor fiscali sporesc, cei care sunt victimele diferitelor abuzuri se adresează divanului domnesc. Așa se explică și „cartea” adresată de domn la 13 martie 1742¹⁰⁷ (cu două zile înainte de termenul scadent) către *zlotașii din*

⁹⁹ Ion Neculce, *op. cit.*, p. 383.

¹⁰⁰ N. Grigoraș, *op. cit.*, p. 134.

¹⁰¹ *Ibidem*.

¹⁰² *Condica lui Constantin Mavrocordat*, I, rez. doc. 1824, p. 42.

¹⁰³ *Ibidem*, rez. doc. 1841, p. 43.

¹⁰⁴ *Ibidem*, rez. doc. 2102, p. 108.

¹⁰⁵ *Ibidem*, rez. doc. 2100, p. 108.

¹⁰⁶ *Ibidem*, rez. doc. 2297, p. 138.

¹⁰⁷ *Ibidem*, rez. doc. 2311, p. 141.

ținutul Bacău, în care li se cere „să cerceteze jalba oamenilor din Faraoani” pentru cei morți, fugiți din sat și cu pecetei pierdute.

Se pare că ținutul Bacău a respectat termenul cu privire la strângerea dărilor, după cum aflăm din răspunsul trimis de domnie *ispravnicului de Bacău*, la 19 martie 1742, în legătură cu terminarea încasărilor pentru sfertul al doilea, cu situația oamenilor care și-au pierdut peceteile și cu expirarea scutirii de bir pentru cei veniți din Transilvania¹⁰⁸.

O altă componentă importantă a reformei fiscale înfăptuită de Constantin Mavrocordat, care viza sporirea numărului de contribuabili, a fost restrângerea unor categorii de privilegiați fiscal, care vor fi dați „la bir cu țara”. Primii vizați au fost *poslușnicii* (în slavonă *poslyuamny* = *a asculta*), adică țăranii aflați sub „ascultarea” egumenilor ori boierilor și care, în schimbul scutirii totale sau parțiale de dări, prestau acestora diferite servicii. Ca urmare a nemulțumirii posesorilor de poslușnici, domnul a fost nevoit să le facă o concesie prin acordarea de *scutelnici* (țăranii scutiți de dări), al căror număr era totuși mai mic decât cel al poslușnicilor. Și alte categorii de privilegiați au fost desființate ori cel puțin a fost diminuat numărul lor. Astfel s-a micșorat numărul *slujitorilor*, *spătărașilor*, *agiașilor*, *armășeilor*, *aprozilor* ș. a. Cei suprimați au fost dați „la dare cu țara”¹⁰⁹. Pe sătenii *sărtărei*, *vistierași*, *roșii*, *păhărniceii*, *postelnici*, *vizitii*, *comișei*, *spătărei* i-a dat „pe toți la dare cu țara”¹¹⁰. Reducând drastic numărul slujitorilor, domnul le acorda unele scutiri de dări pentru serviciile aduse. Nemulțumirile ori cererile unor dregători locali de suplimentare a numărului subalternilor lor necesari în acțiunile de urmărire ori percepere a dărilor, nu erau acceptate de domn¹¹¹.

Tot pentru a mări numărul contribuabililor, Constantin Mavrocordat a hotărât ca preoții și diaconii fără biserici și neștiutori de carte, al căror număr era destul de mare, să fie puși la „bir cu țăranii”. Pentru a-și păstra statutul de privilegiați, unii au început să învețe carte la bătrânețe. Aflăm despre această măsură din „cărțile” trimise de puterea centrală „boierilor

¹⁰⁸ *Ibidem*, II, doc. 459, p. 190.

¹⁰⁹ *Istoria Românilor*, vol. IV, p. 504.

¹¹⁰ *Ibidem*; autorii au reproduș lista dată de banul Mihai Cantacuzino.

¹¹¹ N. Grigoraș, *op. cit.*, p. 141.

zlotași din ținuturi” la 5 octombrie 1742¹¹², prin care li se cerea să impună la bir pe „preoții care nu știu carte” și pe prețișii călugări ce locuiau prin sate pentru a fi scutiți de bir.

Boierii, mănăstirile și clerul au beneficiat în continuare de scutiri. Pentru a neutraliza ostilitatea elitei politice față de schimbările aduse de reforme, ca și pentru fixarea unui statut clar al diferitelor categorii sociale care să împiedice sustragerea de la obligațiile fiscale, s-au constituit două categorii de boieri: cei de *treapta I* – de la *marele logofăt la trei logofăt* – și *boierii mici, mazilii*. Prima categorie și urmașii lor (*neamurile*) beneficiau de scutirea totală de dări; cei din categoria a doua erau obligați la o dare personală, dar erau scutiți de alte contribuții¹¹³. De altfel, sumele care reprezentau „dajdia mazililor”, pe ținuturi, au fost clar precizate la 18 ianuarie 1742¹¹⁴. Pentru clarificarea situației, la 23 decembrie 1741, se trimit porunci către dregătorii din zece ținuturi (inclusiv *Bacău*) cerându-le să-i înștiințeze pe egumeni ca, la Bobotează, să se înfățișeze la domnie cu toate documentele privitoare la averea mănăstirilor: „moșii, țigani, vecini, bucate”. Iar până la Sfântul Vasile dregătorii îl vor înștiința pe domn „precum că li-au făcut știre”¹¹⁵.

Printre bisericile obișnuite care au beneficiat de anumite scutiri sau reduceri de dări a fost și cea din Tg. Ocna. Această biserică avea în 1743 ca venit chiria anuală a caselor cămărașilor, iar anual i se dădeau 7000 oacă de sare. La „vremea slujbelor vistieriei” obținuse scutiri pentru 30 stupi sau mascuri de desetină, 30 oi goștină și de vădrărit pentru 100 vedre de vin¹¹⁶.

De asemenea, lucrătorii permanenți și personalul administrativ de la ocne „șavgăii Ocnii și alte rufeturi ale Ocnii”, în număr destul de mare s-au bucurat de un regim privilegiat. Deoarece comercializarea sării aducea venituri importante, domnii fanarioți au acordat mai multe privilegii tăietorilor de sare pentru a-i determina să sporească producția. Astfel, la 31 octombrie 1741, se poruncește *cămărașilor de Ocnă* să angajeze „cară și să

¹¹² *Condica lui Constantin Mavrocordat*, III, doc. 1621, p. 400.

¹¹³ *Istoria Românilor*, vol. IV, p. 505.

¹¹⁴ *Condica lui Constantin Mavrocordat*, I, rez. doc. 2056, p. 95.

¹¹⁵ *Ibidem*, II, doc. 215, p. 133.

¹¹⁶ *Uricariul*, II, p. 173-176. A se vedea și N. Grigoraș, *Privilegiile fiscale în Moldova (1741-1821)*, I-II, în *AILAI*, XIV, 1977, p. 192.

trimită 3000 ocă de sare la beciul domnesc”. Uneori, acești dregători îndeplineau și obligații pe care domnul le avea în afara țării. Astfel, aflăm de cererea expresă adresată de domn la 8 decembrie 1741 *clucerului Constantin Palade* care era la acea dată *cămăraș de Ocne* să dea „trimisului bisericii din Șcheii Brașovului” suma de bani („69 lei și 2 potronici”) ce a fost acordată ca „milă” din partea domniei¹¹⁷. Aceluiași dregător i se cere la 23 martie 1742 „să trimită să se aducă din Transilvania” 10 sulițe. După cum am prezentat mai sus, atribuțiile cămărașilor erau și cele leagăte de primirea ori eliberarea celor trimiși să ispășească diferite pedepse. Există numeroase exemple care se referă la scutirile acordate de domnie acestei categorii de lucrători. La 29 iunie 1747, aceștia erau scutiți de bir și de alte angării, trebuind să plătească doar „sfertul” lor. Tuturor li s-au scutit de văcărit 600 de vite și 100 de cai, iar de desetină 200 de stupi și mascuri. Ca goștină, urmau să plătească numai 6 bani de oaie, fiind scutiți de camănă, bezmăn, braniște, cai de olac, podvezi, precum și de celelalte angării¹¹⁸. Acest privilegiu le-a fost întărit la 20 decembrie 1749¹¹⁹, la 17 septembrie 1753¹²⁰, în 1757¹²¹ sau la 18 octombrie 1761, când întregul „rufet” al ocnei cuprindea 225 persoane, adică *șalgăi, lăturași, curteni, tărăbonțași și vătăjei*¹²².

Peste 5 ani, același rufet a obținut un privilegiu în care se arăta că la „vremea ajutorinței de iarnă” să se scutească cele 5 cârciumi ale șalgăilor, „iar la mucarer vara, oricâte crâșme ar fi avut”, „nici să se scrie, nici să se supere”. Șalgăii îmbolnăviți în timpul muncii erau scutiți de bir, „ajutorința” și mucarer. După „hotărârea ponturilor” li s-au mai scutit câte două vite, dar pentru celelalte trebuiau să plătească ceva. Feciorii șalgăilor, neînsurați, care trăiau în casele părintești erau, de asemenea, scutiți de bir, ajutorință și mucarer, întrucât din rândul lor erau recrutați noi lucrători¹²³. Acest privilegiu a fost confirmat la 5 februarie 1783¹²⁴, iar la 5 mai 1803, Alexandru

¹¹⁷ *Condica lui Constantin Mavrocordat*, II, doc. 246, p. 103.

¹¹⁸ *Uricariul*, II, p. 158-159.

¹¹⁹ *Ibidem*, p. 159-160.

¹²⁰ *Ibidem*, p. 160-161.

¹²¹ *Ibidem*, p. 162-163.

¹²² *Ibidem*, p. 164-166.

¹²³ *Ibidem*, p. 166-168.

¹²⁴ *Ibidem*, p. 168-171.

Moruzi a eliberat șalgăilor, lăturașilor, tărbonțașilor, curtenilor, vătăjeilor și altor „oameni ai Ocnii”, o „carte deschisă” în care se prevedea ca de acum înainte să plătească numai câte „30 parale havaet de un pecetluit”¹²⁵. Din datele oferite de raportul consului francez de la Iași, la 30 noiembrie 1807, rezultă că veniturile salinelor au fost în 1709 de 10.000 piaștri, iar în 1770 de 29.000 piaștri, ceea ce înseamnă o creștere a forței de muncă, dar și a importanței târgului.

Un statut special aveau și *străinii*. După ce locuitorilor autohtoni – în urma efectuării recensământului – le-au fost fixate dările și quantumul lor, Constantin Mavrocordat a stabilit ca străinii să nu plătească nici o dare timp de șase luni, după care urmau să plătească și ei 105 parale „căsarii și holteii” cei „de vârstă, cu mustăți”¹²⁶. Fiind informat că până în primăvara anului 1742 mulți „streini, din alte părți” care au fost locuitori ai țării au plecat din diferite motive, domnia a hotărât ca, dacă aceștia s-ar întoarce, să aibă „odihnă” o perioadă de timp, după care urmau să plătească, în patru sferturi anuale, birul obișnuit în valoare de 105 parale pentru „casnici”; holteii cu părinți, câte 55 parale, dar „numai cei ce vor fi de vârstă, cu mustețe, aceia vor da, iar copilandri, cei care n-au musteți, aceia nu vor da nemică, nici să vor număra”¹²⁷. În ținutul Bacău, cei mai mulți străini veneau din Transilvania. Pentru a încuraja rămânerea lor în zonă, domnul le acordă privilegiile. La 1 noiembrie 1741, o „carte” domnească se adresează *zlotășilor din Bacău* în legătură cu scutirea de bir a oamenilor veniți din Transilvania și despre regimul fiscal al „altora, asemenea lor”, pe care îi vor mai găsi prin sate¹²⁸. Cîteva zile mai târziu, la 19 mai 1741 sunt trimise „cărți” către *ispravnicii de Suceava, Neamț și Bacău* prin care li se cere să întocmească „liste de oamenii veniți din Transilvania” pe care „să-i dea în seama vorniceilor satelor”¹²⁹. În schimb, cei stabiliți de mai mult timp în țară trebuiau să-și îndeplinească obligațiile fiscale ca toți ceilalți contribubili. Este și cazul „ungurilor” care

¹²⁵ N. Grigoraș, *Instituțiile feudale din Moldova. Organizarea de stat până la mijlocul secolului al XVIII-lea*, București, 1971, p. 199.

¹²⁶ *Condica lui Constantin Mavrocordat*, I, rez. doc. 1980, p. 71.

¹²⁷ N. Iorga, *Studii și documente cu privire la istoria românilor*, vol. V, București, p. 105-106. A se vedea și N. Grigoraș, *op. cit.*, 1976, p. 139.

¹²⁸ *Condica lui Constantin Mavrocordat*, I, rez. doc. 1915, p. 58.

¹²⁹ *Ibidem*, rez. doc. 1972, p. 70.

locuiau de 10 ani pe moșia Călugăra din ținutul Bacău. Domnul cere conducătorului ținutului, *ispravnicul Radu Racoviță* (paharnic), să vegheze personal ca acești locuitori „să se cisluiască cu satul”¹³⁰.

Printre străinii stabiliți în ținutul Bacău (ca de altfel și în alte ținuturi) erau și meșteșugari ori negustori, care, de asemenea, se bucurau de privilegii fiscale (chiar înainte de reformele de la jumătatea secolului al XVIII-lea). Faptul se datorează în primul rând veniturilor pe care aceștia le puteau aduce țării. Astfel, la 20 mai 1740, Grigore Ghica scutește de dări 12 sticlari veniți din „Țara Ungurească” și stabiliți în satul Călugăra din ținutul Bacău¹³¹. Acelorași meșteșugari, printr-o „carte domnească” emisă la 11 aprilie 1741, li se permite să ia „lemn din păduri pentru meseria lor” și să fie scutiți de dări¹³². La 10 noiembrie 1741, Constantin Mavrocordat le întărește acestor sticlari privilegiile obținute anterior și le cere în schimb să dea domniei „sticlă de geamuri și carafe”¹³³.

Preoții catolici s-au bucurat, la rândul lor, de unele privilegii fiscale, dar mai reduse decât ale preoților ortodocși. Astfel de privilegii existau înainte de domnia lui Constantin Mavrocordat, acordate, de exemplu, de către Grigore Ghica, la 1 decembrie 1736, preoților catolici din Săbăoani, Grozești și Faraoani (ținutul Bacău)¹³⁴. Tuturor preoților catolici din țară care aveau în serviciul bisericii câte o slugă ori un dascăl străin, în ianuarie 1777 li s-au acordat scutiri de toate dările¹³⁵.

„Panțirii”, adică cei însărcinați cu paza la hotare, erau o altă categorie de slujbași scutiți de dări. Aceștia erau conduși de un *căpitan* și existau și în ținutul Bacău, care era un ținut de graniță. La 17 octombrie 1741, comisul Iordache Haviiar a fost numit *căpitan la Troțuș* asupra „panțurilor din Grozești”¹³⁶ și care trebuia „să poarte grijă după obicei și nimic de la dâșșii să nu ia”. Dar, ca urmare a reducerii la minimum a forțelor militare ale țării în

¹³⁰ *Ibidem*, rez. doc. 1971, p. 69.

¹³¹ *Ibidem*, rez. doc. 1422, p. 28.

¹³² *Ibidem*, rez. doc. 1423, p. 30.

¹³³ *Ibidem*, rez. doc. 1948, p. 65.

¹³⁴ *Ibidem*, rez. doc. 1440, p. 21.

¹³⁵ *Uricariul*, VII, Iași, 1886, p. 425-426.

¹³⁶ *Condica lui Constantin Mavrocordat*, II, doc. 166, p. 77.

epoca fanariotă¹³⁷, paza la hotare va fi încredințată locuitorilor din satele „de margine”. Mobilizarea acestora era făcută de *vătămării satelor* care primeau „porunci” în acest sens direct de la domnie. Astfel, la 13 iunie 1742 s-au scris „cinci cărți” care au fost trimise „pe la vătămări” și „la toți oamenii de pe la potici” pentru paza drumurilor la hotare. Menționăm faptul că toate vizează sate din *ținutul Bacău*, ceea ce arată importanța jucată de acest ținut de graniță în cadrul statului Moldova. Prima din aceste „cărți” este adresată sătenilor din Comănești¹³⁸ cărora li se cere „să păzească plaiul și poteca” mai ales împotriva tâlharilor și „să nu treacă nimeni fără poruncă”. În special că „acum lipseau panțirii” care au avut „plaiul în sama lor” și tocmai de aceea „au rămas paza plaiului iar în sama voastră”. Vor trebui să supravegheze ca nimeni „să nu treacă pe potica voastră” fără „poronca noastră” și „făr de știre ispravnicului”.

O altă „carte” este trimisă „locuitorilor de la Ocnă”¹³⁹ (Tg. Ocna), tot pentru „paza plaiului”, ca și celor de la Comănești. O a treia „poruncă” este adresată în același sens „vătămării și locuitorilor din Cașin”, cerându-le și acestora să se mobilizeze pentru „paza plaiului” în zona lor¹⁴⁰. În aceeași zi se adresează domnului și „vătămării și locuitorilor din Grozăști” cerându-le și acestora să asigure „paza plaiului” și „poteca lor”¹⁴¹. Ultima „carte” este adresată „vătămării și oamenilor din Dărmănești” tot pentru „paza plaiului” și „poteca lor”, așa cum „le-au păzit și mai înainte”¹⁴².

Din cele prezentate mai sus observăm că însuși domnul reformator, Constantin Mavrocordat, alocă cel mai mult timp problemelor fiscale. Acesta redacta instrucțiuni și supraveghea întregul aparat administrativ din ținuturi și orașe, unde își desfășurau activitatea *ispravnici, nemeși, cămănari, bezmănari, mortasipi, folari, bourari, vistieri* (probabil delegați speciali ai

¹³⁷ *Istoria Românilor*, vol. IV, p. 205; autorii consideră că această măsură se încadrează unei orientări mai vechi, determinate de dorința Porții de a elimina factorii de risc reprezentați de oștile Țărilor Române, ai căror domni puteau deveni „haini”.

¹³⁸ *Condica lui Constantin Mavrocordat*, II, doc. 608, p. 235-236.

¹³⁹ *Ibidem*, doc. 609, p. 236.

¹⁴⁰ *Ibidem*, doc. 610.

¹⁴¹ *Ibidem*, doc. 611, p. 237.

¹⁴² *Ibidem*, doc. 612.

vistieriei), *cămărași de Ocnă, vornici de orașe*¹⁴³. Sarcinile fiscale cele mai importante le aveau *zloțașii*, controlați permanent de domn. Înainte de terminarea trimestrului („sfertului”), *zloțașii* primeau instrucțiuni despre sumele pe care urmau să le trimită la vistierie. Odată cu terminarea încasărilor, *zloțașii* trebuiau să trimită la vistierie restul de bani și „tablă”¹⁴⁴, după care li se trimitea alta pentru sfertul următor. *Zloțașii* erau obligați să împartă „pecețile” și tot ei trebuiau să șteargă din registre și să ia pecețile celor care decedaseră. Țineau evidența străinilor, ori a celor scutiți, trebuiau să trimită domniei informații despre „starea locuitorilor” și despre „aplicarea așezării birului”¹⁴⁵. *Zloțașii* nu trebuiau să aștepte încasarea întregii sume din ținut, ci „rânduri, rânduri”, adică pe măsură ce încasau o sumă trebuiau să o trimită la vistierie.

Din documentele emise de Constantin Mavrocordat în cea de-a doua sa domnie în Moldova, aflăm despre existența *zapciilor*, considerați un fel de inspectori fiscali¹⁴⁶, slujitori de încredere ai domnului, dar de temut pentru locuitori, trimiși la ținuturi pe lângă *zloțași*. Din documentul din 15 noiembrie 1741¹⁴⁷ aflăm că „se trimit zapcii la boierii *zloțași*” din zece ținuturi. Pentru a grăbi trimiterea banilor adunați și pentru a comunica numărul oamenilor impuși la bir. Se pare că *zapcii* nu se trimiteau permanent pe lângă *zloțași*, ci numai atunci când se dădeau instrucțiuni noi referitoare la cuantumul dărilor și grăbirea încasării lor¹⁴⁸.

Pentru a face față unor nevoi urgente, domnul a fost nevoit să trimită, pentru încasarea unor dări, chiar *copii de casă*. La 14 noiembrie 1741¹⁴⁹ aflăm despre „volnicia” dată unui „copil de casă” să ia „sfertul vămii de la vameșii din Comănești”, ținutul Bacău. Potrivit instrucțiunilor date de Constantin Mavrocordat, și ispravnicii ar fi trebuit să se implice activ în încasarea dărilor. Dar interesul lor în acest domeniu era scăzut, din mai multe motive: erau

¹⁴³ Pentru detalii, a se vedea N. Grigoraș, *Reformele cu caracter administrativ din Moldova ale lui Constantin Mavrocordat*, p. 132 și urm.

¹⁴⁴ *Ibidem*, p. 145, nota 125.

¹⁴⁵ *Condica lui Constantin Mavrocordat*, I, rez. doc. 1917, p. 59.

¹⁴⁶ N. Grigoraș, *op. cit.*, p. 146.

¹⁴⁷ *Condica lui Constantin Mavrocordat*, I, rez. doc. 1965, p. 68.

¹⁴⁸ N. Grigoraș, *op. cit.*

¹⁴⁹ *Condica lui Constantin Mavrocordat*, I, doc. 226, p. 67.

aglomerati cu sarcini administrative și judecătorești, nu primeau nimic din răsuri și nici nu-și puteau crea venituri pe seama contribuabililor¹⁵⁰. Așa se explică de ce domnul trimetea la ținuturi, pe lângă zloțași și zapcii, și alți dregători, numiți în documente *oameni domnești*. Astfel, la 15 mai 1741, aflăm că se trimite „om domnesc” (*gospod*) pentru ca „să împlinească banii” de la *desetnicii* care au luat această dare pe stupii bisericilor catolice de la Suceava și de la Bacău¹⁵¹. De asemenea, „copii de casă” erau trimiși și pentru a-l informa pe domn despre ispravnicii care nu se implicau în activitatea fiscală, obligându-i chiar să plătească „ciubote” între 20 și 30 de lei¹⁵². Sarcini fiscale deosebite aveau și vorniceii satelor.

Cei care nu-și îndeplineau sarcinile după instrucțiunile date de domn erau amendați, trimiși „în butuci” la Iași, li se confiscau bunurile ori erau închiși „la Ocnă”, după cum am arătat mai sus.

Alături de acești dregători locali, în ținuturi mai activa și un număr de *gorștinari*, *desetnici*, *pogonari*, *vădrari*, *ciohodari*¹⁵³. Activitatea lor era urmărită îndeaproape de domn. La 15 octombrie 1741, domnul se adresează direct „gorștinarilor de la ținuturi”, cerându-le să încaseze această dare¹⁵⁴. Dregătorii de ținut trebuiau să supravegheze ca locuitorii să nu se strămute din satele lor, deoarece, potrivit „ponturilor”, nimeni nu avea voie să plece din locul unde „l-au apucat banii steagului”¹⁵⁵.

Încercările lui Constantin Mavrocordat de a ușura sarcinile fiscale ale contribuabililor, prin desființarea unor dări ori prin înlăturarea abuzurilor și corupției dregătorilor, nu vor fi aplicate de toți domnii care i-au urmat. În vreme ce unii, preocupați doar de estorcarea fiscală a locuitorilor, au adus haos și instabilitate în cadrul instituțiilor statului, alții au încercat să continue, măcar parțial, reformele lui Constantin Mavrocordat. În prima categorie se încadrează chiar fratele domnului reformator, Ioan Mavrocordat (1743-1747) care, lacom de bani, a reintrodus văcăritul și l-a ridicat „cu prisosință”. Cronicarii au arătat că acest domn, deși a sporit toate dările, tot

¹⁵⁰ N. Grigoraș, *op. cit.*, p. 149.

¹⁵¹ *Condica lui Constantin Mavrocordat*, II, doc. 224, p. 95.

¹⁵² N. Grigoraș, *op. cit.*

¹⁵³ *Condica lui Constantin Mavrocordat*, I, rez. doc. 1969, p. 69.

¹⁵⁴ *Ibidem*, rez. doc. 1824, p. 42.

¹⁵⁵ *Ibidem*, rez. doc. 2478, p. 168.

nu a putut să-și plătească datoriile, deoarece „căuta mai mult zefurile cu mese mari... și noaptea umbla prin târguri cu veselii și cu jocuri”¹⁵⁶. Subalternii săi, boieri-dregători, i-au urmat în cea mai mare parte exemplul și „faceau ce le era voia lor” și „de atunci au făcut bani toți boierii”¹⁵⁷. Unii boieri, nemulțumiți de privilegiile acordate de domn, au fugit în Polonia. Pentru a nu avea probleme, domnul le-a promis și acestora „lefi și scutelnici”¹⁵⁸. Și s-a ținut de cuvânt, deși nu se prea obișnuia din partea domnilor din acea vreme.

Succesorul lui Ioan Mavrocordat, Grigore al II-lea Matei Ghica, care a domnit doar 11 luni (mai 1747-aprilie 1748) având și el datorii mari și „mulți mîncători pe la porțile turcești”, a mărit numărul dărilor, iar pecețile le-a „împărțit pe stări, după puterea omului”¹⁵⁹. Astfel, se anula sistemul dării unice.

Nu doar urmașii lui Constantin Mavrocordat, ci chiar el însuși, atunci când a revenit pe tronul Moldovei (aprilie 1748-iulie 1749), a renunțat la unele din reformele sale, sporind valoarea birului, încât „tot norodul îl blestema”¹⁶⁰.

Constantin Racoviță (august 1749-iulie 1753), care i-a urmat la tron, motivând că are multe datorii și cheltuieli, a mărit dările. Astfel a încasat sferturile „îndoite” și, de asemenea, a impus „cunița de vară” (dare care fusese desființată). Apoi a arendat ocnele, vămile și mortasipiile¹⁶¹. Acest fapt a stârnit nemulțumiri în rândul locuitorilor Moldovei. Acestea s-au datorat și abuzurilor caimacamului Iordache Stavarachi, care a ținut locul domnului până la venirea sa în țară și care încasase vădrărit, desetină și gorștina

¹⁵⁶ Ioan Canta, *Letopisețul Țării Moldovei de la a doua până la a patra domnie a lui Constantin vodă Mavrocordat (1741-1768)*, în M. Kogălniceanu, *Cronicele României sau Letopisețele Moldaviei și Valahiei*, ediția a II-a, tom III, București, 1874, p. 185.

¹⁵⁷ Pseudo-Enache Kogălniceanu, Ioan Canta, *Cronici moldovenești. Letopisețul Țării Moldovei de la domnia întâi și pînă la a doua domnie a lui Constantin Mavrocordat Voevod (1733-1774). Letopisețul Țării Moldovii de la a doua și pînă la a patra domnie a lui Constantin Mavrocordat Voevod (1741-1769)*, ediție critică de A. Ilieș și I. Zmeu, București, 1987, p. 205-206.

¹⁵⁸ *Ibidem*, p. 206.

¹⁵⁹ Enache Kogălniceanu, *op. cit.*, p. 212.

¹⁶⁰ Ioan Canta, *op. cit.*

¹⁶¹ N. Grigoraș, *op. cit.*, p. 159.

întreită¹⁶². Nemulțumiri au izbucnit și între boierii favoriți ai domnului și boierii „de țară”, care susțineau că cei dintâi vor „să-i desbrace”¹⁶³. Pentru a evita alte tulburări din partea acestora, domnul le va acorda unele privilegii.

Matei Ghica (1753-1756) și Constantin Racoviță (1756-1757) în noua sa domnie, au mers pe urmele înaintașilor, strângând și ei „mulțime de averi” ca urmare a numărului mare de dări, care „agiunsă să a să călca una pe alta”¹⁶⁴. Cel mai des se succedau pe tronul celor două Principate membrii familiilor Racoviță și Ghica. Durata relativ scurtă a domniilor era, poate, un motiv pentru ca populația să mai uite de abuzurile ori exploatarea fiscală practicate. Din păcate, aceste practici se relau sub fiecare domnie. Astfel, în timpul lui Ioan Teodor Calimachi, care a venit pe tron după ce Moldova fusese crunt jefuită de tătari, în toamna anului 1758, nimeni nu vroia să fie mare vistier, fiindcă țara era „stricată”. Atunci a venit Stavarachi capuchehaia, care-l împrumutase pe domn cu bani pentru cumpărarea tronului și a luat „toate trebile în mâna lui”¹⁶⁵. Acesta a devenit vechil al vistieriei, a reorganizat isprăvnicile și, cu ajutorul zapciilor, a început să adune ce se mai putea de la contribuabili și chiar a impus la dări pe privilegiați¹⁶⁶. A fost alungat din țară printr-o răscoală de care n-au fost străini nici boierii.

O oarecare ordine și stabilitate a încercat să introducă Grigore al III-lea Ghica (1764-1769). Acesta a cerut ispravnicilor nou numiți să-i protejeze pe țărani, să-i apere de abuzuri și să nu-i năpăstuiască¹⁶⁷. A menținut darea pe sferturi, dar a poruncit să se ceară chitanțe pentru orice încasări, plăți sau cheltuieli. A încercat să țină o evidență riguroasă a veniturilor și cheltuielilor țării. Acest domn a cerut reprezentanților săi din ținutul Bacău să rezolve pricina unor locuitori din „Clija de Jos”¹⁶⁸.

Războiul ruso-austro-turc din 1769-1774 a adus mari pagube Principatelor, la care s-a adăugat și o epidemie de ciumă. Pământurile au fost pustiite, jefuite și arse în asemenea măsură, încât, prin articolul XVI al păcii

¹⁶² *Ibidem*, p. 160.

¹⁶³ Pseudo-Enache Kogălniceanu, Ioan Canta, *op. cit.*, p. 219-220.

¹⁶⁴ N. Grigoraș, *op. cit.*

¹⁶⁵ Enachi Kogălniceanu, *op. cit.*, p. 234-236.

¹⁶⁶ N. Grigoraș, *op. cit.*, p. 161.

¹⁶⁷ *Ibidem*.

¹⁶⁸ *Uricariul*, XXI, p. 206.

de la Kuciuc-Kainardji, s-a hotărât ca Moldova și Țara Românească să fie scutite, timp de doi ani, de plata haraciului și alte cheltuieli de război. Războaiele purtate pe teritoriul Moldovei au îngreunat și mai mult situația contribuabililor. După semnarea păcii de la Iași (9 ianuarie 1792), în timpul lui Alexandru Moruzi, sultanul, informat de situația grea a țării și de emigrarea în masă a locuitorilor, a iertat țara de restul tributului. De asemenea, a hotărât ca orice dregător turc, chiar vizirul, dacă ar fi intrat în Moldova ar fi trebuit să-și plătească întreținerea și deplasarea din bani proprii¹⁶⁹. S-a hotărât ca locuitorii să nu fie „încărcați” de către agenții fiscului. În realitate, domnii au continuat să încaseze de la locuitori cât puteau de mult.

În circulara din 29 decembrie 1794¹⁷⁰ au fost stabilite îndatoririle ispravnicilor față de locuitorii din mediul rural, indiferent de categoria din care făceau parte. Cele „șapte ponturi” cuprinse în acest document se referă și la „privegherea” ca relațiile dintre proprietarii de moșii și țăranii dependenți să nu depășească limitele obligațiilor reciproce, stabilite prin legiurile în vigoare¹⁷¹. Deși prin aceste „ponturi gospod” se lărgeau atribuțiile ispravnicilor, aceștia nu erau investiți cu puteri care să-i constrângă pe recalitrânți, care proveneau în cele mai multe cazuri din rândurile categoriilor privilegiate¹⁷².

O a doua circulară, din 18 martie 1795, avea un caracter mai general; reproducea câteva din instrucțiunile date de Constantin Mavrocordat, dar avea și multe indicații noi din domeniul administrativ ori juridic¹⁷³. Ca și în vremea lui Constantin Mavrocordat, se cerea ispravnicilor să fie la dispoziția locuitorilor care-i solicitau, indicându-le „să se lipsească și de vremea obicinuită a mâncării și a somnului, ca nicidecum să nu steie săracii locuitori așteptând”¹⁷⁴. Se cerea, de asemenea, înlăturarea namesnicilor. Ispravnicii vor trebui să „rânduiască” zapcii cu „izvod iscălit” și care să fie „oameni cu

¹⁶⁹ N. Grigoraș, *op. cit.*, p. 163.

¹⁷⁰ *Documente privind relațiile agrare în veacul al XVIII-lea*, vol. II, Moldova, publicate de V. Mihordea, București, 1966, p. 602-604.

¹⁷¹ *Ibidem*.

¹⁷² A. Macovei, *op. cit.*, p. 371.

¹⁷³ *Ibidem*.

¹⁷⁴ *Uricariul*, IV, Iași, 1857, p. 56-58.

înțelegere” pentru strângerea birului sau pentru îndeplinirea poruncilor domnești. Toți dregătorii de la ținuturi trebuiau să-și îndeplinească corect sarcinile și să nu supere „cât de puțin pe locuitori cu niscaiva ceriri spre a lor interes” căci „cu gre urgie se va pedepsi spre pilda și altora”. Pentru dregători se mențineau vechile pedepse amintite și în prima jumătate al secolului al XVIII-lea „cu ulița și cu ocna”. Ispravnicii și subalternii lor erau obligați să țină seama de „starea și puțința fieștecăruia sat”. Ca și până atunci, pentru orice „împlinire”, ispravnicii trebuiau să trimită „tăblița iscălită la vistierie”¹⁷⁵. De asemenea, s-a hotărât desființarea căpitanilor de mazili, fiindcă „nu sunt pentru altă treabă ce numai jăcuiesc pe mazili și ruptași”. Evidența ruptașilor urma să fie ținută de ispravnicul însuși¹⁷⁶.

Măsuri deosebite au fost luate și pentru a diminua „risipirea” satelor. Dregătorii ținuturilor, împreună cu vorniceii și alți „oameni de seamă” ai satelor, erau obligați să supravegheze permanent și să semnaleze, în cel mai scurt timp, orice încercare de părăsire a satului. Pentru identificarea fugarilor, au fost introduse „răvașele de drum”, obligatorii pentru cei care se deplasau în alte ținuturi. Acestea erau date fie de stăpânul moșiei, fie de vornicel¹⁷⁷. Aceeași circulară avea și prevederi care priveau înlăturarea abuzurilor dregătorilor obișnuiți să ia gloabe ori să pretindă clăci în mod ilegal. Fiecare ispravnic era obligat să țină trei condici, în care să fie consemnate pricinile judecate, „rânduielile ce vor face în ținut” și corespondența cu domnul și vistieria¹⁷⁸.

Și Alexandru Moruzi, în a doua sa domnie (1802-1804), a încercat o reformă a sistemului fiscal al țării, pe care o va aplica la 1804. La început a cerut boierilor să-i întocmească un raport asupra organizării fiscale. La 16 noiembrie 1802 aceștia i-au înaintat o anafora, intitulată *Pentru așezarea birului țării*, care, după opinia lor, urma să fie fixat „după starea țării”. Ei au propus ca suma totală a dărilor ce ar fi urmat să fie încasată de la țărani, orășeni și ceilalți locuitori „impuși” să se ridice la 3500 pungi, în afară de „banii răsurilor”, din care urmau să se plătească lefurile. De asemenea, boierii au mai propus să nu se pretindă locuitorilor alte sume de bani ce se încasau

¹⁷⁵ *Ibidem*.

¹⁷⁶ *Ibidem*.

¹⁷⁷ *Ibidem*, p. 62-69.

¹⁷⁸ A. Macovei, *op. cit.*, p. 372.

sub diferite denumiri, ca „grajdu domnesc, pentru unul împărătesc, pentru a vistieriei cheltuieli”, precum și pentru alte „multe asemenea numiri izvodite din nou, în toată vremea, spre împilarea nărodului”¹⁷⁹.

Din cele prezentate mai sus nu trebuie să deducem faptul că abuzurile ori corupția nu mai existau. Dimpotrivă, plângerile și jalbele celor nedreptățiți continuau să fie adresate domnului care, în 1803 îi admonesta pe ispravnicii care nu se supuneau „datoriei dregătoriei” ce li s-a încredințat, adică nu împărțeau dreptatea cum trebuie locuitorilor din ținuturile pe care le conduceau și care veneau la Divan pentru o pricină oricât de mică. Este și cazul câtorva răzeși de pe moșiile „Capota, Clija de Jos și Clija de Sus” ținutul Bacău care se judecau în 1804 cu neamul Bârzăceștilor „și alții ai lor”¹⁸⁰.

Urmărind înlăturarea corupției și a traficului de influență, în ianuarie 1805, putera centrală a hotărât ca vameșii să fie numiți direct de Vistierie, iar leafa ispravnicilor să fie majorată „pentru ca nu cumva neîndestularea lefi să-i silească a se abate după vreme iarăși la acel urât câștig” pe seama „săracilor lăcuitori”¹⁸¹. În același an, la 10 iulie, Alexandru Moruzi se adresa direct *ispravnicilor ținutului Bacău, Iordache Rămădan biv vel spătar și Constantin Cantacuzino biv vel ban*, înștiințându-i că Neculai Roset biv vel logofăt a intrat în posesia moșiei Faraoani din ținutul pe care-l conduceau, moșie cumpărată de la „Clirosul din Bucovina”. Înaltul Divan pune astfel capăt unei îndelungi dispute, iar locuitorii din acest sat, sub supravegherea celor doi ispravnici, trebuiau să-și îndeplinească obligațiile față de noul stăpân¹⁸². Ca o evidențiere a corupției și a favoritismului este și modul pârtnitor în care, la 21 martie 1805, stolnicul Ion Vârnav a încercat o reglementare în disputa legată de moșiile „Capota, Clija de Jos și Clija de Sus”, amintită mai sus. În urma cercetării acestei cauze, vornicul de poartă Dumitrache Avram a trimis, la 10 iunie 1814, un raport către *isprăvnicia de Bacău* arătând că „după cartea de blăstăm și cercetarea făcută” se dovedește că stolnicul Ion Vârnav „s-a înșelat” la „hotărâtul” moșiei Clija de Jos¹⁸³. Cauza va fi judecată ulterior de *ispravnicii ținutului Bacău, Iordache Ghica și Atanasie*, dar hotărârea luată nu

¹⁷⁹ *Uricariul*, I, p. 7-10.

¹⁸⁰ *Ibidem*, XXI, p. 207.

¹⁸¹ *Ibidem*, I, p. 203-206.

¹⁸² *Ibidem*, XXI, p. 230-231.

¹⁸³ *Ibidem*, p. 207.

i-a mulțumit pe „ungurii” din Clija de Jos. Ca urmare, conducătorii ținutului au fixat data de 25 mai ca „zi de soroc”, când părțile implicate trebuiau „să vie la Divan să să judece”¹⁸⁴. La 15 martie 1806, spătarul Ștefan Roset a primit „poruncă” să cerceteze „pe teren”, cu toți răzeșii și să facă și hartă¹⁸⁵. În fine, hotărârea definitivă a fost luată la, 23 aprilie 1816, cu martori, când s-a fixat și hotarul acestor moșii¹⁸⁶.

În ceea ce privește târgurile Moldovei, acestea au fost lipsite în epoca fanariotă de autonomie și inițiativă. Pentru că o mare parte a banilor necesari nevoilor erau adunați din târguri, interesul domniei a fost să le supravegheze îndeaproape prin funcționarii săi. În plină epocă fanariotă se constată faptul că șoltuzii și pârgarii, ca aleși ai târgoveților, și-au diminuat mult activitatea. De exemplu, la 1 februarie 1741, *șoltuzul Bucur din Bacău* semna un zapis doar ca martor¹⁸⁷. Acestor dregători aleși li se vor suprapune *vornicii* ori *pârcălabii de târg*; erau numiți de puterea centrală, lucrau sub ordinele acesteia și îi reprezenta interesele. La 21 octombrie 1741, domnul se adresează *pârcălabilor de Bacău* cerându-le să cerceteze o pricină legată de „un pogon de păpușoi” stricat de vite în Valea Seacă¹⁸⁸.

În târguri erau un număr mare de slujbași care, ca în trecut, se ocupau în primul rând de strângerea impozitelor. Printre aceștia se numărau în continuare *vameșii* care, cu vechiul lor exces de zel, adunau vama. Alți funcționari erau *zlotașii*, care adunau așa numiții „bani ai peceților”. Cei care adunau taxele pe băuturile vândute în târguri erau numiți *cămănari* și ascultau de un „vel cămănarius”¹⁸⁹. Funcționarii care măsurau capacitatea vaselor cu băutură aduse în târguri de negustori se numeau *cotari*¹⁹⁰. Pentru a evita abuzurile, în 1785 și 1795, le-au fost fixate taxe *Zapcii*, care-i supravegheau pe zlotași, strângeau și ei banii „agiutorinții” de la străinii veniți

¹⁸⁴ *Ibidem*, p. 208.

¹⁸⁵ *Ibidem*.

¹⁸⁶ *Ibidem*, p. 208-209.

¹⁸⁷ *Ibidem*, XV, 1889, p. 315.

¹⁸⁸ *Condica lui Constantin Mavrocordat*, I, doc. 154, p. 48.

¹⁸⁹ N. Grigoraș, *Dregătorii târgurilor moldovenești și atribuțiile lor până la Regulamentul Organic*, Iași, 1942, p. 35.

¹⁹⁰ *Ibidem*, p. 62.

cu poșta, de la negustorii străini, de la funcționarii poștei etc.¹⁹¹. Alți funcționari fiscali mai erau *talerașii*, *gălbenășii*, *ortașii*, *globnicii*, *deșugubinariii*, *olăcarii*, *podvodarii* și *alți dăbilarii*¹⁹², *cămărașul de lumini*¹⁹³ etc.

Fanarioții au creat o nouă instituție urbană, numită *epitropia de târg*, care a înlocuit vechea administrație reprezentată de șoltuz și pârgari. *Epitropii*, în număr de patru, erau aleșii târgoveților și aveau ca sarcină principală „purtarea de grijă a târgului întru toate”¹⁹⁴. Aceștia se aflau sub ascultarea directă a ispravnicilor și erau obligați să dea „știdule” fiecărui locuitor nou, să măsoare și să împartă negustorilor loc în „uliți” și în „medeanuri”, pentru a nu se îngrămădi unii în alții¹⁹⁵. În grija unui epitrop se afla și așa zisa „cutie a milelor”, în care se adunau banii pentru cei nevoiași.

Locuitorii târgurilor pretindeau din ce în ce mai mult ca toate hotărârile care-i priveau să fie aprobate și de ei. În acest sens, menționăm jalba locuitorilor târgului Bacău adresată lui Ioniță Sandu Sturza, la 23 iulie 1823. Târgoveții se plâneau că prevederile cu privire la veniturile pentru cutia târgului din martie 1823 nu au fost stabilite cu „știrea și obșteasca învoire a târgoveților”¹⁹⁶. O sarcină importantă a epitropilor de târg a fost și aceea de a răscumpăra moșiile târgurilor dăruite de domni la diferiți boieri ori mănăstiri. Astfel, la 3 august 1742, locuitorii din Bacău cereau domnului să oprească pe unii târgoveți să vândă „la străini din locul târgului”¹⁹⁷. Domnul cere rezolvarea acestei pricini autorităților locale, *ispravnicului Radu Racoviță* și evident, *epitropilor târgului*. Epitropiile de târguri au fost menținute, cu unele modificări, și în epoca Regulamentului Organic.

O atenție deosebită s-a acordat, în perioada care a debutat cu reformele lui Constantin Mavrocordat, și dezvoltării învățământului, atât religios, cât și laic. Pregătirea teologică a preoților a început efectiv în 1742, prin

¹⁹¹ *Ibidem*.

¹⁹² *Ibidem*, p. 61.

¹⁹³ D. Cantemir, *op. cit.*, p. 87.

¹⁹⁴ N. Grigoraș, *op. cit.*, p. 74.

¹⁹⁵ *Ibidem*, p. 74-75.

¹⁹⁶ *Uricariul*, XI, Iași, 1889, p. 47-49.

¹⁹⁷ *Condica lui Constantin Mavrocordat*, II, doc. 814, p. 291.

așa-numitele „ponturi religioase” ale lui Constantin Mavrocordat¹⁹⁸. Un rol important în realizarea acestui obiectiv l-a avut mitropolitul Iacob Putneanul. Dar, în special târgoveții erau interesați și de dezvoltarea învățământului laic. Prin hrisovul din 23 iulie 1823, aflăm că „obștea târgoveților bin Bacău” cerea lui Ioniță Sandu Sturza ca tot prisosul veniturilor orașului să fie destinat întreținerii în școală, gratuit, a copiilor târgoveților, „pentru ca să se nlesnească n acest chip, și cei mai săraci ntru câștigarea de nvățatură”¹⁹⁹. Domnul a găsit corectă cererea boierilor care propuneau să crească suma plătită de mănăstiri pentru școli la 25.000 lei anual. De asemenea, a hotărât ca tuturor tinerilor care au avut rezultate bune, după cinci ani de studii să li se dea certificate și să fie numiți funcționari în cancelariile domnești²⁰⁰.

Spre sfârșitul secolului al XVIII-lea și începutul secolului al XIX-lea, activitatea dregătorilor locali devine tot mai intensă și tot mai dinamică, pregătind drumul spre modernizare al societății românești. Astfel, prin toate aceste reforme se întrezăreau zorii epocii moderne.

CONSTANTIN MAVROCORDAT'S REFORMS, THE BEGINNING OF
MODERN ADMINISTRATION IN MOLDAVIA.

CASE STUDY: THE COUNTY OF BACĂU*

(Abstract)

During the 5th decade of the 18th century, the Principality of Moldavia as well as the Principality of Wallachia were governed by Turkish-Phanariot elements. Except for the tribute payment and numerous gifts for the Turkish dignitaries, the Phanariots were preoccupied to get richer and richer. It caused an excessive taxation, the venality of functions, and generalized corruption. In this context, Constantin Mavrocordat was the first Phanariot ruler tempted to remediate this situation and make the State function more efficiently. He reorganized the tax system, but without any results, he reorganized the justice and the administration in order to directly

¹⁹⁸ Uricariul. Hrisoave, firmane și alte acte ale Moldovei din suta a XIV-a până la a XIX-a, partea a III-a, Iași, 1892, p. 8-15.

¹⁹⁹ *Ibidem*, VI, Iași, 1875, p. 478.

²⁰⁰ N. Grigoraș, *op. cit.*, p. 86-87.

*Rezumat tradus de Simona Postolache.

control the local high dignitaries. The heads of administration ruling the county of Bacău, together with their subordinates, received a lot of instructions as well as admonitions from the central administration concerning their activity.

According to historical sources, there was a rich activity at the level of the administrative quarters of Bacău, at the level of shires, towns and villages within the county. Nevertheless, corruption was barely diminished after introducing the wage system at the level of the high dignitaries. Despite all their limits, Constantin Mavrocordat's reforms mark, at the level of both the State of Moldavia and the county of Bacău, the beginning of modernization, transparency and efficiency in recruiting and the activity of the high dignitaries.

EDIFICII DE CULT DIN SATELE RAIONULUI TELENEȘTI: ISTORIE ȘI ACTUALITATE

Manole BRIHUNEȚ¹

Argument

Studiind de mai mulți ani istoricul construirii bisericilor de lemn și de piatră din spațiul pruto-nistrean, în secolele XVIII-XIX, constatăm importanța acestui domeniu atât pentru istoria locală, cât și pentru cea națională. Totodată, în pofida apariției publicațiilor axate pe acest domeniu de cercetare, subiectul nu este nici pe departe epuizat, documentele descoperite recent oferindu-ne posibilitatea de a efectua o analiză arhitecturală detaliată a acestor edificii de cult. De data aceasta atenția noastră se îndreaptă spre o anumită regiune – satele din raionul Telenești, Republica Moldova – și analiza edificiilor de cult ridicate aici în segmentul temporal anunțat anterior. Pe baza dosarului de inventariere aflat în arhiva Agenției de Inspectare și Restaurare a Monumentelor (AIRM), vom încerca să realizăm un studiu despre aspectul autentic al bisericilor, situația lor la momentul repertorierii, în anii 1985-1986 și starea actuală de păstrare a patrimoniului arhitectural bisericesc².

Bisericile de lemn și de piatră constituie monumente de valoare istorică, arhitecturală și artistică, luând în considerare anul construcției, originalitatea concepției, motivele decorative folosite în ornamentația interioară și exterioară a bisericii. În momentul actual edificiile de cult și-au schimbat mult aspectul exterior și interior, suferind modificări, deseori neîntemeiate, atât în timpul reconstrucțiilor, cât și în timpul utilizării în calitate de obiective de menire culturală și socială, potrivit programului

¹ Muzeul Național de Etnografie și Istorie Naturală, Chișinău.

² Îi mulțumim și pe această cale domnului Ion Ștefăniță, Director al Agenției de Inspectare și Restaurare a Monumentelor (AIRM), pentru amabilitatea de a ne oferi spre consultare dosarul privind edificiile de cult din satele raionului Telenești.

anunțat în timpurile restructurării gorbacioviste de la mijlocul anilor '80 ai secolului XX. Din cauza indiferenței oamenilor, numeroase lăcașuri sfinte au ajuns în stare de degradare avansată și riscă să se prăbușească, sau sunt pe cale de a fi demolate. Din aceste motive, pe lângă stabilirea valorii istorico-arhitecturale și artistice a bisericilor, este absolut necesară elaborarea unui program de acțiuni comune între biserică și autoritățile locale, în vederea consolidării, restaurării și păstrării monumentelor de arhitectură ecleziastică.

În această ordine de idei, vorbim de bisericile ridicate în secolele XVIII-XIX, cu precizarea soluției planimetrice și a detaliilor arhitecturale. În funcție de amplasarea acestora, vom discuta despre bisericile construite în centrul așezărilor umane și cele ridicate în incinta cimitirelor. În ansamblu, edificiile ecleziastice studiate se disting printr-o expresivitate artistică deosebită, fiind optim încadrate în planul urbanistic al localităților, amplasate fie pe locuri înalte, coline, dealuri, fie în cimitire, dar întotdeauna potrivit cosmogoniei medievale, și anume de a veni pe lume și a pleca exclusiv prin biserică³.

În momentul inventarierii (mijlocul anilor '80 ai secolului XX), în raionul Telenești erau active doar patru biserici, printre care și biserica de lemn cu hramul Sf. Treime, din satul Hirișeni. Rămășițele bisericii se mai păstrează și astăzi în cimitirul vechi, dar se află în stare avansată de degradare, deși edificiul este inclus în Registrul de Stat al Monumentelor din Republica Moldova⁴. În raion mai erau active biserica Acoperământul Maicii Domnului din satul Brânzenei Vechi (ridicată în anul 1872), cu plan cruciform, aflată pe atunci în proces de reparație; biserica Sf. Arh. Mihail, din satul Leușeni (ridicată în 1880), cu plan trilobat, cu clopotniță alăturată; și biserica Sf. Dumitru, din satul Corobceni (a.c. 1913), având un plan simplu, dreptunghiular, cu o soluție planimetrică tradițională, compartimentată în naos, pronaos și altar.

³ M. Brihuneț, *Bisericile de zid din complexe funerare din spațiul pruto-nistean (secolul al XVIII-lea – prima jumătate a secolului al XIX-lea, în Patrimoniul Bisericesc. Materialele conferinței naționale științifico-practice din 5 aprilie 2011 și 3 mai 2012, Chișinău, 2013, p. 45.*

⁴ <http://www.moldovacrestina.info/2011/03/bisericile-de-lemn-pe-cale-de-disparitie-partea-ii-a/>

Constatăm că, prin anii 1985-1987 unele edificii de cult erau deja folosite în scopuri culturale sau sociale, la discreția autorităților locale. De exemplu, biserica Sf. Gheorghe din satul Căzănești, ctitorită în 1852 de către polonezul Mihail Awgustowski, după un proiect-„tip” elaborat conform cerințelor timpului, era folosită ca studioul de cor. În biserica Sf. Arh. Gavriil (anul construcției este necunoscut) din satul Nigurenii, era amplasat Muzeul de Istorie și Etnografie. O situație similară întâlnim la biserica Sf. Arh. Mihail (construită în 1882), din satul Sărăteni, iar biserica Sf. Gheorghe din satul Verejeni (ridicată în 1907), era în proces de reparație, fiind planificată deschiderea aici a Muzeului Ținutului Natal. În biserica nefinalizată din Teleneștii Vechi, începută în 1937, funcționa o școală auto.

Repertoriul bisericilor și analiza arhitecturală

În repertoriul bisericilor din satele raionului Telenești cu o importanță istorico-arhitecturală deosebită, încadrăm biserica cu hramul Înălțarea Crucii din satul Codru⁵, ridicată în secolul al XVIII-lea – începutul secolului al XIX-lea. Inițial, biserica a fost clădită din lemn, dar, ulterior, în procesul de reconstrucție, „carcasa” de lemn a fost înlocuită cu una de cărămidă, iar pereții au fost sprijiniți prin contraforturi. Soluția planimetrică a bisericii este specifică arhitecturii secolului al XIX-lea și cuprinde naosul, pronaosul și absida decroșată. Accesul principal în biserică era amplasat în partea de sud și accentuat printr-un pridvor cu un fronton triunghiular, susținut de două perechi de stâlpi pătrați. Clădirea era acoperită, în anii '80, cu șindrilă, cu un acoperiș cu contururi plastice. Deasupra naosului se ridica turla, cu învelitoare în formă de coif, pe un tambur octogonal. În opinia specialiștilor care au participat la inventariere, biserica avea inițial o planimetrie simplă, la care ulterior a fost adăugată clopotnița în două caturi, de lemn, de tipul „octaedru pe pătrat” („восмерик на четверике”), finalizată cu o învelitoare în formă de coif și turlă cu o cruce metalică ajurată, realizată prin forjare. În arhitectura bisericii se îmbină contrastant elementele arhitecturii clasice: frontonul,

⁵ Localitatea a fost atestată pentru prima dată în anul 1607, cu denumirea *Beșeni*. În 1965 numele a fost schimbat în *Codru*, acum se află în componența comunei Mândrești.

coloanele, pilaștrii, cornișa, cu acoperișul de șindrilă, care reprezintă un element al arhitecturii populare. Interiorul bisericii este iluminat prin tamburul octogonal situat deasupra cupolei și prin două ferestre amplasate în naos și în altar. În fața bisericii erau numeroase troițe de lemn, veritabile monumente ale sculpturii populare.

O altă biserică care merită toată atenția cercetătorilor este cea din Hirișeni, sat atestat prima dată în 1437. Conform dosarului păstrat în arhiva Agenției, aflăm că biserică Sf. Voievozi este ridicată în secolul al XVIII-lea. Soluția planimetrică a bisericii este cea tradițională pentru arhitectura locală, de tip triconc. Deasupra pronaosului se ridică clopotnița pătrată în plan, cu învelitoare în formă de coif pe o turlă înaltă, din care se înalță o cruce forjată artistic. Biserica are acoperiș în pante, din șindrilă. În interior, pronaosul era acoperit cu un tavan plat, naosul pătrat era despărțit de absidele laterale de contur complicat și acoperit cu un tavan de formă cilindrică. Naosul este luminat prin două ferestre mici, dreptunghiulare, amplasate în abside și ferecate cu grile metalice. S-a păstrat, prin 1985, și iconostasul de lemn, cu Porțile Împărățești ajurate, tăiate din lemn și aurite. Icoanele erau foarte tare afectate. Biserica, fiind un monument de istorie și arhitectură de o deosebită valoare, necesita pe atunci restaurare urgentă (Fig. 1)

La 1813, în satul Târșiței, pe moșia vistiernicului Grigoraș Sturza, a fost ridicată o biserică de piatră, deoarece cea de lemn, veche, s-a desfăcut cu totul, „lemnele s-au dat la focul prescurăriei, iar sfântul pristol a fost zidit după obicei și îngrădit”⁶ (Fig. 2). Din cauza unor conflicte iscate între cei doi preoți ai satului, arendașul Botezatu, devenit între timp căpitan, cerea restituirea lucrurilor și podoabelor din biserica construită pe moșia lui. În iulie 1813, toate podoabele liturgice, cărțile și veșmintele din biserica veche au fost duse la biserica cea nouă, unele fiind cumpărate de localnici, altele fiind aduse de locuitorii din Prodănești stabiliți aici.

Încă o biserică din raionul Telenești, preconizată prin 1985-1986 a fi folosită ca muzeu, era biserica Adormirii Maicii Domnului din satul Țânțăreni, construită în anul 1817. Biserica reprezintă un valoros monument al arhitecturii ecleziastice, în care și-a găsit reflectare tipul

⁶ *Bisericile din satul Târșiței, ținutul Orhei*, în *Arhivele Basarabiei*, 5, 1934, 3, p. 223-224.

lăcașului, uzual pe teritoriul dintre Prut și Nistru. Este o clădire monumentală, cu absidă semicirculară, cu acoperiș în pante, care s-a păstrat relativ bine, în pofida intemperiilor timpului și a factorului antropic. Deasupra pridvorului se înalță clopotnița masivă, de plan pătrat, cu turlă înaltă, de formă prismatică, care conferă dinamism construcției masive și grele. Absida este accentuată printr-o învelitoare în formă de coif, pe un tambur de formă circulară. Suprafața pereților tencuiți contrastează cu eleganța ferestrelor mici. Aceeași impresie, de construcție organică și echilibrată, este sesizată și în interiorul bisericii. Decorul arhitectural al bisericii este completat de crucile forjate și ajurate de metal și cornișa de un profil foarte complicat, fapt care conferă lăcașului de cult originalitate și frumusețe.

De o vechime considerabilă este și biserica Adormirea Maicii Domnului din satul Văsieni, construită în 1823⁷. Soluția planimetrică reprezintă un triconc tradițional, compartimentat în pronaos, naos rectangular și absida altarului semicirculară. La pronaos este alipită clopotnița de tipul „pătrat pe pătrat” („четверик на четверике”), cu învelitoare de formă prismatică. Naosul de formă cubică are un acoperiș în patru ape, încununat cu o cupolă în formă de coif. Pereții sunt tencuiți, iar ferestrele posedă elemente arcuite modelate deasupra lor. În curtea bisericii erau ridicate câteva troițe de lemn și pietre funerare, care erau luate sub protecția statului, împreună cu edificiul de cult, care urma să fie transformat într-un muzeu.

O altă biserică din raionul Telenești este cea cu hramul Sf. Nicolae din satul Ordășei, construită în anul 1831. În plan trilobată, biserica este compartimentată în pronaos, naos dreptunghiular și altar. Soluția planimetrică a bisericii, cu un acoperiș în patru ape, din tablă zincată, care a înlocuit acoperișul inițial, de șindrilă, prin compoziția sa arhitectural-volumetrică și pereții tencuiți, confirmă valoarea istorică și arhitecturală. La pronaos este alipită clopotnița în două caturi de tipul „pătrat pe pătrat”, finalizată cu o turlă în formă de clopot cu învelitoare în formă de bulb. Accesul principal în biserică este amplasat într-o firidă arcuită.

⁷ V. Ciloci, *Biserica Adormirea Maicii Domnului din satul Văsieni, raionul Telenești*, în *Clopotnița Moldovei*, 1, 1998, p. 3.

Interiorul bisericii reprezintă un spațiu unitar, naosul fiind acoperit cu o boltă cilindrică, iar altarul cu o boltă semicirculară. Interiorul bisericii cucerește prin simplitate și masivitate, însă, către mijlocul anilor '80 ai secolului XX, din podoaba de altă dată a bisericii practic nu a mai rămas nimic. Pereții lăcașului erau afectați de spărturi și fisuri, edificiul având nevoie la acel moment de o reparație capitală, necesară unui monument al arhitecturii ecleziastice din Basarabia din prima treime a secolului al XIX-lea. În această ordine de idei, vom menționa că scopul *nobil* al acestor inventarieri și concluzii privind reparația imediată a bisericilor în anii restructurării gorbacioviste, este legat în primul rând nu de redeschiderea lăcașelor de cult, ci de folosirea edificiilor în calitate de muzee ale ținutului natal sau oficii de stare civilă, pentru înregistrarea tinerilor căsătoriți sau a pruncilor nou-născuți. Astfel, cu privire la biserica din satul Ordășei avem aceeași concluzie, citată din dosarul studiat: „este de dorit de a lua biserica sub protecție republicană și adaptarea clădirii ca muzeu”.

Un alt monument din raionul Telenești este biserica parohială cu hramul Sfântul Nicolae din satul Chiștelnița, aflată actualmente în grija mănăstirii Chiștelnița⁸. Această biserică a fost ridicată în anul 1818, pe un loc înalt, având o vizibilitate mare din toate părțile. Datorită acestei amplasări, dar și din cauza stării bune de conservare a clădirii, „se recomandă luarea bisericii sub ocrotirea statului și utilizarea edificiului de cult în calitate de muzeu”. Biserica cu hramul Sf. Nicolae surprinde prin soluția spațial-volumetrică, fiind compusă din absida decroșată, naosul octogonal, pridvorul de formă pătrată și clopotnița alăturată la pridvor. Biserica avea un acoperiș înalt, cu o construcție complicată. Altarul este accentuat printr-o învelitoare în formă de bulb. Accentul vertical principal al bisericii îl constituie turla masivă în formă de bulb, ridicată deasupra naosului, pe un tambur octogonal, prin care pătrunde lumina. Clopotnița, de plan pătrat, este încununată cu o cupolă prismatică. Pereții tencuiți sunt

⁸ Mănăstirea de monahi din satul omonim, atestat pentru prima dată în anul 1456 cu numele de Hoimănești; o vreme i se mai zicea Petroasa pe Sagala. Denumirea mănăstirii vine de la „chiștelnița” – loc mlăștinos, cu multe izvoare. Mănăstirea își are începuturile la 18 martie 1991, a fost fondată pe baza celor două biserici parohiale din sat. Vezi: M. Brihuneț, E. Băgzu, *Sveato-Mihailovski Chiștelnițchi monastâri*, în *Pravoslavnâe monastâri. Ențiklopedia*, Moskva, 2000, p. 290.

completați de ferestre dreptunghiulare, cornișe și frize decorative, care amplifică expresivitatea artistică a lăcașului. Un interes aparte prezintă interiorul bisericii, subliniat prin contrastul între naosul spațios, deschis și pronaosul de dimensiuni relativ mici.

În 1854 a fost ridicată biserica Sf. Gheorghe din satul Chițcanii Vechi. Ea posedă o soluție planimetrică tradițională, fiind compartimentată în altarul semicircular, naosul rectangular și pronaosului pătrat. Volumetria compactă a bisericii este finalizată prin clopotniță, cu o învelitoare de forma unui clopot. Absida este accentuată printr-o învelitoare în formă de bulb pe un tambur de dimensiuni nu foarte mari. Ca elemente decorative ale pereților tencuiți notăm mulurile de deasupra ferestrelor dreptunghiulare, pilaștri și cornișa.

La mijlocul secolului al XIX-lea a fost ridicată biserica Trei Ierarhi din satul Cozești, ocupând poziția dominantă în planul urbanistic al satului și fiind amplasată pe un loc mai înalt, ceea ce îi conferea vizibilitate din toate părțile. Soluția planimetrică include altarul decroșat, naosul rectangular și pronaosul pătrat. Altarul și naosul posedă acoperiș în pantă, încununat cu un bulb pe un tambur de formă circulară. Deasupra pridvorului este ridicată clopotnița de tipul „octoedru pe pătrat”, finalizată cu o turlă piramidală, nu foarte înaltă, încununată cu un bulb. Pereții sunt tencuiți, ferestrele modeste, cu ancadrame simple, partea superioară a pereților fiind subliniată printr-o cornișă cu elemente decorative nu foarte complicate. S-au păstrat iconostasul și unele piese de interior ale bisericii. Din cauza degradării pereților și surpării acoperișului, biserica necesită reparație.

Biserica Sf. Voievozi din satul Suhuluceni a fost ridicată în 1860. În plan alungit, lăcașul posedă soluție planimetrică specifică acestui spațiu: un altar dreptunghiular, naos pătrat, pronaosul rectangular cu clopotnița alăturată. Rezolvarea constructivă a fațadelor este subliniată prin pilaștri, fapt care îmbogățește substanțial vocabularul plastic. Biserica are un acoperiș în patru ape. Deasupra naosului se înalță turla de forma unui bulb, amplasată asupra unui tambur octogonal, prin care pătrunde lumina în biserică. Clopotnița în trei caturi este încununată de o turlă cu învelitoare prismatică, finalizată cu un bulb. Pereții tencuiți sunt amplificați de pilaștri, ferestre arcuite și elemente decorative denticulate.

Și biserica Nașterea Maicii Domnului din satul Târșiței, ridicată în 1864, reprezintă interes pentru arhitecți, mai ales prin soluția spațial-volumetrică. Edificiul posedă o soluție planimetrică cruciformă, cu un singur naos, care a avut mult de suferit în timpul unui incendiu, fiind afectat acoperișul și bolta. Pereții sunt ridicați din piatră naturală, neprelucrată, combinată cu elemente decorative foarte fin lucrate, denticule modelate, pilaștri și cornișe, care acordă exuberanță jocului de lumini și subliniază vocabularul plastic al edificiului.

În satul Mândrești avem documentată biserica cu hramul Adormirea Maicii Domnului, ridicată în 1870. Biserica trilobată este compartimentată în pronaos, naosul de formă pătrată și altar. Deasupra pronaosului se ridică clopotnița cu o învelitoare prismatică. Naosul este încununat cu o turlă în formă de bulb pe un tambur octogonal. Ferestrele arcuite sunt protejate de grile metalice forjate, iar ca elemente decorative ale bisericii menționăm pilaștrii și cornișa. În curtea bisericii erau amplasate numeroase troițe de lemn.

Căutările noastre au ajuns și la biserica Sf. Împărați Constantin și Elena, din satul Galiceni, construită la finele secolului al XIX-lea. La momentul inventarierii, în 1985, se mai păstra proiectul bisericii, elaborat în 1894 și aprobat de Secția de Construcție a Administrației Guberniale a Basarabiei. Biserica a fost ridicată într-un stil eclectic, vocabularul plastic fiind foarte expresiv, însumând detalii și motive ale arhitecturii bizantine, fapt indicat și de fațada realizată în tehnică mixtă, clădită prin alternarea cărămizii de culoare roșie și piatră albă, dar și unele elemente ale decorului. Se păstrase și podoaba interioară a bisericii și câteva icoane, comisia susținând necesitatea inventarierii tuturor pieselor, cu concluzia definitivă: „Biserica trebuie adaptată pentru necesitățile culturale. Cel mai bine ar fi amenajarea aici a unui muzeu, cu păstrarea icoanelor, pieselor de artă decorativă și a covoarelor vechi moldovenești”.

Tot la finele secolului al XIX-lea, în 1896, a fost ridicată și biserica Adormirea Maicii Domnului din satul Zgărdești. Aceasta are o soluție planimetrică cruciformă, caracteristică pentru spațiul pruto-nistean începând cu mijlocul secolului al XIX-lea, influențată tot mai masiv de arhitectura ecleziastică rusă. Are pereții ridicați prin alternarea cărămizii și a pietrei, o lucrare în tehnica mixtă. Deasupra pronaosului se află clopotnița

octogonală, înaltă, cu învelitoare prismatică; aceeași învelitoare o posedă și naosul, deși prisma naosului are o siluetă mai plastică și proporții mai delicate. Subliniem în acest context ideea arhitectului, care a utilizat conștient două forme asemănătoare, creând astfel o siluetă foarte interesantă, acordând expresivitate plastică deosebită și îmbogățind silueta bisericii. Interiorul bisericii, la momentul inventarierii, cuprindea covoare vechi moldovenesti, un iconostas cu icoane de o certă prestață. În curtea bisericii erau ridicate troițe de lemn.

O altă biserică din acest segment cronologic, de la finele secolului al XIX-lea, este cea cu hramul Sf. Nicolae din satul Vadul-Leca. Este amplasată în centrul satului, compartimentată în naos și pronaos, deasupra căruia se ridică clopotnița de tipul „octaedru pe pătrat”. Se deosebește printr-o compoziție spațial-volumetrică simplă, cu detalii decorative modeste dar expresive, fronton modelat în forma podoabei de cap a femeilor ruse, cunoscut ca *kokoșnik* (rus. кокошник), grile forjate le ferestre și cornișe.

Edificii de cult din cimitire

O atenție deosebită este solicitată de bisericile ridicate în cimitire. În aceste cazuri autoritățile sovietice se aflau în dificultate, neștiind să dea o altă utilitate acestor edificii. Nu se potrivea folosirea bisericilor amplasată în cimitir ca obiective cu menire culturală. Astfel, se propunea utilizarea lor în calitate de săli de doliu.

În Telenești au fost atestate opt biserici ridicate în spațiul cimitirului, printre care biserica de lemn cu hramul Nașterea Domnului, ridicată în 1893, în satul Crasnoșeni, conform proiectului-„tip” specific epocii. Construirea bisericilor în spațiul cimitirului este o problemă asupra căreia stăruim de mai mulți ani. În general, majoritatea bisericilor ridicate în secolul al XVIII-lea – prima jumătate a secolului al XIX-lea au fost biserici din cimitir. În sprijinul afirmației noastre vin și hărțile topografice ale vremii (satele Seliște-Călărași; Nucăreni-Telenești; Gordinești-Rezina sau Copanca-Căușeni), care exemplifică cele spuse de noi, inclusiv bisericile păstrate până în prezent în spațiul cimitirului (Târșiței, Vărzărești ș.a.). Amintim cu această ocazie că satul Nucăreni este un sat și comună din raionul Telenești. Acesta a fost menționat documentar în anul 1671 cu denumirea Îndărătnici, iar ulterior a purtat numele de Pupăzeni. În 1803,

în sat a fost ridicată o biserică din lemn, amplasarea bisericii și a cimitirului fiind explicate în harta topografică anexată (Fig. 3). În 1912 a fost ridicată biserica din piatră, cu hramul Sf. Arh. Mihail, având o soluție planimetrică tradițională, trilobată, cu altarul decroșat, naosul pătrat și pronaosul rectangular. Deasupra pronaosului era ridicată clopotnița în plan pătrat. Detaliile arhitecturale denotă influența arhitecturii ruse de cult și amplifică impresia artistică a bisericii.

Tot în cimitir a fost ridicată și o altă biserică de lemn, cea din satul Hirișeni, despre arhitectura căreia vom discuta, dar nu înainte de a face o incursiune lapidară în istoricul ei. Biserica Adormirea Maicii Domnului a fost ctitorită de răzeșii din Hirișeni, în 1642, la mănăstirea Hârjauca, din bârne de stejar întărite pe mijloc și la capete cu cuie de lemn. A fost tencuită în interior și exterior și acoperită cu șindrilă. Călugării mănăstirii au săvârșit în ea slujbe până în anul 1821. Biserica fiind deja veche, au hotărât s-o demonteze și pe locul acesteia să fie înălțată o biserică de piatră. În 1821, cu binecuvântarea mănăstirii, creștinii satului Hirișeni au luat bârnele vechii biserici și le-au dus în sat. Pe un loc înalt, în cimitir, a fost ridicată din bârnele vechi, iar cele deja putrede au fost înlocuite cu lemn de stejar (partea de nord a bisericii). Lăcașul a fost tencuit doar pe interior, pe exterior fiind fățuită vertical cu scândură și acoperită cu șindrilă. A servit enoriașilor ca lăcaș de rugăciune până în anii '30 ai secolului XX, când în sat a fost înălțată și sfințită o biserică din piatră⁹. Recent, biserica a fost restaurată, în conformitate cu proiectul elaborat de arhitecții Eugen Bâzgu și Sergiu Vornicov, sub egida Muzeului Național de Etnografie și Istorie Naturală, a Ministerului Culturii și Academiei de Științe a Moldovei. Această biserică este primul monument ecleziastic, montat pe teritoriul Muzeului Satului din Chișinău¹⁰, fiind sfințită de un sobor de preoți la 24 septembrie 2011.

⁹ S. Curnic, *File din istoricul bisericii de lemn Adormirea Maicii Domnului restaurată pe teritoriul Muzeului Satului din municipiul Chișinău*, în *Patrimoniu bisericesc. Materialele conferințelor naționale științifico-practice din 5 aprilie 2011 și 3 mai 2012*, Chișinău, 2013, p. 146-149.

¹⁰ M. Ursu, *Încă un pas spre crearea Muzeului Satului la Chișinău*, în *Akados*, 3 (22), 2011, p. 117-120. (<http://www.akados.asm.md/files/Inca%20un%20pas%20spre%20crearea%20muzeului%20satului%20la%20Chisinau.pdf>).

De asemenea, actuala biserică a mănăstirii Chiștelnița cu hramul Sfinții Arhangheli Mihail și Gavriil a fost construită din piatră, ca biserică parohială, în anul 1856, fiind sfințită la 13 decembrie 1862. Înainte de a fi clădită actuala biserică de piatră, în același loc a fost activă o altă biserică cu același hram, din lemn, acoperită cu șindrilă. Locul pristolului bisericii vechi se păstrează și astăzi cu sfințenie și se află în perimetrul cimitirului, la est de biserică de zid. În 1907 biserică a fost reparată, s-a schimbat acoperișul de șindrilă cu unul din tablă zincată, lucrările fiind inițiate de pr. Iacob Tocan, al cărui fiu, membru al Sfatului Țării, urma să voteze ulterior Unirea Basarabiei cu România¹¹. În perioada ateismului militant, în 1961, această biserică a fost închisă. Unul din cimitirele vechi ale satului se află în prezent în curtea mănăstirii Chiștelnița.

Biserica Sfinții Arhangheli Mihail și Gavriil este construită în stilul clasicismului rusesc și este compartimentată tradițional în altar, naos și pronaos. Acoperișul în opt ape este dominat de un turn orb, finalizat cu un bulb din care se înalță o cruce de metal forjat. Clopotnița este alăturată bisericii, în trei caturi, amplasată deasupra pridvorului (primul nivel). Camera clopotelor se află la nivelul al doilea. De asupra pronaosului se află căfasul. Naosul are forma unui cerc octogonal, iar bolta naosului are forma unei prisme largi, octogonale. După reparația capitală din 2000, din partea de sud, la pridvor și pronaos, a fost amenajată biserică de iarnă cu hramul Sfântul Pantelimon. Simetric, în partea de nord a fost ridicată o anexă. Vechea casă parohială a fost reparată și transformată în trapeză mănăstirească cu bucătărie.

O altă biserică din cimitir este cea cu hramul Sf. Arh. Mihail și Gavriil, din satul Mândrești, ridicată în 1911, cu o soluție planimetrică specifică arhitecturii ruse, cruciformă, cu clopotniță ridicată deasupra pronaosului, în interior având un iconostas aurit. Următoarea biserică construită în anii 1935–1936, în cimitir, este cea din satul Budăi. Tot în cimitir au fost construite: biserică Sf. Mihail din satul Inești; biserică Adormirii Maicii Domnului, din satul Ghermănești, din anii 1910-1914; biserică Nașterii Domnului din satul Cucioaia, în 1888.

¹¹ L. Popescu, A. Stratulat, *Chiștelnița la 550 ani. File de istorie*, Chișinău, 2008, p. 112-113.

Un loc aparte îl au bisericile din târgul Telenești. Cunoaștem, conform unei catagrafii a bisericilor din Basarabia din anii 1812-1813, că biserica Sf. Ilie din târgul Telenești, din grinzi (bârne), exista încă din 1801. Noua biserică de piatră a fost ctitorită conform diatei lăsate de proprietara Smaranda Buhușoaia, care a donat 5000 lei pentru zidirea bisericii, bani care însă nu au ajuns în 1816 la epitropul însărcinat cu construcția edificiului de cult¹². De asemenea, biserica Adormirea Maicii Domnului din Telenești în 1815 „era cu totul vechi și slabă”, și locuitorii au decis să zidească „altă biserică din nou pi timilii di peatră cu tălpi de stejar și amnari tot de stejar, îngrădită, lipită cu lut și acoperită cu șindrilă”. Biserica a fost construită și sfințită în 1819, dar nu era înzestrată suficient cu inventar liturgic¹³. În 1903, în cimitirul din Telenești a fost ridicată biserica Adormirea Maicii Domnului, zidită în piatră.

Concluzii

Cercetarea detaliată a bisericilor de lemn și de piatră depistate în localitățile raionului Telenești din Republica Moldova ne conduce spre unele concluzii. Au fost diferențiate biserici amplasate în centrul satului, dar și biserici ridicate în cimitire. Soluția planimetrică tradițională a bisericilor de lemn, afirmată până în secolul al XVIII-lea, continuă să fie utilizată la începutul secolului al XIX-lea, de data aceasta și la edificarea bisericilor din piatră. Elementele noi intervin doar în limbajul morfologic și în unele soluții constructive. În funcție de criteriul selectat, bisericile din raionul Telenești se includ în tipul de biserică cu clopotniță alăturată, ridicată deasupra pridvorului, și mai rar, în tipul de biserică cu clopotniță ridicată separat¹⁴. Edificiile de cult analizate prezintă o deosebită valoare din punct de vedere istoric, arhitectural și artistic, demonstrând soluția planimetrică utilizată în spațiul dintre Nistru și Prut, elementele decorative modelate și vocabularul plastic folosit.

¹² Ctitori basarabeni, în *Arhivele Basarabiei*, 4, 1936, 2, p. 181-186; C. N. Tomescu, *Diferite știri din consiliul eparhial Chișinău*, în *Arhivele Basarabiei*, 10, 1938, 1-4, p. 29-30.

¹³ C. N. Tomescu, *Diferite știri din Consiliul Eparhial Chișinău*, în *Arhivele Basarabiei*, 8, 1938, 4, p. 234.

¹⁴ M. Brihuneț, *op. cit.*, p. 45.

DES ÉDIFICES DU CULTE DANS LES VILLAGES DU DISTRICT DE
TELENEȘTI: HISTOIRE ET ACTUALITÉ

(Résumé)

L'auteur parle sur les églises en bois et en pierre des villages du district Telenesti, la Moldavie. Lorsque les églises ont été décrites en 1985–1987, il y avait quatre églises actives, les autres seraient utilisés après la réparation comme bâtiments à vocation culturelle. L'auteur a abordé les questions qui se rapportant à la planimétrie des églises, l'emplacement d'église et de cimetière, et l'entrée dans le plan d'urbanisme, les éléments décoratifs, la description architecturale des églises construites aux XVIIIème et XIXème siècles. La plupart des églises constituent des monuments de l'histoire, de l'architecture et d'art.

Liste des illustrations:

Fig. 1. L'Eglise en bois La Sainte Trinite, village de Hirișeni.

Fig. 2. L'Eglise du village Târșiței.

Fig. 3. Fragment du plan topographique du village Pupăzeni, actuellement Nucăreni, Telenești. 1809. Emplacement de l'église et le cimetière, au bord de la localité (Collection MNEIN).

Fig. 4. Pierre tombale, village de Zăicani, district de Telenești, 18th siècle.

Fig. 1. Biserica de lemn Sf. Treime, satul Hirîșeni

Fig. 2. Biserica din satul Târșiței

Fig. 3. Fragment din planul topografic al satului Pupăzeni, actualmente Nucăreni, Telenești (1809). Amplasarea bisericii și a cimitirului, la marginea localității (Colecția MNEIN)

Fig. 4. Piatră funerară, satul Zăicani, raionul Telenești, secolul al XVIII-lea

DIN ISTORIA CĂSĂTORIILOR MIXTE. CĂSĂTORIA CU ȚIGANII¹ ÎN SPAȚIUL ROMÂNESC ÎN SECOLUL AL XVIII-LEA ȘI PRIMA JUMĂTATE A SECOLULUI AL XIX-LEA

Alina FELEA²

Introducere

Căsătoria este o importantă instituție privată, socială, juridică, de stat și religioasă, deoarece aceasta atinge interesele diferite ale indivizilor, ale societății, ale statului și ale bisericii. În evul mediu și epoca modernă până la începutul secolului al XIX-lea, căsătoria era instituția care se ghida după dreptul canonic.

Este binecunoscut faptul că, încă din vechime, în Țara Moldovei, alături de români locuiau polonezi, greci, nemți, unguri, armeni, țigani, de fapt, ca și în alte țări. Dimitrie Cantemir relatează în această ordine de idei: „Nu cred să mai fie vreo altă țară de mărimea Moldovei, în care să întâlnește neamuri atât de multe și atât de deosebite”³. Documentele timpului, relatările călătorilor străini și cronicile remarcă diferite etnii ce conlocuiau cu românii. Spre exemplu, Recensământul populației din 1772-1773 indică în orașul Soroca 107 moldoveni, 8 țigani, 1 armean, 50 de sârbi și evrei⁴, iar cel din anul următor, 1774, informează despre 37 de evrei veniți din altă parte⁵. Conform aceluiași Recensământ, din cele 20 de familii venite din

¹ Numele de țigan este utilizat conform documentelor vremii.

² Institutul de Istorie al Academiei de Științe a Moldovei, Chișinău.

³ Dimitrie Cantemir, *Descrierea Moldovei*, Chișinău, 1992, p. 119.

⁴ *Moldova în epoca feudalismului*, vol. VII, partea I, alcătuirea, cuvântul introductiv de P. G. Dmitriev, sub redacția lui P. V. Sovetov, Chișinău, 1975, p. 336.

⁵ *Ibidem*.

Țara Leșească zece erau de origine evreiască⁶. Recensământul mai atestă 5 familii de țigani⁷. Situații similare se întâlnesc în toate târgurile, dar și în satele Moldovei. Era evident că, mai devreme sau mai târziu, reprezentanții acestor etnii vor forma cupluri familiale și căsătorii, care, în literatura de specialitate, sunt definite ca fiind mixte sau exogame.

Noțiunea de „căsătorie mixtă”

În opinia lui Mihai Săsăujan, *căsătoria mixtă* (*gamos miktos*), constituie legătura de căsătorie dintre două persoane aparținând unor confesiuni creștine diferite⁸. Paula Virag susține că începutul cercetărilor asupra căsătoriilor mixte a fost pus în SUA, în 1920, și tot atunci a apărut conceptul „*intermarriage*”, „termen utilizat pentru căsătoria între persoane cu origine națională și/sau confesiune diferită”⁹. Bogdan Crăciun utilizează termenul exogamie în sensul de „uniune maritală între două persoane aparținând unor confesiuni diferite”¹⁰. Horvath Istvan utilizează termenul *exogamie* pentru a indica „soți de origine etnică diferită”¹¹. Corneliu Pădurean, vorbind despre căsătoriile mixte din secolul al XIX-lea în Transilvania, se referă la „căsătorii între soți de confesiune diferită și implicit, de multe ori, și între naționalități diferite”¹².

⁶ *Ibidem*.

⁷ *Ibidem*. Mai detaliat despre componența etnică și socială a orașului Soroca vezi A. Felea, *Soroca. Viață urbană și administrație (sf. sec. al XV-lea - începutul sec. al XIX-lea)*, Chișinău, 2009, p. 65-73.

⁸ M. Săsăujan, *Căsătoriile mixte în lumina legislației bisericești ortodoxe, catolice și protestante în monarhia austriacă, în a doua jumătate a secolului al XIX-lea*, în C. Pădurean, I. Bolovan (coord.), *Căsătoriile mixte în Transilvania (secolul al XIX-lea și începutul secolului XX)*, Arad, 2005, p. 19.

⁹ P. Virag, *Aspecte ale căsătoriei mixte în comitatul Satu Mare la sfârșitul secolului XIX*, în C. Pădurean, I. Bolovan (coord.), *op. cit.*, p. 123.

¹⁰ B. Crăciun, *Mariaje interconfesionale în comunitățile luterane din Transilvania în epoca modernă*, în C. Pădurean, I. Bolovan (coord.), *op. cit.*, p. 196.

¹¹ H. Istvan, *Căsătorii mixte româno-maghiare în Transilvania în perioada 1992-2002*, în C. Pădurean, I. Bolovan (coord.), *op. cit.*, p. 285.

¹² C. Pădurean, *Căsătoriile mixte confesional în unele localități din județul Arad în secolul al XIX-lea*, în C. Pădurean, I. Bolovan (coord.), *op. cit.*, p. 171.

În opinia noastră, analiza căsătoriilor mixte evidențiază mai multe situații: I) uniunea maritală între reprezentanții a două confesii (între ortodocși și romano-catolici, între ortodocși și armeanogregoriani etc.); II) uniunea maritală între reprezentanții a două etnii; III) uniunea maritală între reprezentanții a două categorii sociale.

Căsătoriile românilor cu țigani

În studiul de față vom analiza căsătoriile dintre moldoveni și țigani și vom prezenta cadrul juridic care reglementa problema acestui tip de căsătorie, precum și situația reală înregistrată în Țara Moldovei în secolul al XVIII-lea și în teritoriul dintre Prut și Nistru în prima jumătate a secolului al XIX-lea¹³. Drept surse de cercetare ne-au servit codicele de legi emise în

¹³ Cu referire la situația țiganilor în istoria Țării Moldovei și în Basarabia a se vedea A. Егунов, *О цыганах в Бессарабии*, în *Записки Бессарабского Областного Статистического комитета*, том I, Кишинев, 1864, p. 109-123; I. Nicolae, *Cazania țiganilor*, Brașov, 1924; I. C. Panaitescu, *Robii*, București, 1929; T. Iordăchescu, *O istorie a țiganilor*, în *Convorbiri literare*, LXIII, 1930; T. G. Bulat, *Țigani domnești din Moldova la 1810*, în *Arhivele Basarabiei*, V, 1933, 2; Idem, *Dregătoria armășii și țiganii la sfârșitul veacului al XVIII*, în *Arhivele Basarabiei*, VIII, 1936, 1, p. 3-8; G. Petra, *Despre țigani domnești, mănăstirești și boierești*, extras din *Revista istorică Română*, V-VI, 1936; К. Крыжановская, *Из истории крепостных цыган Бессарабии в первой половине XIX века*, în *Труды Центрального Государственного Архива МССР*, Кишинев, 1962, том I, p. 221-241; И. А. Анщупов, *Миграция цыган в города Бессарабии в XIX в.*, în *Ежегодник Института Межэтнических Исследований Академии Наук Республики Молдова*, том I, Кишинев, 2000, p. 13-18; *Rromii în istoria României. Antologie și bibliografie*, București, 2002; T. Sârbu, *Țigani din Basarabia (1812-1918)*, în *Rromii în istoria României. Antologie și bibliografie*, București, 2002, p. 94-103; I. Duminică, *Romii basarabeni în secolul al XIX-lea*, în *Anuarul Institutului de Cercetări Interetnice*, VI, 2006, p. 42-28; D. Poștarencu, *Aspecte demografice referitoare la țigani din Basarabia (secolul al XIX-lea- începutul secolului al XX-lea)*, în *Interstitio. East European Review of Historical and Cultural Anthropology*, II, 2010, 2 (4), p. 51-83; despre situația generală, date statistice etc. a se vedea П. Сви́ньин, *Описание Бессарабской области*, în *Записки Одесского Общества Истории и Древностей*, том 6, Одесса, 1867, p. 207-208; А. Зашук, *Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Бессарабская область, часть первая*, Санкт-Петербург, 1862, p. 174-180; L. T. Boga, *Populația Basarabiei (Etnografie și statistică)*, extras din *Monografia Basarabiei*, Chișinău, 1926; В. С. Зеленчук, *Население Бессарабии и Поднепровья в XIX в.*, Кишинев, p. 213-219; V. Tomuleț, *Schimbări în structura socială și impunerea fiscală a*

Țara Moldovei (*Carte românească de învățătură, Așezământul Țării Moldovei a lui Constantin Mavrocordat, Sobornicescul Hrisov*), dar și cele din Țara Românească (*Îndreptarea Legii, Pravilniceasca Condică*), hrisoavele emise de domnii Țării Moldovei, ucazurile emise în Imperiul Rus, cererile de permisiune a căsătoriei și solicitările preoților de a fi consultați în oficierea căsătoriilor mixte.

Căsătoriile ȝiganilor cu românii pot fi examinate concomitent din două puncte de vedere: căsătoria mixtă din punct de vedere etnic și căsătoria mixtă din punct de vedere social. Conform criteriului confesional, care era unul de bază în formarea unei familii legitime, ambii miri trebuiau să fie ortodocși. Deci, din punct de vedere canonic, n-ar trebui să existe impedimente pentru căsătoria încheiată între români și ȝigani. Problema apare din cauza statutului social al reprezentanților etniei rrom – cel de persoană aservită. C. Giurescu menționează diferența dintre robie și vecinătate sau rumânie: „Față de rob, rumânul sau vecinul era socotit om liber”¹⁴.

În opinia cercetătorilor, pentru secolele XVII-XVIII căsătoriile între români și ȝigani nu erau o raritate, fiind o modalitate de a spori numărul robilor¹⁵. Însă societatea românească din secolul XVII – începutul secolului al XIX-lea nu privea bine o căsătorie între reprezentanții a două categorii sociale diferite, în special între cei aserviți și cei liberi, considerând-o un păcat în fața lui Dumnezeu. Această stare de lucruri este reflectată și în *Codicele de legi românești*, care nu acceptă căsătoriile între ȝigani și români. În Țara Românească, *Îndreptarea Legii* stipula „nice lăutariul, carele zice cu vioara și alăuta pre la târguri și pre la sborure și pre la nunte, nu poate să ia fată de om bun sau de boiaru, că unii ca aceia sunt batjocură lui Dumnezeu și oamenilor”¹⁶. Cu referire la căsătoriile între români și ȝigani, Antim Ivireanu susținea că nu se cade a se cununa român cu ȝigancă și ȝigan cu româncă, pentru că „dau scandală la norod și aduc la mijloc multe gâlcevi și

populației din Basarabia în primele decenii după anexarea ei la Imperiul Rus, în *PROMEMORIA. Revista Institutului de Istorie Socială*, II, 2012, 3, p. 32-33.

¹⁴ C. Giurescu, *Despre rumâni*, în *AARMSI*, II, XXXVIII, 1916, p. 272.

¹⁵ V. Achim, *ȝiganii în istoria României*, București, 1998.

¹⁶ *Îndreptarea legii (1652)*, Ediție întocmită de Colectivul de Drept Vechi Românesc, condus de A. Rădulescu, București, 1962, p. 211, gl. 200.

mai vârtos că rămâne neamul cel slobod supt robie”¹⁷. Totodată, aceste prevederi legislative confirmau existența căsătoriilor mixte.

Interdicțiile prevăzute de legislația scrisă și de obiceiul pământului în chestiunea căsătoriilor dintre români și țigani erau, în realitate, încălcate. Documentele semnalează prezența căsătoriilor mixte, motivate în unele cazuri de necunoașterea faptului de apartenență a partenerului la etnia țiganilor, dar cel mai probabil de sentimentul dragostei. Partenerii din astfel de cupluri erau conștienți că se opun legislației și că vor avea de înfruntat morala societății. La 2 iulie 1723 se rezolvă problema lui Melegchi clucer, care relatează că strămoșul lui, Lungul armașul, a avut o țigancă Dochîța, care avea o fiică Nazariia. Această fată s-a căsătorit cu un „român moldovean”, Constantin, „ș-au făcut cu dânsa șias fecior doi feți și patru fiate”. Constantin a confirmat faptul, dar a menționat că la căsătorie n-a știut că mama fetei „au fost fată de țigan”. Fiicele lui Constantin și a Nazariei erau căsătorite cu moldoveni, care plătesc bir. Mihai Racoviță, ca „să nu facă turburare”, hotărăște ca familia să se răscumpere pentru 30 lei: cei doi feciori să dea câte 5 lei, cei patru gineri câte 3 lei, Constantin – 8 lei. Astfel, toată familia rămâne liberă¹⁸. În cazul dat, soluționarea a fost favorabilă familiei, toți membrii acesteia rămânând liberi.

La 8 mai 1740, un boier „iartă din robie” pe un țigan care voia să se căsătorească cu o fată de preot¹⁹. Astfel, țiganul obține statut de om liber.

În 1743, *Așezământul Țării Moldovei* elaborat de Constantin Mavrocordat reglementează problema căsătoriilor mixte. Cercetătorul V. Achim susține că *Așezământul* a constituit o noutate esențială pentru secolul al XVIII-lea²⁰, deoarece, dacă până în 1743, soțul liber, prin căsătoria cu robul, intra în condițiile acestuia, la fel și copiii născuți din această legătură, atunci *Așezământul* stabilește că românul sau româncă ce se însoțea cu un țigan, nu mai putea fi transformat în rob, păstrându-și starea socială de până la căsătorie: „Țiganul ce va lua moldovancă, au

¹⁷ Antim Ivireanu, *Capete de poruncă*, în *Opere*, editată de G. Ștrempel, București, 1972, p. 394.

¹⁸ Gh. Ghibănescu, *Surete și izvoade*, vol. XI, Iași, 1910, p. 131-132.

¹⁹ N. Iorga, *Studii și documente cu privire la istoria românilor*, vol. V, București, 1903, p. 102.

²⁰ V. Achim, *op. cit.*, p. 42.

moldovan ce va lua țigancă, să nu cuteze nime de acum înainte să facă pe moldovan au pe moldovancă țigani robi, au pe copiii lor, dar ca să nu deie pricină țăganilor a eși din robie cu această pricină, s-au legat plată grea, cum arată mai gios. Ci dar, moldovanu și moldovanca și copiii lor să fie slobozi și volnici a se apăra, iar țăganul și țăganca până la moartea lor să fie robi, precum s-au născut”²¹. Documentul admitea căsătoriile mixte, cu condiția ca fiecare din miri să rămână la condiția sa juridică. Th. Boris Scurtulescu susține că pentru a împiedica astfel de căsătorii au fost prevăzute unele restricții economice „greu de suportat de către robi”²². Astfel, *Așezământul* stipula: „Plata să dea stăpânului țăgăncii moldovanul ce va lua țăgancă 70 lei pentru copii ce păgubea stăpânul și popa ce va cununa 50 lei și nașul 30 lei, iară țăganul ce va lua moldovancă s-au hotărât că, fiind unii țăgani bogați și ca să nu se îndemne a eși sămânța lor din robie, să dea îndoit, adică numai țăganul cu moldovanca 300 lei, care se face cu gloaba popii și a nașului 380 lei și aceasta s-au făcut ca să lipsească cele fără de cale obicinuite și să se înfrâneză. Nicidecum moldovan cu țăgan să nu se amestece, nici popii, nașii a nu-i mai cununa”²³.

Aceste prevederi nu puteau sta în calea tinerilor. La 14 noiembrie 1755, un oarecare Vasile Timirașul dă un zăpis egumenului de la mănăstirea Neamț, prin care declară că „s-a învoit” să se căsătorească cu o fată a lui Gagea țăganul, „țăgancă dreaptă a mănăstirii”, pentru care s-a dat rob mănăstirii²⁴.

Un alt caz de căsătorie mixtă este semnalat la 13 mai 1759, când se constată că o oarecare Profira s-a căsătorit cu Neculai țăganul, rob boieresc. Hotărârea domnească este următoarea: „De vreme ce Profira s-au primit și s-au unit cu Neculai țăganul Merăi și a lui Lupașcu, se numește și ea țăgancă și nu i se cade a-și cere parte din ficior, rămânând și ea ca o țăgancă (deși era

²¹ *Așezământul Țării Moldovei de Ioan Constantin Nicolae Mavrocordat (1743)*, în *Condica lui Mavrocordat*, editată de C. Istrati, Iași, 2008, vol. 3, p. 517-518.

²² Th. B. Scurtulescu, *Situația juridico-economică a țăganilor în principatele române*, în *Romii în istoria României. Antologie și bibliografie*, București, 2002, p. 15.

²³ *Așezământul Țării Moldovei*, p. 517-518.

²⁴ I. Duminiță, *Statutul social-juridic al romilor din Țara Moldovei în perioada medievală (sec. XV-XVIII)*, în *Revista de etnologie și culturologie*, vol. I, Chișinău, 2006, p. 233-239.

Ruscă-sic!) și s-au dat toți feciorii lor la stăpânirea Merăi și lui Lupașcu”²⁵. În situația creată, femeia a fost declarată rob împreună cu toți copiii.

Printr-o anafora, întărită prin hrisovul din 25 ianuarie 1766 al lui Ion Grigore Ghica, domnul Moldovei, sunt completate dispozițiile referitoare la măritișul ȝiganilor cu românii. Anaforaua interzice cununia unor astfel de cupluri, la punctul 8 menționându-se: „nici de cum moldovan ȝigancă să nu ia nici ȝiganul moldovancă, și la o pricină ca aceasta s-au socotit atât preoția eparhiei mitropoliei, cât și a eparhiilor episcopilor să nu aibă voe ca aceea ca să cunune pre unii ca aceștia”, iar dacă s-au întâmplat astfel de căsătorii, să fie despărțiți²⁶. Preotul era pedepsit. Copii născuți rămâneau „în parte moldovenească”, liberi²⁷. Th. Boris Scurtulescu susține că regulamentul prevedea că robii rămâneau slugă pe toată viața, iar cu munca prestată răscumpărau copiii ce se vor naște sau pe cei până la 7 ani, iar copiii mai mari de 7 ani vor munci la stăpân²⁸. Părintele liber răscumpăra partea ȝigănească cu 80 de lei pentru bărbați și 60 lei pentru femei, iar dacă aceștia aveau până la 15 ani, prețul era înjumătățit²⁹.

Gheorghe Potra susține că stăpânii ȝiganilor vedeau în căsătoriile mixte un pericol de a-și pierde robii și intervin activ să se dea o hotărâre³⁰ ca „moldoveanul ce va lua ȝigancă, rămâne și el ȝigan, cum și femeia moldoveancă ce va merge după ȝigan rămâne și ea ȝigancă”³¹. În 1781, Constantin Dimitrie Moruzi vodă dă un ordin circular la isprăvnicia Vasluiului să oprească cununiile între moldoveni și ȝigani³². Documentul menționează că s-au înmulțit căsătoriile mixte, acestea fiind calificate drept

²⁵ N. Iorga, *Documente privitoare la familia Callimachi*, vol. I, București, 1902, p. 425.

²⁶ I. Peretz, *Curs de istoria dreptului român*, vol. IV, *Hrisoavele domnești*, București, 1931, p. 52.

²⁷ *Ibidem*, p. 54

²⁸ Th. B. Scurtulescu, *op. cit.*, p. 16.

²⁹ *Ibidem*, p. 17.

³⁰ Gh. Potra, *Contribuțiuni la istoricul ȝiganilor din România*, București, 1939, p. 79.

³¹ *Documente privitoare la istoria românilor*, culese de Eudoxiu Hurmuzaki, vol. XV, partea a II-a, București, 1913, p. 1195.

³² *Documente*, în Ioan Neculce. *Buletinul Muzeului Municipal Iași*, I, 1921, 1, p. 119-121.

„faptă foarte re, și fără socotință”. Totodată cununiile ȝiganilor cu moldovence și viceversa sunt „cu totul înpotriva creștinătății”. Acest document abordează și soarta copiilor născuți în aceste căsătorii. Preoților le-a fost interzis să officieze căsătoriile între ȝigani și români, cei vinovați „să se caterisască din vrednicie preuții ce să să facă birnic visterii Domnești”. Oficierea cununiilor perechilor ȝigan-moldoveancă era „urâtă întâi lui Dumnezeu, apoi și firei omenești” și păcat. Cartea domniei de interzicere a cununiilor între ȝigani și moldovence și moldoveni și ȝigănci trebuia să fie citită în târg, în toate satele ținutului, pe la mănăstiri „întru auzul tuturor”. Toți preoții urmau să dea recipisă că au fost înștiințați despre ordinul sus-numit.

Spre sfârșitul secolului al XVIII-lea, în Țara Românească *Pravilniceasca condică* stabilea desfacerea căsătoriilor mixte, iar în cele existente dacă se nășteau copii, aceștia deveneau oameni liberi: „Orice ȝigan va îndrăzni de acum înainte să se cunune cu muere slobodă, adică nu ȝigancă, să se despartă negreșit și să se pedepsească foarte greu; și copiii, ce să vor face cu dânsa, să fie slobози. Și de să va dovedi că stăpânul ȝiganului au dat voe să se cunune, știindu că nu iaste ȝigancă, să-ș piarză ȝiganul, spre a sa pedeapsă, care ȝigan să se facă domnesc, și preotul ce-i va cununa, să se pedepsească foarte greu de cătră biserică”³³.

În Țara Moldovei, Anaforaua din 12 septembrie 1785 privind măritișul ȝiganilor și Hrisovul lui Alexandru Ioan Mavrocordat din noiembrie 1785, care prin prevederile sale confirmau existența căsătoriilor mixte, stipulau: „De vreme ce la împărțire de ȝigani se făceau multe amestecături și nedreptate și despărțirea copiilor de părinții lor, ... iar cât pentru cei ce sunt corciți cu parte moldovenească, adecă un moldovean de a fi luat ȝigancă sau ȝigan moldoveancă, care după urmarea obiceiului pământului ce au fost întărit cu hrisoave domnești erau robi ca alți ȝigani. Pentru unii ca aceștia hotărând domnia mea să se urmeze într-acest chip. Adecă parte moldovenească să nu fie supărată cu slujba întru nimica ci să fie slobodă, iar parte ȝigănească să se numească slobodă, însă supuși la toată slujba stăpânilor săi în toată vieața lor ca și ȝiganii și de s-ar și strămuta să fie volnici stăpânii a-i trage la slujba lor și a-i lua de unde ar fi și cu această slujbă a lor vor câștiga răscumpărarea și slobozire copiilor lor, adecă câți din

³³ *Pravilniceasca condică* (1780), ediție critică, București, 1957, p. 148.

copiii acestora vor fi în vârstă copilărească până la șapte ani și câți se vor naște de acum înainte vor fi de tot slobozit ca fiecare din moldoveni și volnici a merge unde-i va fi voia, iar câți din copiii acestora vor fi mai în vârstă, dela șapte ani în sus să fie supuși în toată viața la slujba stăpânilor lor”³⁴. *Sobornicescul Hrisov* (1785) interzicea căsătoriile între oameni liberi și robi. „Un moldovan de va vrea să ia ȕigancă sau ȕiganul să ia moldovancă, precum până acum rău și fără cale se obicinuise a să lua, rămâind, cu această pricină, în robie partea cea slobodă și fiind acesta lucru împotriva a toată dreptatea și pravila, s-au socotit ca, de astăzi înainte, nicidecum moldovan ȕigancă să nu ia, nici ȕiganul moldovancă, ci acest fealiu de însoțire și cununie să fie de istov cu hotărâre oprite. Iară de să vor cununa prin greșală și prin neștiință, îndată ce să vor afla, să să despartă; căci și pravila Constantin Armenopolul, cartea 4, titlu 12, file 341, hotărâște așa; de să va dovedi după facerea nunții îndată, ca cum s-ar fi întâmplat moarte”³⁵. Preoții urmau să fie înștiințați „să nu îndrăznească a cununa pe unii ca aceștea, și oricare preot prin știință nu va urma poruncii și hotărârei aceștia, să se catherisească de darul preoției și să se facă birnic vistieriei domnești”. Copii născuți în astfel de cupluri rămâneau ȕigani. Astfel, constatăm un regres în problema căsătoriilor mirilor de etnie rromă cu românii, revenindu-se la obiceiul pământului.

La începutul secolului al XIX-lea, pe teritoriul dintre Prut și Nistru, precum și în întreaga Țară a Moldovei, restricțiile în privința căsătoriilor dintre ȕigani și moldoveni sunt menținute. *Legiuirea Caragea* stipula: „Să nu se căsătorească: slobozi cu robi...”³⁶. Cu toate acestea, într-un inventar din 1821 al moșiei Cornii din Ținutul Botoșani al lui Ioan Cananau, printre cele 49 suflete de ȕigani, se numărau și „Leonti Bucătaru, cu 2 copii băieți, bezu fimeia Nastasăia, Moldovancă” și „Gligori a lui Costandinu cu doi copile fete, ci-și zice că esti ertatu, bez fimeia lui, Moldovancă”³⁷. Interzicerea căsătoriei mixte este semnalată și în Regulamentul Organic.

³⁴ *Uricariul sau colecțiune de diferite acte care pot servi la istoria românilor*, sub redacția lui Th. Codrescu, vol. I, Iași, 1852, p. 161-169, 328.

³⁵ *Sobornicescul Hrisov*, ediție critică, București, 1958, p. 28.

³⁶ *Legiuirea Caragea*, București, 1965, p. 74.

³⁷ N. Iorga, *Studii și documente cu privire la istoria românilor*, vol. XXI, București, 1911.

Studii de caz în Basarabia

La momentul anexării teritoriul dintre Prut și Nistru la Imperiul Rus, în 1812, nu poate fi stabilit cu exactitate numărul populației din teritoriu. Piotr Kunițki, în lucrarea publicată în 1813, relatează că în Basarabia, alături de moldoveni, locuiau ruși, ucraineni, greci, armeni, bulgari, evrei și ȝigani, numărul locuitorilor fiecărei dintre aceste etnii fiind însă necunoscut³⁸. În baza Recensământului din 1817, Ștefan Ciobanu vorbește despre 1090 familii de ȝigani (circa 5450 persoane), părere susținută de L. Boga și D. Poștarencu³⁹. Totodată, cercetătorul D. Poștarencu susține că până la mijlocul secolului al XIX-lea, numărul ȝiganilor din Basarabia a crescut: de la 5450 în 1817, la 8880 în 1842; 9351 în 1844 și 10454 în 1847⁴⁰.

În Imperiul Rus, persoane dependente juridic erau șerbii, rușii neavând o categorie socială echivalentă cu cea a robilor din Țările Române. Prin Ucazul imperial din 1742, în Imperiul Rus au fost acceptate căsătoriile dintre persoanele libere și șerbi⁴¹. Căsătoria unei persoane libere cu un rob a fost permisă și prin Ucazul din 17 martie 1775, iar prin cele din 18 februarie 1808 și din 6 iunie 1817 se stipula că persoanele libere căsătorite cu șerbii rămân libere⁴². Odată cu anexarea Basarabiei, tradiția legislativă rusească se răsfrânge și în rezolvarea litigiilor civile legate de probleme familiale apărute în teritoriul dintre Prut și Nistru. Nu este însă și cazul căsătoriilor între ȝigani și moldoveni sau invers⁴³. Documentele de arhivă

³⁸ П. Кунницкий, *Краткое статистическое описание заднепровской области, присоединенной к России по мирному трактату, заключенному с Портою Оттоманскою в Бухаресте 1812 года*, Санкт-Петербург, 1813, p. 13-14.

³⁹ L. T. Boga, *op. cit.*, p. 24; D. Poștarencu, *op. cit.*, p. 55.

⁴⁰ D. Poștarencu, *op. cit.*, p. 82.

⁴¹ М. Цатурова, *Русское семейное право XVI-XVIII в.в.*, Москва, 1991, с. 13, 38.

⁴² *Новый памятник законов Империи Российской*, часть первая, Санкт-Петербург, 1825, с. 297, 299.

⁴³ V. Tomuleț susține că în Basarabia ȝiganii erau împărțiți în două categorii: „ȝigani care aparțineau statului, aceștia fiind supravegheați nemijlocit de către Guvernul Regional, și ȝigani șerbi, care aparțineau clerului, dvorenimii, boiernașilor, mazililor și negustorilor și care depindeau direct de aceste categorii sociale”, vezi V. Tomuleț, *op. cit.*, p. 33. D. Poștarencu îi împarte după apartenența la stăpânii lor în: ȝigani domnești, boierești și mănăstirești, vezi D. Poștarencu, *op. cit.*, p. 54.

atestă căsătoriile mixte. Tinerii sau părinții lor se adresau Dicasteriei Exarhale cu rugămintea de a li se permite căsătoria.

În 1815, protopopul ținutului Soroca consultă Dicasteria în problema cununiei unui tânăr țigan, fiul fierarului, rob al boierului Teodosiu din Mândâcul Vechi, cu o moldoveancă: „să-mi trimată cat mai în grabă povățuire în ce chip să urmez cu dâșii”. Tatăl băiatului comunică că el însuși este căsătorit cu o moldoveancă și are gospodărie decentă. Mama fetei și rudele ei nu sunt împotriva, motivând că copila este săracă „fiind sărmană”, iar țiganul are „o gospodărie bună”⁴⁴. Tânăra a declarat, că de nu-i va cununa preotul, va fugi. Răspunsul Dicasteriei a fost dur; „de vreme că după săbornicescul hrisov esti cu totul oprit a lua țigan moldovancă și moldovan țigancă, cucern. ta nici decum să îngăduiești”, poruncind „cu totul să-i răzlețească”⁴⁵.

Alt caz de atestare a căsătoriei între un bărbat țigan și o româncă este semnalat în iunie 1821. Judecătoria Civilă a Basarabiei cere să fie consultată în privința legitimității căsătoriei între fiica lui Solomon Vraghie, locuitorul satului Stodolna ținutul Orhei, și Marțoleasa, țigan. Răspunsul autorităților exarhale este următorul: conform legilor canonice și civile căsătoria țiganului cu fiica lui Solomon Vraghie a fi recunoscută, iar situația lor socială – a rămâne liberi, sau a fi robi – să fie examinată de autoritatea civilă⁴⁶.

Un caz asemănător, bazat pe recunoașterea faptului împlinit, este motivat de dragostea unei tinere pentru un țigan⁴⁷. Tatăl fetei a declarat că el însuși era de fapt țigan al mănăstirii Doljești, de unde a plecat de 27 de ani, numindu-se Dascăl. S-a stabilit cu traiul în satul Gura Galbenă din ținutul Orhei, a tănuțit că este țigan, declarându-se moldovean, și s-a căsătorit cu o moldoveancă. Roagă să se permită căsătoria fiicei lui cu un

⁴⁴ ANRM, f. 205, inv. 1, d. 1126; publicat și în *Diferite știri din Arhiva Consiliului Eparhial Chișinău*, publ. de C. Tomescu, în *Arhivele Basarabiei*, 2, 1936, p. 48.

⁴⁵ *Ibidem*.

⁴⁶ ANRM, f. 205, inv. 1, d. 4525.

⁴⁷ ANRM, f. 205, inv. 1, d. 1128, vezi și în T. Ciobanu, *Considerațiuni asupra căsătoriilor mixte în spațiul Carpato-Nistrean la începutul secolului XIX*, în C. Pădureanu (coord.), *Confesiune și căsătorie în spațiul românesc sec. XVII-XXI. Studii de demografie istorică*, Arad, 2006, p. 31.

țigan, pe care, motivând că unul e rob, iar celălalt liber, preotul refuză să-i cunune. Dascăl se adresează Dicasteriei și cere permisiune pentru fiică-sa de a se cununa cu tânărul. Dicasteria a hotărât „de amu înainte să nu să mai amiestice la căsătorie cu moldovence”⁴⁸.

Cu rugămintea de a i se permite cununia cu o fată liberă se adresează către ES Înaltpreasfinția Arhiepiscopul Chișinăului și Hotinului, Dimitrie, la 7 august 1822, țăganul Fiodor Iacovlev⁴⁹. Reclamantul relatează că s-a născut într-o familie de țișani de credință ortodoxă din orașul Moghilev, gubernia Podolsk, a fost dat proprietarului localității Otaci, boierului Alexandru Cantacuzino, și locuia acolo și în acel moment. La data scrierii cererii, Fiodor avea 24 de ani. Pentru a se cununa are acceptul fetei libere și acceptul soției boierului, Elizaveta Cantacuzino. Însă preoții bisericii din Otaci se împotrivesc cununii. Rezoluția din 7 august 1822 luată în acest caz a fost nefastă pentru tineri: prin punctul 8 al *Hrisovului* emis la 28 decembrie 1785 de către domnul Alexandru Ioan Mavrocordat, căsătoriile între țișani și moldovence sunt interzise. Dacă cineva din necunoaștere sau greșeală a oficiat o astfel de căsătorie, această căsătorie să fie imediat desfăcută, iar preoții care intenționat au încălcat legea să fie privați de cin și să plătească amendă. Respectiv, rugămintea reclamantului Iacovlev nu poate fi îndeplinită. În același timp se prescrie a se trimite Ucazul Dicasteriei sub numărul 2405 din 9 august 1822 către preoții din Basarabia despre interzicerea cununiilor dintre țișani și moldovence. Protoiereii ținuturilor raportează Dicasteriei că au luat cunoștință de conținutul Ucazului⁵⁰.

Concluzii

În Țara Moldovei, obiceiul pământului interzicea căsătoria unei persoane aservite cu o persoană liberă, situație confirmată și de Legislația românească. Un progres în această problemă s-a dovedit a fi *Așezământul din 1743 a lui Constantin Mavrocordat*. Însă hotărârile acestuia au fost anulate de cele ale *Sobornicescului Hrisov*. O situație asemănătoare se constată și în Țara Românească.

⁴⁸ *Ibidem*.

⁴⁹ ANRM, f. 205, inv. 1, d. 3982.

⁵⁰ *Ibidem*.

În Imperiul Rus, deși existau persoane aservite, iar legislația Imperiului Rus începând cu secolul al XVIII-lea permitea căsătoriile între aserviți și persoane libere, nu exista o categorie socială egală după statutul social cu ȧiganii din ȧările Române. În 1812, teritoriul dintre Nistru și Prut a fost anexat la Imperiul Rus, la început provincia având o oarecare autonomie. Astfel, pentru primele decenii ale secolului al XIX-lea, în Basarabia vom constata continuarea aplicării legislației utilizate în ȧara Moldovei, căsătoriile între aserviți și liberi fiind interzise. Preoții care oficiau astfel de cununii urmau să fie aspru pedepsiți, de aceea în majoritatea cazurilor se străduiau să înștiințeze organele ierarhic superioare despre cazurile depistate sau despre cererile de cununie.

*FROM THE HISTORY OF MIXED MARRIAGES. MARRYING GYPSIES
WITHIN THE ROMANIAN SPACE DURING THE 18th – FIRST HALF OF
THE 19th CENTURIES*
(*Abstract*)

In the present article, the author analyzes marriages between Romanian (Moldovans) and Gypsies⁵¹, and presents the legal framework, regulating the issue of such marriages, as well as the actual situation recorded in Moldavia during the 18th century, and the territory between Prut and Dniester rivers during the first half of the 19th century. Marriages between Gypsies and Romanians can be examined simultaneously from two points of view: mixed marriage from an ethnic point of view and mixed marriage from a social point of view. According to the religious criterion, which was a basic one in a legitimate family formation, the representatives of both ethnicities were Orthodox, so from the canonical point of view it should not be an impediment for marriage. The problem arises because of the social status of the Gypsy - a subservient person.

⁵¹ The "Gypsy" denomination is used according to the documents of the time.

PRELUCRAREA ARTISTICĂ A METALULUI: CANDELE ȘI CĂDELNIȚE DIN SPAȚIUL ORTODOX

Liliana CONDRATICOVA¹

Preliminarii

Ștefan Ciobanu, referindu-se la podoabele de cult ale bisericilor basarabene, a subliniat că partea impresionantă a lăcașurilor o constituie cădelnițele lucrate artistic, potirele cu inscripții, crucile vechi, scoarțele de pe *Evangelii*, cu chipuri lucrate în argint². Cunoscută în mare parte grație dosarelor de arhivă, a *izvoadelor* și listelor de inventariere ale bunurilor posedate de biserici și mănăstiri, candelile și cădelnițele, realizate în secolul al XIX-lea – prima jumătate a secolului XX, au ocupat un loc de cinste în orfevrăria țărilor ortodoxe din sud-estul Europei, inclusiv în spațiul românesc. Din punct de vedere cronologic, avem documentate piese datate în secolul al XIX-lea, piese realizate la hotarul secolelor XIX-XX și piese din prima jumătate a secolului XX. Materialul documentar și plastic cercetat ne permite să constatăm că cele mai uzuale metale pentru confecționarea candelilor și cădelnițelor erau alama, bronzul, arama, argintul, ultimul în mod prioritar după 1827, având titlul 84 (ce ar însemna 87,5% de argint din componența totală a aliajului de metal). Observăm că deja din anii '30-'40 ai secolului al XIX-lea, printre metale utilizate în orfevrăria de cult nu mai figurează cositorul, staniul și zincul, folosirea acestora fiind interzisă prin dispozițiile sinodale din anii 1815-1827. Cât privește podoabele de aur, menționăm prezența lor în spațiul ortodox sud-est european, de cele mai multe ori în cazul ctitoriilor mai înstărite. Astfel, conform raportului protopopului Alexandru Baltaga din anul 1905 privind biserica cu hramul Înălțarea Domnului din satul Meleşeni, aflăm că Ana

¹ Institutul Patrimoniului Cultural al Academiei de Științe a Moldovei, Chișinău.

² *Basarabia. Monografie*, sub îngrijirea lui Șt. Ciobanu, Chișinău, 1926, p. 206.

Dmitrievna Casatchina, aparținând micii burghezii din Chișinău, a donat bisericii o candelă de metal la un preț de 12 ruble și o candelă de argint, cu titlu 84, primind pentru meritele sale și o mențiune arhierască³. În 1944, odată cu retragerea Armatei Române din Basarabia, s-a refugiat și egumena Agapia a mănăstirii de maici Frumoasa, cu un grup de monahi, luând cu sine multe din lucrurile prețioase ale mănăstirii, inclusiv trei cădelnițe poleite cu aur și argint și 14 candelă din argint⁴.

Cât privește tehnica de lucru, remarcăm predominarea forjării metalului și a ștanțării, urmată de turnarea și gravarea artistică, placarea cu aur fiind atestată mai rar.

O atenție deosebită o solicită evaluarea și aprecierea acestor piese. Astfel, dacă în 1942, la inventarierea mănăstirii Căpriană, podoabele liturgice au fost evaluate în funcție de valoarea istorico-artistică avută în timpul inventarierii bisericilor înainte de lichidare (de exemplu, biserica Sf. Gheorghe din Chișinău⁵, închisă în 1961) sau în timpul restructurării gorbacioviste, aceste piese fiind apreciate numai după valoarea lor materială și prețul metalului. Aflăm că, în 1947, două cădelnițe de metal de la biserica Adormirii Maicii Domnului din satul Rădeni, raionul Strășeni, au fost evaluate la 300 de ruble, iar pentru 15 candelă de la icoane a fost stabilit prețul de 10 ruble fiecare⁶. La fel, 12 candelă de la biserica Sf. Nicolae din satul Sireți, raionul Strășeni, costau câte 30 de ruble fiecare, iar trei cădelnițe vechi, de argint, au fost evaluate la un preț de 90 de ruble fiecare⁷.

O altă problemă care solicită clarificare în cazul pieselor discutate este prezența poansonului meșterului sau marca orașului emitent. Ca atare, piesele din aliaje metalice ieftine reprezentau producția autohtonă, la începutul secolului al XIX-lea fiind invitați în Chișinău argintari care realizau la comandă podoabe bisericești (Leiba Berg din Podolia, în 1815-1819). De regulă, aceste podoabe erau importate din regiunile limitrofe, cu tradiții în confecționarea pieselor de argint, fiind prezente importuri din

³ ANRM, Fond 208, inv. 1, dosar 188, f. 800-801.

⁴ <http://www.frumoasa.md/about/bunurile-manastirii/>, accesat 8 iulie 2012.

⁵ ANRM, Fond 3046, inv. 2, dosar 2.

⁶ ANRM, Fond 3046, inv. 2, dosar 2, f. 43.

⁷ ANRM, Fond 3046, inv. 2, dosar 2, f. 45.

Ucraina, Rusia, Polonia, ultimele cu o frecvență destul de mare în spațiul basarabean.

Candele⁸ și cădelnițe⁹

Descrierea acestor piese – care constituie subiectul cercetării noastre – implică elaborarea tipologiei, stabilirea materiilor prime și a tehnologiilor de lucru, dimensiunile, motivele decorative folosite pentru ornamentare, poansonul meșterului argintar sau marca orașului și a atelierului emitent, dar și locul de păstrare, după caz.

Cădelnița funcționează în creștinism ca un simbol al Ierusalimului Ceresc. În secolul XI, în apusul Europei, călugărul orfevru Theophil, în lucrarea *Schedula diversarium artium*, afirma despre cădelniță că ea trebuie să fie o imagine a orașului văzut de evanghelistul Ioan pe muntele sfânt¹⁰. Păstrând aceeași clasificare și tipologie a inventarului liturgic, intenția noastră este să evidențiem podoabele care întregesc patrimoniul cultural al fiecărui lăcaș de cult.

Podoabe liturgice sunt documentate la Muzeul Societății istorico-arheologice Bisericești din Basarabia, dar acestea au fost pierdute în anii celui de-al Doilea Război Mondial. Opisul Muzeului Bisericesc menționează o candelă din metal alb, primită de la mănăstirea Hârbovăț și o candelă de argint în trei colțuri, cu lanț vechi, adusă de preotul Iosif Belodanov (Ismail)¹¹.

Cele mai valoroase piese sunt, cu certitudine, păstrate în tezaurele mănăstirești. Găsim, astfel, în opisul de lucruri lăsate după moartea ctitorului schitului Curchi, Toader (Filaret Sabău) și câteva piese care intră

⁸ Candelă (fr. *candela*) – lampă cu ulei, care se pune la icoane, la morminte sau care servea, în trecut, la iluminat.

⁹ Cădelniță (sl. *kadilnica*) – recipient de metal, prevăzut cu capac, în care se ard esențe parfumate (smirnă, tămâie) în timpul serviciului divin. Pentru manevrare, se suspendă cu lanțuri de un inel. Poate avea forma unui potir cu capac sau ca un model de biserică. Se realizează din argint, argint aurit, alamă, prin forjare și cizelare, decorat cu elemente inspirate din arhitectura epocii, realizate prin filigranare decorativă.

¹⁰ G. Herea, *Maria Asanina Paleologhina și tezaurul simbolic bizantin*, în *Monumentul XIII*, 2012, partea 2, p. 221-236, 225.

¹¹ *Opisul obiectelor ce se păstrează în Muzeul Societății istorico-arheologice Bisericești din Basarabia*, Chișinău, 1923.

în sfera noastră de cercetare: cădelnițe de argint și opt candelă de argint, „pusă la locuri cuviincioase”¹².

În 1817, la mănăstirea Frumoasa, grație descrierii lui Paul Mihail, în altarul mănăstirii se aflau, lângă pistol, o candelă de argint, două cădelnițe (una de argint și una simplă). În interiorul bisericii erau 12 candelă de argint aflate la icoanele mari și o candelă de argint la o icoană cu raze împrejur¹³. În 1942, odată cu inventarierea averii mobile și imobile a mănăstirii Căpriană, de Ministerul Educației Naționale și Cultelor, s-a constatat prezența a șapte cădelnițe la un preț total de 7000 de lei¹⁴.

În 1818, la întocmirea unui *izvod* al lucrurilor păstrate la mănăstirea Japca, aflăm despre „două cădelnițe din alamă albă și una galbenă; patru candelă de metal alb în fața icoanelor; nouă candelă din aramă galbenă, în fața icoanelor și o candelă de zinc”¹⁵. În același izvod găsim lista pieselor aduse la mănăstirea Japca în anii 1820-1821, printre care figurează numeroase podoabe de preț, veșminte bisericești, cărți liturgice, toate în mare parte lucrate în atelierele din Moscova. Printre acestea nu figurează însă candelă și cădelnițe, motivul fiind înzestrarea mănăstirii sau posibilitatea de a îndestula solicitările la asemenea piese de către meșterii autohtoni.

În 1822, și biserica cu hramul Sf. Nicolae a mănăstirii Răciula era bine dotată cu inventar liturgic prețios. „Formularul pieselor bisericești din schitul Răciula, biserica Sf. Ierarh Nicolae, din 27 septembrie 1822” ne prezintă aceste odoare, după cum urmează¹⁶: „două lampade de madem cu 14 locuri di lumânări. Trei candili di sticlă albe și poleite cu lanțugurile ... afară...”.

Izvodul întocmit în anul 1824 pentru mănăstirea Cosăuți ne prezintă un tablou amplu privind odoarele de preț păstrate aici: „o cadelniță de argint mare; o cadelniță de alamă galbenă; patru lampade de

¹² C. N. Tomescu, *Acte de la mănăstirea Curchi (jud. Orhei)*, în *Arhivele Basarabiei*, 1, 1929, 3, p. 98-113.

¹³ M. Paul, *Mărturii de spiritualitate românească*, Chișinău, 1993, p. 75-76.

¹⁴ A. Eșanu, V. Eșanu, N. Fuștei, V. Pelin, I. Negrei, *Mănăstirea Căpriană (sec. XV-XX)*, Chișinău, 2003, p. 316-317; *ANRM*, Fond 1135, inv. 2, dosar 774.

¹⁵ *ANRM*, Fond 205, inv. 1, dosar 4535.

¹⁶ *ANRM*, Fond 208, inv. 15, dosar 2, f. 179.

alamă galbenă înaintea icoanelor celor mari; o candelă de 4 lumânări de madem spânzurată la Pandocrator”¹⁷. Odată cu inițierea procesului de lichidare a mănăstirii Cosăuți, și transferul comunității monahale și a bunurilor la mănăstirea Călărășăucă, au fost catalogate „... o cădelniță de argint; 2 cădelnițe de aramă; 2 candelă de argint; 4 candelă de aramă mari”¹⁸. Podoabele de cult din altarul schitului Bocancea, fondat în anii 1865-1868, includ, de asemenea, o cădelniță de metal¹⁹.

Găsim candelă și cădelnițe și în bisericile basarabene. Astfel, în altarul bisericii Sf. Treime, din orașul Chișinău sunt menționate două candelă de argint, confecționate prin forjare, datate în secolul al XIX-lea, având dimensiunile de 57,5 cm și diam. 9 cm și, respectiv, 53 cm și diam. 8,5 cm, evaluate la un preț de 60 de ruble și prețul argintului, a cărui masă trebuia determinată ²⁰. Tot aici este amintită o cădelniță din alamă, realizată prin ștanțare, datată în secolul al XIX-lea, cu dimensiunile de 61 cm și diam. 8 cm, evaluată la 20 de ruble. În naosul bisericii au fost repertoriate o candelă din secolul al XIX-lea, lucrată din argint, forjată, gravată, cu dimensiunile de 33x9 cm, în valoare de 60 de ruble la care se adaugă și costul argintului; trei candelă din secolul al XIX-lea, din alamă, ștanțate, gravate, cu dimensiuni de 51x8 cm, la un preț de 15 ruble fiecare; o candelă din secolul XX, din alamă ștanțată și gravată, cu dimensiunea de 57x8 cm, la un preț de 15 ruble; o candelă din secolul XX, din alamă ștanțată și gravată, la un preț de 10 ruble, cu dimensiunea de 48x8 cm; cinci candelă din secolul XX, din alamă ștanțată, cu dimensiunile de 59x11 cm, la un preț de 10 ruble fiecare; candelă, fabrica Vole, din secolul al XIX-lea, din alamă turnată, gravată, cu dimensiunea de 62x10 cm, și un preț 35 de ruble; patru candelă din secolul al XIX-lea, din alamă ștanțată, gravate, cu dimensiunea de 57x7 cm, la un preț de 10 ruble fiecare; trei candelă din secolul XX, din alamă, ștanțate, cu dimensiunea de 46x7 cm, la un preț de 7 ruble fiecare; candelă de la hotarul secolelor XIX-XX, din alamă, turnată, gravată, cu dimensiunea de 55x8 cm, la prețul de 25 de ruble; două candelă din secolul XX, din alamă, ștanțate, gravate, cu dimensiunea de 50x8 cm, la un preț de 10 ruble fiecare; candelă

¹⁷ ANRM, Fond 205, inv. 1, dosar 4624, f. 6^v, f. 9.

¹⁸ ANRM, Fond 208, inv. 2, dosar 1205.

¹⁹ ANRM, Fond 1232, inv. 1, dosar 123.

²⁰ AIRM, Dosarul bisericii Sf. Treime, or. Chișinău.

din secolul XX, din alamă ștanțată, cu dimensiunea de 45x8 cm, la preț de 15 ruble²¹.

Și la biserica Sf. Gheorghe din Chișinău, inventariată în 1945 și 1947 și închisă în 1961, se găseau o candelă de argint, două cădelnițe de metal și una de argint, precum și 32 de candelă de metal, care erau atârinate la icoanele păstrate în biserică²².

O altă biserică rămasă activă în perioada sovietică a fost Biserica Măzărache, transmisă în 1955 comunității ortodocșilor de rit vechi (lipovenilor) în schimbul bisericii lor, care fusese demolată în timpul construcției bulevardului Tineretului (astăzi bd. Grigore Vieru), fapt care a dus la modificări esențiale nu numai în arhitectura autentică, dar și în lista de inventar liturgic, fiind împodobită cu obiecte de rit ale cultului respectiv²³. Printre podoabele ce ne interesează, găsim o cădelniță preoțească și una simplă, ambele dateate în secolul al XIX-lea, realizate din alamă, prin forjare și ștanțare, cu dimensiunile de 75x10 cm (evaluată la 50 de ruble) și, respectiv, 70x10 cm (la un preț de 80 de ruble)²⁴.

Lista pieselor din biserica Înălțării, Chișinău, continuă cu piese dateate în secolul XX: o candelă hexagonală, din alamă și sticlă, realizată în tehnica emailării artistice, ștanțării și gravării, cu dimensiunile de 69x10 cm; două cădelnițe din alamă ștanțată, cu dimensiunile de 63 cm și diam. 8 cm și o cădelniță de 25 cm cu diam. 10 cm. Piese au fost evaluate la un preț de 60, 30 și, respectiv, 50 de ruble²⁵. În lista candelărilor de la aceeași biserică menționăm două candelă de 63 cm și diam. 16,5 cm, la un preț de 60 de ruble și două candelă de 85 cm și diam. 17 cm, la un preț de 80 de ruble, piesele fiind dateate în secolele XIX-XX, realizate din alamă și bronz, prin turnare și ștanțare. O candelă datată în anul 1914, de argint ștanțat și

²¹ AIRM, Dosarul bisericii Sf. Treime, or. Chișinău.

²² ANRM, Fond 3046, inv. 2, dosar 2; L. Kondraticeva, *Kultovîe țerkovnie ukrășenia XIX veka (na primere Sveato-Gheorgheisvoi țerkvi v Kișiniove)*, în *Muzeyini citannia*, Kiev, 2012, p. 302-306.

²³ M. Brihuneț, *Un boier ieșean – ctitor al bisericii „Sfinții Părinți Ioachim și Ana” din Chișinău (contribuții la viața și faptele serdarului Vasile Măzărache)*, în *Anuarul Muzeului Literaturii Române Iași*, III, 2010, p. 25-29.

²⁴ AIRM, Dosarul bisericii Măzărache din Chișinău.

²⁵ AIRM, Dosarul bisericii Înălțării, or. Chișinău.

gravat, avea dimensiunile de 62x12 cm, costa 80 de ruble, la care se adaugă costul argintului.

Podoabe și vase de cult datate în secolul al XIX-lea erau păstrate în naosul bisericii Tuturor Sfinților din Chișinău: cinci candelă (alamă și argint, realizate prin turnare, forjare, ștanțare și gravare); o candelă (1864) de argint forjat, la un preț de 25 de ruble și prețul metalului; o candelă de argint forjat, datată în anul 1878, la preț de 35 de ruble, la care se adăuga costul metalului²⁶.

De asemenea, avem documentate două cădelnițe de metal, din secolul al XIX-lea, în biserica Sf. Gheorghe din satul Camencea, raionul Orhei; trei candelă din metal alb și galben, de la biserica Sf. Mihail și Gavriil din satul Bușăuca, raionul Rezina; două cădelnițe de metal din secolul al XIX-lea în altarul bisericii cu hramul Sf. Parascheva, din orașul Strășeni și 22 de candelă de metal în naosul bisericii, din aceeași perioadă.

Cu referire la Ucraina limitrofă, menționăm câteva piese cu o certă valoare istorică și artistică, cum ar fi cădelnița realizată la Kiev, datată în anul 1830, meșter F. Korobka, din argint, prin turnare, brunare, cu decor floral accentuat de figurile în relief ale îngerilor cu aripile desfăcute²⁷.

Astfel de piese de cult au fost documentate și în bisericile și mănăstirile din întreg spațiul românesc. Inventarul mănăstirii Mărgineni din județul Prahova, întocmit la 13 iulie 1863, cu ocazia investirii în funcție a arhimandritului Ștefan în locul fostului egumen, arhimandritul Gherman, include două candelă de argint poleite (cu aur); o candelă de argint; opt candelă mari de argint; 10 candelă mici de argint; două cădelnițe de argint.

În acest context, remarcăm dotarea mai bogată a bisericilor mari și mănăstirilor din Basarabia, Ucraina limitrofă și România, mai ales la capitolul podoabe de argint sau chiar aurite. În mediul rural constatăm prezența de pieselor din aliaje de metal ieftin, lăcașurile fiind înzestrate cu odoare în funcție de posibilitățile financiare ale persoanelor din parohie sau ale unui eventual ctitor. De asemenea, menționăm că numărul acestor piese este, cu siguranță, mult mai mare, însă noi ne-am oprit doar asupra acelor pe care le-am considerat mai interesante.

²⁶ AIRM, Dosarul bisericii Tuturor Sfinților din or. Chișinău.

²⁷ *The Gold Treasury of Ukraine*, Kiev, 1999, p. 68, cat. nr. 148.

Tipologii și descriere

Analiza materialului plastic și documentar din bisericile și mănăstirile din Republica Moldova, România, Ucraina și Rusia, ne permite să stabilim, pe lângă forma „Ierusalimului Ceresc”, și anumite motive decorative utilizate pentru înfrumusețarea candelor și cădelnițelor din cuprinsul bisericilor ortodoxe. De regulă, meșterii chemați din alte regiuni înfățișau motivele și siluetele specifice arealului geografic de unde provin (Podolia, de exemplu). Totodată, deși se consideră că influențele artistice nu au evoluat atât de concludent în domeniul orfervăriei de cult, totuși observăm impactul noilor stiluri și tendințe artistice la confecționarea podoabelor. Astfel, avem candelor baroce sau cădelnițe clasice, expresivitatea elementelor decorative folosite subliniind stilul artistic. O atenție deosebită era acordată motivelor vegetal-floristice (ghirlande de flori și frunzulițe) și geometrice (romburi, denticule) folosite în decorul ajurat al candelor și cădelnițelor, amplificarea imaginii prin gravarea pe corpul articolului a unor motive creștine (cruciulițe), realizarea unor contururi plastice pieselor prin modelarea suprafeței, folosirea unor inserții de pietre colorate, mai ales la hotarul secolelor XIX-XX. În cazurile celor mai reprezentative podoabe, este decorat nu numai corpul piesei, dar și baza și mânerul, creând un ansamblu de motive (vezi candelor din colecția Muzeul Național de Istorie a Moldovei, catedrala din Tighina ș.a.). O deosebită importanță o au inscripțiile referitoare la donatorii și ctitorii, fiind gravat artistic numele acestora și anul ctitoriei. În toate cazurile, piesele de argint au aplicat titlul metalului (nu mai jos de 84), poansonul meșterului și marca orașului emitent. O finete aparte o au mânerul prin care candelor se fixau de lanț și se atârnavă la icoane. Acestea sunt lucrări artistice, în funcție de stilul piesei și în conformitate cu tendințele epocii. Astfel, lanțurile împletite ale cădelnițelor și verigile de diferite dimensiuni sunt intercalate cu bile metalice, elemente care amplifică expresivitatea artistică a pieselor cercetate. Asemenea piese de valoare au fost semnalate în mai multe biserici din sud-estul Europei; formele asemănătoare și motivele utilizate denotă prezența în acest spațiu a unor meșteri argintari iscusiți și a unor ateliere unde se confecționau podoabe liturgice pentru satisfacerea necesităților bisericilor.

Dacă în prima jumătate a secolului al XIX-lea în orfevrărie predomină stilistica europeană, în special cea a argintarilor francezi și englezi, ulterior începe elaborarea unui stil național, mai ales sub aspectul formei și a motivelor decorative utilizate. Această cotitură este percepută, de exemplu, în activitatea renumitului orfevru rus P. Sazikov (1796-1868), care, după participarea cu succes la Expoziția Universală de la Londra (1851), se axează pe utilizarea motivelor naționale. Prezența în bisericile basarabene a unor candelă și cădelnițe decorate cu motive naționale rusești este explicată prin faptul că după 1812 Basarabia a fost anexată la Imperiul Rus. Pe de altă parte, gusturile estetice ale aristocrației înstărite și ale clerului înalt au condiționat în mare parte dezvoltarea argintăriei și orfevrăriei atât în spațiul românesc, Ucraina, Rusia și în sud-estul Europei, meșterii de aici explorând toate tehnicile de lucru cu metalele nobile.

În funcție de decorul utilizat la confecționarea candelă și cădelnițelor, se disting piese cu: 1) decor vegetal; 2) asocierea motivelor geometrice și vegetale; 3) compoziții complicate, în care au fost mixate motive geometrice, floristice și vegetale, unite cu cele de factură creștină (cruciulițe) și antropomorfe (chipuri de îngeri).

Cumulând informațiile privind forma și decorul acestor piese, pot fi determinate următoarele categorii și subtipuri, diferența între ele fiind deseori destul de fluidă:

I) Candele și cădelnițe simple, au următoarele subtipuri: 1) candelă de forma unei cățui, fără exces de motive decorative sau chiar fără, cu trei urechiușe sudate pe corpul candelă pentru fixarea în lanțuri, realizate din inele simple de metal; 2) candelă cu partea din mijloc mai bombată, voluminoasă comparativ cu restul articolului, cu trei mânere în formă de vrejuri de viță-de-vie pentru fixarea lanțurilor decorative, împletite din inele îmbinate în zigzag, cu un rând de motive geometrice în partea superioară a piesei, iar la extremitatea de jos – un inel sudat, pentru fixarea a două cruci intercalate sau a crucii de Malta; 3) cădelniță, cu motive cruciforme plasate pe corpul bombat al piesei, un lanț simplu cu verigi rotunde intercalate, și o inscripție gravată în grafie chirilică, în partea superioară a corpului (biserica satului Pitușca, Republica Moldova). Minimalizarea decorului și prezența (pe primele două subtipuri, ambele de la biserica Sf. Treime din Brașov, România) a urmelor de sudare și de

modelare prin forjare sau ștanțare a metalului, denotă folosirea unor aliaje metalice ieftine și ne conduce spre ideea realizării lor de către meșteri autohtoni, care nu erau tocmai familiarizați cu toate tehnicile și procedeele de lucru cu metalele nobile și aliajele acestora. Cât privește cădelnița din biserica de la Pitușca, forma ei aparent modestă și lipsa elementelor sofisticate decorative, este compensată prin laconismul modelării, perfecțiunea tehnică a executării piesei și a inscripției gravate; la fel, tehnologia împletirii lanțului denotă măiestria meșterului care a executat piesa în cauză.

II) Candele și cădelnițe cu motive exclusiv geometrice, cu următoarele subvariante: 1) de forma unei cățui (Catedrala din orașul Tighina). Piesa analizată de noi posedă un decor geometric sofisticat, prezent pe întreg corpul sferic al candeliei, amintind de un labirint. Același decor este folosit și la modelarea mânerelor pentru suspendarea lămpișoarelor, amplificat prin simbolul crucii, flancat de pătrate, romburi și cercuri decupate în metal. Partea de sus a candeliei posedă o motivistică complicată, decupată în metal, cu denticule fine pe tot cuprinsul ornamentului, ilustrând o stilizare maximă a horei; 2) piese de formă conică complicată, cu vârful ascuțit în jos, având la bază modelată o cățuie. Elementele decorative sunt simple, fiind plasate pe tot corpul piesei. Sunt de notat, o cruce stilizată realizată pe corpul cățuii și un rând de bile situat pe corpul candeliei.

III) Candelă cu trei coarne. Subvarianta 1 reprezintă o producție a unui meșter local, dovadă servind urmele de sudare ale metalului, tehnica pe alocuri primitivă de prelucrare a aliajului de metal ieftin. Pentru realizarea acestei candelie, meșterul a folosit trei candelie în formă de pahar, la baza cărora a fost sudat un chip de înger, cu aripile desfăcute, care reprezintă centrul de greutate al piesei. Lanțul simplu este fixat prin trei mânere în formă de coarne de berbec. Piesa prezentată este una din puținele candelie de acest tip, o producție evident locală, dar cu folosirea motivelor antropomorfe în modelare. A doua variantă este o lucrare de certă valoare artistică, executată de un meșter care stăpânea la perfecțiune tehnicile de prelucrare artistică ale metalului. Decorul abundă în elemente vegetale. Combinația vrejurilor de viță-de-vie cu motivele zoomorfe (coarnele berbecului), induce impresia unor flori stilizate. Lămpișoarele, deloc simple, prezintă combinații între cercuri intercalate cu motive cruciforme, fiecare motiv ornamental fiind unit de altul prin intermediul verigilor simple, rotunde, de metal. În general,

putem spune că aceasta este o piesă foarte bogată, reprezentativă, o veritabilă capodoperă a orfevrăriei de cult.

IV) Candele și cădelnițe cu motive mixte, vegetale, florale și antropomorfe. În acest context, deosebim: tipul 1) candelă de formă cilindrică, lucrate minuțios în metal, prin forjare și ștanțare; motivul compoziției amintește de scena uciderii balaurului de către Sf. Gheorghe, figurat în metalul modelat artistic. Mânerele delicat lucrate prezintă și ele stilizări ale unor balauri, amplificând expresia plastică a acestei candelă. Lănțișorul de suspendare al candelă este bogat decorat, verigile duble, de formă ovală, se intercalează formând o broderie metalică destul de interesantă. La vârful de jos al candelă este sudat un inel pentru fixarea unei cruciulițe care întregește ansamblul compozițional; 2) candelă de formă complexă, cu partea din mijloc de formă semisferică, pe care se văd urme de sudură a șatoanelor de sticlă colorată, și a părții de jos a candelă, formată din mai multe semisfere suprapuse. Șatoanele alternează cu chipuri antropomorfe, sudate de baza corpul candelă. Decorul din partea din mijloc a corpului candelă (cruci intercalate în cercuri) se reflectă și în partea superioară a cățuii, care încununează lucrarea. Mai multe exemplare similare ca formă și complexitate, cu motive decorative puțin diferite și lipsa celor antropomorfe, sunt atestate și în catedrala din orașul Tighina; 3) candelă de forma unei cățuii, cu motive floristice și vegetale frumos asociate, inserții de sticlă colorată de culoare roșie, cruci stilizate care alternează cu chipurile îngerilor (catedrala din Tighina).

V) Candele și cădelnițe cu compoziții complexe vegetale, florale și geometrice. Acestea reprezintă câteva subtipuri, și anume: 1) candelă în formă de cățuie, cu decor ajurat, motive vegetale intercalate cu denticule și simbolul bisericii ortodoxe, crucea, asociate cu motive geometrice (romburi). Mânerele decorative, vârful modelat în formă de cruce stilizată, lipsa urmelor de sudare ale metalului, denotă cunoașterea tehnicii de lucru cu aliaje metalice ieftine și executarea minuțioasă a piesei. Frumusețea și eleganța acestor candelă este subliniată prin argintul de calitate înaltă, deoarece cele mai originale piese rămân, totuși, cele confecționate în argint sau placate cu argint; 2) candelă în formă de cățuie, cu motive vegetale și florale (*crini*) folosite cu exuberanță. Denticulele pentru modelarea părții de sus a candelă

prezintă lănțișoare complicat alcătuite, prin intercalarea verigilor de formă oval-alungită (catedrala din orașul Tighina).

În concluzie, notăm că piesele discutate în acest articol fac parte din patrimoniul de piese liturgice al Bisericii Ortodoxe din întreg spațiul sud-est european. Au fost realizate atât din aur/argint, cât și din aliaje de metale ieftine. Ele prezintă o varietate de motive decorative obținute prin tehnici diverse de prelucrare. Unele posedă o certă valoare istorico-artistică, subliniind evoluția orfevrăriei de cult în secolul al XIX-lea – prima jumătate a secolului al XX-lea. Erau prezente în fața tuturor icoanelor din bisericile ortodoxe, semnificând lumina vie a credinței. Numărul lor era destul de mare în timpul întocmirii izvoadelor sau inventarierilor din perioada sovietică (aproximativ 20-30 de exemplare). Aceasta denotă înzestrarea bogată a bisericilor, locul și rolul important al candelelor și cadelnițelor în întregul sistem de podoabe liturgice. Dimensiunile lor, nu prea mari, au permis scoaterea din biserică a pieselor confecționate din argint sau placate cu aur, comercializarea lor ilicită sau prin saloane de anticariat, în timpul dominării ateismului militant. Acest fapt a afectat în mod negativ patrimoniul bisericesc al Republicii Moldova. Apreciem piesele folosite astăzi în timpul serviciului liturgic, dar, din nefericire, ele sunt lipsite de valoare istorică uneori și artistică, simple replici ale trecutului, produse de serie create pentru a satisface cerințele majorității bisericilor și mănăstirilor.

*LE TRAITEMENT ARTISTIQUE DU MÉTAL:
DES VEILLEUSES ET DES ENCENSOIRS DE L'ESPACE ORTHODOXE
(Résumé)*

Dans l'article présent, l'auteur discute autour de la signification et de la valeur des pièces d'orfèvrerie liturgique des églises orthodoxes. Les lampes et l'encensoir trouvés dans l'église ont une signification particulière représentant le patrimoine ecclésiastique. Cette diversité des formes, des matériaux et des techniques d'ouvrables, les motifs décoratifs utilisés nous permettons l'élaboration d'une typologie de ces pièces.

O *ADDENDA* LA PORTRETISTICA LUI NICOLO LIVADITI (1830-1858)

Sorin IFTIMI¹

În anul 2012, Muzeul Unirii din Iași a găzduit o amplă expoziție dedicată operei lui Nicolo Livaditi, unul dintre cei mai de seamă portretiști care și-a desfășurat activitatea în Moldova, la jumătatea secolului al XIX-lea. Expoziția a fost posibilă prin colaborarea muzeelor deținătoare ale unor asemenea lucrări, precum Muzeul Național de Artă a României, Muzeul de Artă din Ploiești, Muzeul de Artă din Bacău ș.a. Această expoziție a fost însoțită de o carte-album care reunește în paginile sale majoritatea portretelor realizate de Livaditti². Am sperat că un asemenea demers, de readucere în atenția publicului a pictorului Nicolo Livaditi, va face să iasă la iveală și alte lucrări ale acestuia, aflate în locuri mai puțin știute. Mai curând decât estimam, au apărut unele date noi privitoare la biografia pictorului, precum și mai multe portrete atribuite acestuia. De aceea am considerat că este necesară redactarea articolului de față, prin care să punem la dispoziția tuturor celor interesați aceste noi elemente.

Biografia

Un prim subiect care ar merita rediscutat este cel privitor la data stabilirii lui Nicolo Livaditi la Iași: 1830 sau 1832? Nu este vorba doar despre doi ani, ci despre circumstanțele și motivațiile acestei opțiuni, care sunt diferite pentru cele două date. Elucidarea acestei chestiuni poate aduce o modificare însemnată în biografia artistului. A venit Livaditi la Iași pe cont propriu sau însoțind Compania de Teatru a fraților Foureaux?

¹ Muzeul de Istorie a Moldovei, Complexul Muzeal Național „Moldova”, Iași.

² S. Iftimi, C. Cimpoeșu, M. B. Munteanu, *Niccolo Livaditi și epoca sa (1832-1858). Artă și istorie*, Iași, 2012.

Majoritatea autorilor care s-au referit până acum la acest moment au optat pentru anul 1830, fără însă să facă nici un fel de referiri documentare în acest sens.

Cu privire la părăsirea Triestului natal, sunt oferite două scenarii: o poveste de dragoste (nedatabilă) și una politică. În cea de-a doua variantă se arată că Livaditi a fost carbonar, aderent al mișcării revoluționare conduse de Mazzini. Cunoscutul lider italian a fost arestat la sfârșitul anului 1830, pentru activitatea sa conspirativă. Mai toți autorii care au scris despre Livaditi acceptă faptul că pictorul a plecat intempestiv din orașul natal în anul 1830, spre Constantinopol, unde a stat o scurtă perioadă. Probabil că lucrurile s-au desfășurat chiar așa, dar faptele nu sunt sprijinite de documente, ci au fost acceptate ca atare.

Prima biografă a pictorului, Jeana Gheorghiu, arăta că: „După un scurt popas la Constantinopol, Livaditi și soția sa se stabilesc la Iași. Nu cunoaștem nici motivul care l-a determinat să aleagă țara noastră, nu știm nici când a venit. E totuși cert că acest lucru trebuie să se fi întâmplat cu câțva timp înainte de 1832, dată la care Livaditi era îndeajuns de cunoscut pentru a i se încredința decorarea teatrului înființat în acel an, în capitala Moldovei, de către frații Foureaux“, după cum arată o știre publicată în „Albina Românească”³. Victor Durnea crede și el că pictorul a venit la Iași prin 1831-1832⁴. De asemenea, Virginia Vasilovici se pronunță pentru același an, 1830, bazându-se pe un argument pe care îl vom discuta și în articolul de față⁵.

Pentru expoziția aniversară organizată în anul 2012, am folosit anul 1832, ca fiind prima confirmare scrisă a existenței pictorului Livaditi la Iași. Este vorba despre cunoscuta notiță din „Albina Românească” (decembrie 1832), în care se arată că Livaditi a terminat de pictat cortina Teatrului de Varietăți al fraților Foureaux. Având în vedere strânsa legătură cu teatrul amintit, unde a fost pictor de decoruri și chiar actor de ocazie, am fost de părere că Livaditi a venit de la Constantinopol la Iași tocmai în compania

³ J. Gheorghiu, *Un pictor moldovean din secolul trecut: Nicolò Livaditi*, în *Viața Românească*, XXXI, 1939, 8 (august), p. 51.

⁴ V. Durnea, *Pictorul N. Livaditi*, în *Cronica*, Iași, 1992 iulie 15, p. 14.

⁵ V. Vasilovici, *Note pe marginea unui tablou de Livaditti*, în *Cronica*, Iași, februarie 2003, p. 11.

acestei trupe, care îi asigura o slujbă, o sursă constantă de venit și chiar o solidaritate amicală demnă de apreciat.

Ipoteza de mai sus avea să fie contrazisă de fapte, după cum vom vedea. Răspunsul la această chestiune nu va veni de la un document, ci de la o lucrare, portretul lui Anastasie Bașotă, de care ne vom ocupa mai jos.

Un răspuns edificator asupra datei venirii lui Livaditi la Iași ar putea fi oferit de aprofundarea unui subiect colateral, care ține în primul rând de biografia pictorului Ion Negulici (1821-1851). Se știa că acesta a fost ucenic la Iași, în atelierul lui Livaditi, vreme de trei ani⁶. Ucenicia trebuie să fi avut loc înainte de luna august 1834, când pictorul a plecat la studii în Franța, împreună cu tinerii Vasile Alecsandri, Alexandru Ioan Cuza, Nicolae Docan, Panaite Radu și munteanul Nicolae Kretzulescu.

Despre momentul sosirii tânărului pictor muntean în capitala Moldovei, Lucia Dracopol-Ispir arăta că „pe la 1830 artistul porni spre Iași, în tovărășia cumnatei sale Smaranda Negulici”⁷, cea care l-a înțeles și l-a sprijinit în carieră. Data a fost preluată, probabil de la autorii mai vechi și acceptată de cei mai noi, fără să se cunoască baza documentară a acesteia. Durata de trei ani a uceniciei nu poate fi controlată documentar. Dacă aceasta este o informație adevărată, ea nu putea fi asociată decât cu sosirea lui Livaditi la Iași în 1830.

Un fapt surprinzător, remarcat de Jeana Gheorghiu și G. Oprescu, este acela că, după înființarea clasei de pictură de la Academia Mihăileană din Iași (1834), Livaditi, în pofida talentului demonstrat și recunoscut de societatea ieșeană, nu a fost invitat să predea ca profesor. Nu i se cunoștea nici un fel de altă activitate didactică, spre deosebire de contemporanul său,

⁶ Cu privire la pictorul Ion Negulici, bibliografia este ceva mai bogată: C. I. Stăncescu, *Ioan Negulici*, în *Literatura și arta română*, III, 1898-1899, p. 754; N. B. Iorgulescu, *Din istoria picturii în Țara Românească*, în *Literatura și arta română*, 1900-1901, p. 222-223; H. Blazian, *Contribuții la istoria picturii românești în secolul XIX*, în *Viața Românească*, XXX, 1938, 8 (august); L. Dracopol-Ispir, *Pictorul Negulici (1812-1851)*, București, 1939, p. 32-33; Eadem, *Pictorul revoluționar I. D. Negulici 1821-1851*, Ploiești, 1962; D. Grigorescu, *Trei pictori de la 1848*, București, 1967; A.-S. Ionescu, *Mișcarea artistică oficială în România secolului al XIX-lea*, București, 2008, p. 49-50.

⁷ L. Dracopol-Ispir, *op. cit.*, 1939, p. 32-33.

pictorul Ludovic Stawski, care predă *Desenul*, în mod gratuit (inițial), la Școala de fete⁸.

Recent însă, a apărut și o astfel de informație. Aceasta ne-a fost semnalată de istoricul Dan Dumitru Iacob, de la Sibiu⁹. Astfel, aflăm că, în anul școlar 1844-1845, Livaditi a fost profesor de desen în pensionul soților de Morangies din Iași¹⁰. Pictorul își predă lecțiile sâmbăta dimineața, între orele 8 și 11. Fiica mai mare a lui Livaditi, Eufrosina, a fost elevă în acest pension, în anii respectivi¹¹. La 10 ianuarie 1845, vârsta fetei era de 14 ani¹². Programele de învățământ ale pensionului dovedesc că se făcea școală bună, iar rapoartele inspectorilor școlari confirmă calitatea actului pedagogic. Eufrosina era una dintre cele 22 de eleve. Portretul ei, aflat astăzi la Muzeul de Artă din Bacău, oferă imaginea unei domnișoare de pension, visătoare și studioasă.

Vârsta Eufrosinei, indicată în această sursă (de 14 ani, în 1845), arată ca dată a nașterii anul 1831. Această informație lipsea din șirul anilor de naștere a copiilor din familia Livaditi: Aglae (1834), Alexandru (1835), Achile (1837)¹³. Constatăm astfel că toți copii pictorului Livaditi s-au născut la Iași.

Opera

Alte noutăți apărute se referă la câteva dintre portretele pictate de Nicolo Livaditi, precum și la personajele pe care acestea le reprezintă. Despre unele portrete avem doar informații că au existat, iar pentru altele avem la dispoziție și imagini.

⁸ *Albina Românească*, X, nr. 10, 2 februarie 1839, p. 37.

⁹ Mulțumesc colegului Dan Dumitru Iacob pentru această semnalare.

¹⁰ Este vorba despre August de Morangiers, care în calitate de director, anunța deschiderea cursurilor pensionului de fete, la 1 august 1848 (*Albina Românească*, Iași, XX, 59, 25 iulie 1848, p. 240).

¹¹ Nu este exclus ca Nicolo Livaditi să fi acceptat predarea artelor plastice la pensionul respectiv tocmai pentru că fiica sa învăța acolo și, foarte posibil, în schimbul unei facilități privitoare la taxele de studiu, destul de însemnate, pe care ar fi trebuit altfel să le achite.

¹² Arhivele Statului Iași, fond Ministerul Cultelor și Instrucțiunii Publice Moldova, dos. 12/1844, f. 13.

¹³ S. Iftimi, C. Cimpoeșu, M. B. Munteanu, *op. cit.*, p. 29.

Doamna Virginia Vasilovici, fost muzeograf la Muzeul de Artă din Iași – un remarcabil specialist în pictura secolului al XIX-lea –, a manifestat un interes deosebit pentru opera pictorului Livaditi¹⁴. Domnia sa a publicat și o cronică la expoziția dedicată pictorului Livaditti realizată de noi în anul 2012¹⁵. În afara portretelor cunoscute din colecțiile publice, în colecția personală a doamnei Vasilovici se află o lucrare inedită: N. Livaditi, *Portret de femeie*. Este o operă de mici dimensiuni, semnată și datată de mâna pictorului, ceea ce îi asigură valoarea¹⁶.

O știre privitoare la două portrete de familie realizate de Nicolo Livaditi a fost semnalată recent de istoricul Ștefan S. Gorovei. Este vorba despre portretele colonelului Pavloff și al soției sale Zefiretta, născută Tzigara¹⁷. Despre aceste personaje distinsul istoric a vorbit la 15 septembrie 2009, cu prilejul susținerii comunicării *Un rebus genealogic*, în cadrul Comisiei Naționale de Heraldică, Genealogie și Sigilografie – Filiala Iași. Mai multe informații despre cei doi soți vom afla după publicarea textului amintit. Sperăm doar că aceste portrete nu s-au pierdut definitiv și că mai există o șansă ca ele să reapară într-o bună zi.

Despre un urmaș al colonelului Pavloff, pe nume Gheorghe Pavloff – avocat, publicist și muzician – a lăsat câteva amintiri Rudolf Suțu, în cartea sa, *Iașii de odinioară*¹⁸. Acesta avea o frumoasă proprietate la Aroneanu, lângă Iași: „transformase viile sale de la Șorogari într-o adevărată stațiune climaterică, cu alei frumoase în pădure, așternute cu nisip, cu boschete rainice, cu chioșcuri, cu o fântână de vreo 50 de metri adâncime, din care apa ieșea ca de gheață. Apoi mai făcuse aici trei-patru căsuțe, – cu câte 3-4 camere – toate acestea la o distanță de doar 3 km de Iași. Era un adevărat rai, un rai de vară al familiei sale și al ieșenilor, prietenii săi. Sărbătorile și

¹⁴ V. Vasilovici, *op. cit.*

¹⁵ Eadem, *Niccolo Livaditti, portretistul protipendadei Iașului*, în *Ziarul de Iași*, joi, 12 iulie 2012, p. 7A.

¹⁶ Informație comunicată de colega Corina Cimpoeșu, muzeograf la Muzeul de Artă Iași, căruia îi mulțumesc pe această cale.

¹⁷ Comunicarea susținută de istoricul Ștefan S. Gorovei, *Un rebus genealogic*, din 15 septembrie 2009, la Comisia Națională de Heraldică, Genealogie și Sigilografie – Filiala Iași (CNHGS-I).

¹⁸ R. Suțu, *Iașii de odinioară*, vol. II, Iași, 1928, p. 381-385.

duminicile se vedeau lanț de trăsurile intrând aici. Cu 5-8 lei lipovanul te aducea dimineața la vie și seara venea să te ia. Pe vreme bună se juca aici popici, se dădea lumea în scrânciob, se făcea gimnastică și se mânca pe iarbă verde. Se mai făcea și muzică într-o verandă, se aducea din oraș un piano cu coardă și o orgă. Muzicanți erau Gheorghe Pavloff cu fiicele sale; apoi Titus Cerne, cu soția sa; doamna Stroja; Tăchel Cațichi și alții¹⁹.

Portretul lui Anastasie Bașotă (1830). Virginia Vasilovici, în cronică Expoziției Livaditi, arată că „un prim portret cunoscut, care-l înfățișează pe hatmanul filantrop Anastasie Bașotă, este semnat și poartă anul 1830 (se afla, în 1977, la Muzeul din Fălticeni)”²⁰. Această informație a apărut destul de târziu, când volumul dedicat lui Livaditi era aproape finalizat. Cu toate acestea, ne-am adresat Muzeului de Artă din Fălticeni și, prin amabilitatea domnului director Gheorghe Dăscălescu, am obținut o imagine a lucrării pe care am inclus-o în albumul amintit²¹. Din corespondența purtată atunci, am înțeles că anul 1830 poate fi citit cu claritate, însă semnătura pictorului este foarte greu vizibilă pentru a fi confirmată²². Examinând imaginea tabloului, la vremea respectivă, am avut îndoieli atât în privința autorului cât și a datei, pe care le-am și exprimat în textul volumului²³.

Doamna Vasilovici păstrează însă copia unei fișe a acestei lucrări, întocmită de istoricul de artă Maria Sabados, în ianuarie 1977²⁴. În fișă era consemnat faptul că portretul este semnat și datat dreapta jos, cu alb: „Livaditti. 1830”. Această datare făcea din portretul lui Anastasie Bașotă cel mai vechi dintre cele pictate de Livaditi în Moldova, cu implicații asupra biografiei artistului. De aceea am făcut o deplasare la Fălticeni, pentru a

¹⁹ *Ibidem*, p. 381-382.

²⁰ V. Vasilovici, *op. cit.*, 2012, p. 7A.

²¹ S. Iftimi, C. Cimpoeșu, M. B. Munteanu, *op. cit.*, p. 25-26, cat. 1 (p. 183).

²² Muzeului de Artă „Ion Irimescu”, Fălticeni, nr. inv. 5 ; ulei/carton; 65x52 cm; nesemnă, datat, în dreapta jos, cu ocră: „1830”.

²³ S. Iftimi, C. Cimpoeșu, M. B. Munteanu, *op. cit.*, p. 26.

²⁴ Am luat cunoștință de conținutul acestei fișe prin amabilitatea colegei Corina Cimpoeșu, de la Muzeul de Artă Iași, care a obținut-o de la doamna Virginia Vasilovici.

vedea personal lucrarea²⁵. Am constatat că anul se citea cu ușurință: „1830“. Semnătura pictorului, în schimb, se citește cu dificultate și numai în lumină favorabilă: „Livaditti (Fecit?) 1830” (Fig. 1). Anul este scris cu o linie îngroșată față de semnătura delicată a artistului, ceea ce nu se mai întâmplă în cazul nici unei alte lucrări executate de Livaditi.

Astfel, în lipsa informațiilor documentare, portretul acesta se constituie într-un document menit să lumineze un detaliu din viața artistului: momentul sosirii sale în Moldova.

Pe lângă mai vechile preocupări ale lui Gh. Ghibănescu, biografia lui Anastasie Bașotă a fost scrisă recent de domnul Mihai Dim. Sturdza, pentru monumentală *Enciclopdie a familiilor boierești* pe care o coordonează²⁶. Potrivit acestuia, hatmanul Anastasie Bașotă avea înfățișarea „unui iuncăr voinic, înalt, cu fălci puternice și voluntare”, ceea ce corespunde cu imaginea oferită de acest tablou (Fig. 1).

Portretul de la Fălțiceni reprezintă un bărbat de 30 de ani, cu păr bogat și favoriți, îmbrăcat într-o redingotă neagră, cu mâneci înguste și lungi, ce trec peste încheietura mâinii²⁷. Alura personajului amintește de portretele de bărbați tineri pictate în acei ani (1835-1837) de Josef August Schoefft. Chiar și formula scrisorii ținute în mână, de pe care se poate citi numele destinatarului – „*A Monseur. Monseur le Hettmán Anastasius Bachotta, Jassy*” – are un corespondent în portretul Caterinei Ghica, născută Cantacuzino (1835), aflat la Muzeul de Artă din Iași (semnat tot

²⁵ Mulțumesc încă o dată domnului director Gheorghe Dăscălescu pentru sprijinul colegial pe care mi l-a oferit la examinarea acestei lucrări.

²⁶ M. D. Sturdza, *Marele logofăt și cavalier Anastasie Bașotă*, în M. D. Sturdza (coord.), *Familiiile boierești din Moldova și Țara Românească. Enciclopedie istorică genealogică și biografică*, I, București, 2004, p. 382-401 (cu o spiță genealogică, la p. 372-374).

²⁷ Reproducem aici descrierea portretului făcută de istoricul de artă Maria Sabados, în fișa întocmită la 1977: „Portret de aparat – reprezintă un bărbat în costum și cu pieptănătură specifică primei jumătăți a secolului al XIX-lea. Capul ușor rotit spre stânga; în mâna dreaptă, îndoită de la cot, ține o scrisoare cu textul: „*A Monseur. Monseur le Hettmán Anastasius Bachotta, Jassy*”. În fundal draperie. Ecleraj: clar-obscur; sursa luminoasă, stânga. Gama cromatică caldă, închisă – brunuri. Porțiunea feței și cămașa – tonalități deschise. Portret tipic pentru școala academistă de pictură, în Moldova, prima jumătate a sec. al XIX-lea”.

de Schoefft). Pe degetul arătător, bărbatul poartă un inel sigilar de aur. Probabil că este chiar sigiliul cu stema familiei Bașotă publicat de domnul Mihai Dim. Sturdza²⁸: un „zbor” de pasăre (două aripi deschise); desenul heraldic nu este însă vizibil în acest tablou. În partea stângă a pieptului este prinsă o decorație rusească, „Sf. Ana”. După moartea hatmanului, fiica sa avea să găsească în casa de la Pomârla alte două decorații, care nu apar în acest portret, fiind primite, probabil, în anii următori: una rusească, „Sf. Stanislav” clasa III, alta turcească (probabil Ordinul „Medjidie”, fondat după 1851, primit pentru îndeplinirea funcției de Ministru de război, în domnia lui Grigore Al. Ghica).

Anastasiu Bașotă (1798-1869) este cunoscut ca proprietar al moșiei de la Pomârla (lângă Dorohoi), unde a înființat primul Liceu particular („Institut Academic”) aflat în mediu rural din Moldova²⁹. Acesta nu a fost un om instruit, dar munca neobosită, chibzuința și talentul în afaceri au făcut ca hatmanul Bașotă să devină unul dintre cei mai bogați oameni din Moldova.

Anastasiu era fiul marelui spătar Ioan Bașotă (1762-1846), mareșal al nobilimii din Basarabia și al Elenei Boldur-Costache-Lătescu (1773-1847). Părinții săi au ctitorit biserica de la Pomârla, unde își au și mormintele. Anastasiu Bașotă a obținut rangul de hatman de la caimacamul Ștefan Vogoride, în 1828, rămânând pe această treaptă mai bine de două decenii³⁰. Anastasiu nu a avut *funcția* de hatman care l-ar fi făcut comandant al armatei moldovenești. Abia în 1853 el a dobândit rangul de logofăt.

Anastasiu Bașotă s-a căsătorit, pe la 1826, cu Ruxandra (1805-1867), fiica lui Grigore Balș și a Anei Mavrocordat. Ei au avut două fiice: Elena (n. 1827) și Sofia (n. 1835). Căsătoria celor doi nu a fost una fericită, din cauza comportamentului autoritar al hatmanului, după 1835 începând un complicat divorț. Mezina familiei, Sofia a murit în 1849, înecată în Prut.

²⁸ M. Dim. Sturdza, *op. cit.*, p. 373.

²⁹ C. N. Mihalache, *Monografia Liceului „Anastasiu Bașota” Pomârla*, Botoșani, 2007; vezi și *Testamentul Logofătului și Cavalerului Anastasiu Bașota, fondatorul Liceului din Pomârla-Dorohoiu*, Botoșani, 1921.

³⁰ Gh. Ghibănescu, *Bașoteștii și Pomârla. Studiu genealogic și istoric*, Iași, 1929, p. 33; C. Opaschi, *Documente noi privind familia marelui logofăt și cavaler Anastasiu Bașotă*, în *Muzeul Național*, XXI, București, 2009, p. 93-108.

Fiica mai mare, unica moștenitoare, s-a căsătorit, în aprilie 1846, cu cneazul George Cantacuzino (1819-1887), fiul colonelului rus omonim și a Elenei Gorceakov.

Inițial am crezut că ultima cifră a anului înscris pe portretul de la Fălticeni (1830) nu a fost citită corect (sau că a fost modificată printr-o intervenție târzie) și că lucrarea a fost pictată în 1838. Anul acesta a fost unul foarte important în biografia hatmanului. În 1838 Anastasie Bașotă a înființat Școala de la Pomârla și a cumpărat cunoscuta „Casă Bașotă” de la Iași, de lângă biserica Curelari („Pogorârea Sf. Duh”), în capătul uliței Hagioaiei (astăzi Bd. Independenței)³¹. Într-o asemenea ipoteză, aceasta ar fi fost reședința din Iași la care se referea adresa de pe plicul înfățișat în portret și salonul acelei case ar fi putut fi prima destinație a acestei picturi. Altfel, nu știm la ce adresă din Iași locuia hatmanul Bașotă, la 1830.

Portretul doctorului Anton Fotino (1832). În recentul articol dedicat expoziției *Niccolò Livaditi și epoca sa (1832-1858)*, istoricul de artă Virginia Vasilovici amintea că „un portret din anul 1832, semnat și datat, îl reda pe un medic grec, bătrânul Anton Fotino (tabloul era semnalat ca existent prin 1970)”³².

Anton Fotino era un grec născut la Constantinopol, care a absolvit studiile de medicină la Padova, în 1792. El a venit apoi în Muntenia, pentru a practica medicina. Aici tânărul medic s-a însurat cu fiica banului Caragea. Apoi, Anton Fotino a trecut în Moldova, la Iași, unde a funcționat ca medic în a doua domnie a lui Alexandru Moruzi (1802-1806). Aici ar fi contribuit la combaterea ciumei din 1828-1829. Fotino este amintit ca medic de cvartal în orașul Iași, până în 1837, când a încetat din viață, în vârstă de vreo 60 de ani.

³¹ Gh. Ghibănescu, *Actele caselor Bașotă, azi Gimnaziul Ștefan cel Mare (1706-1839)*, în „Ioan Neculce”. *Buletinul Muzeului Municipal Iași*, VI, 1926-1927, p. 112-166. Sunt publicate 99 de documente dintr-o condică scrisă pe la 1870, ce aparținuse logofătului Anastasie Bașotă (p. 112-166), cu o schiță de starea locului (p. 166). Este vorba despre actele unui teren de aproape 9000 m² de lângă biserica Curelari (Pogorârea Sf. Duh), în capătul uliței Hagioaiei. Cel care reunește pentru prima dată 4-5 proprietăți aflate pe acest loc, pe la 1800, a fost marele logofăt Scarlat Manu,

³² V. Vasilovici, *op. cit.*, 2012.

Acest portret a fost publicat, încă din 1970, de N. Vătămanu, dar imaginea nu a reușit să atragă atenția celor care au scris despre Nicolo Livaditi³³. Autorul arăta că „Livaditi i-a făcut portretul chiar în primul an al sosirii lui la Iași [*sic!*]. Data este înscrisă sub semnătură (1832), pe soclul care susține o carte deschisă, pe care se citește, în grecește, jurământul lui Hipocrate”³⁴. Pe imaginea publicată se poate distinge clar semnătura: „*N. Livaditti pinxit, 1832*” (Fig. 2). Aceasta întărește ideea că în primii săi ani de activitate la Iași Livaditti își ortografia numele cu doi „t”, după moda italiană.

Pentru jurământul lui Hipocrate, al cărui text este redat *in extenso*, se poate face o analogie cu portretul din 1845 al vornicului Alecsandri, unde bătrânul boier ține în mână o scrisoare deschisă (un „testament”) cu sfaturile adresate de el către fiii săi.

Comentând lucrarea, N. Vătămanu remarcă „expresivitatea figurii, privirile vioaie ale ochilor negri pe fața albă și părul de asemenea alb, pitorescul costum redat în tonuri calde, dar temperate, lipsite de orice stridențe. Este o lucrare bună, care merită să stea alături de altele, tot așa de bune, ale lui Livaditi”³⁵. Ceea ce surprinde la acest personaj este faptul că nu este înfățișat în haine occidentale, specifice profesiei, ci în port boieresc, potrivit statutului social dobândit și prin căsătorie. El poartă anteriori vârgat, încins cu un brâu oriental, iar peste acesta o giubea boierească, cu guler de blană. Doar eșarfa legată la gât este un accesoriu specific vestimentației occidentale, iar *Jurământul lui Hipocrate* îi arată profesia de medic.

În final, autorul arată că portretul lui Anton Fotino este inedit, dar nu dezvăluie sursa, locul în care se afla, la acea dată (probabil o colecție particulară). Fiind inaccesibil astăzi, regretăm că autorul nu oferă, în articolul său, mai multe detalii privitoare la cromatică lucrării.

Portretul unui tânăr (c. 1850-1858). După încheierea expoziției dedicate lui Nicolo Livaditi, la Muzeul Național de Artă a României a mai

³³ N. Vătămanu, *Portretul și diploma doctorului Anton Fotino*, în *Revista Muzeelor*, 1970, 6, p. 536 și urm. Articolul ne-a fost comunicat, sub forma unei copii xerox, de colega Corina Cimpoeșu, căreia îi mulțumim și pe această cale.

³⁴ *Ibidem*, p. 537.

³⁵ *Ibidem*.

apărut o mică lucrare executată de acest pictor, de existența căreia nu am avut cunoștință anterior. Este vorba despre *Portretul unui tânăr*, ulei pe pânză lipit pe carton, 20x15 cm, semnat, nedatat (1840-1850). Semnat în dreapta mijloc, cu roșu, MNAR, inv. 1913³⁶. Nu există informații privitoare la posesorii anteriori ai lucrării, pentru a avea vreun indiciu privitor al identitatea personajului reprezentat.

Bustul tânărului nu este foarte bine încadrat; chipul este înfățișat aproape frontal, în timp ce umerii și pieptul sunt din trei-sferturi. Fundalul lucrării este unul neutru, cu o tentă verzuie (Fig. 3).

Fața personajului este foarte luminoasă, cu trăsături spiritualizate. Tânărul, cu ochi căprui, poartă părul pieptănat spre spate, cu cărare pe partea dreaptă; poartă favoriți, însă mustăcioara, „musca” și barbișonul sunt juvenile, abia mijite. Potrivit modei occidentale a epocii, personajul poartă o cămașă albă, din care se zăresc doar colțurile gulerului de sub eșarfa de mătase neagră care protejează gâtul. În locul vestei decoltate, tânărul poartă un fel de jiletcă închisă până la gât, având gulerele rotunjite; pe aceasta se distinge lăncișorul ceasului de buzunar. Pe deasupra, tânărul are obișnuita redingotă, de culoare brună. Întreaga cromatică a lucrării este foarte sobră, realizată cu economie de mijloace, rezultat al unui rafinament specific al pictorului.

Semnătura cu roșu într-un oval, diferită de cea curentă, se pare că a fost folosită în ultimii ani de activitate ai lui Livaditi. O analogie în acest sens, poate fi făcută cu autograful de pe portretul de femeie de la Muzeul de Arte Vizuale din Galați, chiar dacă acea lucrare păstrează un semn de întrebare asupra autenticității (fiind prea caligrafică, lipsită de spontaneitate și ortografiind numele pictorului Livaditi cu dublu „t”)³⁷. Deci, chiar dacă portretul nu este datat de artist, avem un indiciu că lucrarea a fost pictată spre sfârșitul carierei, cu un deceniu mai târziu decât datarea propusă în fișa de clasare.

³⁶ Fișat de Monica Oana Enache. Lucrarea a fost clasificată la categoria Fond prin ordinal de clasare 2007 din 8. 01. 2013, poziția 18.

³⁷ S. Iftimi, C. Cimpoeșu, M. B. Munteanu, *op. cit.*, p. 109 (text); cat. 58 (foto); p. 175, fig. 13 (foto autograf). Semnătura de pe portretul de la Galați a fost privită cu suspiciune fiind prea caligrafică, lipsită de spontaneitate, singura cu această configurație, precum și pentru că ortografiază numele pictorului Livaditi cu dublu „t”, precum în anii '30.

Portret de bărbat (c. 1840). În colecția unui buchunist băcăuan se păstrează un portret de mici dimensiuni reprezentând un alt *Portret de bărbat*. Este o lucrare pictată în ulei, pe pânză lipită pe carton, având dimensiunile de 21x17cm. Portretul nu este semnat și nici datat. Este vorba de bustul unui tânăr, bine încadrat, zugrăvit pe un fundal neutru. Personajul este imberb, vârsta sa fiind, probabil, sub 20 de ani. Cămașa albă are gulerul ridicat, susținute de o eșarfă de mătase neagră. Peste aceasta, tânărul poartă clasică vestă decoltată, cu gulere răsfrânte, de culoare ivorie, asortată mai ales cu fracul negru, nu cu redingota. Cromatica este sobră, specifică lui Livaditi (Fig. 4).

Smaranda Vogoride. În primăvara acestui an, 2013, la una dintre prestigioasele case de licitații din București a fost pus în vânzare un portret atribuit lui Nicolo Livaditi³⁸. Potrivit prezentării, portretul ar aparține Smarandei Vogoride, a doua soție a domnitorului Mihail Sturdza (după 1834). Este un portret de dimensiuni mici (32x28 cm), pictat în ulei pe pânză, nesemnat, nedatat. Lucrarea a fost restaurată în 1988, în laboratorul Muzeului Național Brukenthal din Sibiu (Fig. 5)³⁹.

Acest portret a fost singura lucrare provenită dintr-o colecție particulară care a participat la expoziția Livaditi de la Iași, fapt pentru care suntem recunoscători deținătorului. Prin urmare, lucrarea a fost reprodusă în albumul *Niccolo Livaditi și epoca sa (1832-1858)*⁴⁰. Pe atunci însă, portretul era atribuit „Zulniciei Vogoride”, personaj inexistent în genealogia acestei familii, după cum am arătat. Pictura a fost inclusă în finalul catalogului, în secțiunea *Lucrări atribuite lui Nicolo Livaditi*, autorii păstrând rezerva cuvenită asupra paternității lucrării și a identității personajului reprezentat.

Ceea ce ar fi de discutat aici este noua identificare a personajului, posibilitatea ca aceasta să o reprezinte, într-adevăr, pe Smaranda Vogoride,

³⁸ Acest portret, estimat la 2000-3000 de euro, nu a putut fi vândut cu ocazia respectivă.

³⁹ Lucrarea a fost reprodusă de Vasile Parizescu în cartea sa *Viața ca o pasiune - Colecționarii*, București, 2012, p. 130.

⁴⁰ S. Iftimi, C. Cimpoeșu, M. B. Munteanu, *op. cit.*, text p. 110-111, reprodus în album, la nr. 56, p. 238.

doamna principelui Mihail Sturdza. De aceea am considerat necesară revenirea asupra acestui subiect în articolul de față. Metoda potrivită este compararea acestei imagini cu alte portrete ale aceleiași persoane. Fiind vorba despre o doamnă a Moldovei din epoca modernă, ar trebui să se fi păstrat nu unul, ci mai multe portrete contemporane ale acesteia. În albumul *Portretele doamnelor române*, publicat de N. Iorga, la 1937, nu se regăsește, însă, nici un portret al acestei soții de domnitor⁴¹. S-a păstrat însă o imagine de epocă a Smarandei Vogoride (1816-1885), un portret în frescă, pictat de Pérignon, în capela Sturdza de la Baden-Baden⁴². Acest portret al doamnei Smaranda Vogoride a fost publicat, cu mult timp în urmă (1941), de C. Gane, în ultimul volum al cunoscutei sale scrieri, *Trecute vieți de doamne și domnițe*⁴³ (Fig. 6).

Portretele soților Zoe și Emanoil Boteanu. Cu prilejul aceleiași licitații din luna mai 2013, au fost prezentate încă două portrete atribuite lui Nicolo Livaditi, deși acestea nu sunt semnate: *Portretul de familie al sublocotenentului Emanoil Boteanu și al soției sale Zoe Boteanu Panaitescu*⁴⁴. Familia Boteanu din Muntenia este cunoscută în epoca modernă ca având o anumită relevanță în plan social și istoric; de aceea, despre membrii acesteia se pot aduna mai multe informații, care pot spori interesul pentru cele două portrete.

Titlul portretului masculin, *Sublocotenentul Emanoil Boteanu*, nu este unul corect, fiind contrazis de analiza imaginii. În fapt, potrivit epoleților cu franjuri groase, avem de a face cu un ofițer superior (Fig. 8). Cele două stele arată *gradul de maior* (în epocă, pentru colonel discul epoleților era plin, fără nici o stea). Sublocotenentul (*praporșcicul*) avea epoleți fără franjuri, cu o singură stea pe disc.

⁴¹ N. Iorga, *Portretele doamnelor române*, Comisiunea Monumentelor Istorice, București, 1937.

⁴² M. D. Sturdza, *Grandes Familles de Grèce, d'Albanie et de Constantinople, Dictionnaire historique et généalogique*, Paris, 1999, p. 465 (foto).

⁴³ C. Gane, *Trecute vieți de doamne și domnițe*, ediția I, vol. III, București, 1941, *passim*.

⁴⁴ Portretele familiei Boteanu au și fost adjudecate cu acest prilej, la prețul de 2000 euro, trecând într-o altă colecție particulară.

Emanoil Boteanu este înfățișat în uniformă de mare ținută, de inspirație rusească, așa cum avea armata din Muntenia înainte de Unirea de la 1859 (croială îngustă, talie cambrată). Barbula bărbatului era la modă în epoca Regulamentară, printre tinerii boieri; nu era una specifică pentru armată, unde se purtau mai ales mustăți și favoriți. Ofițerul are etalat pe piept ordinul rusesc Sf. Stanislas, în grad de cavaler (cel mai mic), pe care l-a primit în anul 1849. Emanoil Boteanu a fost înaintat la gradul de maior la 10 august 1850 de către Domnitorul Barbu Știrbei. Caimacamul Alexandru Ghica (fostul domnitor) l-a înălțat la gradul de colonel (polcovnic), la 13 august 1858.

Portretul trebuie datat între 1850 și 1858, perioadă în care Emanoil Boteanu a avut gradul de maior (*comandant*). Alte elemente pot restrânge și mai mult această datare. Coiful de pompieri (cască de alamă) împodobit cu păr de cal negru, prezent în imagine, a fost introdus în armata muntenească în 1851. În 1856 Boteanu a devenit aghiotant, sub caimacamul Alexandru Ghica, dar în portret bărbatul poartă uniforma specifică pompierilor, md. 1851, cu guler de postav roșu; nu are uniformă sau însemne de aghiotant (este însă adevărat că în timpul căimăcămiilor nu se purta monograma domnească la uniforme de aghiotanți). Deci, portretul poate fi datat între anii 1851 și 1856.

Mai trebuie remarcat fundalul lucrării, cu nelipsita coloană de marmură și draperia asociată, elemente conservatoare, preluate din portretul „de aparat” al deceniilor anterioare, surprinzătoare pentru un portret de militar, din această epocă. Decorul este mai potrivit unui portret de boier, înveșmântat potrivit rangului său sau aflat în ținută civilă, de modă occidentală.

După cum spuneam, Emanoil Boteanu (1812-1891) este un personaj cunoscut, așa că latura memorialistică poate spori considerabil valoarea tabloului. Acesta s-a născut la București, la 17 noiembrie 1812, în mahalaua Dudești (str. Sf. Apostoli nr. 74). Era fiul stolnicului Constantin Boteanu și al Zoei Nedeianu. Mai târziu, el a locuit în casa proprie de pe aceeași stradă, la nr. 26 (clădirea avea pe frontispiciu inițialele „E. B.”).

Tânărul Boteanu a intrat în Armată (*Miliția Pământeană*) încă de la înființarea acesteia, în corpul de Cavalerie, unde a avansat până la gradul de căpitan, iar apoi a trecut la Infanterie. În anul 1845, Emanoil Boteanu a

fost desemnat să organizeze prima companie de pompieri din capitală. Pompierii instruiți de el aveau să își demonstreze bravura, ca militari (sub comanda lui Pavel Zăgănescu) în bătălia de pe Dealul Spirei, de la 1848, împotriva turcilor. Emanoil Boteanu a fost numit șef de batalion de către guvernul revoluționar de la 1848. În 1849, el a revenit în fruntea corpului de pompieri, extins ca batalion.

Emanoil Boteanu a fost aghiotant domnesc în serviciul caimacamului Alexandru Ghica. La 1860, Alexandru Ioan Cuza l-a numit șef al Statului Major princiar. Pentru meritele sale, la 1864, a fost decorat cu Ordinul Otoman „Medjidie”, la recomandarea lui Cuza, potrivit uzanțelor (în lipsa unei decorații naționale). După detronarea lui Cuza (11 februarie 1866), colonelul Boteanu și-a cerut retragerea din Armată.

Până în anul 1869, Emanoil Boteanu a servit ca șef al Casei Domnitoare („mareșal al Curții”), în slujba prințului Carol I. În același an i s-a încredințat și misiunea de a organiza Garda Civică, la nivel național.

Interesant este și *Portretul Zoiei Boteanu n. Panaitescu* (Fig. 7). Lucrarea înfățișează o doamnă în jurul vârstei de 40 de ani, frumos desenată, dar cu un chip lipsit de expresie. Coafura corespunde modei celui de-al doilea Imperiu francez (lansată de împărăteasa Eugenie), dar mai păstrează cei doi mici cărlionți de la urechi, ce se purtau prin deceniul anterior (anii 1840), cu un păr mult mai strâns pe cap. Doamna nu își afișează statutul de femeie căsătorită prin verigheta de pe deget, dar voalul negru ce acoperă parțial părul, în mod decent, indică tocmai acest statut; de asemenea, colierul de perle de la gât. Bijuteriile nu formează un set – așa cum începuseră să poarte doamnele din înalta aristocrație – ci sunt de vârste diferite, unele fiind probabil moștenite (precum cerceii de diamant). Rochia, din atlas roz, cu un decolteu în „V” foarte reținut, nu este una foarte modernă, având și elemente din deceniul anterior. În orice caz, partea de jos nu cunoaște amploarea rochiei cu crinolină „în colivie” apărută pe la 1855.

Portretul doamnei are o cromatică diferită de cea a portretului soțului ei și, probabil, a fost pictat la o anumită distanță temporală de acesta.

Domnișoara Zoe Panaitescu (1815-1879) locuia la Ploiești, pe strada Bunavestire nr. 17 (clădirea nu mai există). Ea s-a căsătorit cu Emanoil

Boteanu, în același oraș, în 1835. Tânărul sublocotenent de cavalerie (pe atunci!) a răpit-o de la casa părintească, după obiceiul romantic al epocii, răspândit mai ales la militari de carieră. Ginerele a dobândit apoi iertarea din partea socrilor, cu intermedierea domnitorului și a mitropolitului. Tânăra soție era nepoată de vară cu soțul său (poate că de aceea a fost nevoie de o răpire aranjată).

Zoe Boteanu era descrisă de urmași ca fiind o femeie „foarte casnică, economă, un spirit fin din familiile boierești și cu un suflet foarte nobil”; avea „un caracter leal și era foarte vrednică, știind să se impună în toate ocaziunile”, „bună mamă și venerabilă”.

Din această căsătorie s-au născut 16 copii, din care au ajuns la maturitate doar două surori și șase frați. Băieții au participat cu toții la războiul de Independență (1877-1878), precum fiii Vrâncioaiei. Zoe Boteanu a și fost comparată, în epocă, cu acest personaj legendar. Se spune că aceasta, deși foarte slăbită, s-a legat să nu își dea obștescul sfârșit până nu îi vede pe toți fiii săi reveniți acasă, sănătoși. Ea a decedat apoi, la 16 aprilie 1879.

Băieții familiei Boteanu au făcut remarcabile cariere militare, cinci dintre ei ajungând generali: generalul Emanoil E. Boteanu (1836-1897); colonelul Gheorghe E. Boteanu (1837-1902); maiorul Aurelian E. Boteanu (1842-1899); generalul de Divizie (artilerie) Romulus E. Boteanu (1848-1924), memorialist și publicist; generalul Remus E. Boteanu (1851-1925), șef de stat major la 1877 și 1916; Mihail Boteanu (1853-1926), inspector general al Geniului, guvernator al Cetății București.

Zoe și Emanoil Boteanu au fost înmormântați în cimitirul din jurul bisericii Domnița Bălașa, iar după desființarea acestuia, urmașii au mutat osemintele în cavoul familiei Boteanu de la Cimitirul „Știrbei Vodă” (Bellu).

Cele două portrete pot fi datate între anii 1851-1856. În ciuda dimensiunilor aproape identice, acestea nu pot fi considerate nici măcar *portrete-pereche*, deoarece nu au fost concepute împreună (compoziția și cromatica indicând acest fapt), ci separat, la un anumit interval de timp, poate și de pictori diferiți. Puse alături, cele două portrete nu comunică prin nimic. De aceea cele două lucrări nu pot fi prezentate sub o singură denumire: *Portretul de familie al sublocotenentului Emanoil Boteanu și al*

soției sale Zoe Boteanu Panaitesku. Titlul ar fi potrivit doar dacă cele două personaje ar fi fost înfățișate pe aceeași pânză. Portretele ar trebui redenumite separat: *Portretul maiorului de pompieri Emanoil Boteanu*, *Portretul Zoei Boteanu (născută Panaitesku)*.

Faptul că familia Boteanu este din Muntenia, reduce foarte mult șansele ca pictorul care a executat portretele să fie Niccolo Livaditi, artist stabilit la Iași, care a portretizat aproape exclusiv personaje din Moldova (cu excepția familiei Iancu și Anica Manu). În lipsa unui autograf al pictorului, analiza stilistică a lucrării trebuie să fie una foarte serioasă pentru a susține o asemenea paternitate, puțin probabilă.

Concluzii

În privința biografiei lui Livaditi, portretul lui Anastasie Bașotă de la Muzeul de Artă din Fălticeni – semnat și datat de autor – certifică stabilirea pictorului în Moldova încă din 1830 (în lipsa oricăror documente scrise) și nu 1832, cum am considerat a fi mai probabil, în albumul publicat anul trecut. Faptul că pictorul Nicolo Livaditi a desfășurat și o activitate didactică (cel puțin în anii 1844-1845), la Pensionul deschis la Iași de soții de Morangies, este o altă noutate comunicată în textul de față. Desigur, această îndeletnicire trebuie să fi fost nemulțumitoare, mult sub valoarea pictorului, dar este posibil să îl fi pus în legătură cu o anumită clientelă bogată, din partea căreia putea să primească anumite comenzi private.

Din perioada 1830-1840 s-au păstrat puține portrete realizate de Livaditi, care au fost și accesibile. Se cunoșteau până acum două astfel de lucrări certe, din care cel al Familiei Alecsandri nu a putut participa la expoziția de la Iași și nici nu am putut obține imagini după ea, cu atât mai puțin un detaliu al semnăturii⁴⁵. Putem enumera acum patru astfel de lucrări, care constituie un lot semnificativ: portretul lui Anastasie Bașotă (1830), portretul doctorului Anton Fotino (1832), portretul bătrânului farmacist Johann Lochmann (1836) și Portretul familiei Vornicului Vasile Alecsandri (datat 1837 și nu 1835). Acestea constituie acum un ansamblu

⁴⁵ La *Portretul familiei Alecsandri* se știa că semnătura este „Livaditti fecit, 1837” (*Catalogul Galeriei Naționale. Pictura. Secolul XIX, I*, coordonator științific G. Peleanu, autori P. Constantinescu, Șt. Dițescu, București, 1975, nr. 92, p. XL).

de lucrări care permite evaluarea stilului și nivelului artistic al lui Livaditi la începuturile stabilirii sale în Moldova.

Din aceste lucrări se constată că în primul deceniu al șederii sale în Moldova, artistul își scria numele cu dublu „t”, „Livaditti”, aceasta fiind forma italiană. Constatăm că pictorul nu folosea în autograful său prenumele („Niccòlo”). Doar în semnătura portretului doctorului Anton Fotino pictorul a folosit inițiala „N” înaintea numelui. În schimb, el utiliza o formulă latinească, ce pare a fi dobândită într-un mediu academic, în perioada studiilor: „Livaditti fecit” (*a făcut*) sau „Livaditti pinx” („pinxit” – *a pictat*)⁴⁶, în cazul portretului lui Lochmann. Abia din 1840 avem lucrări semnate de Livaditi în care acesta își ortografiază numele cu un singur „t”, cum o va face până la sfârșitul vieții (1858). Deci, putem stabili faptul că în primul sfert, poate chiar în prima treime a carierei sale în Moldova, Livaditi a preferat să-și iscălească portretele cu forma italiană a numelui său, autohtonizându-se, din acest punct de vedere, cândva după 1837.

Deoarece Livaditi a fost cel mai prolific portretist din Moldova anilor 1830-1858, s-a creat, de-a lungul vremii, o anumită obișnuință de a-i fi atribuite diverse lucrări ne semnate, fără ca acest fapt să se petreacă în urma unei analize aprofundate a operelor respective. Or, în Moldova acelei epoci, numele artiștilor plastici aflați în activitate era mult mai mare decât cele 4-5 nume vehiculate în mod obișnuit. De aceea, problema stabilirii paternității unor portrete ne semnate ar trebui privită mai nuanțat, cu toate rezervele de rigoare.

Pe lângă aceasta, după decenii de relativă uitare, Livaditi a reușit să revină în contemporaneitate prin faptul că la licitațiile publice din ultimii ani au fost tranzacționate și câteva din lucrările sale, rămase în colecții particulare. Astfel, artistul a revenit „la modă” printre colecționari, iar numele de *Livaditi* a început „să vândă”, dobândind o anumită cotă de piață. Din această cauză, există iarăși tendința, de această dată din motive practice, de a i se atribui lui Livaditi diverse lucrări ne semnate. De aceea este necesară menținerea unei anumite circumspecții în acordarea unei asemenea paternități.

⁴⁶ Formulă folosită la noi, în 1837, și de pictorul Josef August Schoefft, la portretele domnitorului Mihail Sturdza și mitropolitului Veniamin Costachi.

Informațiile privitoare la opera acestui pictor se aflau până acum în texte vechi, răspândite în mai multe publicații, nu întotdeauna ușor accesibile. Acest fapt justifică gradul relativ în care Livaditi este cunoscut, stilul său artistic putând fi, încă, obiect de studiu. Albumul dedicat lui Livaditi, publicat recent, care reunește circa 60 de portrete, completat cu articolul de față, oferă o bună bază de studiu pentru mai buna cunoaștere a operei pictorului.

AN ADDENDUM TO NICCOLO LIVADITI'S PORTRAIT ART
(1830-1858)*
(Abstract)

In 2012, a retrospective exhibition dedicated to Livaditi's work was organized in Iasi and on this occasion, an album was published reuniting most of his portraits (Sorin Iftimi, Corina Cimpoeșu, Marcelina Brîndușa Munteanu, Corina Cimpoeșu, Marcelina Brîndușa Munteanu, Niccolo Livaditi și epoca sa (1832-1858). Artă și istorie, Palatul Culturii Publishing House, Iasi, 2012, pp. 253). Subsequently, some other paintings by Livaditi were identified: Portrait of Physician Anton Fotino (1832), A Man's Portrait (~1840) part of a private collection, Portrait of a Young Man (~ 1850-1858) in the collection of the National Art Museum of Romania, another portrait, considered to be the one of Smaranda Vogoride, the wife of Prince Mihail Sturdza (private collection), whose identity is debatable. We resumed the discussion on Anastasie Bașotă's portrait (The Art Museum of Fălticeni), which is signed and dated by Livaditi (1830). This is his oldest known work. Portraits of Spouses Zoe and Emanoil Boteanu (1851-1856), though unsigned by the author, have been recently put on sale in an auction as being also the work of Niccolo Livaditi. This is rather unlikely considering the family was from Wallachia and not from Moldavia. Based on their clothing items, we were able to provide a much more precise dating of the two portraits. The biographical medallions of the two personages are an example as for how the historical documentation can increase the value of such paintings.

List of Illustrations:

Fig. 1. Hetman Anastasie Bașotă (1830) (Art Museum of Fălticeni).

* Rezumat tradus de Simona Postolache.

Fig. 2. Physician Anton Fotino (*apud Revista Muzeelor*, 1970, no. 6).

Fig. 3. Portrait of a Young Man (National Art Museum of Romania).

Fig. 4. A Man's Portrait (Private Collection)

Fig. 5. Mrs. Smaranda Vogoride (?) (Private Collection).

Fig. 6. Mrs. Smaranda Sturdza, portrait in the Sturdza chapel in Baden-Baden
(*apud C. Gane, Trecute vieți de doamne și domnițe*, vol II)

Fig. 7. Zoe Boteanu (born Panaitescu) (Private Collection)

Fig. 8. Firemen Major Emanoil Boteanu (Private Collection)

Fig. 1. Hatmanul Anastasie Bașotă (1830) (Muzeul de Artă Fălticeni)

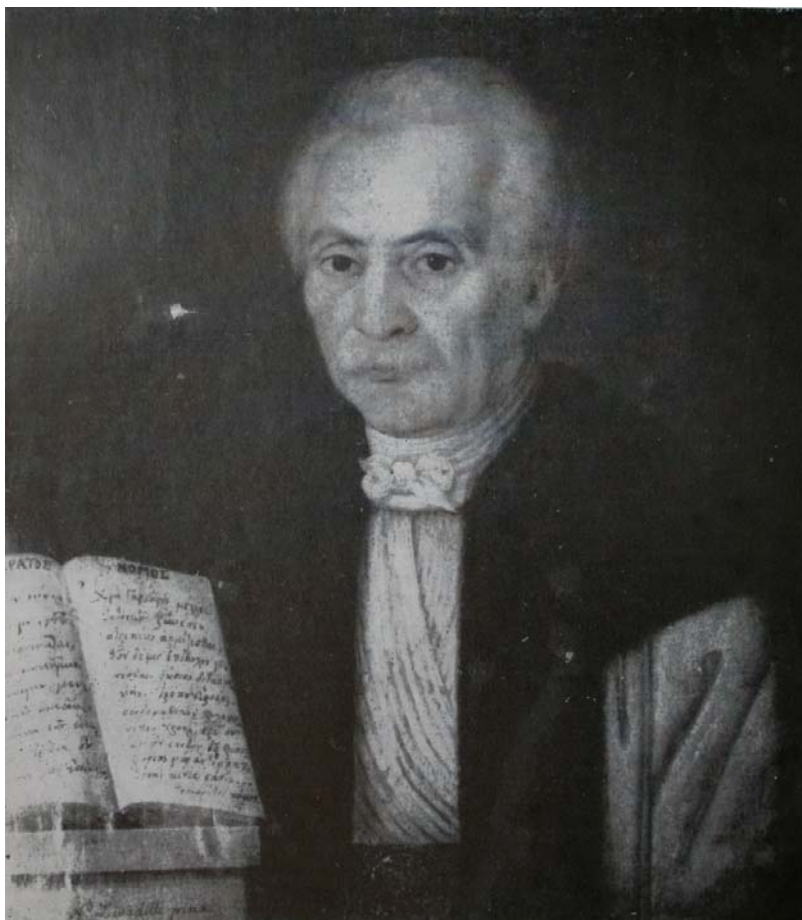

Fig. 2. Medicul Anton Fotino
(după *Revista Muzeelor*, 1970, nr. 6)

Fig. 3. Portret de tânăr (Muzeul Național de Artă al României)

Fig. 4. Portret de bărbat
(Colecție particulară)

Fig. 5. Doamna
Smaranda Vogoride (?)
(Colecție particulară)

Fig. 6. Doamna Smaranda
Sturdza, portret din capela
Sturdza de la Baden-Baden
(după C. Gane, *Trecute vieți
de doamne și domnițe*, vol II)

Fig. 7. Zoe Boteanu (n. Panaitescu) (Colecție particulară)

Fig. 8. Maiorul de pompieri Emanoil Boteanu (Colecție particulară)

CONSTITUIREA PATRIMONIULUI PINACOTECII DIN IAȘI ÎN DOMNIA LUI ALEXANDRU IOAN CUZA

Aurica ICHIM¹

Înființarea și activitatea Pinacotecii din Iași a stat în atenția mai multor autori, majoritatea implicați în activitatea muzeografică ieșeană². Fiecare dintre aceștia au adus o contribuție mai mare sau mai mică la cunoașterea trecutului Muzeului de Artă din vechea capitală a Moldovei. Numeroase aspecte din evoluția acestei instituții au rămas prea puțin cunoscute și lasă loc unor noi contribuții istoriografice. În principal, s-a făcut prea puțin uz de cercetarea fondurilor din Arhivele publice, tezaur documentar care ar putea să aducă la lumină numeroase informații care să completeze, sau chiar să corecteze, diverse aspecte cunoscute din scrierile mai vechi.

Referitor la această instituție, în scrierile de specialitate, întâlnim folosirea simultană a conceptelor *galerie*, *pinacotecă* și *muzeu*. Ieri, alaltăieri, ca și azi, semantica nu lăsa însă loc la interpretări. Termenilor li se cunoșteau, fără îndoială, sensurile. Pinacoteca Națională din Iași este denumirea oficială a instituției abia din 1865. Atunci, prin ordinul

¹ Muzeul Unirii, Complexul Muzeal Național „Moldova”, Iași.

² O. Minar, *Pinacoteca națională de la Iași*, București, 1926, p. 3; V. Vasilovici, *Muzeul de Artă din Iași*, Iași, 1966; E. Pohonțu, *Începuturile vieții artistice în Moldova. Gh. Asachi și Gh. Panaiteanu*, București, 1967; M. Paradais, *Gheorghe Panaiteanu Bardasare. Date noi și precizări cu privire la fondarea Pinacotecii naționale la Iași*, în *CercIst S. N.*, VII, 1976, p. 165-172; C. Paradais, *Valori ale picturii românești în Muzeul de artă din Iași*, Iași, 1970; Idem, *Valori ale picturii universale în Muzeul de artă din Iași*, Iași, 1972; Idem, *Muzeul de Artă din Iași*, 1974, 84 p.; ediția a II-a, 2010.

Ministerului Instrucțiunii Publice nr. 31/septembrie 1865³, instituția din capitala Moldovei își primea adevăratul certificat de naștere.

Autorii care s-au aplecat asupra vieții artistice din Iași la începuturile modernității au vorbit despre o mișcare modestă⁴, întreținută de pasiunea câtorva intelectuali dispuși să adune de prin țară și străinătate picturile considerate a fi potrivite pentru educația estetică a generației tinere, sau care răspundeau gusturilor personale.

Este cunoscut gestul generos al primului donator de tablouri: Scarlat Vârnav a cumpărat mai multe tablouri de la Paris, dorind ca acestea să reprezinte nucleul unui muzeu la Iași⁵. Nu știm dacă acesta se gândea la îmbogățirea fondului deja existent, aflat sub tutela Academiei Mihăilene, sau aspira la înființarea unui nou stabiliment artistic, prin împământarea metodelor și practicilor uzitate în muzeele occidentale.

Astfel, în 1847, Scarlat Vârnav⁶ își dona colecția de tablouri, sperând că va reuși să vadă amenajată o galerie de artă în capitala Moldovei⁷. Epitropia Școalelor, instituția beneficiară a donației, nu a plătit taxele vamale aferente, astfel încât picturile din această donație au fost depozitate într-un siloz din portul Galați, în condiții cu totul improprii, rămânând acolo mai bine de doi ani, până în 1850. Dintre picturile care făceau parte din această primă donație erau și unele opere cu valoare însemnată, precum *Cesar primind capul lui Pompei* de Caravaggio, *Portretul lui Champaigne* de Philippe Champaigne, *O cafenea flamandă* de Egbert Heemskerk, *Faeton cerând de la tatăl său conducerea soarelui* de Eustache Lesueur, *Iudita la Holofern* de Petro Liberi, *Punerea lui Isus în mormânt* de Murillo, *Berezina*

³ V. Sava, *Portretul modern în pictura românească aflată în patrimoniul Muzeului de Artă din Iași*, Iași, 2010, p. 154.

⁴ O. Minar, *op. cit.*, p. 3.

⁵ *Ibidem*, p. 6.

⁶ A. D. Atanasiu vorbește de un alt boier, Sofronie Vârnav, în loc de Scarlat, în rest fiind vorba de aceleași fapte, în *Pinacoteca din Iași și colecția Sofronie Vârnav*, în *Arhiva*, 1905, nr. 11, p. 498-502. O. Minar, *op. cit.*, p. 3, îl amintește tot pe Sofronie Vârnav, cel care participa în anul 1846 la licitația colecției marchizului de Las Marismas, din Paris.

⁷ C. Paradais, *Un ctitor uitat – Scarlat Vârnav*, Iași, 1984, p. 9.

de Philippoteaux, *Sfânta Familie* de Stella Francisc⁸. O bună parte din acestea s-au deteriorat, iar donatorul a fost pus într-o postură jenantă de reprezentanții țării sale. Donația era privită mai mult ca o povară decât ca o expresie a unui gest patriotic, ce trebuia prețuit și respectat ca atare. S-a ajuns în situația de a i se cere donatorului plata costurilor depozitării și achitarea taxelor necesare pentru scoaterea transportului de picturi din evidențele portului Galați.

Nici în privința agendei publice a timpului, activitatea artistică nu a captat prea mult curiozitatea și interesul contemporanilor. Știrile din gazete, inserate de regulă la finele fiecărui număr, prezentau succint achiziția vreunui tablou sau apariția unei litografii. Uneori se scria despre vreo licitație de tablouri sau deschiderea unei expoziții ocazionale, în spațiul unui hotel, al unei instituții publice, alteori într-un salon privat, ținut după moda celor pariziene. Asemenea forme de prețuire a artei erau încă străine de orizonturile culturale autohtone.

O bună perioadă putem vorbi de tatonări, de căutarea unor soluții optime privind locația viitorului Muzeu, precum și de asigurarea minimelor resurse financiare. Știm că, în 1863, Gh. Panaiteanu-Bardasare era solicitat pentru a organiza un Muzeu Național de pictură la Iași, având la dispoziție suma de 26.900 de lei⁹. Fondul de tablouri îl constituia, pentru început, pânzele păstrate la Academia Mihăileană. Un inventar complet al picturilor expuse în sălile Academiei Mihăileene nu există. Din corespondența oficială a vremii știm că „biblioteca colegiului din Iași poseda o colecțiune de 23 tablouri în ulei și 40 litografite, din care multe sunt de o valoare reală ca tablouri istorice naționale sau modele de pictură, încât această mică colecțiune poate servi la începutul unui muzeu de pictură națională”¹⁰.

Pictorii Gheorghe Năstăseanu și Gh. Panaiteanu-Bardasare erau doi dintre tinerii artiști sprijiniți de Gheorghe Asachi. Ei au studiat la universități de prestigiu din Europa, beneficiind de burse considerabile;

⁸ O. Minar, *op. cit.*, p. 3-5. Asupra paternității reale a acestor picturi s-au purtat numeroase discuții. Multe dintre acestea au fost considerate ulterior a fi copii, nu lipsite însă de valoare.

⁹ *Ibidem*, p. 6.

¹⁰ DJANI, fond Ministerul Cultelor și Instrucțiunii Publice, dosar 96/1859, f. 23.

actele vremii vorbesc de 12.000 de lei pe an¹¹. Cei doi încercau, la începutul deceniului șapte al secolului al XIX-lea, să organizeze prima Pinacotecă de stat din Moldova. Contextul le apărea mai favorabil în comparație cu șansele de care se bucuraseră cei dinaintea lor. Mai precis, găsiseră un puternic sprijin în persoana lui Vasile Alexandrescu Urechia, director în Ministerul Cultelor și Instrucțiunii Publice. În noua postură administrativă, V. A. Urechia începea demersuri oficiale pentru înființarea unui Muzeu Național de Artă. La puțin timp după dubla alegere a lui Alexandru Ioan Cuza, el întocmea un memoriu, datat în 13 iulie 1859, prin care, din bugetul Ministerului Instrucțiunii, erau alocate fonduri consistente pentru înființarea unui Muzeu și retribuirea celor mai însemnați pictori români, cu obligația de a îmbogăți muzeul cu „tabloane istorice naționale”¹². Dar cele mai însemnate dintre aceste tablouri se găseau „în o stare de ruinare”.

Conceptul de *tablou istoric național* nu era folosit pentru întâia oară în spațiul public românesc. Îl întâlnim cu mult înainte în paginile „Albinei Românești”¹³, firește în tehnica litografiei și mai puțin în cea a picturii. Intenția lui V. A. Urechia surprindea și reevaluarea semantică a unor termeni, în ceea ce literatura de specialitate prezintă drept procesul modernizării limbii românești¹⁴. Dacă în deceniul al patrulea, conceptul de „național” – nu doar în viziunea lui Gheorghe Asachi, ci a întregii elite, fie ea muntene sau moldovene – avea o acoperire precisă, limitată de granițele fiecărui principat, acum se încerca realizarea unui „panteon național”, în care să se regăsească marii domnitori din toate provinciile românești. Aceasta revoluție a mentalității publice trebuia să fie una dintre menirile Muzeului.

Gheorghe Năstăseanu avea să definească, în scurt timp, profilul viitorului stabiliment. În 21 iulie 1859 acesta a înaintat un proiect, în cinci

¹¹ Idem, dosar 173/1861, f. 17.

¹² C. Paradais, *op. cit.*, 1972, p. 23.

¹³ Vezi Al. Istrate, *Cultura istorică a societății românești în tranziția spre modernitate*, teză de doctorat, 2010, capitolul *Reflectarea istoriei în periodicele românești în prima jumătate a secolului XIX*.

¹⁴ Vezi N. A. Ursu, *Împrumutul lexical în procesul modernizării limbii române literare*, vol. I, Iași, 2004; vol. II, Iași, 2006; vol. III, părțile I-II, Iași, 2011.

puncte¹⁵, în care propunea drept locație unul dintre saloanele Cabinetului de Științe Naturale. Acolo ar fi trebuit să fie organizată o Galerie de Artă în care să fie incluse nu doar opere originale, ci și copii, reproduceri după picturile reprezentative. Raționamentul lui Gheorghe Năstăseanu pleca de la două mari realități: fosta capitală a Moldovei nu-și putea permite întreținerea unui Muzeu ale cărui colecții erau exclusiv compuse din lucrări originale. Al doilea motiv pentru care mizase pe utilizarea reproducerilor, ținea de mentalitatea lumii apusene, în care copia putea fi aproape la fel de utilă ca modelul ei. De altfel, Gheorghe Năstăseanu era recunoscut oficial drept „însărcinatul cu copierea de tablouri clasice aflătoare în Italia”¹⁶, dar „și pe la diferite alte muzee”¹⁷. Dintre tablourile aflate în „fastuoasele saloane și muzeeuri ale Vaticanului”¹⁸, copia una dintre picturile lui Caravaggio, reprezentând *Înmormântarea lui Hristos*.

Soluția nu era agreată de Societatea de Medici și Naturaliști. Membrii acesteia solicitau expunerea numai a operelor originale, de valoare. După părerea lor, copiile urmau a fi așezate într-o sală separată. Gheorghe Năstăseanu pleda și pentru restaurarea tablourilor aflate în localul Gimnaziului Central, multe dintre ele deteriorate din cauza condițiilor inadecvate în care fuseseră depozitate ani de-a rândul. Din lista cu tablouri de care avea știință, Gheorghe Năstăseanu insista ca portretele lui Mihai Viteazul, Ștefan cel Mare și Vasile Lupu să fie cele dintâi refăcute pentru a fi expuse. În practicile vremii, cultivarea memoriei unui domn din principatul vecin reprezenta o excepție. Dovadă în sprijinul acestei afirmații stau sintezele de istorie, contribuțiile literare și manualele școlare apărute după 1835. E unul dintre meritele majore ale lui Gheorghe Năstăseanu de a le vorbi în imagini moldovenilor și de eroii confrăților de peste Milcov. Printre propunerile înaintate decidenților se regăseau și cele privind angajarea unui custode, precum și stabilirea unui program de vizitare fixat între orele 9.⁰⁰-16.⁰⁰. Acesta a fost punctul de plecare în configurarea arhitecturii instituționale a primei pinacoteci din Moldova.

¹⁵ Publicat de M. Paradais, *op. cit.*, p. 166, nota 8.

¹⁶ DJANI, fond Ministerul Cultelor și Instrucțiunii Publice, dosar 173/1861, f. 15.

¹⁷ *Ibidem*, f. 17.

¹⁸ *Ibidem*, f. 26.

Urmasu alte discuții și intervenții la V. A. Urechia în vederea luării celor mai bune decizii. Însă totul depindea de prioritățile bugetare pe care guvernul de la Iași și le schimba continuu, presat fiind de necesitățile și urgențele vremii. Toate speranțele se puneau în aprobarea bugetului de către Adunarea Legislativă¹⁹. Propunerile lui Gheorghe Năstăseanu țineau cont de realitățile, nu doar financiare, ale timpului. În lipsa unor resurse materiale necesare cumpărării și amenajării unui stabiliment, era suficientă o singură sală. Nefiind bani pentru achiziționarea unor tablouri, se propunea restaurarea celor din clădirea Gimnaziului Central. Apar indicii și despre eroii panteonului autohton, nominalizații fiind, așa cum am amintit, Ștefan cel Mare, Mihai Viteazul și Vasile Lupu.

Opțiunea pentru numirea lui Gheorghe Năstăseanu în fruntea viitoarei Pinacoteci mai avea un argument. Din documentele de arhivă aflăm că, într-o primă fază, la 30 octombrie 1859, Gheorghe Năstăseanu a fost însărcinat cu restaurarea tablourilor, banii fiind asigurați din fondurile Casei Clerului²⁰. Decizia ministrului Cultelor și Instrucțiunii Publice venea peste câteva zile, la 3 noiembrie, autentificând propunerea anterioară²¹. Alături de restaurarea tablourilor, Gheorghe Năstăseanu mai era însărcinat cu „copierea portretelor domnilor români de pre la deosebitele biserici și alte izvoare”²². I se acorda și un avans, de zece galbeni, pentru a începe această misiune.

Și în ianuarie 1860 i se propusese lui Năstăseanu să restaureze o serie de tablouri, sub rezerva decontării ulterioare a contravalorii cheltuielilor. Răspłata din partea autorităților s-a făcut pe diverse căi. În toamna aceluiași an, Gheorghe Năstăseanu pleca în Italia, ca bursier al statului. Răspunsul afirmativ din partea pictorului venea abia peste cinci luni. El adresa rugămintea să-i fie date toate tablourile de la Gimnaziul Central (aflat în vechea clădire a Academiei Mihăilene), împreună cu *Catalogul* ce i-a fost arătat de fostul inspector școlar, August Treboniu Laurian. Nu omitea a preciza că văzuse personal tablourile „împrăștiate în secțiile angloaiților citatului colegiu și anume dintre tablourile flamande, pentru care națiile

¹⁹ C. Paradais, *op. cit.*, 1972, p. 25.

²⁰ DJANI, fond Ministerul Cultelor și Instrucțiunii Publice, dosar 96/1859, f. 11.

²¹ *Ibidem*, f. 23.

²² *Ibidem*, f. 23v.

civilizate varsă sume colosale ca să poată avea câte unul și eu avui dis plăcerea a le vedea în mijlocul fumului tutunului”²³. Din mărturia lui Gheorghe Năstăseanu înțelegem că tablourile erau împrăștiate în toată incinta școlii, neexistând un dram de interes pentru păstrarea lor în condiții optime. Nu era vorba doar de câteva picturi, chiar dacă nu toate de cea mai bună calitate.

Cu prilejul inventarierii patrimoniului Muzeului și Școlii de Pictură, în anul 1862, erau menționate 28 de tablouri preluate de la „Gimnaziul Național/Academie” în baza unui ordin ministerial dat în 12 septembrie 1860²⁴. Lista tablourilor menționează foarte multe copii; autorul inventarului preciza, nu de puține ori, că unele erau „rău imitate”²⁵, iar altele aveau autori incerti.

Între timp, la 30 aprilie 1860, se forma un nou guvern, avându-l ca prim-ministru pe Mihail Kogălniceanu, care prelua și interimatul Ministerului Cultelor și Instrucțiunii Publice²⁶. Aceasta era o conjunctură fericită, deoarece Mihail Kogălniceanu se declarase ca fiind un susținător al înființării Muzeului de Artă. Datorită prestigiului și perseverenței în negocierile politice, Mihail Kogălniceanu a obținut, la 26 iulie 1860, votul dorit în cadrul Adunării Elective a Moldovei. Unul dintre argumentele pledoariei sale privea șansa ce trebuia acordată artiștilor talentați din Principat de a studia și în țara lor istoria și meandrele unei discipline academice atât de respectate pe continentul european. Le recunoaștem lui Mihail Kogălniceanu și V. A. Urechia meritul de a fi tranșat în favoarea mișcării artistice din Moldova decizii eminamente politice într-o perioadă în care unificarea instituțiilor administrative și juridice părase că acaparase toate energiile și disponibilitățile bănești. Pe o agendă extrem de încărcată, ei au reușit, într-un timp scurt, să obțină finanțarea și recunoașterea legală a ceea ce până atunci era considerată mai degrabă o pasiune costisitoare. Lor le datorăm și înființarea Școlii de Arte Frumoase, instalată „în localul

²³ *Ibidem*, f. 27.

²⁴ ANIC, fond Ministerul Cultelor și Instrucțiunii Publice, dosar 835/1862, f. 105.

²⁵ *Ibidem*.

²⁶ Cf. D. Berindei, *Guvernele lui Al. Ioan Cuza (1859-1866). Liste de miniștri*, în *Revista Arhivelor*, 1/1959.

Pinacotecii după programul studiilor elaborat de Panaiteanu²⁷. Ca și în cazul bibliotecilor și a altor muzee, este sesizabilă o strategie de intersectare a politicilor din domenii conexe. Arta și Educația, Muzeul și Biblioteca au fost gândite în vremea lui Alexandru Ioan Cuza drept părți ale unui program cultural ale cărui rezultate benefice au putut fi sesizate abia după două-trei decenii.

O zi mai târziu, după votul Adunării Elective, Gheorghe Panaiteanu-Bardasare era invitat la Minister, „în camera ministrului”, spre a i se încredința Direcțiunea Muzeului și organizarea acestuia²⁸. Opțiunea decidenților avea în vedere experiența ca bursier a lui Gheorghe Panaiteanu-Bardasare, precum și cunoștințele profesionale, relațiile stabilite în lumea artelor. Știm doar că Gheorghe Panaiteanu-Bardasare a prezentat *Proiectul de organizare*, acesta fiind aprobat de Mihail Kogălniceanu. Diverși autori menționează acest *Proiect*, fără a-l reproduce, fie și parțial²⁹.

Decizia înființării Muzeului era salutăată în mediile publice. Opinia lui V. A. Urechia, pronunțată în cuprinsul rubricii *Curierul artistic*, găzduită în paginile revistei „Ateneul român”, înmănușea interminabila așteptare și satisfacția îndeplinirii unui deziderat major pentru cultura românească. „Era și timpul” pentru deschiderea unui muzeu național, condamnând guvernele trecute „care au lăsat să putrezească prin gherghiruri prețioase colecții de pictură adunate prin darurile mai multor patrioți și artiști”³⁰. Publicarea *Proiectului* a avut rostul de a pune presiune pe Mihail Kogălniceanu pentru a se implica în deschiderea cât mai grabnică

²⁷ DJANI, fond Academia de Arte Frumoase, dosar 1/1860, f. 6.

²⁸ DJANI, fond Ministerul Cultelor și Instrucțiunii Publice, dosar 173/1861, f. 50.

²⁹ Doar E. Pohonțu, *op. cit.*, p. 67, menționează acest document în trei rânduri. Proiectul a fost publicat în „Ateneul român”, nr. 16, din 2 februarie 1861, p. 138-140, la rubrica *Curierul artistic*, cu mențiunea că este un proiect pentru organizarea treptată a Galeriei de Pictură și îmbogățirea ei și speranța că ministrul Cultelor îl va avea în vedere la discutarea bugetului anului 1861. Am menționat că *Proiectul* a fost prezentat verbal, deoarece se spune, la un moment dat: „Când avui onoarea a mă prezenta la domnul ministru de culte M. Kogălniceanu, s-a ocazionat ca să aud din însă și gura domnului Anastasanu, solemnă declarațiune că este pictore de istorie” (p. 138), deci ambii pictori erau la ministru pentru discutarea organizării muzeului.

³⁰ *Ateneul român*, I, 1860, nr. 1, din 5 septembrie, p. 3.

a unui Muzeu Național de Pictură. Intenția era evidentă, cititorii fiind încredințați că „este un proiect pentru organizarea treptată a Galeriei de Pictură și îmbogățirea ei și cu speranța că ministrul cultelor îl va avea în vedere la discutarea bugetului anului 1861”.

Nu e greu de bănuț că persoane precum V. A. Urechia nu știau de necazurile unora ca Scarlat Vărnăv, nevoiți să pătimească datorită gestului lor nobil față de țară. Frica de plauzibilele repercusiuni, ignoranța față de distrugerea unor opere de artă, incompetența și incultura autorităților erau condamnate categoric. Astfel de atitudini, expuse fără menajamente, au putut fi acceptate în vremea lui Alexandru Ioan Cuza. Pentru opinii similare, unii dintre cărturarii moldoveni și munteni fuseseră surghiuniți în anii anteriori pe la mănăstirile din Principate.

Gheorghe Panaiteanu-Bardasare își exprima mulțumirea că „muza artelor, care era ca o nomadă, poate fi salutată ca o compatriotă și amică nedespărțită fiindcă i s-a pus temelie unui singur și statornic locaș de viață”. Ca pictor român era de părere că, pentru început, ținând cont și de disponibilitățile financiare ale guvernului, ar fi fost suficientă îndeplinirea simultană a trei condiții. În muzeu să fie expuse tablouri originale, vechi sau noi, să fie asigurat un spațiu adecvat manifestărilor artistice, să se găsească fondurile necesare pentru angajarea unui personal „capabil de a dirija și administra cu zel, onestitate și perfectă cunoștință de sfera sa”. Nu în ultimul rând, bugetele anuale alocate instituției să poată susține achiziția unor obiecte de patrimoniu reprezentative, dând șansa stabilimentului „de a se înălța la rangul muzeelor naționale cultivate, pentru ca să nu stăm deodată pe loc la începutul drumului numai cu numele”. Putem observa că în proiecția anului 1861, asumată de Gheorghe Panaiteanu-Bardasare și aprobată de guvernul Principatului Moldovei, fondul de artă al Muzeului urma să fie compus exclusiv doar din picturi. Nicăieri nu sunt pomenite, ori măcar luate în calcul, alte compoziții venite din trecut. Nici o vorbă despre vase din ceramică, posibile amulete din bronz, monezi sau podoabe.

Cele patru solicitări erau, în fond, condițiile minimale pentru ca un astfel de proiect cultural să aibă șansă de reușită. Se pleca de la posibilitățile epocii, evitându-se suprasolicitarea competențelor. E lesne de observat că discuțiile se purtau la nivel de principiu. În acei ani, în Principatele Române, nu exista o experiență consistentă în administrarea și promovarea

muzeelor. Gheorghe Panaiteanu-Bardasare voia mai degrabă să se asigure de seriozitatea și concursul autorităților.

În seria de acte schimbate cu Ministerul, Gheorghe Panaiteanu-Bardasare menționa că în patrimoniul public exista un număr mic de tablouri care necesitau restaurare și înrămare. Sugestiile și argumentația invocată puneau în corelare tabloul, contextul în care fusese realizat și direcțiile la modă în lumea muzeelor acelor ani. Gheorghe Panaiteanu-Bardasare cerea ca ramele să se potrivească cu mobilierul deja comandat și lucrat prin diferite contracte de antrepriză, dar să respecte și amprente epocilor în care au fost create. Chiar și așa, directorul era convins că prin expunerea lor nu se putea face decât „un început de muzeu”. Memoriile înaintate Ministerului arătau că multe tablouri nu puteau fi expuse datorită lipsei ramelor³¹. Și aici vorbim, în bună măsură, de pânzele transferate din fondurile fostei Academii Mihăilene lăsate în uitare de toate ocârmuirile care se succedaseră în fruntea Moldovei.

Firește, zvonul deschiderii unui Muzeu de Artă circula în lumea bună a Iașului. De aici și până la formularea unor propuneri, unele cu iz de pretenții, nu a fost drum lung. Se considera necesar să se cumpere pânze ale vechilor maeștri clasici, deși se accepta că nu fuseseră găsite fondurile necesare pentru amenajarea spațiului în care avea să funcționeze Muzeul. Au fost avansate și soluții de compromis. Se contura un curent favorabil executării de copii după lucrări celebre până când instituția va putea să își permită achiziționarea unor lucrări de valoare în original. Răspunsul lui Gheorghe Panaiteanu-Bardasare a fost intransigent. Acesta își manifesta dezacordul față de un atare program cultural, arătând că „principiul fondării Muzeului nostru, al cărui scop trebuie să fie mai mult acel didactic decât acel decorativ, nu este pentru copii, ci curat pentru originale. Amestecătura de una și de alta s-au respins acum de mult din toate muzeele sistematic aranjate”³². Pentru copii, se propunea amenajarea unei secții separate. Replica directorului pune Muzeul în sîjalul Școlii de Arte Frumoase, conferindu-i, mai degrabă, un rol auxiliar în reforma educației din Moldova.

³¹ DJANI, fond Academia de Arte Frumoase, dosar 2/1865, f. 77.

³² *** , *Curierul artistic*, în *Ateneul român*, nr. 16, 2 februarie 1861, p. 138-140.

Recunoscând că „activitatea mea este un câmp pe cât de greu, pe atât de întins, pentru a-l mișca și a-l oferi acum la serviciile înaltului ministru, se poate începe cu un portret al domnitorului³³, în mărime naturală, cu toate caracteristicile unui suveran, ca să fie destinat pentru ornarea muzeului fondat sub guvernul mării sale”³⁴. Într-un scenariu ideal, în perioada următoare trebuiau să se realizeze portretele celor mai însemnați bărbați contemporani ai țării. Abia pe urmă erau preconizate și cele ale marilor domni din veacurile anterioare. Mai propunea „un cabinet” cu picturi care să ilustreze „frumusețea româncelor”. Prelua exemplele admirate în reședința regelui Bavariei. Seria putea fi completată cu teme din viața poporului român. Toate acestea alcătuiau programul său.

De asemenea, considera că un Muzeu, dincolo de privilegierea identității naționale, trebuia să fie și un tezaur de artă universală, deși „memorabilul vot al Camerei Elective” s-a referit numai la arta indigenă. Propunea să fie cumpărate lucrări „pentru o galerie contemporană, din toate genurile: cu teme de istorie, peisaje, marine, natură statică, pictură arhitectonică și topografică etc.”. Exemplul cel mai la îndemână îl oferea tot civilizația germană prin Pinacoteca Nouă de la München, fondată de regele Bavariei, Ludovic I. Era convins că un astfel de Muzeu nu numai că ar fi o mândrie pentru români, dar ar intra și în atenția străinilor, ar fi un stimulent pentru pictorii români și o adevărată școală pentru elevii Școlii de Arte Frumoase. Nu întâmplător, printre primele comenzi făcute se număra cea de la stabilimentul artistic „Guppen” din München, axată pe necesitățile activităților didactice. Instrumentele de lucru pentru studiul desenului și arhitecturii³⁵ erau aduse la Iași prin intermediul consulatului general al Austriei din localitate³⁶. Pentru început, în lipsa unor intermediari agreeți de autoritățile române, a unui sistem de achiziție acceptat, comenzile din spațiul german veneau pe filiera consulatului austriac. Au fost și cazuri mai puțin fericite, în care marfa comandată ajungea la Consulatul austriac, iar directorul Școlii de Arte nu o putea

³³ Domnitorul Alexandru Ioan Cuza.

³⁴ *Ibidem*.

³⁵ DJANI, fond Academia de Arte Frumoase, dosar 1/1860, f. 5.

³⁶ Idem, dosar 2/1865, f. 22, 24.

ridica din lipsa banilor³⁷. Adresele înaintate către Minister arătau că toate aceste nelămuriri creșteau prețul final al pieselor, deoarece Consulatul percepea, la rându-i, taxe de depozitare.

Gheorghe Panaiteanu-Bardasare încerca să anticipeze evoluția favorabilă a Muzeului. Presupunând că se va bucura de întreg concursul autorităților în ceea ce privește dezvoltarea patrimoniului instituției, directorul avansa și o organigramă de funcționare. El împărțea Muzeul pe „școli naționale”: română, italiană, franceză, spaniolă etc.³⁸. La o primă vedere, apărea imposibil de realizat acest deziderat. De unde putea cumpăra, și cu ce bani, tablouri, fie ele și reproduceri din cultura universală? Gheorghe Panaiteanu-Bardasare știa din ce erau formate colecțiile personale aparținând marilor familii boierești și despre disponibilitatea urmașilor acestora de a dona o parte dintre ele.

În ton cu Gheorghe Panaiteanu-Bardasare, Gheorghe Năstăseanu propunea, la rândul său, o secție care să găzduiască operele tuturor vechilor maeștri, reproduse prin calcografiere sau alte metode necunoscute încă publicului din Moldova. În clădirea ce se dorea a fi pusă la dispoziția muzeului trebuia neapărat să fie amenajată și o sală, poate chiar două, prin bunăvoința Direcțiunii, în care cursanții de la Școala de Arte Frumoase să studieze pictura, dar și sculptura³⁹.

Pentru prima oară în istoria Muzeisticii din țara noastră se propunea „o odaie pentru copiat și restaurarea tabloanelor vechi și stricate”, aflată în grija unei singure persoane, care, în concepția sa, trebuia să fie și pictor și conservator. Este drept că această cerere survenea la câțiva ani de la deschiderea, în paralel, a Pinacotecii și a Școlii de Arte Frumoase. Pentru această funcție era nominalizat George Schiller, care se dorea a fi angajat și la Muzeu și la Școală. Suma anuală avansată pentru întreaga activitate se ridica la valoarea 7.400 lei⁴⁰. De numele său se leagă majoritatea restaurărilor de tablouri. Adresele înaintate către Ministerul Cultelor și Instrucțiunii Publice ne ajută să înțelegem implicarea sa în conservarea patrimoniului din Moldova. Și nu era vorba doar despre actul artistic în

³⁷ DJANI, fond Ministerul Cultelor și Instrucțiunii Publice, dosar 173/1861, f. 46.

³⁸ *** , *Curierul artistic*, în *Ateneul român*, nr. 16, 2 februarie 1861, p. 138-140.

³⁹ *Ibidem*.

⁴⁰ DJANI, fond Ministerul Cultelor și Instrucțiunii Publice, dosar 173/1861, f. 99.

sine. Pictorul George Schiller era la curent cu ultimele tehnici și metode de restaurare a tablourilor și avea știință de calitatea materialelor ce trebuiau folosite. Dar nu era suficient. Recunoscând că nu știa a realiza fresce, George Schiller propunea Ministerului Cultelor și Instrucțiunii Publice, în 27 august 1860, să i se asigure fonduri pentru a merge în Italia unde putea studia practic arta executării frescelor. Acolo trebuia să observe cum se fac „cartoanele și modelurile, învățând totodată și secretul a pune tencuiala pe perete, care secret posedă numai pietrarii frescantii”⁴¹. Dorea să profite de prilej pentru a-și procura „culorile și obiectele necesare pentru acest ram de pictură, fiindcă asemenea nu se găsesc aici, din cauza necunoaștinței și neexecutării în țara noastră a acestei arte”⁴².

Într-o cerere din 2 ianuarie 1861, George Schiller solicita Ministerului să îi pună la dispoziție suma de cincizeci de galbeni pentru a face comandă la Viena pentru materialele necesare refacerii „tablourilor din Muzeul Național”⁴³. Știind starea precară a finanțelor țării, își lua și o măsură de rezervă. El accepta chiar și jumătate din suma cerută, explicând că, în acest caz, rezultatele nu vor putea fi aceleași. Nici chiar așa lucrurile nu evoluau. În 9 iulie, același an, Gheorghe Panaiteanu-Bardasare se adresa ministrului Cultelor și Instrucțiunii Publice, arătându-se nemulțumit că nici până atunci George Schiller nu fusese angajat drept conservator în cadrul Muzeului, dar nici nu i se pusese la dispoziție suma necesară pentru achiziționarea materialelor de la Viena⁴⁴. Și nu a fost în zadar. George Schiller comanda în, 17 august 1861, nisip de Prut „fără de care nu se poate întinde și netezi orice tablou transportat, fie căptușeala sa”⁴⁵. Prestigiul pictorului îi aducea și recunoașterea binemeritată din partea Ministerului Justiției, Cultelor și Instrucțiunii Publice prin Ordinul nr. 3632 din ianuarie 1865⁴⁶.

Părerea lui Gheorghe Panaiteanu-Bardasare s-a nuanțat în scurt timp. În mai 1861 el era desemnat, alături de Bogdan Petriceicu-Hașdeu,

⁴¹ Idem, dosar 96/1859, f. 61.

⁴² *Ibidem*.

⁴³ Idem, dosar 173/1861, f. 1.

⁴⁴ *Ibidem*, f. 113 r.-v.

⁴⁵ *Ibidem*, f. 125.

⁴⁶ DJANI, fond Academia de Arte Frumoase, dosar 2/1865, f. 20.

pentru a merge la Lemberg (Liov). Acolo, societatea arheologică din localitate organiza o „expoziție de antichități, numismate, manuscrise etc.”⁴⁷. Bogdan Petriceicu-Hașdeu ca arheolog și Gheorghe Panaiteanu-Bardasare ca artist, urmau a face „copii exacte de pe originalele atingătoare de România”⁴⁸. Guvernul Moldovei trebuia să intervină pe lângă cel al Austriei pentru a le înlesni celor doi travaliul în cadrul manifestării. La plecare, ei primeau câte douăzeci și patru de galbeni „pentru spesele voiajului, iar pentru actele ce urmează a întrebuița pe loc, câte doi galbeni de fiecare, pe fiecare zi cât vor urma lucrul, până la expirarea termenului expoziției”⁴⁹. Prin referatul Consiliului Miniștrilor Moldovei din 9 iunie 1861⁵⁰, se decidea punerea banilor la dispoziția celor doi. La acel moment se considera că suma este suficientă, putând acoperi toate necesitățile trimișilor guvernamentali. Doar peste o lună, în 20 iulie, cei doi trimiteau o cerere către Ministerul Instrucțiunii solicitând alocarea unor fonduri suplimentare. Argumentele științifice vorbeau de descoperirea a numeroase izvoare istorice, nebănuite în momentul plecării din Iași. Arătând cât de bine fuseseră primiți de către autoritățile din Lemberg, cei doi menționau cărțile și piesele care le atrăseseră atenția: „1. O Biblie slavonă, scrisă în Moldova, la mănăstirea Voroneț, în usta a 16 și ilustrată de către pictorul român Ștefan Suceveanu într-un chip splendid și care face onoare artei pământene de atunci; 2. Relieful în fildeș al bătăliei de la Hotin din 1621; 3. O Biblie slavonă, legată în aur masiv, cu frumoase săpături, dăruită bisericii de la Suceava de către Doamna Ruxandra, fata lui Vasile Lupu; 4. Câteva documente slavo-românești de mare preț istoric”⁵¹. Dar acestea erau doar materialele expuse. Memoriul semnat de către Bogdan Petriceicu-Hașdeu și Gheorghe Panaiteanu-Bardasare arăta că în patrimoniul muzeului Ossolinski, instituția care a organizat expoziția, se aflau 55.000 de cărți tipărite, aproape 2.500 de manuscrise, peste 4.000 de gravuri și 15.000 de monede, alături de numeroase tablouri. Printre ele, trimișii guvernamentali pomeneau că „din cărțile tipărite am aflat un belșug de

⁴⁷ DJANI, fond Ministerul Cultelor și Instrucțiunii Publice, dosar 173/1861, f. 69.

⁴⁸ *Ibidem*.

⁴⁹ *Ibidem*, f. 69v.

⁵⁰ *Ibidem*, f. 77 r.-v.

⁵¹ *Ibidem*, f. 93 r.-v.

rarity nespuse privitoare istoriei române; bunăoară faptele lui Mihai Viteazul, descrise leșește și publicate chiar pe acel timp (Ogrod Krolewsky, Praga, 1599), peste douăzeci de tratate și broșuri contemporane despre războiul de la Hotin din 1621 și mai multe alte”⁵². La manuscrise nu avuseră acces, deoarece directorul Muzeului, Bielowski, era plecat din localitate și nu putuseră obține aprobarea dorită. În schimb, „printre gravuri se află cinci diferite portrete de a lui Mihai Viteazul, trei de a lui Ștefan Burduja⁵³ vodă (încă necunoscute), un foarte frumos portret al Mariei, fata lui Vasile Lupu (de asemenea necunoscut), planurile Hotinului, în felurite epoci, etc.”⁵⁴. În cazul monezilor își declinau competențele, menționând doar că se aflau mai multe cu marca Moldovei, precizând însă că trebuiau descifrate. Mai era amintit un tablou în ulei din anul 1150 „portretul înființătorului Moldovei: Joannes Bogdan Dux Valachiae, făcut în vechi stil bizantin și purtând o lungă inscripțiune gotică despre viața acestui domn!”⁵⁵ Relatarea era realizată cu lux de amănunte, dovedind că cei doi trimiși își făcuseră treaba foarte bine.

Pe lângă cercetările întreprinse în cadrul muzeului, Bogdan Petriceicu-Hașdeu se interesa și de ceea ce vindeau anticarii din Lemberg, propunând autorităților din Minister achiziționarea a opt titluri de carte veche.

Pledoarii pentru cultul donației

Vestea deschiderii într-un viitor apropiat a muzeului a stârnit un entuziasm greu de bănuț într-o societate care părea încă amorțită în metehnele atmosferei de început de veac, peste care modernitatea se suprapunea parcă prea lent.

Și nu au fost doar atitudini formale, nici oratorie golită de sens. Considerăm că cele mai elocvente exemple sunt gesturile fără precedent privitoare la donațiile îndreptate către muzeu. Semnalele nu au venit doar dintr-o anumită categorie socială, dintr-un mediu cultural, acaparate doar de bunăvoința domnului sau a marilor familii boierești, și nu doar din țară. Sfera publică din Iași era animată la confirmarea știrii că regele Sardiniei

⁵² *Ibidem*, f. 93v.

⁵³ Este vorba despre Gheorghe Ștefan vodă.

⁵⁴ *Ibidem*.

⁵⁵ *Ibidem*, f. 98.

oferise junimii studioase din Principatele Unite o colecție zoologică⁵⁶. Singura doleanță, condiție fiind mult spus, era ca fondul zoologic să aibă doar o utilitate didactică, cu impact public.

La scurt timp de la înștiințarea înființării muzeului, locotenentul Alexandru Donici dona un tablou original reprezentând *Unirea Principatelor*, de Theodor Aman⁵⁷, unul dintre artiștii al căror prestigiu era la apogeu în acei ani. Dorim să facem două remarci. Prima țintește tema picturii. Pânza se potrivea perfect strategiei de legitimare, de promovare a Unirii de la 1859, și venea în întâmpinarea principiilor noii pedagogii naționale. Vizitatorii muzeului puteau admira o operă de artă, dar deveneau și subiecții unui program cultural încărcat cu nuanțe politice. Cea de-a doua observație privește efortul financiar făcut de locotenentul Alexandru Donici. Din corespondența Ministerului Cultelor și Instrucțiunii Publice știm că Theodor Aman nu era unul dintre artiștii ieftini, care acceptau să-și vândă tablourile la prețuri modice. Gestul era apreciat și de Mihail Kogălniceanu. El raporta domnului Cuza că „votul Adunării, după inițiativa subscrisului pentru înființarea unui Muzeu Național de Pictură, a deșteptat în public nobile sentimente”⁵⁸, rugându-l pe domn să-i mulțumească lui Alexandru Donici pentru donația făcută⁵⁹. Alexandru Ioan Cuza își exprima „Domneasca Noastră mulțumire”⁶⁰ în aceeași zi, 26 iulie 1860, elogiind „nobilele sentimente de care se vădește insuflat pentru înflorirea așezămintelor publice naționale”.

Gestul de mulțumire al Domnului Alexandru Ioan Cuza trebuia să-l transforme pe Alexandru Donici într-un veritabil model pentru contemporani. Într-un scenariu ideal, mulți patrioți cu dare de mână ar fi trebuit să urmeze exemplul acestuia și să contribuie la constituirea patrimoniului național, pus în valoare de un Muzeu public. De asemenea, Mihail Kogălniceanu recunoștea și posibilitățile limitate ale Statului de a

⁵⁶ Idem, dosar 30/1860, f. 2.

⁵⁷ Idem, dosar 96/1859, f. 33.

⁵⁸ *Ibidem*, f. 37.

⁵⁹ *Monitorul oficial al Moldovei*, nr. 244, august 1860, col. I-II. Al. Donici donase tabloul la 13 iulie, raportul este din 26 iulie, iar decretul de mulțumire, dat din Iași în aceeași zi.

⁶⁰ DJANI, fond Ministerul Cultelor și Instrucțiunii Publice, dosar 96/1859, f. 38.

susține convingător regăsirea și reinventarea trecutului în scenariul modernității, pledând pentru cointerесarea pasionaților de artă și istorie.

Alături de el, V. A. Urechia s-a dovedit a fi unul dintre partenerii de încredere în îndeplinirea proiectului de deschidere a unui Muzeu de Artă organizat după standardele uzitate în culturile occidentale. Semnalul dat către toți cei cu aplecare spre efervescența artistică a fost puternic. Așteptările erau pe măsură, Mihail Kogălniceanu având știința de intențiile unora dintre apropiații săi de a pune la dispoziția statului colecții particulare extrem de valoroase. Printre ei, merită menționat Costache Negri.

Ca și în cazul altor personalități, posteritatea lui Costache Negri nu a suscitа un interes pe măsură din partea istoricilor. E drept, acesta nu a fost unul dintre liderii marcanți ai evenimentelor, de la 1848 sau 1859. El făcea parte din acei lideri a căror expunere publică a fost insignifiantă, dovedindu-se însă persoane capabile și de încredere, cu bună perspectivă pentru a deține cele mai importante funcții din stat. Colaborator apropiat al lui Alexandru Ioan Cuza, Costache Negri se numără printre puținii oameni politici apreciați pentru caracterul și cultura lor, atât de adversarii politici, cât și de prieteni. Câți dintre liderii formali ai vieții politice de la noi, să o spunem, iarăși, convențional, au ales să se retragă din tumultul intrigilor politice pentru a-și trăi liniștit bătrânețile? E și o întrebare, dar și un răspuns, pentru cei care caută un dram de moralitate în odiseea elitei politice românești. Costache Negri a fost unul dintre aceștia. Departе de noi intenția de a exagera, de a idolatriza această personalitate istorică. Suntem însă de părere că nici un alt personaj al lumii românești moderne nu s-a bucurat, în asemenea măsură, de recunoașterea și simpatia câștigate de Costache Negri.

Costache Negri îi mărturisise cândva lui Mihail Kogălniceanu că va da colecția sa de pictură de îndată ce se va înființa la Iași un Muzeu. Aceeași decizie i-o comunica verbal și lui V. A. Urechia⁶¹. Mihail Kogălniceanu îi sugera ministrului în exercițiu să îl anunțe pe acesta pentru a vedea dacă mai este de acord, momentul fiind prielnic. Într-o adresă, din 22 iulie 1860, se adresa oficial lui Costache Negri, aflat în misiune la Constantinopol. Anunțându-l de votul favorabil al Adunării Legislative pentru înființarea

⁶¹ *Ibidem*, f. 31.

Muzeului, epistola ministrului ducea cu ea credința că apropiatul lui Alexandru Ioan Cuza va fi primul care va aprecia rezultatul dezbatelor legislative, acceptând să pună la dispoziția instituției culturale o parte din ceea ce adunase pe parcursul anilor. Răspunsul lui Costache Negri nu a întârziat. Doar că diplomatul căuta cea mai bună formulă pentru transferul de proprietate asupra tablourilor, din dorința de a se asigura că ele nu vor fi întrebuințate în alte scopuri sau vor fi luate din Iași și duse la București. În acel moment, pânzele se aflau încredințate pentru o păstrare corespunzătoare, profesorului Nicolae Ionescu. Derularea formalităților necesare, a înțelegerii de comun acord dintre cele două părți – administrația Muzeului și Costache Negri – a durat aproximativ un an.

Abia la începutul anului 1861, Costache Negri consimțea să dea în păstrarea și îngrijirea lui Gheorghe Panaiteanu-Bardasare colecția sa de tablouri. Acestea au fost aduse la muzeu la 7 aprilie 1861 și au rămas mulți ani în regim de custodie. Costache Negri depusese tablourile pentru studiul elevilor. Astfel se face că acestea puteau fi admirate în sălile Muzeului abia din 1861. Din punct de vedere juridic, proprietarul lor era în continuare Costache Negri. Abia în 1874, după lungi negocieri, de-a lungul cărora diplomatul nu a cerut decât un preț infim, operele de artă au fost cumpărate de către stat⁶².

Printre cele dintâi donații primite de Muzeu o amintim și pe cea a lui Costache Dasiade. La finele lunii octombrie 1860 pune la dispoziția stabilimentului cultural un număr de treizeci de tablouri⁶³. Printre ele, cele de inspirație istorică, precum *Ștefan cel Mare și arcașii bătănd la țință*, ambele de Theodor Aman, dar și portrete, precum cel al mitropolitului Veniamin Costachi, pictat de Kaufmann⁶⁴.

Și Ministerul Cultelor și Instrucțiunii Publice pune la dispoziția Muzeului, în data de 30 septembrie 1860, portretul mitropolitului Veniamin Costachi oferit de Neculai Roșca Codreanu, *Arcașii mănăstirii Putna* de Theodor Aman și *Cavalerul*, realizat de Gheorghe Năstăseanu⁶⁵.

⁶² C. Paradais, *op. cit.*, 1972, p. 40.

⁶³ DJANI, fond Academia de Arte Frumoase, dosar 4/1865, f. 2v.

⁶⁴ ANIC, fond Ministerul Cultelor și Instrucțiunii Publice, dosar 835/1862, f. 106.

⁶⁵ DJANI, fond Ministerul Cultelor și Instrucțiunii Publice, dosar 96/1859, f. 86.

Alți donatori amintiți în actele muzeului erau Iordache Beldiman și doctorul Diamandescu⁶⁶.

În 1863 Pinacoteca ieșeană primea o copie după portretul lui Mihai Viteazul, păstrat în Muzeul Național din Berlin. Donatorul, „dr. Mandrea, profesor de la Facultatea juridică din Iași”⁶⁷, argumenta că „am crezut de datoria mea ca fiu al României să aduc în patrie fotografia acestui mare bărbat”⁶⁸. Tot în același an, la începutul lunii septembrie, Iancu Fătu dăruia „Muzeului de tablouri din Iași”⁶⁹ o fotografie, având forma unui medalion oval, realizată după un portret al lui Mihai Viteazul pe care îl admirase la Muzeul Național din Berlin. În galeria germană, reprezentarea fostului domn era intitulată *Michael palatinus Valachiae*. Donația, calificată drept un „odor istoric și național”⁷⁰, a stârnit și interesul directorului Pinacotecii din Iași, Gheorghe Panaiteanu-Bardasare. El confrunta imaginea cu o reproducere adusă de la Lemberg, executată după o lucrare semnată de Vimbach și prelucrată în aramă de I. A. Böner. Iată cum, pe parcursul a doar trei-patru ani, pedagogia națională îl transformase pe Mihai Viteazul dintr-un fost domn al Țării Românești, în simbolul Unirii românilor din toate provinciile istorice. La această metamorfozare a conștiinței naționale, pictura a avut rolul ei.

Toate aceste donații erau binevenite, în condițiile alocării unor bugete reduse pentru cumpărarea obiectelor de patrimoniu. Sub directoratul lui Gheorghe Panaiteanu-Bardasare au fost nenumărate intenții de achiziționare a unor opere de artă, chiar a unor colecții personale, precum cea a lui Costache Negri⁷¹, posesorul unor tablouri semnate de Van Dyk, Velasquez, Carlo Dolce sau Salvator Roza. Așa cum aminteam în rândurile de mai sus, negocierile dintre părți au durat ani buni. Și acest lucru nu pentru că Negri dorea să obțină cât mai mulți bani de pe urma vânzării tablourilor. Mai degrabă, credem că el dorea să impună

⁶⁶ ANIC, fond Ministerul Cultelor și Instrucțiunii Publice, dosar 835/1862, f. 106v.

⁶⁷ DJANI, fond Academia de Arte Frumoase, dosar 2/1865, f. 105.

⁶⁸ *Ibidem*, f. 5.

⁶⁹ ANIC, fond Ministerul Cultelor și Instrucțiunii Publice, dosar 835/1862, f. 95.

⁷⁰ *Ibidem*.

⁷¹ A. D. Atanasiu, *Colecția Costache Negri în Pinacoteca din Iași*, în *Arhiva*, I, 1907, I, p. 21-26.

câteva principii, să se asigure că nimeni nu va transfera picturile în altă parte. Nespună clar, aluzia lui Costache Negri privea tendințele centralizatoare manifestate tot mai pregnant dinspre București.

Pentru cele treizeci și nouă de tablouri, Gheorghe Panaiteanu-Bardasare propunea să fie plătită suma de 144.000 de franci⁷², un preț modest, de vreme ce posesorul îi mărturisea bunului său prieten, Vasile Alecsandri, că doar patru tablouri valorau mult peste prețul înaintat⁷³. Marele patriot moldovean a consimțit să primească o sumă mult sub valoarea de piață a lucrărilor, punând două condiții: picturile să rămână la Iași și prețul stabilit de autorități să fie înjumătățit, considerând că țara avea alte priorități în chestiuni bugetare, mult mai importante⁷⁴.

În final, Costache Negri a mai acceptat o reducere a prețului, la propunerea lui Titu Maiorescu⁷⁵, ministrul Cultelor și Instrucțiunii Publice la acea vreme, confirmând elogiile celor care îl cunoșteau de îndeaproape. Situația nu s-a îmbunătățit nici în anii următori. Regele Carol I admitea în corespondența personală că statul nu dispunea de fonduri pentru colecțiile de artă⁷⁶. Nu erau împământenite încă nici obiceiul și pasiunea întreținerii unor colecții particulare.

Alte paisprezece tablouri, în bună măsură copii, au fost cumpărate de la un părinte Sofronie⁷⁷. Alături de tablourile cu temă religioasă, *Răstignirea lui Hristos, Hristos binecuvântând*, pe lista donațiilor se mai aflau portretele mitropolitului Veniamin, ale lui Mihail Sturdza, Grigore Ghica și Ștefan cel Mare, ultimul fiind opera lui Constantin Lecca⁷⁸. Privitor la tematica picturilor, mai ales a celor realizate în Moldova, precumpăneau arta

⁷² C. Negri, *Scrieri*, I, text ales, stabilit, note și studiu introductiv de E. Boldan, București, 1966; scrisoarea către Vasile Alecsandri din 29 februarie 1872, p. 234.

⁷³ *Ibidem*.

⁷⁴ A. D. Atanasiu, *Colecția Costache Negri în Pinacoteca din Iași*, în *Arhiva*, II, 1907, nr. 3, p. 114.

⁷⁵ *Ibidem*, în *Arhiva*, III, 1907, nr. 4, p. 163.

⁷⁶ *Scrisorile regelui Carol I din arhiva de la Sigmaringen 1878-1905*, studiul introductiv, stabilirea textului, traducerea, adaptarea și notele Sorin Cristescu, București, Paideia, 2010; scrisoarea către Leopold din 9/21 ianuarie 1888, p. 160.

⁷⁷ ANIC, fond Ministerul Cultelor și Instrucțiunii Publice, dosar 835/1862, f. 104v.

⁷⁸ *Ibidem*, f. 105.

portretului și peisagistica. Compozițiile inspirate din trecut nu erau numeroase, reprezentările reducându-se, în cele mai multe situații, la chipurile marilor domni.

Școala de Arte Frumoase din Iași

Ca și în cazul Pinacotecii, în privința Școlii de Arte Frumoase lucrurile au evoluat favorabil, deși nu debutaseră sub cele mai bune auspicii. O adresă semnată de Gheorghe Panaiteanu-Bardasare, la 12 ianuarie 1861, solicita ca deschiderea Școlii să se facă „cunoscută la toată junimea noastră, atât din Capitală, cât și din toată țara spre a veni și a se înscrie”⁷⁹. Înștiințarea trebuia să apară într-una din foile oficiale, dar și prin tipărirea a douăzeci-treizeci de afișe care urmau a fi expuse „la Universitate, Academie etc. și pe la toate așezămintele noastre publice pentru grabnica răspândire”⁸⁰. Nespusă direct, temerea îi încerca pe inițiatorii acestui proiect. Era resimțită rezerva față de posibilitatea ca tinerii din Principat să nu fie atrași de oferta educațională și artistică.

Cursurile erau deschise oficial încă din luna noiembrie a anului 1860, dar activitatea avea să înceapă regulat abia peste două luni, la 15 ianuarie 1861. Gheorghe Panaiteanu-Bardasare era singurul profesor, având lângă el 12 elevi, majoritatea zugravi de biserici⁸¹. Acesta a fost nucleul de discipoli cu care s-a pornit la drum. Ca și în cazul Pinacotecii, Gheorghe Panaiteanu-Bardasare trebuia să înceapă de unul singur întreg travaliul didactic și administrativ, să construiască o arhitectură instituțională în funcție de fondurile puse la dispoziție de Ministerul Cultelor și Instrucțiunii Publice. Totul depindea de structura bugetului discutat încă din luna iunie 1860.

În ședința din 22 iunie 1860⁸², deputatul Dimitrie Cracte îl interpela pe prim-ministrul Moldovei, M. Kogălniceanu, asupra unei probleme a cărei consecințe nefavorabile erau resimțite în societatea românească de mai bine de două decenii. Mizele dezbaterii erau statutul bursierilor trimiși la studii în străinătate, drepturile și obligațiile lor, precum și oportunitățile de angajare pe care aceștia le aveau la revenirea în patrie. Intervenția îi privea

⁷⁹ DJANI, fond Ministerul Cultelor și Instrucțiunii Publice, dosar 173/1861, f. 3.

⁸⁰ *Ibidem*.

⁸¹ ANIC, fond Ministerul Cultelor și Instrucțiunii Publice, dosar 835/1862, f. 177.

⁸² *Monitorul oficial al Moldovei*, nr. 27, 3 noiembrie 1860, p. 20, col. I-II.

direct pe pictorii Gheorghe Năstăseanu și Gheorghe Panaiteanu-Bardasare, apreciați de multă lume și pentru care „țara e datoare să-i sprijine până când va începe și la noi a se prețui frumoasele arte”⁸³. Experiența anilor anteriori arătase că mulți dintre copiii boierilor trimiși la studii pe banii statului nu se întorseseră cu mult așteptatele diplome, fiind totuși primiți în structurile administrative. Nu era și cazul acelor tineri, fără relații familiale, care, reîntorși în țară, nu prinseseră nici un angajament și datorită faptului că ceea ce învățaseră ei în străinătate nu avea echivalent în Principatele Române. Doar că în cazul lui Gheorghe Năstăseanu sursele epocii vorbesc de o tristă experiență. Deși autoritățile îl asiguraseră că până în momentul plecării în străinătate va avea la dispoziție un avans din suma promisă, acest lucru nu s-a întâmplat. Constrâns de împrejurări, Gheorghe Năstăseanu era obligat să contracteze un împrumut personal, în valoare de o sută cincizeci de galbeni, fiind convins că îl va returna din banii ce urma să îi primească din partea autorităților. Nu s-a întâmplat așa, astfel încât tânărul pictor, cât și Ministerul Cultelor și Instrucțiunii Publice erau somați la plata datoriei⁸⁴. Lucrurile nu s-au rezolvat imediat. Într-o înștiințare din 16 noiembrie 1860, artistul ruga autoritățile să-i anticipeze plățile, argumentând că prețurile plătite pentru pânze, culori și realizarea copiilor erau scumpe. Finalul cererii aducea și rugămintea lui Gheorghe Năstăseanu ca Ministerul, „la trimiterea banilor, să poprească pentru cămătarii săi, citați de el onor Minister, căci el îi va satisface la trimiterea tabloului în patrie”⁸⁵.

Un alt caz edificator este cel al lui Nicolae Grigorescu, desemnat bursier al statului în anul 1861. Alături de talentul său, tânărul impresionase prin refacerea picturii interioare de la mănăstirea Agapia⁸⁶. Doar că procedurile birocratice complicate riscau să îl împiedice pe acesta să plece la studii la Paris, în lipsa acordării banilor promiși. Finalmente, au fost însă găsiți banii necesari.

⁸³ *Ibidem*.

⁸⁴ DJANI, fond Ministerul Cultelor și Instrucțiunii Publice, dosar 173/1861, f. 25 r-v.

⁸⁵ *Ibidem*, f. 26v.

⁸⁶ *Idem*, dosar 183/1861, f. 1.

Iată una din marile provocări ale domniei lui Alexandru Ioan Cuza în domenii precum Educație, Știință sau Patrimoniu. Nu era vorba doar de reșezarea sau de reformarea unor activități. Printre provocările momentului se număra și înființarea, într-un timp relativ scurt, a unor instituții ori promovarea unor manifestări așa cum se întâmpla în spațiul occidental, străine de trăirile și filozofia lumii românești.

Doar că, uneori, voința unor structuri elitiste nu era suficientă pentru a mobiliza suflul comunitar, așa cum harul oratoriei nu putea suplini atributele unui program pragmatic. Mihail Kogălniceanu, în răspunsul său la interpelarea lui Dimitrie Cracte, pune deschis unul dintre diagnosticele nefaste ale societății românești. Arăta că tinerii amintiți, la fel ca mulți alții, erau negreșit adevărate talente, dar „ei vegetează, pentru că clasele avute nu încuviințează arta pământească, ele preferază artiști străini, chiar când prin talentul lor sunt inferiori artiștilor români. Aceasta o spun cu durere, dar faptul este pozitiv. În câtă vreme dar artiștii noștri nu vor fi încurajați, nu vom avea o artă națională”⁸⁷. Aceasta este filozofia discursului din paginile introductive ale „Arhivei Românești” de promovare a capacităților autohtone, dar și pentru conturarea unei educații bazată pe valorificarea patrimoniului istoric și pe cultivarea idealurilor naționale. Reproșurile sale se îndreptau către acea elită, atât de elogiată de unii istorici români, acaparată și captivată de tentațiile lumii moderne. Hainele și bijuteriile, cumpărarea de moșii, călătoriile în străinătate și organizarea petrecerilor reprezentau principalele atracții pentru familiile boierești și nu sprijinirea activității artistice.

În continuarea intervenției sale, Mihail Kogălniceanu arăta cum guvernul prevăzuse fonduri „pentru un început de muzee și secția a făcut un act patriotic încuviințând aceasta, căci în mica colecție de tablouri ce avem, oricât de mică este, avem câteva copii bune, chiar și originale din școala flamandă și olandeză, care astăzi putrezesc din lipsă de îngrijire și nefiind nimeni însărcinat să le restaureze”⁸⁸. Aprecierile lui Mihail Kogălniceanu nu mai lăsau loc la interpretări. Când un oficial al statului recunoștea condițiile mizerabile în care se aflau opere de artă valoroase,

⁸⁷ *Monitorul oficial al Moldovei*, nr. 27, 3 noiembrie 1860, p. 20, col. I-II.

⁸⁸ *Ibidem*.

concluzia nu mai putea fi decât una: susținerea unui domeniu cu veleități academice, așa cum se întâmpla la toate națiunile civilizate.

Tot el mai constata că, „pentru prima dată în țara noastră, într-o Adunare Națională s-a vorbit de arte, însă și această interpelare a domnului Cracte dovedește că ziua de astăzi e mai bună ca cea de ieri”. Mulțumindu-i deputatului Cracte pentru oportunitatea provocării întregii dezbateri, Mihail Kogălniceanu legitima dreptul comunității în a se pronunța asupra chestiunilor care până atunci fuseseră ignorate. Decizia nu mai era una personală, nu mai depindea de grațiile și bunăvoința Domnului.

În cele din urmă, moțiunea citită de Anastasie Panu și sprijinită de Gh. Cuciureanu, I. Holban, Dimitrie Cracte, I. Ghiorgghiade, Grigore Sturdza, D. Rosetti și I. Balș, pentru încurajarea artelor, era votată în unanimitate. Hotărârea era asumată ca o dovadă pertinentă că un guvern liberal și național își respecta una dintre datoriile fundamentale, cea de sprijinire a studioșilor. Era înaintată propunerea ca Gheorghe Panaiteanu-Bardasare și Gheorghe Năstăseanu să fie însărcinați cu realizarea unor tablouri ce vor avea drept temă subiecte din istoria națională, asigurându-li-se plata lor.

Ideea acestui proiect nu era nouă. În mare, era continuată seria tablourilor istorice inițiată de Gheorghe Asachi în paginile „Albinei Românești” în anul 1833. Subiectele acestora erau inspirate din gloria medievalității românești⁸⁹. În fond, acesta era singurul interstițiu de care și moldovenii și muntenii își mai aduceau aminte cu mândrie. Primul cadru „înfățișază fapta iroică a mumii lui Ștefan Vodă, când după bătălia pierdută de la Războeni i împiedică intrarea în Cetatea Neamțului, și-l îndeamnă a să înturna și a birui seau a muri, care hotărâre mare inimoasă au adus lui Ștefan Vodă noă mărire biruind pe sultanul Baezet și mântuind patria”⁹⁰. Nu avem date la dispoziție care să ne edifice asupra vânzării tabloului. În orice caz, seria era reluată abia peste câțiva ani, semn că difuzarea litografiilor întâmpinase serioase greutăți. Este posibil ca plâsmuirile⁹¹

⁸⁹ Vezi Al. Istrate, *Cultura istorică a societății românești în tranziția spre modernitate*, teză de doctorat, Iași, 2010, p. 316.

⁹⁰ *Înștiințare litografică*, în *Albina Românească*, nr. 46, 22 iunie 1833, p. 181-182, *apud* Al. Istrate, *op. cit.*

⁹¹ D. Grigorescu, *Trei pictori de la 1848*, București, 1973, p. 25.

încurajate de Asachi, fanteziile ușor sesizabile în tablourile istorice, mai ales în privința veșmintelor, să nu fi fost agreate de puținii comanditari.

Spre deosebire de anunțul din 1833, cel din 1840 era sobru, lipsit de construcții stilistice pompoase: „Al doilea șir al tablanelor din istoria și din tradițiile Moldovei, de A. G. Asachi, s-au publicat la Institutul Albinei, și anume: 1. *Descrierea istorică a tabloului ce înfățișază pe Alexandru cel Bun Domnul Moldovei*, când au priimit corona și hlamida de la ambasadorii împăratului Ioan Paleologu II la anul 1425, cu portretul acestui împărat; 2. *Zâna Dochia și Traian*, duple tradițiile poporene a românilor, cu prospectul Pionului (Ceahlău) luat de la Gura Largului, și itinerariul (povățuirea drumului) la acest munte”⁹². Editorul nu prezenta raționamentele care au stat la baza alegerii și tipăririi acestor două cadre. De ce s-a oprit tocmai asupra lor, când putea opta pentru alte momente mult mai importante din istoria Moldovei? Este adevărat că primirea însemnelor puterii de către Alexandru cel Bun simboliza și independența statului de la est de Carpați. Cu această reproducere, moldovenii îl redescopereau pe Alexandru cel Bun. Alegerea depindea și de surse, printre acestea găsim și folclorul, un document incontestabil despre trecut⁹³. Chiar dacă nu-l ajuta în identificarea amănuntului istoric, legenda aducea un spor de atractivitate. Neapropiindu-se de păcatele prezentului, eroii deveneau personaje îndrăgite. Întreaga poveste respira doar compasiune și gânduri bune. Prezentată într-o construcție simplă, legenda istorică era povestită cu drag de cunoscători.

O altă nelămurire ce persistă în anunțurile jurnalistice privește intervalele îndelungate la care apar litografiile. În 1845 era terminat tabloul *Lupta moldovenilor cu cavalerii crucieri, în Prusia la anul 1423*, care înfățișa „o faptă puțin cunoscută, interesantă înse pentru istoria universală, și mai

⁹² *Bibliografie românească*, în *Albina Românească*, nr. 17, 29 februarie 1840, p. 61. Anunțul va apare și în *Foaie pentru minte, inimă și literatură*, nr. 15, 7 aprilie 1840, p. 120, dar și în numărul 27, 6 iulie 1841, p. 210-211, *apud* Al. Istrate, *op. cit.*

⁹³ *De la Dragoș la Cuza-Vodă. Legende populare istorice românești*, antologie, prefăță și note de V. Adăscăliței, București, 1988, p. VI, *apud* Al. Istrate, *op. cit.*

ales glorioasă pentru a Moldovei”⁹⁴. În viziunea lui, aceste informații aveau menirea de a sonda terenul, de a vedea semnalele venite din partea cititorilor. Astfel, în numărul 22 din 17 martie același an, va publica pe larg *Prospectu pentru publicația a opt tablonuri din istoria Moldovei*⁹⁵, în care arăta că „îmbrășoșarea care au întâmpinat la 1833 acele două tablonuri litografite a istoriei Moldovei au îndemnat pe autorul a publica, prin mijlocirea subscrierei, o culegere de alte opt tablonuri, înfățișătoare unor însemnătoare vechi fapte din istorie și din tradițiile Patriei noastre. Culegerea cuprinde: *Zâna Dochia și Traian*, care, după zicerea mitologică, au urmat sub muntele Pion, a căruia prospect sau înfășoșat duple natură (publicat); *Actul solemn și ceremonios în care Alexandru cel Bun primește la Suceava, în anul 1425, corona și blamida crăiască, din mâna ambasadurilor împăratului Paleolog* (publicat); *Lupta eroică a călărimii moldovene, urmată la anul 1423, cu cavalerii teotoni, pe țărmul Mării Baltice*; *Bătălia de la Baia la 1467, în care Ștefan cel Mare învinge armia ungurenților și răpește pe marile craiu Mateiu Corvinus*; *Învingerea lui Ioan Albert, riga de Polonia în codrul seu Dumbrava Roșie la 1497*; *Pompa seu ceremonia de înmormântare, serbată de Ștefan cel Mare pentru oștenii moldoveni, uciși la 1476 în crunta bătălie de Valea-Albă, și așezarea temeliei unei biserici monumentale*; *Ovidius în mijlocul dacienilor*, cu în scurta istoria acestui poet al Romei, dispatriat de împăratul August în aceste țări unde au și murit; *Arburea hronologică a domnilor Moldovei cu în scurtă istorisire, începând de la Dragoș până la Înălțatul nostru domn Mihail Sturza Voevod*”⁹⁶.

Viitorii posesori ai litografiilor patriotice erau asigurați că „aceste tablonuri să vor alcătui și să vor litografi de cii mai buni zugrăvi la Institutul

⁹⁴ *Lupta moldovenilor cu cavalerii crucieri, în Prusia la anul 1423*, litografit de Baltazar Panaiotean, elev al Academiei Mihaelene, în *Albina Românească*, nr. 83, 21 octombrie 1845, p. 329, *apud* Al. Istrate, *op. cit.*

⁹⁵ *Prospectu pentru publicația a opt tablonuri din istoria Moldovei*, în *Albina Românească*, nr. 22, 17 martie 1840, p. 85-86; apărut și în *Foaie pentru minte, inimă și literatură*, nr. 20, 12 mai 1840, p. 158-159, *apud* Al. Istrate, *op. cit.*

⁹⁶ *Ibidem.*

Albinei”⁹⁷. Disproporția alegerii momentelor din trecut este evidentă. Din totalul de opt tablouri, cinci reproduceau fapte din secolul al XV-lea, două din Antichitate, iar unul singur traversa aproape șase veacuri. O altă remarcă ține de înțelesul conceptului de *Patrie*. Asemeni altor contemporani, Gheorghe Asachi se oprea la granițele Moldovei când vorbea de patria sa. Evidențele erau clare și pentru discernământul străinilor, convinși de faptul că astfel de compoziții erau comandate „*pour renimer le sentiment national et flatter la vanité moldave*”⁹⁸.

Prin Ordinele ministrului Cultelor din Moldova, nr. 7953 din 26 iulie 1860 și 10.796 din 12 septembrie același an, intrau în patrimoniul Școlii de Arte Frumoase o parte din busturile aflate în colecția lui Gheorghe Asachi, precum și tablourile de la Academia Mihăileană⁹⁹. În bună măsură, acestea au fost cam ultimele obiecte transferate între instituțiile din interiorul Principatelor. De acum înainte, interesul major privea aducerea din marile centre europene a mulajelor, reproducerilor, mici grupuri statuare, chiar și picturi originale achiziționate fie din fondurile puse la dispoziție de Minister, fie donate.

Muzeele întemeiate în această epocă și-au atins parțial menirea. Operele de artă și vestigiile istorice au creat o punte pentru reîntâlnirea cu istoria. Dezbaterile publice nu au trecut cu vederea aceste probleme. Începând din perioada domniei lui Alexandru Ioan Cuza s-au ridicat voci – în spațiul cultural, dar și administrativ – care au pledat pentru achiziționarea și păstrarea valorilor de patrimoniu. Altfel, națiunea nu-și putea cunoaște trecutul. Reacția decidenților din ministere nu s-a lăsat foarte mult așteptată. Prin înființarea muzeelor și bibliotecilor, aceștia au găsit o cale convenabilă de a păstra în cadrul comunității frânturi dintr-un trecut aproape necunoscut, la acel moment. Pentru o bună perioadă, acestea au avut și o funcție de conservare, copiind, pe cât posibil, strategiile Muzeografiei moderne. Din ele se vor desprinde, spre finele veacului al XIX-lea, majoritatea muzeelor din târgurile și orașele de provincie.

⁹⁷ *Ibidem*.

⁹⁸ *De l'état présent et de l'avenir des principautés de Moldavie et de Valachie; suivi des traités de la Turquie avec les Puissances Européennes, et d'une Carte des Pays Roumains*, par Félix Colson, Paris, A. Pougin, 1839, p. 196.

⁹⁹ DJANI, fond Academia de Arte Frumoase, dosar 1/1860, f. 9.

CONSTITUTING THE HERITAGE OF THE ART GALLERY IN IASI
DURING THE REIGN OF ALEXANDRU IOAN CUZA*

(Abstract)

The present study represents a new approach regarding the beginning of the Art Museum in Iasi, based not on the older writings, but on the research of documents preserved in the fond of the Ministry of Cults and Public Instruction (presently found at the National Archives – the Branch of the County of Iasi). The focus is on the climate of the age, the degree of receptivity of the Moldavian society to the phenomenon of plastic arts, which allowed the creation of institutions meant to support and administer the artistic activity from the Moldavian capital. V. A. Urechia's and M. Kogălniceanu's merits in the creation of a legislative and institutional framework necessary to the constitution of the Art gallery are equally emphasized. It functioned within the School of Fine Arts of Iasi, inside the building of the first University (1860) and then inside the Mihăileanu Academy (Central College). The project of the institution was conceived by painters Gh. Năstăseanu and Gh. Panaiteanu-Bardasare. The Art gallery also beneficated from Gh. Schiller's experience, a specialized restorer formed in Italy. As an annex of the Art School, the Art gallery offered models for the future plastic artists. On a social level, this collection of paintings contributed to the shaping of the artistic taste of the entire generation, as well as to the crystallization of a national Pantheon, through portraits of personalities, ordered and collected. The generous donations of collectors such as Scarlat Vârnav, Costache Negri, Constantin Dasiade and Alexandru Donici were at the foundation of the public collection, offering worth following examples.

* Rezumat tradus de Simona Postolache.

ULTIMII ANI DIN VIAȚĂ AI REGELUI FERDINAND AL ROMÂNIEI

Ciprian-Petru POPOVICI¹

După aprobarea Constituției din anul 1923, spiritele s-au mai liniștit pe scena politică a tânărului regat al României. Astfel, la începutul anului următor, s-a realizat contopirea Partidului Național cu Partidul Naționalist al Poporului, condus de Nicolae Iorga².

Noua formațiune politică spera să fie adusă la putere de regele Ferdinand. În acest scop, conducătorul Partidului Naționalist al Poporului l-a invitat pe suveran la deschiderea solemnă a „Universității Populare” din Vălenii de Munte, programată pentru data de 1 iulie 1924.

Preocuparea lui Ferdinand de a cinsti marile personalități ale istoriei românești este demonstrată de participarea sa la ceremoniile prilejuite de aniversarea unui secol de la nașterea lui Avram Iancu. Manifestațiile au început în data de 28 august 1924, când, în toate bisericile ortodoxe din România, s-a oficiat un parastas în memoria marelui erou ardelean. În data de 31 august a sosit cu un tren special la Țebea regele Ferdinand, împreună cu familia. A avut loc un pelerinaj la mormântul Iancului, ale lui Ion Buteanu și Simion Groza, tribunii săi³.

După primirea călduroasă de care au avut parte regele și familia sa, Octavian Goga a salutat în paginile revistei „Țara Noastră” venirea suveranilor la mormântul lui Avram Iancu: „În decorul schimbat, un alt

¹ Muzeul Bucovinei, Suceava.

² C. I. Stan, *Preliminariile formării Partidului Național Țărănesc. Fuziunea Partidului Național cu Partidul Naționalist al Poporului*, în H. Dumitrescu (coord.) *Omagiu istoricului Ioan Scurtu*, Focșani, 2000, p. 279-290.

³ P. Matei, *ASTRA și rolul ei în cultura națională (1861-1950)*, Cluj-Napoca, 1986, p. 57.

monarh trece astăzi pe la casa Iancului. E al nostru. Vine să-i îngenunche la groapă, simbolizând recunoștința unui neam”⁴.

În ziua de 1 septembrie 1924, festivitățile au continuat pe muntele Găina și la Vidra. Regele Ferdinand a decorat Batalionul 5 Vânători de munte din Abrud și i-a acordat numele de „Avram Iancu”. Serbările s-au încheiat la Cluj, în ziua de 2 septembrie 1924⁵.

La sfârșitul anului 1925, când starea sănătății regelui Ferdinand se înrăutățise, liberalii au declanșat împotriva prințului moștenitor Carol o furibundă campanie de presă, dorind să scape de un adversar primejdios, care nu ar fi continuat politica tatălui său.

În acest fel, în decembrie 1925, se ajunge la o nouă complicație în cadrul membrilor familiei regale, când Carol renunța, în mod definitiv și irevocabil, „la toate drepturile, titlurile și prerogativele de care, în virtutea Constituției și a statutului Casei Regale, m-am bucurat până azi ca principe moștenitor al României și ca membru al familiei domnitoare. Renunț, totodată, la drepturile ce mi-ar reveni prin legile țării asupra fiului și averii sale”. Carol se angaja ca, în răstimp de zece ani, „să nu mă întorc fără autorizația suveranului”⁶.

Pentru rezolvarea acestei probleme, în ziua de 31 decembrie 1925 regele Ferdinand a convocat la Sinaia, Consiliul de Coroană. Au fost prezenți șefii tuturor partidelor politice, președinții corpurilor legiuitoare, foștii prim-miniștri, generalul Constantin Coandă, Al. Vaida Voevod, președintele Înaltei Curți de Casație și Justiție, Gheorghe Buzdugan, patriarhul Elie Miron Cristea și generalul Constantin Prezan.

Înainte de începerea Consiliului de Coroană, șefii partidelor politice au fost primiți separat de Ferdinand în audiență, pentru a-i informa în legătură cu motivul convocării, chiar în ultima zi a anului, și a le aduce la cunoștință scrisoarea de renunțare la tron a prințului Carol.

Cu ocazia audienței pe care șeful statului i-a acordat-o, N. Iorga a insistat să-l convingă în legătură cu organizarea unui nou demers pe lângă Carol, încercând să-l determine să revină asupra deciziei. La finalul discuției,

⁴ O. Goga, *Mustul care fierbe*, ediție de T. Vârgolici, București, 1992, p. 226.

⁵ C. I. Stan, *Regele Ferdinand I „Întregitorul” (1914-1927)*, București, 2003, p. 201.

⁶ *Acte și corespondență relative la renunțările la tron ale fostului prinț moștenitor*, București, 1926, p. 15-16.

marele istoric a spus: „Sunteți victima celei mai mari prostii care s-a făcut vreodată în această țară”⁷.

Chiar și unii membri ai familiei regale erau adepții unui nou demers pe lângă Carol. Astfel, principesa Elena a cerut să i se acorde soțului ei încă o șansă și s-a oferit să plece la Milano, ca să-l convingă să se întoarcă în țară, dar propunerea ei a fost respinsă. Nu doar Ferdinand, dar nici regina Maria nu mai era dispusă la compromisuri. Prințul Nicolae își prezenta în jurnalul său poziția astfel: „Cu mare durere părinții și-au dat seama că de data asta Carol a întins prea mult coarda și au hotărât să termine cu totul, o dată pentru totdeauna, ținând seama de interesele țării”⁸.

Problema a fost rezolvată prin recunoașterea succesiunii la tronul României a principelui Mihai, Ferdinand urmărind să pună partidele politice în fața faptului împlinit, dorind o rezolvare cât mai rapidă a chestiunii și potrivit intereselor sale. Relevând acest lucru, unul dintre participanții la Consiliul de Coroană, patriarhul Miron Cristea, arată în memoriile sale: „Era o deprimare generală... ca la prohod. Regele face o scurtă introducere, apoi citește hotărârea sa nestrămutată că îi primește abdicarea și roagă pe toți a-i sta în ajutor ca să facă formele legale în liniște”⁹.

În ziua de 3 ianuarie 1926, cu prilejul unei consfătuiri intime la Sinaia, la care au participat regele Ferdinand, frații Ion Vintilă și Dinu Brătianu, Al. Constantinescu, I. G. Duca și G. Mârzescu, s-a constituit Regența, formată din patriarhul Miron Cristea, Gh. Buzdugan, președintele Înaltei Curți de Casație și Justiție, precum și prințul Nicolae. Noul organism politic se afla clar sub influența PNL, mai ales a șefului său. Comentând această situație, scriitoarea engleză Martha Solon consemna: „Graba într-adevăr cu care instituția Regenței fusese decisă și compoziția sa părea dintre cele mai suspecte opoziției. Ele lăsau să se creadă, ca și de altfel darea la o parte a Reginei Maria, că guvernul voise să constituie un organism docil și supus

⁷ N. Iorga, *Memorii*, vol. IV, București, 1920, p. 79-80; D. Nobilescu, *Restaurația*, Cluj-Napoca, 1933, p. 34.

⁸ Prințul Nicolae de Hohenzollern, *În umbra coroanei României. Documente, amintiri și comentarii*, ediție de Gh. Buzatu, S. Chepteia, S. Pârvu, Iași, 1991, p. 101.

⁹ E. Miron Cristea, *Note ascunse. Însemnări personale (1895-1937)*, ediție de Maria și Pamfil Bilțiu, Cluj-Napoca, 1999, p. 101-102.

influenței sale, astfel părea acest consiliu compus dintr-un adolescent și doi bătrâni”¹⁰.

La 28 martie 1926, regele Ferdinand i-a primit în audiență pe Al. Averescu, N. Iorga și Ion Mihalache, conducătorii Partidului Poporului, Partidului Național, respectiv Partidului Țărănesc, avansând ideea realizării unui guvern de uniune națională, sperând astfel că va putea pune capăt frământărilor politice. N. Iorga a propus pentru funcția de prim-ministru pe Iuliu Maniu, în timp ce Al. Averescu a pus în discuție problema înfăptuirii fuziunii imediate și fără condiții a celor trei partide, dar imposibil de realizat în acele momente.

Pentru că nu au ajuns la nici un acord, Ferdinand i-a primit, din nou, în audiență pe cei trei oameni politici, dar aceștia au prezentat șefului statului liste separate de guvern. Martor al evenimentelor, Armand Călinescu prezenta în jurnalul său modul cum se derulau negocierile între naționali și țărăniști: „Discuția a urmat până noaptea târziu. Țărăniștii fac un sacrificiu spre a ușura încheierea colaborării. Ei pretindeau înaintea Ministerului de Interne pentru dr. N. Lupu, naționalii se opuneau. Țărăniștii cedează acum; totuși Maniu se menține la punctul său de vedere. Simțeam partida pierdută. Am întocmit și noi în grabă, în mijlocul hazului general, o listă de miniștri”¹¹.

În momentul desfășurării negocierilor, Al. Averescu a fost chemat la Ferdinand și însărcinat de către acesta cu formarea guvernului. Regele a recurs la această soluție fiind sfătuit de Ion I. C. Brătianu, care căuta să-și mențină dominația asupra vieții politice și după părăsirea puterii.

După constituirea noului guvern, la Ministerul Cultelor și Artelor a fost desemnat secretar general tânărul gazetar Nichifor Crainic. El a trebuit să se prezinte în audiență la rege, care l-a primit cu cordialitate: „M-a așezat lângă dânsul așa de aproape că abia mă puteam feri să nu-i ating genunchii. Trăsăturile feței sale erau extraordinar de fine și de nobile, cu totul altfel de

¹⁰ M. Solon, *Amorurile unui rege*, București, 1997, p. 96.

¹¹ A. Călinescu, *Însemnări politice 1916-1939*, ediție de Al. Gh. Savu, București, 1990, p. 53-54.

cum îl arată grosolanele fotografii oficiale. M-a pus să-i povestesc toată viața mea de până atunci. La fiecare etapă mă întreba: Și pe urmă?”¹².

Cu toate măsurile întreprinse de noul cabinet, în care Octavian Goga era ministru de interne, adversar al lui Carol, în țară s-au răspândit numeroase zvonuri, potrivit cărora fostul prinț moștenitor plănuia să revină în patrie și să organizeze o lovitură de stat.

Pentru a lămuri această situație, Ferdinand s-a întâlnit la Paris, în august 1926, cu fiul său, Carol. Potrivit unei scrisori trimise de rege soției sale, Carol, după ce și-a regăsit tatăl, „primul gest a fost să-mi sărute amândouă mâinile (...), iar ochii îi erau plini de lacrimi (...), este absolut la curent cu toate treburile din România și le judecă pățimaș”¹³. El cerea suveranului să aprobe despărțirea de soția sa, „pentru a-i ușura situația”¹⁴.

Ferdinand s-a deplasat în Franța pentru o cură balneară la Vichy, deoarece în primăvara anului 1926 s-a observat o înrăutățire a stării sale de sănătate. Faptul că slăbea repede a fost pus, de către doctorul său personal Romalo, pe seama supărării, ca urmare a renunțării la tron a fiului său La sugestia reginei Maria și a lui Ion I. C. Brătianu, a fost consultat și doctorul Mamulea, care a constatat „o malfunctionare a intestinelor, a presupus chiar o tumoare malignă”, comunicând reginei că se impunea consultarea unui specialist în rectoscopie, doctorul Bensaude din Paris¹⁵.

În capitala Franței a fost solicitat doctorul Lable, care a consultat superficial pacientul și a confirmat diagnosticul pus de Romalo, acela de diabet. Nu s-au efectuat analize complexe, sub motivul că Ferdinand suferă de hemoroizi.

După ce doctorul Mamulea devine medicul personal al lui Ferdinand, au mai fost consultați și alți specialiști ca Bensaude și Hartman, dar starea sănătății suveranului a continuat să se înrăutățească de la zi la zi¹⁶.

¹² N. Crainic, *Zile albe, zile negre. Memorii*, vol. I, ediție de N. Lemnaru, București, 1991, p. 193-194.

¹³ C. I. Stan, *op. cit.*, 2003, p. 213.

¹⁴ Paul de România, *Carol al II-lea. Rege al României*, București, 1991, p. 115.

¹⁵ E. Brătianu, I. I. C. Brătianu, *Memorii involuntare*, București, 1999, p. 93.

¹⁶ A. M. Stoenescu, *Istoria loviturilor de stat în România*, vol. II, *Eșecul democrației române*, București, 2001, p. 263.

În timp ce Carol se întâlnea la Paris în octombrie 1926 cu mama sa, regele Ferdinand a fost supus unei operații de extirpare a intestinului gros. El a aflat cu tristețe că fiul său uneltea să revină în țară, spre a răsturna Regența deja constituită. Din aceste motive, la 28 noiembrie 1926, Ferdinand a adresat o scrisoare lui Al. Averescu, în care își exprima mâhnirea că unii s-au folosit de boala sa „pentru a pune în discuție principii care alcătuiesc însuși temeiul dinastic al monarhilor și care nu îngăduie ca soarta Coroanei să fie lăsată la voia schimbătoare a nimănui”¹⁷.

La 10 octombrie 1926 a fost constituit Partidul Național Țărănesc prin fuziunea Partidului Național și Partidul Țărănesc, fapt socotit ca pozitiv de regele Ferdinand. El a salutat acest act, considerându-l un pas important în procesul de reîntoarcere la sistemul bipartid și spera să se permită crearea unui guvern de „uniune națională”, în vederea pacificării spiritelor¹⁸.

În primele luni ale anului 1927 se constată o ameliorare a stării sănătății regelui Ferdinand. La 18 februarie 1927, Octavian Goga scrie soției sale că a aflat de la generalul Averescu „că după opinia doctorilor, până peste trei-patru ani nu poate fi vorba de un deznodământ. A terminat cura cu radiu, va mai face acum numai injecții. A suportat bine, Averescu e foarte mândru, zice că a dat o mare bătălie de succes”¹⁹.

Starea de bine a regelui nu a ținut mult datorită unei răceli. Potrivit fiului său, prințul Nicolae, „preotul l-a iertat de păcate, l-a primit din nou în sânul bisericii catolice și l-a împărtășit. Faptul că fusese excomunicat pentru că-și botezase copiii în religie ortodoxă, reprezenta una dintre marile lui dureri”²⁰.

După ce s-au făcut intervenții asupra ridicării excomunicării, biserica catolică a decis reprimirea lui Ferdinand în rândurile sale: „Abia în aprilie 1927 și în fașa morții, biserica s-a mai muiat și Papa a trimis un prelat la

¹⁷ M. Solon, *op. cit.*, p. 82-83.

¹⁸ I. Scurtu, *Istoria Partidului Național Țărănesc*, ediția a II-a, București, 1994, p. 52.

¹⁹ Gh. I. Bodea, *Mausoleul iubirii. Corespondență Octavian Goga-Veturia Goga*, București, 1997, p. 272.

²⁰ Prințul Nicolae de Hohenzollern, *op. cit.*, p. 55.

București cu iertarea deplină și cu binecuvântarea apostolică”²¹. Reprezentantul statului român care s-a deplasat la Vatican pentru semnarea Concordatului a fost Vasile Goldiș. Acesta a fost acuzat că a grăbit semnarea ca urmare a devotamentului său față de rege²².

După ce a fost rezolvată problema excomunicării, Ferdinand i-a solicitat lui Al. Averescu să formeze un guvern de uniune națională. La câteva zile, suveranul a trimis prin C. Hiott șefilor partidelor politice, Iuliu Maniu, Ion I. C. Brătianu, N. Iorga și A. C. Cuza o scrisoare identică, cerându-le să contribuie la formarea unui asemenea cabinet.

Pentru că Averescu nu a reușit să formeze un nou guvern, la 4 iunie 1927, de la reședința sa de la Scroviștea, Ferdinand i-a încredințat puterea lui Barbu Știrbei, care a alcătuit un cabinet eterogen, întrucât membrii lui făceau parte din mai multe partide politice. În jurul noului premier s-a creat o adevărată camarilă, inexistentă pe vremea regelui Carol I. Graba cu care s-a constituit noul cabinet a fost consecința evoluției rapide a bolii regelui Ferdinand, moartea sa fiind așteptată de toată lumea. Șeful statului a expediat, la 10 iunie 1927, o scrisoare lui Barbu Știrbei, prin care îi cerea premierului să nu permită întoarcerea lui Carol: „Spre a nu tulbura liniștea țării, m-am oprit de la mulțumirea sufletească de a-l revedea și în același sentiment, cer ca să nu se mai întoarcă în țară decât, precum s-a legat, când autoritățile legale îi vor îngădui”²³.

Așa cum era de așteptat, guvernul Știrbei a reprezentat o etapă de tranziție spre unul condus de Ion I. C. Brătianu. La depunerea jurământului de către noul cabinet la Scroviștea, atmosfera era extrem de tristă: „Pe scară, prin culoare miroase deja a mort. Regele ne așteaptă sus pe terasă, întins în vederea lacului pe un scaun lung de paie; pe fața lui de ceară numai ochii mai aveau viață (...), fiecare mișcare, fiecare gest al nenorocitului trăda apropiatul sfârșit”. Ferdinand le-a spus următoarele: „Eu am făcut ce am putut și mi-am iubit țara. Unire, unire. Căci numai așa veți putea răzbi. Să aveți grijă de toate. (...) Cuvintele muribundului cădeau încet și greu în tăcerea ce ne înconjura. (...) Scena era tragică: acest Rege care nu știuse să fie la înălțimea

²¹ C. Argetoianu, *Memorii. Pentru cei de mâine. Amintiri din vremea celor de ieri*, vol. VIII/7 (1926-1930), ediție de S. Neagoe, București, 1997, p. 73.

²² V. Anania, *Aciunea catolicismului în România interbelică*, București, 1992, p. 57.

²³ C. Neagu, D. Marinescu, *Fapte din umbră*, vol. III, București, 1980, p. 53.

soartei lui își răscumpăra toate păcatele prin stoicismul cu care își înscăuna Ministerul funeraliilor sale”²⁴.

Au avut loc alegeri parlamentare în zilele de 7 și 10 iulie 1927 care au dat câștig de cauză reprezentanților PNL. Apoi, Corpurile Legiuitoare au fost convocate pentru ziua de 19 iulie 1927 pentru validarea numărului minim de jumătate plus unu din numărul mandatelor. Câteva ore mai târziu, la 20 iulie, s-a anunțat printr-un comunicat oficial că regele a murit la orele 2 și 15 minute. Prințul Nicolae avansează în memoriile sale ideea că Ferdinand a încetat din viață încă din 18 iulie 1927, spre dimineață²⁵. N. Iorga indica peste ani că moartea suveranului s-a produs în data de 19 iulie 1927²⁶. Armand Călinescu afirmă în însemnările sale politice: „S-a șoptit stăruitor că regele ar fi murit cu câteva zile înainte și că lucrul a fost tăinuit pentru a nu se ivi complicații din lipsa unui Parlament legalmente constituit”²⁷.

Ceea ce aflăm din memoriile lui N. Iorga referitor la ultimele zile din viață ale regelui Ferdinand sunt din informațiile aflate de autor de la terți: „Acuma, după deschiderea Parlamentului, pe Rege îl pot lăsa să moară. Stă toată ziua în cortul din fața Palatului de la Sinaia. Un mort: abia poate să vorbească. Unele doamne de la Curte au oroare și îl evită”²⁸.

Stelian Popescu consemna în jurnalul său că a plecat imediat la Sinaia, să constate, ca ministru de justiție, moartea regelui Ferdinand. Când a ajuns la destinație la ora 6 și 30 de minute, regele murise deja și „era întins pe pat, îmbrăcat deja într-o uniformă de vânători de munte, care mai pe urmă a fost tăiată de medicul legist, fiindcă după răcirea cadavrului nu se mai putea scoate de pe corp și astfel s-a putut face îmbalsămarea.

După îmbalsămare, a fost cu greu îmbrăcat într-o uniformă de cavalerie (...). După îmbalsămare corpul a fost expus pe un catafalc în holul Palatului”²⁹.

²⁴ C. Argetoianu, *op. cit.*, p. 143.

²⁵ Prințul Nicolae de Hohenzollern, *op. cit.*, p. 37.

²⁶ N. Iorga, *Istoria românilor*, vol. X, București, 1939, p. 455.

²⁷ A. Călinescu, *op. cit.*, p. 70.

²⁸ N. Iorga, *Memorii*, vol. V, București, p. 234.

²⁹ S. Popescu, *Amintiri*, ediție de I. Opriș, București, 2000, p. 239.

Și Raoul Bossy descrie înfățișarea lui Ferdinand după moarte: „În strâmtul său culcuș, cu fața răbojită de cutele ultimelor suferințe, bătrânul Domnitor ajunsese în sfârșit la limanul liniștei. Capul îi era legat sub bărbie cu un fular de mătase. Paloarea feței lui slăbite accentua parcă toată finețea aristocratică a trăsăturilor sale”³⁰.

În privința cauzei morții, medicul Severeanu a stabilit următoarele: „un neoplasm la partea de jos a intestinului gros (...). Din cauză că afecțiunea a fost întârziată și ocupa o regiune a intestinului foarte dificil de a fi îngrijit, nici nu se putea opera.

Aplicarea Radiului în doză masivă abia a putut prelungi viața pacientului, dar care, tot din împrejurarea că leziunea era prea sus, prin urmare imposibil a se vedea locul unde se aplică Radiul, precum și din cauză că infecțiunea se generalizase, țara a pierdut pe marele Rege Ferdinand”³¹.

În astfel de situații, o consecință firească a fost și citirea testamentului și codicilului. Ultimul a fost întocmit la 11 ianuarie 1926. El subliniază că renunțarea la tron a principelui Carol a fost o încercare pentru familia regală. Suveranul sublinia că măsurile întreprinse au fost impuse „de interesele Statului și ale Coroanei” și de aceea a adus unele modificări testamentare. Astfel, partea sa de moștenire din moșia Sinaia-Predeal, castelul Peleş, celelalte castele, clădiri și stabilimente, precum și clădirile din București „care-i sunt absolut necesare viitorului Rege, să revie urmașului meu pe Tronul României din Familia mea, iar în timpul minorității sale să se bucure de folosința și de veniturile lor iubita mea soție Regina Maria.

Voesc ca partea rezervată ce se cuvine fiului meu Carol s-o primească în bani și efecte. Luând aceste noi dispozițiuni, potrivit dorinței ce întotdeauna am avut de a spori mijloacele noului Rege al României, rog cerul ca să ajute pe iubitul meu fiu Carol în noua viață ce singur și împotriva voinței noastre și-a ales-o și să facă urmările acestei alegeri cât mai ușoare pentru el și pentru țară”³².

³⁰ R. Bossy, *Amintiri din viața diplomatică (1918-1940)*, vol. I (1918-1937), ediție de S. Neagoe, București, 1993, p. 125.

³¹ C. D. Severeanu, *Din amintirile mele (1853-1929)*, vol. II, București, 1929, p. 86.

³² M. Solon, *op. cit.*, p. 83-84.

După ce Stelian Popescu a întocmit actele de deces ale regelui Ferdinand, corpul fostului monarh a fost dus cu un tren special la București, fiind expus timp de două zile în marele salon de la Palatul Cotroceni, pe unde au trecut mii de oameni care i-au adus un ultim omagiu³³.

În ziua de 23 iulie 1927, regele întregitor de țară a fost înmormântat modest, așa cum și-a dorit, „cu o pompă vană și rece”³⁴, în biserica mănăstirii Curtea de Argeș, alături de unchiul său Carol I și de mătușa sa Elisabeta.

Marele absent al ceremoniilor funebre a fost Carol. Elena Lupescu arăta în memoriile sale: „Când a venit vestea că Regele Ferdinand este grav bolnav și situația e disperată, Carol a fost cuprins de o adâncă durere. S-a rugat mult să-i fie îngăduit să meargă la București. Și eu însămi m-am rugat de dâșii să i se permită să îngenuncheze lângă patul tatălui său și să-și ia rămas bun. Nu se putea însă. Cu sânge rece a fost oprit să plece. A fost chiar amenințat că dacă va încerca să intre în țară, va fi oprit la graniță”³⁵.

Martor al evenimentelor, marele ziarist Pamfil Șeicaru scria peste ani: „La moartea Regelui Ferdinand, pentru Ionel Brătianu se puna, în tot dramaticul ei complex, problema viabilității monarhiei, pe care încerca să o salveze. El vedea clar că întoarcerea prințului Carol și proclamarea lui ca rege ar zdruncina bazele morale ale monarhiei”³⁶.

KING FERDINAND'S OF ROMANIA LAST YEARS OF LIFE

(Abstract)

This article illustrates the last few years of King Ferdinand's life, as tossed as his entire reign. Although he used to suffer from ill health from the time of World War I, the King tried to be a factor of stability on the Romanian political stage, but he was constantly put to shade by the Liberal leader, Ion I. C. Brătianu. Additionally, the issue of Prince Carol's abdication also aroused. The sole consolation at the end of his reign was his reconciliation with the Catholic Church, transposed in the Vatican Concordat.

³³ I. Scurtu, *Regele Ferdinand (1914-1927). Activitatea politică*, București, 1995, p. 120-121.

³⁴ N. Iorga, *Supt trei regi*, București, 1932, p. 356.

³⁵ E. Lupescu, *Memoriile doamnei Elena Lupescu*, București, 1928, p. 19-20.

³⁶ P. Șeicaru, *Istoria partidelor național, țărănist și național țărănist*, București, 1963, p. 314.

DOCUMENTE INEDITE REFERITOARE LA COLECȚIA DE ANTICHITĂȚI PALEOLITICE A LUI CESLAV AMBROJEVICI

Bogdan Petru NICULICĂ¹

Nicolai BODNARIUC²

Prestigioasa instituție a Arhivelor Regiunii Cernăuți (Ucraina), adăpostește un patrimoniu remarcabil din punct de vedere al fondurilor existente. În cele ce urmează prezentăm conținutul unui dosar interesant, care se referă la activitatea reputatului arheolog preistorician Ceslav Enric Ambrojevici (1900-1954), fost conferențiar la Universitatea din Cernăuți.

Dosarul respectiv conține cinci file care privesc achiziționarea, de către Facultatea de Științe din Cernăuți, a colecției de antichități paleolitice deținută de C. Ambrojevici³. Această colecție a fost adunată de-a lungul anilor în timpul cercetărilor arheologice, finanțate din banii personali. Se remarcă faptul că profesorul universitar Theofil Sauciuc-Săveanu (1884-1971), de la aceeași universitate cernăuțeană, a redactat o elegantă recomandare, adresată Rezidentului Regal de atunci al Ținutului Sucevei, cunoscutul profesor universitar și om politic G. Alexianu (1897-1946)⁴, pentru a sprijini actul de achiziție.

Înainte de a trece la prezentarea dosarului/filelor, trebuie să punctăm locul ocupat, în cadrul arheologiei românești, de cele două personaje implicate în achiziția acestei colecții de piese paleolitice, care se află, în bună

¹ Muzeul Bucovinei, Suceava.

² Muzeul de Arheologie și Etnografie „Maximilian Hacman”, Oprișeni, Raionul Hliboca, Regiunea Cernăuți, Ucraina.

³ Mulțumim și pe această cale d-lui prof. univ. dr. Nicolae Ursulescu pentru sprijinul acordat în realizarea și interpretarea acestui text.

⁴ E. Satco, *Bucovina. Contribuții cultural-științifice*. Dicționar IX, Suceava, 2000, p. 6-8; Idem, *Enciclopedia Bucovinei*, vol. I, Iași, 2004, p. 32-33.

parte, în proprietatea *Muzeului Bucovinei* din Suceava, fiind inventariată în registrul dedicat descoperirilor litice paleolitice (registrul inventar A).

Importanța ca arheolog a lui **Ceslav Enric Ambrojevici** (n. 29. VIII. 1900, Noua Suliță, jud. Hotin, actualmente reg. Cernăuți – m. 1. II. 1954, Sibiu), este unanim recunoscută în istoria arheologiei românești, îndeosebi pentru preocupările sale privind paleoliticul. Din lucrările referitoare la viața și opera sa, reiese faptul că a urmat liceul în orașul Hotin (1911-1918) și Facultatea de Științe din Cernăuți (înscriș în 1920; licențiat în 1924 în domeniul științelor naturale). A urmat și cursurile Facultății de Filosofie și Litere, interesat

fiind de istoria antică. Între 1923 și 1927 a fost arheolog la Muzeul Național de Istorie Naturală din Chișinău. A susținut doctoratul tot la Cernăuți, în domeniul științelor naturii, în anul 1927; din același an a devenit docent și apoi conferențiar, predând cursul de paleoantropologie și preistoria cuaternarului în cadrul Universității „Carol II”. În cadrul acestei universități a funcționat și ca bibliotecar șef, începând cu 1927, până în 1940, când a părăsit Bucovina. A deținut calitatea de membru cu drepturi depline al *Societății Imperiale de Paleontologie* din Sankt Petersburg, a fost membru al altor societăți prestigioase, precum cele din Kiev, Chișinău, Berlin, Viena. A fost colaborator extern al Muzeului Național de Antichități și al revistei *Dacia*.

În perioada 1945-1951 a îndeplinit funcția de director al bibliotecii și al Muzeului de Științe Naturale din Sibiu. A publicat în țară și străinătate mai multe studii referitoare la paleoliticul și eneoliticul din spațiul nord-est carpat; a colaborat la periodice precum *Dacia*, *Natura*, *Viața Basarabiei*⁵.

⁵ Vl. Dumitrescu, *Ceslav Enric Ambrojevici*, în *SCIV*, VIII, 1957, 1-4, p. 405-407; T. I. Ștefureac, *Evocare la 80 de ani de la nașterea arheologului antropolog dr. C. E. Ambrojevici (1900-1954)*, în *Studii și cercetări de antropologie*, 1982, 19, p. 72-73; I. Pînzaru, *Ambrojevici, Ceslav E.*, în I. Pînzaru, P. Froicu, E. Dimitriu, *Știința în Bucovina*.

Al doilea om de cultură de al cărui nume se leagă în mod direct momentul achiziției colecției preistorice a lui C. Ambrojevici este reputatul profesor universitar și om politic *Theofil Sauciuc-Săveanu* (n. 21. X. 1884, Bosanci – m. 26. VII. 1971, București). A studiat literele și filosofia la Cernăuți și Viena (1902-1906), specializându-se în filologia clasică, susținându-și doctoratul în litere și filosofie la Viena (1909). A fost docent privat la Universitatea din Cernăuți (1913) și bursier al

Institutului de Arheologie din Viena; timp de trei ani a studiat în cadrul Institutului Austriac de Arheologie din Atena (1910-1912). Profesor de istorie antică și epigrafie la Catedra de Filologie Clasică a Universității din Cernăuți (1919), profesor titular de istorie și epigrafie (1920-1940) în cadrul Catedrei de Filologie Clasică. În perioada (1921-1922) a deținut funcția de decan, apoi pe cea de rector al Universității din Cernăuți (1924). După ocuparea Bucovinei a fost numit profesor universitar la Catedra de Istorie Antică și Epigrafie a Facultății de Litere și Filosofie a Universității București (1940-1947), fiind, pe rând, șef de catedră, prodecan (1941) și decan (1946). A fost director al Muzeului Național de Antichități (1944-1947). A semnat studii importante privind istoria Dobrogei, a descoperit ruinele orașului Callatis (a redactat o monografie, rămasă în manuscris) și a sprijinit inițiativa de înființarea a muzeului încă din anul 1924.

Ghid bibliografic, vol. II, Suceava, 1983, p. 11-12; L. Predescu, *Enciclopedia României. Cugetarea. Material românesc. Oameni și înfăptuiri*, ediție anastatică, București, 1999, p. 27; Al. Păunescu, *Din istoria arheologiei românești pe baza unor documente de arhivă*. Îngrijire ediție, traduceri și procesare: Al.-C. Păunescu, București, 2003, p. 122; E. Satco, *op. cit.*, 2004, p. 37-38; A. Pelivan, *Cercetarea paleoliticului în spațiul pruto-nistrean (1923-1973)*, în *RA*, S. N., VI, 2010, 1, p. 112-113; *Ibidem* – lucrarea publicată în domeniul online – <http://adrian-pelivan.blogspot.ro/p/cercetarea-paleoliticului-in-spatiul.html>, accesat 2 iulie 2013.

Legat de activitatea sa politică, amintim că a fost subsecretar de stat (1928-1930; 1932-1933), președinte al Organizației Național-Țărănești din Bucovina (1926-1938), director ministerial al Bucovinei (1930-1931), deputat și senator. A primit distincții importante, precum: Ordinul Coroana României în grad de comandor (1928), Medalia Răsplata Muncii pentru 25 de ani în serviciul statului (1931), Ordinul Serviciul credincios în grad de mare ofițer, Medalia Peleş (1933), Medalia Răsplata muncii pentru biserică, cl. I și Vulturul României în grad de ofițer.

Este considerat unul dintre cei mai importanți epigrafiști ai perioadei interbelice; a fost preocupat însă și de numismatică, gliptică, heraldică ș.a. Pentru meritele sale a fost numit membru corespondent al Academiei Române (24 mai 1945); a fost exclus în 1948 și repus în drepturi la 3 iulie 1990. A fost închis de autoritățile comuniste la penitenciarul Sighet (1950-1956), pentru activitatea sa politică din perioada interbelică. Membru de onoare al Societății Numismatice Române (1934). A fost membru corespondent al Institutelor de Arheologie din Austria și Germania, membru al Institutului de Istorie și Limbă al Universității Cernăuți⁶.

În cele ce urmează înfățișăm conținutul documentelor la care ne referim în textul de față, însoțite de fotocopiile acestora.

1. [fila 1]. Ofertă datată Cernăuți, 23 ianuarie 1938 (de fapt este greșit bătut la mașină, anul real este 1939, n.n.), prin care Ceslav Ambrojevici pune la dispoziție Rezidentului Regal colecția sa arheologică

⁶ C. Preda, *Prof. Dr. Docent Theofil Sauciuc Săveanu (1884-1971)*, în *SCIV*, 23, 1972, 1, p. 165-167; R. Vulpe, *Théophile Sauciuc-Săveanu (1884-1971)*, în *Dacia*, N. S., XVIII, 1974, p. 299-302; P. Froicu, E. Dimitriu, *Sauciuc-Săveanu, Teofil*, în I. Pînzaru, P. Froicu, E. Dimitriu, *Știința în Bucovina. Ghid bibliografic*, vol. II, Suceava, 1983, p. 243-245; D. N. Rusu, *Membrii Academiei Române. 1866-1999. Dicționar*, ediția a doua, revăzută și adăugită, cu un *Cuvânt Înainte* de acad. Eugen Simion, președintele Academiei Române, București, 1999, p. 472-473; L. Predescu, *op. cit.*, p. 761; E. Satco, *op. cit.*, 2004, p. 346-347; *Muzeul de Arheologie Callatis*, publicat online: <http://dli.ro/muzeul-de-arheologie-callatis.html>, accesat 3 iulie 2013; C. I. Nicolae, recenzie la: Valerian L. Ciofu, *Teofil Sauciuc-Săveanu. Viața și opera* (mss.), București, 1984, în *SCIVA*, 62, 2011, 3-4, p. 348-349.

de piese paleolitice, contra sumei de 15.000 lei. La 31 ianuarie 1939, printr-o supra notă, semnată G. A., este aprobată respectiva achiziție (Fig. 1):

Domnule Rezident Regal,

Subsemnatul Dr. C. Ambrojevici, conferențiar onorific la facultatea de Științe din Cernăuți, am onoarea a Vă oferi spre achiziționarea pentru Muzeul D-Voastre o colecție de antichități paleolitice, constând din cele mai frumoase și rare piese, descoperite de mine în stațiunile paleolitice din regiunea Ținutului Sucevei (jud. Hotin și Bucovina). Prețul acestei colecții – unice în ceice privește valoarea ei științifică și muzeologică – e lei 15.000 în loc de 95.000, valoarea ei reală socotită după prețurile cataloagelor firmelor germane.

Primiți, Vă rog, Excelență, asigurarea deosebitei mele stime și considerațiuni.

Dr. C. Ambrojevici

Cernăuți, 23 ianuarie, 1938 (data reală este 1939, n. n.)

Str. 11 Noemvrie 46

Cernăuți

(Cu o anexă)

Excelenței-Sale

Domnului Rezident Regal al Ținutului Suceava

Notă în partea dreapta sus: 31 Ian /39. Se aprobă cumpărarea cu prețul de lei cincisprezece mii și se donează această colecție Fac. de litere din Cernăuți. G. A. (G. Alexianu – Rezidentul Regal de atunci; în ianuarie 1938 G. Alexianu nu era încă în funcție, el și-a început mandatul abia la 13 august 1938, n. n.)⁷.

2. [fila 2]. Al doilea document din dosar, datat Cernăuți, ianuarie 1939, reprezintă recomandarea calduroasă a profesorului universitar Theofil Sauciuc-Săveanu, transmisă către rezidentul regal, în vederea achiziționării colecției lui C. Ambrojevici. Se explică în ce constă valoarea colecției, modul în care a fost realizată și organizată (Fig. 2):

⁷ L. Predescu, *op. cit.*, p. 24.

Domnule Rezident Regal,

Subsemnatul Prof. Dr. T. Sauciuc-Săveanu, Președinte al Secțiunii Istorice al Muzeului regional Carol II din Cernăuți, am onoare a recomanda călduros achiziționarea colecției preistorice a d-lui Dr. C. Ambrojevici, oferite cu prețul 15.000 lei spre vânzare.

Această colecție a fost adunată de dl. Ambrojevici cu prilejul săpăturilor arheologice, făcute în 1925-1935 pe spesele proprii în stațiunile omului paleolitic din regiunea Nistrului a Basarabiei de nord și constă din unelte de cremene caracteristice epocii aurignaciene târzie.

Materialul în chestie provine astfel din stațiunile Chișla-Negimeni, Voronovița, Cormani și Babin descoperite și descrise amănunțit de dl. Ambrojevici în următoarele lucrări: *Urmele omului diluvial în Basarabia* (Chișinău, 1926), *Der paläolithische Mensch in Bessarabien* (Berlin 1927) și *Beiträge zur Kenntnis der Aurignacienkultur Bessarabiens und der Bucovina* (Wien, 1930).

Având în vedere că această colecție este cea mai complectă din țară, că este asortată ireproșabil din punct de vedere științific și muzeologic, că ilustrează cât se poate mai complet și accentuat viața și civilizația omului paleolitic din regiunea ținutului nostru, consider achiziționarea acestei colecții pentru un preț mai mult decât redus și modest, cerut de dl. Ambrojevici, ca cea mai fericită ocazie pentru a putea lărgi și îmbogăți stocul colecțiilor muzeului nostru și îmi permit să recomand achiziționarea ei cu toată căldură.

Primiți, Vă rog, Excelență, asigurarea deosebitei mele stime și considerațiuni.

Cernăuți, Ianuarie 1939

Teofil Sauciuc-Săveanu

Excelenței Sale

Domnului Rezident Regal al Ținutului Suceava

Cernăuți

3. [fila 3]. A treia filă a dosarului este datată Cernăuți, 8 februarie 1939 și este semnată de profesorul Teofil Sauciuc-Săveanu, care confirmă faptul că întreaga colecție a lui C. Ambrojevici a fost preluată de Facultatea de Filosofie și Litere din Cernăuți, prin mijlocirea Rezidentului Regal G. Alexianu (Fig. 3):

Cernăuți 8 Februarie 1939

România
Universitatea Regele Carol II
Facultatea de Filozofie și Litere
Nr. 516

Domniei-Sale
Domnului Dr. Ceslav Ambrojevici

Cernăuți
Str. 11 Noemvrie 46.

Din partea Facultății de Filozofie și Litere din Cernăuți se adevărește luarea în primire a colecției Dv. de antichități paleolitice, cumpărată de Excelența Sa Domnul Rezident Regal Prof. Dr. G. Alexianu, și donată facultății de Filosofie și Litere.

Decan, T. Saucuiuc-Săveanu

Secretar,
s. s. indescifrabil

4. [fila 4]. Referatul serviciului financiar al Ținutului Suceava, însoțit de aprobarea și semnătura Rezidentului Regal. Sunt indicate locul de proveniență al obiectelor ce alcătuiesc colecția și suma pusă în discuție de C. Ambrojevici (Fig. 4):

N. D.
România
ȚINUTUL SUCEAVA
Serviciul Financiar
No. 3317/F/1939

Referat.

Domnul Dr. C. Ambrojevici, conferențiar onorific la Facultatea de Științe din Cernăuți, oferă spre achiziționare o colecție de antichități paleolitice, descoperite de Domnia –Sa, în stațiunile paleolitice din regiunea Ținutului Suceava (jud. Hotin și Bucovina) cu prețul de lei 15.000.

Având în vedere că în bugetul Ținutului la art. 72 pe exercițiul 1938/1939 este prevăzută o alocație bugetară în suma de lei 208.000 unde mai avem disponibili lei 126.994;

Având rezoluția Excelenței Sale pusă (*pe-s. n.*) actul suscitât prin care aprobă să i se ordonanțeze suma de lei 15.000.

Urmează a se ordonanța suma de lei 15.000 de la art. 72 al bugetului Ținutului.

Cernăuți 9 Februarie 1939

Șeful serviciului Financiar

s. s. indescifrabil

Cernăuți 8/II-1939

Se va ordonanța

Suma de lei 15000.

(suma de lei cincisprezece mii).

REZIDENT REGAL

s. s. indescifrabil

5. [fila 5]. Ultima filă din dosar o constituie Avizul ordonanței de plată și motivarea cheltuielii de 15.000 lei, efectuată în baza actului și referatului nr. 3317/39, ce urma a se achita în luna martie 1939 (Fig. 5).

Documentele înfățișate aici fac parte din istoria Arheologiei românești; din acestea reiese faptul că reputatul arheolog Ceslav E. Ambrojevici a oferit statului român bogata sa colecție de antichități paleolitice, contra unei sume mult mai redusă decât dacă ar fi optat pentru vânzarea în Germania, spre exemplu. Astfel, chiar dacă în alte condiții Ambrojevici ar fi putut primi cca. 95.000 lei (conform prețurilor cataloagelor germane), el a preferat să nu se piardă, să nu fie înstrăinate aceste obiecte, care, o dată ajunse în mâna unor particulari din alte zări, și-ar fi pierdut din însemnătatea istorică. Piesele care compun colecția Ambrojevici au fost descoperite în zonele (mai precis județele) Hotin și Suceava, în timpul săpăturilor arheologice personale, ele nefiind finanțate de statul român, ci de însuși Ambrojevici. O parte a acestei colecții de piese litice paleolitice (minuțios organizată și descrisă), a ajuns – în împrejurările triste ale celui de al doilea război mondial – la Suceava, păstrându-se în

prezent în depozitul de arheologie al Muzeului Bucovinei din Suceava. Recomandarea profesorului universitar Teofil Sauciuc-Săveanu aduce un plus de valoare documentelor înfățișate în intervenția de față.

UNPUBLISHED DOCUMENTS CONCERNING CESLAV
AMBROJEVICI'S COLLECTION OF PALEOLITHIC ANTIQUES
(*Abstract*)

The authors give a detailed presentation of the content of documents unpublished so far, identified within the Archives of the Region of Chernivtsi (Ukraine), regarding the collection of Paleolithic items held by famous archeologist Ceslav E. Ambrojevici (1900-1954). During 1939 (January-March), this collection was purchased by the University of Chernivtsi for the amount of 15000 lei. In this context, the authors also present the personality of professor Theofil Sauciuc-Săveanu from "Carol II" University of Chernivtsi, who recommended to the Royal Resident of Suceava County, Professor G. Alexianu, the making of the payment, to the benefit of the University.

List of Illustrations:

- Fig. 1. Chernivtsi, 23 January 1939: offer made by C. Ambrojevici to the Royal Resident of the Suceava County, regarding the purchase of the Paleolithic collection.
- Fig. 2. Chernivtsi, January 1939: recommendation of Professor Theofil Sauciuc-Săveanu, addressed to the Royal Resident, regarding the importance of C. Ambrojevici's collection of Paleolithic antiques.
- Fig. 3. On 8 February 1939, Theofil Sauciuc-Săveanu, dean of the Faculty of Philosophy and Letters confirms to C. Ambrojevici the entrance of the Paleolithic collection into the patrimony of the institution.
- Fig. 4. Chernivtsi, 9 February 1939: the report of the head of the financial department of Suceava Region, regarding the purchase of C. Ambrojevici's collection.
- Fig. 5. Approval of the payment order which certifies the undertaking of the payment to C. Ambrojevici during March 1939.

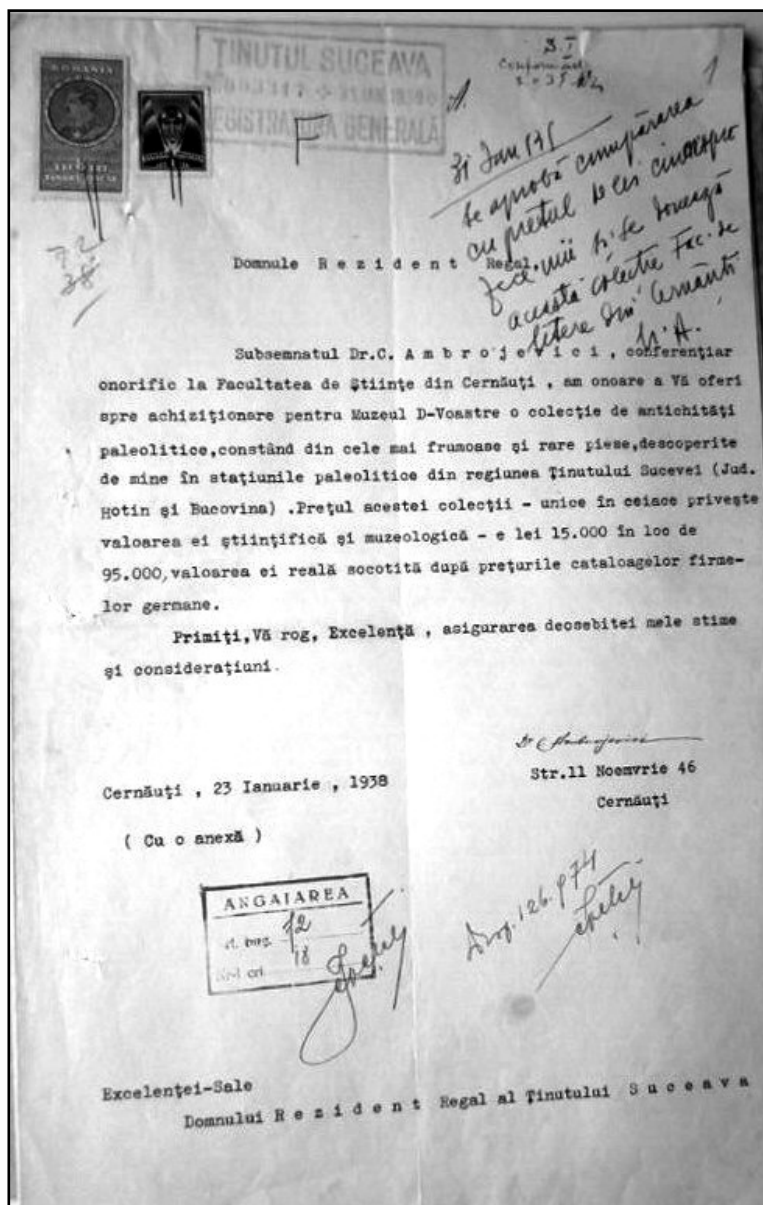

Fig. 1. Cernăuți, 23 ianuarie 1939: oferta propusă de C. Ambrojeviici Rezidentului Regal al Ținutului Suceava, privind achiziționarea colecției paleolitice

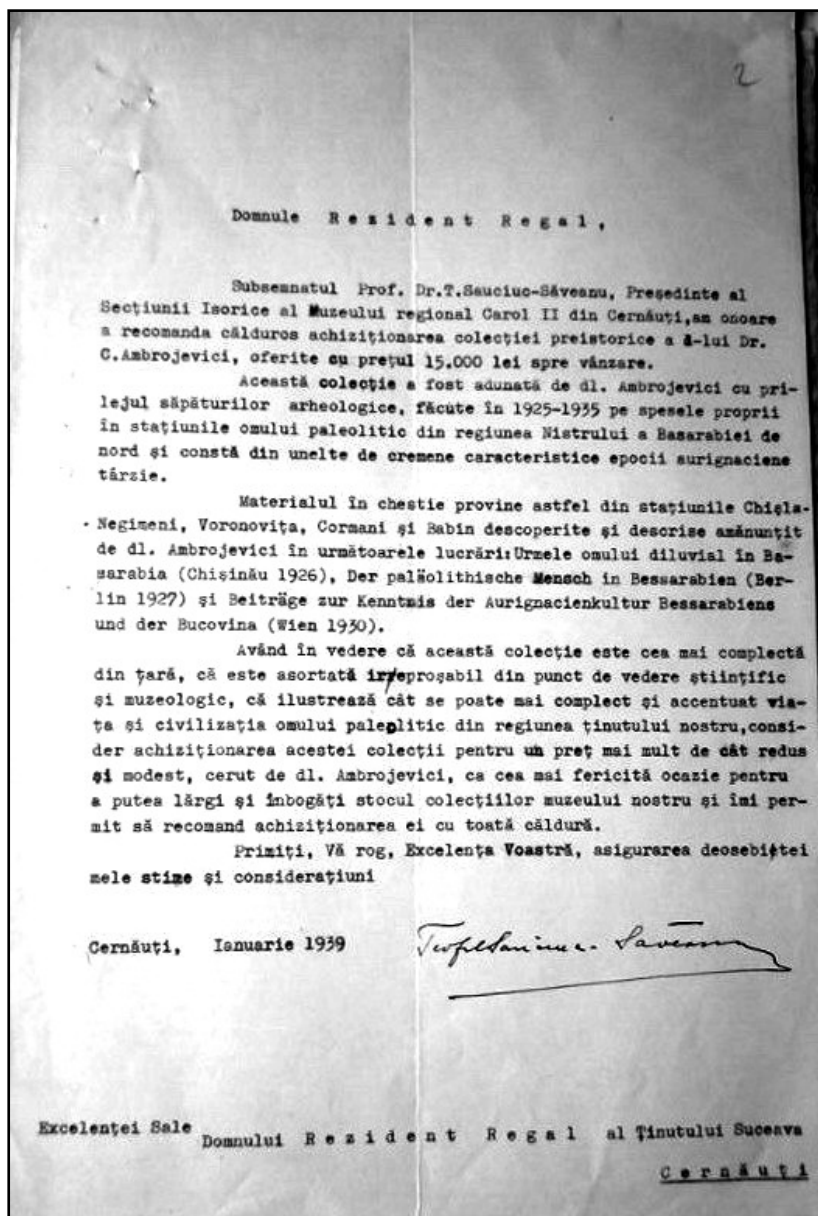

Fig. 2. Cernăuți, ianuarie 1939: recomandarea profesorului universitar Theofil Sauciuc-Săveanu, adresată Rezidentului Regal, privind importanța colecției de antichități paleolitice a lui C. Ambrojevici

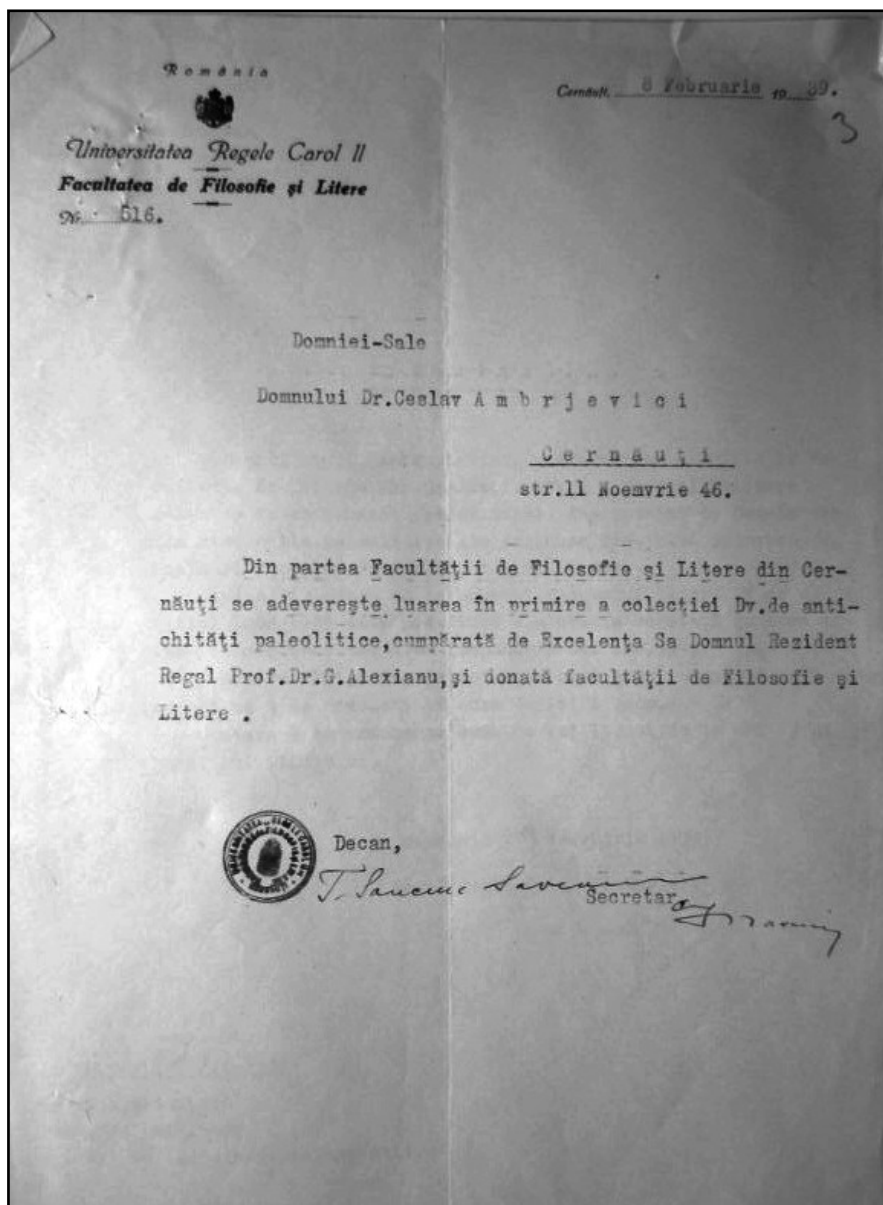

Fig. 3. La 8 februarie 1939, Theofil Sauciuc-Săveanu, decanul Facultății de Filozofie și Litere îi confirmă lui C. Ambrojevici intrarea colecției paleolitice în patrimoniul instituției

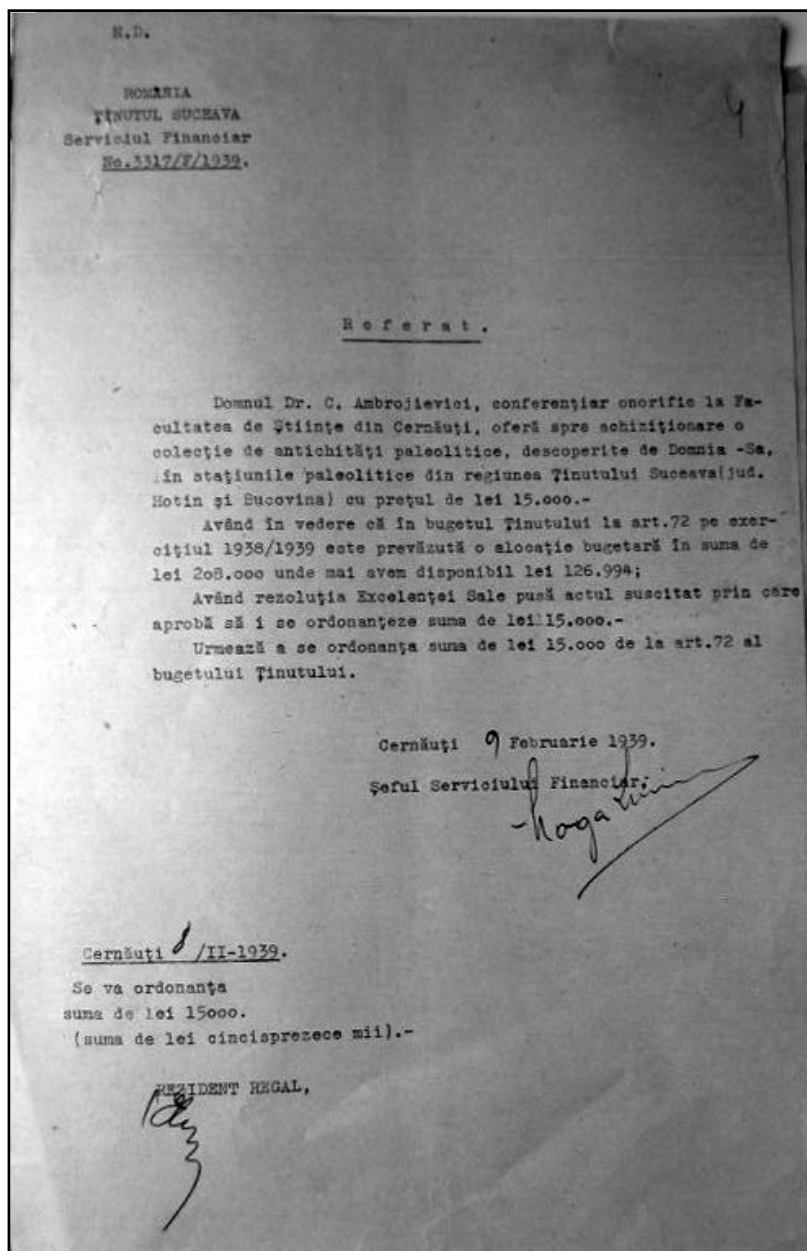

Fig. 4. Cernăuți, 9 februarie 1939: referatul șefului serviciului financiar al Ținutului Suceava, privind achiziționarea colecției lui C. Ambrojevici

M.D.

Emitent: ROMANIA

EXERCITIUL 193 9/1939.

micat

Avizul ordonanței de plată

ȚINUTUL SUCEAVA
SERVICIUL FINANCIAR

MAI: Comptabil controlor Hogar

Nr. 2585	9/2 439
Cap.	Articolul bugetar
I.	72.

Emisă asupra d-lui Administrator financiar de înțasări și plăți Cernăuți, pe numele D-lui Dr. C. Ambrojevici, conferențiar onorific la facultatea de Științe din Cernăuți.

în suma de Lei cincisprezece mii

MOTIVUL CHELTUELII	SUMA
Costul colecției de antichități paleolitice achiziționate de către Ținutul Suceava și donată facultății de litere din Cernăuți.	
	15.000

Anexele la avizul pentru Cartea de Conturi	Observațiuni
Actul și referatul de aprobare No. 3317/39.	

AVIZ! — Această ordonanță se va achita numai până în ultima zi a lunii Martie 193 9.

Rezident Regal.

Ministerul Finanțelor

Administrația financiară de locuințe și plăți a județului Cernăuți

Secția Contabilității

Văzut și bun de plată

Seful Secției ord. chelt.

Hogar Hogar

1939

Fig. 5. Avizul ordonanței de plată, care certifica efectuarea plății către C. Ambrojevici în cursul lunii martie 1939

RECENZII ȘI NOTE DE LECTURĂ

Cornelia-Magda Lazarovici, Gheorghe Lazarovici, *Ruginoasa-Dealul Drăghici. Monografie arheologică*, Bibliotheca Archaeologica Moldaviae XX, Editura „Karl A. Romstorfer”, Suceava, 2012, 431 p.

Lucrarea semnată de cercetătorii Cornelia-Magda Lazarovici și Gheorghe Lazarovici reprezintă rodul unei munci intense, care cuprinde atât rezultatele cercetărilor proprii efectuate în situl cucutenian de la Ruginoasa-Dealul Drăghici (jud. Iași), în perioada 2001-2005 și 2010, cât și datele obținute anterior, prin săpăturile efectuate în 1926 de Hortensia Dumitrescu. Astfel, autorii au făcut efortul de a analiza artefacte aflate astăzi în colecții diferite, la Muzeul de Istorie a Moldovei din Iași (materialele din campaniile 2001-2004), la Centrul Interdisciplinar de Studii Arheoistorice, din cadrul Universității „Al. I. Cuza” din Iași (campaniile 2005, 2010), la Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan” din București și la Muzeul de Artă „Ion Irimescu” din Fălticeni (cercetări efectuate în perioada interbelică).

La publicarea monografiei și-au adus contribuția, alături de autorii mai sus menționați, și Corina Ionescu, Volker Hoeck, Senica Țurcanu, Luminița Bejenaru, Maria Știrbu și Ionela Ionescu, care semnează diferite capitole din lucrare.

Lucrarea este structurată pe unsprezece capitole, fiind deschisă de o *Introducere* (p. 9-11), în care se menționează, pe scurt, condițiile în care au demarat cercetările în cadrul acestui sit și în încheierea căreia autorii își exprimă mulțumirile pentru toți cei care au participat la cercetările arheologice și au sprijinit apariția monografiei, se trece la prezentarea informațiilor arheologice.

Capitolul I, *Descrierea fizico-geografică* (p. 13-20), este semnat de C.-M. Lazarovici, Gh. Lazarovici și Ionela Ionescu și face o scurtă descriere a mediului geografic actual din zona sitului arheologic, fiind aduse în discuție atât poziționarea geografică a așezării, cât și informații asupra particularităților geologice ale regiunii. De asemenea, în cadrul capitolului ne sunt prezentate și unele informații privitoare la caracteristicile actuale ale solurilor și climei.

Cel de al doilea capitol (p. 21-26), semnat de C.-M. Lazarovici și Gh. Lazarovici prezintă date referitoare la istoricul cercetării stațiunii de la Ruginoasa-Dealul Drăghici. Este discutată contribuția Hortensiei Dumitrescu la investigarea acestei așezări și este schițată situația stațiunii și a împrejurimilor în

perioada de timp scursă între investigațiile realizate de cercetătoarea bucureșteană (1926) și până în anul 2001, moment în care, datorită unor lucrări de extragere a pietrei care afectau stațiunea cucuteniană, investigațiile arheologice au fost reluate.

Prin metode moderne non-invazive de investigare arheologică, în special a prospecțiunilor magnetice, s-a încercat stabilirea întinderii așezării eneolitice, precum și investigarea sistemului defensiv al acesteia. Cercetările au fost realizate de două echipe diferite, una germană, coordonată de Carsten Mischka, și una română, coordonată de Dorel Micle și Liviu Măruia. Datele acestor investigații sunt cuprinse în cel de al treilea capitol al lucrării (p. 27-39), semnat de C.-M. Lazarovici și Gh. Lazarovici.

Prezentarea investigațiilor arheologice începe cu o *Descriere a săpăturilor și complexelor* descoperite (p. 41-115). După câteva scurte considerații, în cadrul cărora se prezintă tehnica de săpătură, cei doi autori aduc în discuție diferitele complexe de locuire dezvelite, cu unele detalii privind elementele constructive și de mobilier identificate, situația de la Ruginoasa fiind una diferită față de cea existentă în majoritatea stațiunilor cucuteniene. De asemenea, în unele cazuri este prezentat și inventarul arheologic al diferitelor construcții, insistând asupra materialului ceramic.

Situația din teren a impus acordarea unei atenții deosebite sistemului de fortificare al așezării. Astfel, pe parcursul capitolului V (p. 117-148), C.-M. Lazarovici și Gh. Lazarovici analizează problematica fortificării așezării de la Ruginoasa. Sistemul defensiv este unul complex, considerându-se că pentru ridicarea acestuia comunitatea cucuteniană de pe *Dealul Drăghici* a depus un efort considerabil. Pe baza datelor din teren, dar și a experienței acumulate pe alte șantiere arheologice, autorii au încercat și realizarea unei reconstituiri a sistemului defensiv.

Analiza materialului arheologic descoperit în cadrul săpăturilor debutează cu studierea *Artefactelor din diferite materiale (piatră, os, corn, cupru)* (p. 149-192). Subcapitolul referitor la *Industria litică* (p. 149-171) este semnat de Senica Țurcanu și este structurat în două părți, stabilite pe baza tehnicii de prelucrare: cioplire și șlefuire. Astfel, într-o primă parte sunt discutate piesele litice cioplite, cu unele considerații asupra materiei prime utilizate și câteva aspecte generale referitoare la tehnologie, urmând prezentarea tipologică a materialului, iar în cea de a doua parte sunt tratate piesele litice șlefuite. Pe baza analizelor petrografice efectuate pe un număr de 75 de piese (din totalul de 155 de piese atribuite acestei categorii), este discutată materia primă utilizată pentru realizarea acestora, urmată de prezentarea tipologică a materialului. Următorul subcapitol, semnat de Senica Țurcanu și Luminița Bejenaru analizează *Industria materiilor dure animale* (p. 173-190), fiind prezentate piesele realizate din os, corn, defense de mistreț și cochilii de scoici. S-a

urmărit identificarea speciilor utilizate ca surse de materii prime, cu discuții asupra morfologiei și morfometriei, considerații generale asupra paleotehnologiei, încadrarea tipologică a pieselor descoperite în stațiunea de la Ruginoasa și considerații asupra posibilei funcționalități a diferitelor tipuri de artefacte. Ultimul subcapitol este semnat de C.-M. Lazarovici și Gh. Lazarovici și este consacrat *Artefactelor din cupru* (p. 191-192). Sunt descrise și încadrate tipologic două piese provenite din săpăturile Hortensiei Dumitrescu și două piese provenite din cercetările autorilor, cu mențiunea că probe din acestea au fost trimise pentru analize la un laborator din Germania în vederea obținerii mai multor informații privitoare la proveniența materiei prime și la compoziția și caracteristicilor cuprului.

Studiul materialului ceramic (p. 193-289) îi este acordat un spațiu larg în text, capitolul fiind structurat în două părți. Prima dintre acestea, redactată de Corina Ionescu și Volker Hoeck, este dedicată *Mineralogiei și chimismului ceramicii Cucuteni de la Ruginoasa* (p. 193-208). După prezentarea probelor și a metodelor de analiză utilizate, autorii aduc în discuție rezultatele obținute în urma investigațiilor realizate prin microscopie optică, microsondă electronică și a analizelor chimice efectuate, care au oferit o serie de informații privitoare la tehnologia de ardere și la proveniența materiilor prime. Această parte este urmată de o *Analiză a ceramicii* (p. 209-289), realizată de C.-M. Lazarovici și Gh. Lazarovici. În cadrul acestor pagini, într-o primă etapă ne sunt oferite informații detaliate privitoare la tipologia formelor ceramice și la ornamentarea acesteia, urmate de descrierea și analiza evoluției ceramicii. Remarcăm deschiderea autorilor față de oportunitățile oferite de tehnica modernă de calcul, concretizată prin folosirea unei baze de date pentru stocarea și structurarea datelor arheologice oferite de ceramica descoperită în structurile de locuire. Sunt discutate prezența diferitelor categorii ceramice (grosieră, semifină, fină) în bordeie și locuințe, caracteristicile compoziționale ale pastei ceramicii, aspectul exterior al acesteia, precum și culoarea și caracteristicile arderii. O atenție aparte este acordată diferitelor motive decorative prezente pe ceramică. Informațiile oferite în text sunt completate și susținute de numeroase tabele și grafice. În opinia noastră, limitele ilustrației tabelare sunt date însă de dificultatea cu care aceasta este urmărită.

Într-un capitol separat este tratată *Plastica* descoperită în stațiunea de la Ruginoasa (p. 291-359). În acest cadru, pe lângă statuetele antropomorfe și zoomorfe, sunt descrise și diferite alte categorii de descoperiri, precum vasele zoomorfe sau cu protome zoomorfe, piesele de podoabă, mesele-altar sau scăunelele-tronuri. Astfel, sunt discutate diferitele artefacte care, în mod convențional, oferă informații privitoare la viața religioasă a comunității preistorice de la Ruginoasa. Descrierile amănunțite realizate de autori sunt susținute printr-o bogată ilustrație

compusă din fotografii și desene ale pieselor provenite din așezarea de la Ruginoasa. Capitolul se încheie cu o serie de considerații privitoare la modul în care era redată fața idolilor antropomorfi în cultura Cucuteni.

Analizarea tuturor categoriilor de descoperiri arheologice este urmată de un capitol dedicat *Încadrării cronologice a așezării* (p. 361-365), în care cercetătorii C.-M. Lazarovici și Gh. Lazarovici demonstrează apartenența așezării de la Ruginoasa subfazei A₃ a culturii Cucuteni și în care se încearcă stabilirea raportului cronologic față alte așezări cucuteniene.

Într-un capitol separat este tratată *Paleofauna și unele aspecte ale economiei animaliere ale comunității de la Ruginoasa* (p. 367-374), secțiune semnată de Maria Știrbu. S-a urmărit determinarea speciilor de animale domestice și sălbatice, studiile indicând o preferință pentru creșterea porcinelor, situație semnalată și în alte așezări cucuteniene, precum cea de la Hoisești, dar și ponderea mai ridicată a resturilor provenite de mamiferele domestice comparativ cu cele provenite de la mamiferele sălbatice. Informațiile din text sunt ilustrate și prin intermediul unor tabele care conțin informații referitoare la repartiția pe specii a materialului analizat și la dimensiunile unor piese osoase provenite de la speciile de mamifere identificate.

Capitolul XI este dedicat *Concluziilor* (p. 375-381). Pe parcursul a șase pagini, autorii prezintă, schematic, particularitățile comunității eneolitice de la Ruginoasa-Dealul Drăghici, discutând despre ocupațiile locuitorilor, detaliile arhitecturale ale structurilor de locuire și sistemul de fortificare al așezării, precum și despre diferitele meșteșuguri practicate, dar trasează și câteva probleme care rămân de rezolvat pe parcursul cercetărilor viitoare.

Lucrarea este completată de o listă bibliografică și de un amplu rezumat redactat într-o limbă de circulație internațională, însoțit și de traducerea Listei ilustrației și a Cuprinsului lucrării (p. 395-431), fapt ce ușurează accesul la informație pentru specialiștii de peste hotare.

Trebuie remarcată și cantitatea ilustrațiilor. Pentru fiecare capitol este disponibilă o bogată ilustrație, inserată în text, fapt ce permite o parcurgere mai ușoară a textului. Din păcate, calitatea ilustrației lasă de dorit, în unele cazuri, deși aproape toate planșele sunt publicate color.

Monografia arheologică prezentată mai sus constituie o lucrare completă, în care autorii au înfățișat rezultatele investigațiilor arheologice întreprinse în situl de la Ruginoasa-Dealul Drăghici, apelând atât la metode specifice cercetării arheologice, cât și la unele elemente de cercetare interdisciplinară.

Loredana SOLCAN

Ion Mareș, *Metalurgia aramei în civilizațiile Precucuteni și Cucuteni*, Editura Universității „Ștefan cel Mare” din Suceava, Editura „Karl A. Romstorfer”, Suceava, 2012, 612 p.

Metalurgia aramei în civilizațiile Precucuteni și Cucuteni constituie o valoroasă lucrare referitoare la prelucrarea unuia dintre primele metale utilizate de către comunitățile umane din eneolitic, în spațiul de la est de Carpați și până la Prut. Alegerea acestui subiect de către Ion Mareș nu ne surprinde. Acesta a realizat, de-a lungul anilor, mai multe studii și cercetări, dar și o apreciată teză de doctorat în care a tratat diferite probleme cu privire la metalurgia cuprului.

Lucrarea de față este structurată în 13 capitole, fiecare cuprinzând mai multe subcapitole care se încheie cu o serie de *Concluzii*.

Primul capitol este precedat de o *Introducere* (p. 17-28) în care cercetătorul a făcut câteva precizări referitoare la scopul lucrării, la obiectivele propuse, la metodologia folosită și a adresat mulțumiri persoanelor și instituțiilor care l-au ajutat la documentarea acestui volum.

În capitolul I, intitulat *Istoricul cercetărilor* (p. 29-46), autorul a realizat o scurtă prezentare a contribuțiilor aduse de cercetătorii care s-au ocupat de studierea artefactelor din aramă de pe teritoriul României și nu numai, de la începutul secolului XX și până în prezent.

Cel de al II-lea capitol, intitulat *Condițiile de descoperire* (p. 47-67), este dedicat expunerii contextului în care au fost găsite diferite obiecte din cupru (dălțițe, străpungătoare, topoare, ace etc.). Astfel, Ion Mareș a analizat aceste tipuri de artefacte din arealul culturilor Precucuteni și Cucuteni, precizând dacă provin din așezări, din depozite sau în urma unor descoperiri întâmplătoare.

În capitolul al III-lea, numit *Proveniența aramei* (p. 56-69), cercetătorul a dezvoltat, pe parcursul a cinci subcapitole, problema surselor de aprovizionare a comunităților eneolitice cu respectivul metal. S-au oferit date interesante referitoare la tipurile de minerale și minereuri utilizate, dar și la posibilitatea exploatării zăcămintelor de cupru, a prospecției și mineritului în perioada avută în vedere.

În capitolul al IV-lea, intitulat *Prelucrarea aramei în civilizațiile Precucuteni și Cucuteni* (p. 88-138), sunt discutate metodele prin care comunitățile Precucuteni și Cucuteni au reușit să prelucereze cuprul. Beneficiind în unele cazuri de analize spectrale, Ion Mareș a reușit să evidențieze, pe baza unor obiecte reprezentative pentru fiecare categorie de artefacte în parte, modul în care acestea au fost produse.

Capitolul al V-lea, *Piese de aramă din civilizațiile Precucuteni și Cucuteni. Tipologie, cronologie și utilizare* (p. 139-248) este cel în care autorul a adunat și ordonat cu acribie informații deosebit de importante referitoare la toate tipurile de

obiecte din aramă descoperite în arealul celor două culturi arheologice. Acesta a sistematizat și aranjat într-un mod corespunzător artefactele astfel încât analiza efectuată să poată fi parcursă cu ușurință de către cei interesați.

Capitolul al VI-lea (p. 249-362) este cel mai vast și mai cuprinzător segment al lucrării. Cercetătorul a realizat un *Corpus* al descoperirilor în care sunt cuprinse toate siturile din cadrul civilizațiilor Precucuteni și Cucuteni unde au fost găsite obiecte din aramă. Așezările sunt ordonate alfabetic, iar pentru fiecare obiect în parte Ion Mareș a oferit informații diverse legate de tipologie, contextul descoperirii, dimensiunile artefactului, faza culturală din care face parte situl, locul în care se păstrează respectiva piesă, elementele chimice identificate în urma analizei spectrale.

În capitolul al VII-lea (p. 360-362) autorul expune sumar concluziile la care a ajuns în urma studierii problemei metalurgiei aramei în aria celor două culturi.

În capitolul al VIII-lea, intitulat *Zăcămintele și aparițiile de cupru din România* (p. 363-38), sunt prezentate, pe zone geografice, localitățile din țară în care se găsesc zăcămintele de aramă.

În capitolul al IX-lea (p. 386-389), Ion Mareș a descris etapele realizării unui topor cu două brațe dispuse în cruce pe baza unui experiment realizat personal, precum și concluziile la care a ajuns.

Capitolul al X-lea (p. 390-391) cuprinde un tabel publicat în 2002 de către autor și în care sunt repartizate topoarele de aramă cu gaură transversală din eneolitic, tipul lor și numărul de obiecte pentru fiecare zonă a țării.

În capitolul al XI-lea (p. 392-407), intitulat *Anexe*, sunt oferite rezultatele obținute în urma analizelor chimice și metalografice pe câteva obiecte din aramă, fiind înfățișate și câteva fotografii cu detalii ale pieselor aflate sub microscop.

În penultimul capitol, *Date arheozoologice referitoare la metalurgia din cultura Cucuteni* (p. 408-412), semnat de Florentina Carmen Oleniuc, sunt expuse informațiile obținute în urma analizei într-un laborator de biochimie a câtorva fragmente osteologice de mamifere ce prezintă urme de aramă.

Ultimul capitol al lucrării, al XIII-lea (p. 413-428), semnat tot de Florentina Carmen Oleniuc, constituie un al doilea *corpus* de descoperiri, de data aceasta cuprinzând materialele arheozoologice referitoare la metalurgia culturii Cucuteni. Astfel, autorul a reușit să adune 81 de oase de mamifere pe care au fost identificate urme de cupru, din mai multe situri, și să le ordoneze, pe faze culturale și așezări. De asemenea, la fiecare piesă în parte, putem găsi o scurtă descriere anatomică, dar și referințe cu privire la locul în care se observă urma de aramă, la contextul descoperirii, la numărul de inventar și la instituția care o păstrează.

Pentru ca informațiile prezentate în acest volum să fie accesibile și publicului din străinătate, Ion Mareș a realizat și un rezumat în limba engleză (p. 429-464).

Partea de final a cărții este rezervată Abrevierilor (p. 465-469), Bibliografiei (470-503) și Ilustrațiilor (planșe și hărți) (p. 504-612).

Metalurgia aramei în civilizațiile Precucuteni și Cucuteni este o lucrare ce cuprinde date de o însemnătate deosebită despre metalurgia aramei în eneoliticul de la est de Carpați și până la Prut, dar și pentru teritoriile din jur. Informațiile oferite sunt însoțite de un bogat set de imagini, hărți și planșe în cea mai mare parte color. Tehnoredactarea greșită a unor cuvinte, prezența sau lipsa unor spații în ordonarea bibliografiei nu știrbesc deloc din calitatea acestui studiu. Ion Mareș reușește să capteze atenția prin volumul de muncă depus ce se observă în cele peste 600 de pagini, prin calitatea studiilor sale, prin metodele moderne utilizate și prin folosirea studiilor interdisciplinare care au adus un mare plus în formularea unor concluzii.

Radu-Gabriel FURNICĂ

Tudor Soroceanu, *Die Kupfer- und Bronzedepots der frühen und mittleren Bronzezeit in Rumänien. Depozitele de obiecte din cupru și bronz din România. Epoca timpurie și mijlocie a bronzului*, Archaeologia Romanica, band V (eds. Radu Harhoiu, Svend Hansen și Cornel Gaiu), Editura Accent, Cluj-Napoca/Bistrița 2012, 220 p., 72 pl. Ediție bilingvă (germană/română). Prefața editorilor scrisă de Svend Hansen.

Catalogul depozitelor de obiecte de cupru și bronz din spațiul geografic ce astăzi corespunde teritoriului României și care pot fi atribuite epocii timpurii și mijlocii a bronzului a fost conceput ca fiind cel de-al IV-lea volum al seriei inițiate de Tudor Soroceanu – *Bronzefunde aus Rumänien*¹ și este dedicat memoriei lui József Hampel.

Autorul, unul dintre puținii arheologi români deveniți o autoritate internațională în domeniu, mărturisește încă de la început faptul că „alcătuirea prezentului catalog a fost nutrită de speranța [...] de a putea oferi [...] o bază

¹ Volumele anterioare au apărut începând cu anul 1995, după cum urmează: T. Soroceanu (Hrsg), *Bronzefunde aus Rumänien*, Prähistorische Archäologie in Südosteuropa 10, Berlin, 1995; T. Soroceanu (Hrsg), *Bronzefunde aus Rumänien II - Descoperiri de bronzuri din România (Beiträge zur Veröffentlichung und Detung äalterhallstattzeitlich Metallfunde in europäischem Zusammenhang)*, Biblioteca Muzeului Bistrița, Seria Historica 11, Bistrița/Cluj-Napoca, 2005; T. Soroceanu (Hrsg), *Bronzefunde aus Rumänien III - Descoperiri de bronzuri din România III*, Biblioteca Muzeului Bistrița, Seria Historica, Bistrița/Cluj-Napoca, 2008.

documentară [...] meticolos întocmită, verificată și completă, în vederea studierii depozitelor din fazele timpurie și mijlocie ale epocii bronzului” (p. 9, 11). Din punctul nostru de vedere, T. Soroceanu și-a atins aceste scopuri. Verificând informațiile deja vehiculate în literatura de specialitate, prin consultarea mărturiilor care s-au păstrat în arhivele și depozitele muzeelor, autorul atrage atenția asupra confuziilor generate de diverse publicații anterioare, afirmând, fără rețineri sau menajamente, că „epicentrul greșelilor, lipsurilor și neconcordanțelor, îl constituie, fără nici un dubiu, lucrarea lui Mircea Petrescu-Dîmbovița”² (p. 9-10, 12). Revizuirea datelor prezentate în *Depozitele de bronzuri din România* a avut ca rezultat sesizarea unor carențe în documentare și a unor erori în scrierea respectivei lucrări, precum omiterea unor depozite deja cunoscute (vezi indicarea localităților în Harta de la pagina 13) sau dublarea altora (Oradea III).

Prezentarea descoperirilor incluse în *Catalogul depozitelor/Katalog der Depotfunde* (p. 17-167) respectă, în aproape toate cazurile, aceeași structură: *Die Fundstelle, Fundumstände/Locul și condițiile descoperirii; Inhalt/technische details/Conținut și detalii tehnice; Datierung/Datare; Aufbewahrungsort/Loc de păstrare; Literatur/Bibliografie; Bemerkungen/Observații*. Depozitele au fost ordonate pe provincii istorice și în ordinea alfabetică a localității (cu unele scăpări, precum redarea descoperirilor de la Șandra înaintea celor de la Sângeorgiu de Mureș ș.a.; o altă scăpare a autorului o reprezintă și indicarea doar în limba germană, nu și în limba română, a apartenenței administrative a localităților).

Mai bine de jumătate din spațiul alocat catalogului propriu-zis este dedicat depozitelor găsite în Transilvania (p. 17-126) (cele de la Apa, Arcuș, Berea, „Bihar”, Brașov, Bretea Mureșeană, Cehăluț, Covasna, Criț, Deva, Gaura, Hălchiu, Hărman, Ighiel, Oradea III, Pădureni, Păuliș, Pecica I, Periam, Rimetea, Roșiori, Rusu de Jos, Sângeorgiu de Mureș, Sănnicolau Român III, Sănandrei, Sânzieni, Săpânța, Sarmisegetuza I, Sarmisegetuza II, Satu Mare, Sebeș, Șimleul Silvaniei I, Șimleul Silvaniei II, Tilișca, „comitatul Torda”, Vâlcele I, Vârghiș, Vârșand I, Vârșand II, Vârșand III), fapt de înțeles având în vedere numărul mare al descoperirilor din această parte a României, în raport direct cu dezvoltarea tehnologiei bronzului în regiunile avute în vedere. Catalogul este completat de puținele depozite ce pot fi atribuite epocii timpurii și celei mijlocii a bronzului din Moldova (p. 127-139) (precum cele de la Borlești, Corbasca, Odobești, Parava) și Muntenia (p. 140-166) (Bolboși, Lopătari, Medgidia, Odăile-Podari, Ostrovu(l) Corbului I și II, Predeal I, Râncăcirov, Schitu (-Pângălești), Șerbănești, Sinaia, Slobozia, Tufa, Tulcea), cărora

² M. Petrescu-Dîmbovița, *Depozitele de bronzuri din România*, București, 1977.

autorul le-a adăugat cele 140 de reprezentări gravate, multe dintre ele arme, de pe pereții peșterii de la Nucu (jud. Buzău).

Premergătoarea *Hartă a depozitelor cuprinse în catalog, realizată de D. Spănu, după o schiță de T. Soroceanu* (p. 13) conține toate localitățile în care au fost descoperite depozite, împărțite în funcție de înregistrarea sau nu a acestora de către M. Petrescu-Dîmbovița (1977), cărora le-au fost adăugate și cele greșit considerate depozite (omîtîndu-l pe cel de la Criș) sau cu o încadrare cronologică eronată. Unele mici neconcordanțe apar între nominalizarea localităților pe hartă și în textul catalogului precum: Șimleul Silvaniei pe hartă, Șimleu Silvaniei în catalog, ultima variantă fiind cea corectă ș.a.

Serioasa și ampla cercetare întreprinsă de Tudor Soroceanu (ce s-a întins de-a lungul mai multor ani, după cum el însuși mărturisește) a presupus și verificarea locului și a condițiilor de descoperire a depozitelor. Încercarea de lămurire a acestor aspecte este deosebit de valoroasă prin prisma discuțiilor, tot mai dese în literatura de specialitate, cu privire la tiparele geografice ale depozitelor, subiectul constituind deja o temă de cercetare pentru T. Soroceanu în două articole anterioare³. Este un efort lăudabil, prin care s-a încercat eliminarea confuziilor și a informațiilor inexacte apărute în literatura de specialitate și preluate și de alți cercetători. Autorul ne sesizează și încadrarea greșită a unor piese în depozite (cazul celor de la Larga, Iclod, Pecica, Vădastra), dar și unele incorectitudini în atribuirea cronologică a altora. Totodată T. Soroceanu relevă și încurcăturile apărute în legătură cu unele artefacte, cum este cazul unui topor cu disc din depozitul de la Apa (despre care autorul crede că s-a pierdut în intervalul cronologic 1971-1993), atenționându-ne asupra faptului că în catalogul expoziției *Comori ale epocii bronzului din România* din 1995⁴, este reprodus un topor de la Someșeni în locul celui din depozitul de la Apa.

Bibliografia exhaustivă (cu peste 500 de titluri – p. 169-206), anexa constituită dintr-un tabel ce prezintă analizele grupului de lucru SAM⁵, indicele de

³ T. Soroceanu, *Die Fundumstände bronzezeitlicher Deponierungen – Ein Beitrag zur Hortdeutung beiderseits der Karpaten*, în T. Soroceanu (ed.) *Bronzefunde aus Rumänien*, *Prähistorische Archäologie in Südosteuropa*, Berlin, 1995, p. 21-35; Idem, *Die Fundplätze bronzezeitlicher Horte im heutigen Rumänien*, în S. Hansen, D. Neumann, T. Vachta (eds.), *Hort und Raum. Aktuelle Forschungen zu bronzezeitlichen Deponierungen in Mitteleuropa*, Topoi: Berlin Studies of the Ancient World, 2012, p. 227-254.

⁴ V. Leahu, *Depozitul de la Apa*, în C. Stoica, M. Rotea, N. G. O. Boroffka (Hrsg.), *Comori ale epocii bronzului din România. Treasures of the Bronze Age in Romania*, București, 1995, p. 65, 75-76, 97-98.

⁵ S. Junghans, E. Sangmeister, M. Schröder, *Kupfer und Bronze in der frühen Metallzeit Europas. Studien zu den Anfängen der Metallurgie II*, 2, Berlin, 1968; Idem,

localități și cele 72 de planșe (p. 221-292) cu explicația antemergătoare (p. 217-220), completează acest instrument util pentru toți cei interesați de problema depozitelor de obiecte din cupru și bronz găsite pe actualul teritoriu al României și care pot fi atribuite epocii timpurii și mijlocii a bronzului.

Parcurgând datele expuse în acest catalog cititorul află că există multe informații echivoce în literatura de specialitate, multiplele cauze ale greșelilor fiindu-ne sugerate de T. Soroceanu în diverse rânduri: imposibilitatea de a proba datele oferite de alți cercetători, confuzii în privința geografiei și a apartenenței administrative a unor localități, preluări inexacte din alte studii, pierderea unor piese, apariția fortuită a depozitelor, atribuirea cronologică și tipologică defectuoasă a unor piese. Pe cât a fost posibil, autorul catalogului *Die Kupfer- und Bronzedepots der frühen und mittleren Bronzezeit in Rumänien. Depozitele de obiecte din cupru și bronz din România. Epoca timpurie și mijlocie a bronzului* a izbutit să recupereze informații și să clarifice unele situații dar, din păcate, în unele cazuri, *status-quo*-ul inițial al descoperirii rămâne pierdut definitiv.

Diana-Măriuca VORNICU

Carol Kacsó, *Repertoriul arheologic al județului Maramureș*, Bibliotheca Marmatia 3, Editura EUROTIP, Baia Mare, 2011, vol. I (628 p.) și vol. II (318 p.), inclusiv: 6 hărți generale tematice + 71 hărți ale unităților administrative + 323 fig.

De curând, comunitatea științifică, breasla arheologilor și nu numai a primit spre analiză o sinteză de dimensiuni apreciabile și de mult timp așteptată. Este vorba despre *Repertoriul arheologic al județului Maramureș*, semnat de cunoscutul arheolog dr. C. Kacsó, ale cărui competențe și preocupări constante timp de peste 50 de ani în domeniul arheologiei (mai ales în ceea ce privește epoca bronzului), sunt mult prea bine cunoscute publicului, pentru a mai necesita vreo detalieri în rândurile de față. Menționăm doar faptul că de numele său – o prezență obișnuită în peisajul publicistic românesc și din afara țării noastre – se leagă o serie absolut impresionantă de lucrări și descoperiri din zona Lăpuș (grupul cultural Lăpuș), de arheologia minieră/montană, de depozitele/descoperirile de bronzuri

Kupfer und Bronze in der frühen Metallzeit Europas. Studien zu den Anfängen der Metallurgie II, 4, Berlin, 1974.

transilvănene/maramureșene, o apetență și deschidere constantă spre cercetarea interdisciplinară, precum și de muzeografie.

Lucrarea domnului dr. C. Kacsó nu este singulară în peisajul publicistic de caracter arheologic din țara noastră. Acest volum vine în completarea unor serii de apariții de acest gen, unele mai vechi (cităm selectiv: *Repertoriul arheologic al județului Botoșani*–1976; *Repertoriul Iași*–1984), altele mai recente (*Repertoriul Cluj*–1992; *Repertoriul Alba*–1995; *Repertoriul Brașov*–1996; *Repertoriul Covasna*–1998; *Repertoriul Harghita*–2000; *Repertoriul Sibiu*–2003; *Repertoriul Hunedoara*–2005), unele mai reușite, chiar premiate de Academia Română, altele, marcând stadii de etapă, fiind în curs de perfecționare, dar toate slujind același nobil țel: aducerea în prim plan a valorilor patrimoniului cultural național, în interesul protejării/conservării și valorificării sale multiple.

Impresionanta lucrare dedicată descoperirilor arheologice maramureșene a apărut sub egida uneia dintre prestigioasele instituții de cultură ale țării noastre: *Muzeul Județean de Istorie și Arheologie Maramureș*, din Baia Mare, păstrător al unor bogate și variate colecții de patrimoniu arheologic și nu numai. Lucrarea domnului C. Kacsó reprezintă apariția cu numărul 3 în cadrul unei colecții de sine-stătătoare, și anume *Bibliotheca Marmatia*. De altfel, primele două numere ale acestei colecții, apărute cu prilejul unor manifestări științifice de anvergură internațională, organizate la Baia Mare, l-au avut drept coordonator tot pe distinsul arheolog băimărean. Este vorba despre *Der nordkarpatische Raum in der Bronzezeit* (2001) și *Bronzezeitliche Kulturerscheinungen im karpatischen Raum. Die Beziehungen zu den benachbarten Gebieten. Ehrensymposium für Alexandru Vulpe zum 70. Geburtstag* (2003), volume cu recunoaștere internațională, intens citate de către specialiști.

Volumul I debutează cu o *Prefață* (p. 5-7), în care autorul expune motivele care au stat la baza realizării acestei lucrări. Metodologia și intențiile sale sunt limpezi, organizarea repertoriului fiind cea alfabetică, descoperirile sunt înfățișate cronologic. Este accentuată și opinia proprie, conform căreia prin „descoperire arheologică” este înțeleasă „orice creația materială umană, respectiv materie ce a fost manipulată de om, ajunsă, dintr-un motiv sau altul, în pământ sau într-un alt loc, care nu este accesibil cotidian omului”. De aceea, au fost repertoriate monumente de arheologie industrială și montană (ex. diverse lucrări miniere, șteampuri, turnătorii), monumente din cimitire, diverse monumente istorice (ex. mănăstiri), dar și peșteri, piese descoperite izolat etc. De asemenea, sunt prezentate și documente scrise, locuri ale unor sate dispărute, toponimelor care pot furniza informații asupra unor vechi amplasamente umane acordându-li-se atenția cuvenită. Acolo unde a fost posibil, s-a prezentat (de multe ori critic, făcându-se corecturile de rigoare), locul de păstrare al obiectelor de patrimoniu menționate în text.

Urmează *Prescurtări* (p. 8-65) și *Cadrul geografic* (p. 66-77) al județului Maramureș, schițat sintetic dar consistent, detaliile oferite fiind suficiente înțelegerii mediului natural în cadrul căruia au evoluat comunitățile umane de-a lungul mileniilor. Sunt amintite și resursele naturale, acestea fiind punctate ca atare în contextul reliefului (predominant montan) al județului: minereurile neferoase și feroase, cele auro-argintifere, sarea (atât sub forma zăcămintelor-iviri la zi, cât și a izvoarelor) și izvoarele minerale. Se acordă atenția cuvenită rețelei hidrografice - agent modelator principal al reliefului (râurile Vișeu, Iza, Săpânța, Lăpuș, Someș și Tisa), solurilor, vegetației, faunei, care sunt succint expuse.

Deosebit de interesant este capitoul următor, intitulat *Resurse minerale feroase și neferoase în județul Maramureș* (p. 78-82), care, din punctul nostru de vedere, reprezintă cea mai reușită sinteză de acest tip, dacă ne raportăm la repertoriile arheologice apărute până în acest moment în țara noastră. Acest gen de prezentare, defalcată pe secvențele: 1. *Denumire, constituenți principali și/sau secundari, tip genetic, vârstă*; 2. *Localizare geografică*; 3. *Compoziția chimică: elemente principale, secundare, urme de elemente*; 4. *Compoziția mineralogică, parageneze minerale (faze de mineralizare), caracter zonal*, ajută cititorul să înțeleagă mai ușor caracterul unor descoperiri arheologice ce se leagă de utilizarea *resurselor naturale autohtone* (s.n.), în mod deosebit cu referire la descoperirile pre- și protoistorice, antice și medievale.

În continuare sunt discutate *Depozite și izvoare sărate în județul Maramureș* (p. 83), atât ivirile la zi (Ocna Șugatag, Coștiui, Slătioara) cât și izvoarele sărate, care au fost grupate în două grupe mari, în funcție de mineralizație: suprasărate (șapte) și sărate (zece).

Istoricul descoperirilor și cercetărilor arheologice în județul Maramureș (p. 84-89) a fost sintetizat la maximum posibil, fiind surprinse marile etape ale cercetărilor/descoperirilor – începând cu sfârșitul secolului al XVIII-lea – la care, de-a lungul deceniilor, și-au adus contribuția diverși pasionați, anticari, dar și instituții, precum: *Muzeul de Istorie și Arheologie, Universitatea de Nord, Muzeul de Mineralogie*, sau, mai recent, *Clubul de Speologie „Montana”*.

Cea mai cuprinzătoare secțiune a lucrării înfățișată aici se intitulează *Repertoriul arheologic pe localități* (p. 91-578) și prezintă alfabetic unitățile administrative (LXXI) repertoriate de autor, cu descoperirile arheologice de rigoare. Acest repertoriu este urmat de un rezumat în limba engleză: *The archaeological repertory of Maramureș County* (p. 580-581), de *List of illustrations* (p. 582-594), de *Indice alfabetic al localităților* (p. 595-598), de *Indicele de descoperiri pe epoci* (p. 599-

603), de *Indicele de autori* (p. 604-621), de *Structura administrativă a județului Maramureș. Stadiu-aprilie 2009* (p. 622-625) și *Cuprins* (p. 626-627).

Volumul al II-lea reprezintă din punct de vedere grafic esența celor scrise în primul volum al repertoriului arheologic. Cum este și firesc, volumul debutează cu hărțile tematice generale, ale județului, organizate pe teme/epoci istorice, de la paleolitic la secolele XIX-XX. Urmează *Hărți (I-LXXI)* (p. 19-87), prin intermediul cărora putem analiza distribuția patrimoniului arheologic în cadrul comunelor din județul Maramureș, punctele cu descoperiri arheologice fiind reprezentate cu minuțiozitate. O pare consistentă a acestui volum, care se prezintă ca o secțiune distinctă, este cea intitulată *Obiective și obiecte arheologice* (p. 89-318), care conține desene, planuri, schițe, fotografii, multe dintre ele fiind color, precum și explicațiile aferente.

Ne interesează care ar fi menirea, în cadrul mai general, al societății noastre post-decembriste, a unei asemenea lucrări de anvergură, realizată de un singur autor. Evident, nu munca în sine sperie pe un arheolog, nici complexitatea sau vastitatea domeniilor și subdomeniilor ce trebuie acoperite atunci când se începe și se desăvârșește un asemenea demers cvasi-exhaustiv. Lucrurile sunt mult mai complicate în ansamblul „universului arheologic românesc” și tocmai aici trebuie căutat meritul lui C. Kacsó. Pentru că acolo unde generații întregi de arheologi și muzeografi de prin diverse instituții similare din România au eșuat, fie din pricini financiare, politici culturale/manageriale îndreptate în alte direcții, fie din cauza lipsei coeziunii colectivelor, reputatul arheolog băimărean a reușit să desăvârșească și să ofere publicului, cercetătorilor, instituțiilor abilitate (*Direcțiile pentru cultură*), la urma urmei statului român, un instrument atât de necesar și pe care multe administrații județene și l-ar dori.

Valoarea unui repertoriu arheologic nu constă, nicidecum, doar în cantitatea imensă de informații patrimoniale pusă la dispoziție, ci și în sistematizarea, organizarea, explicarea și publicarea corectă a informației științifice. Percepția publică a repertoriilor arheologice este condiționată și de nivelul de cultură și educație a „maselor” – aceasta putând juca un rol major – necesitând o promovare constantă în timp, în ceea ce privește viitoarele dezvoltări muzeistice microzonale și tematice, cu sau fără valențe administrative (ne referim aici la muzee comunale, școlare, muzee de sit ș.a.) și, în cele din urmă, la îmbunătățirea fluxului turistic regional.

Repertoriul Maramureș este creionat în același stil cu care C. Kacsó ne-a obișnuit de-a lungul anilor: sobru, explicit, modelat în tehnica preciziei și criticii informației; el oferă, din punctul nostru de vedere (în acord cu preocupările noastre personale, legate de cercetarea bronzurilor din Bucovina), o sinteză neprețuită a

descoperirilor de bronzuri și ceramice aparținând epocii bronzului și primei vârste a fierului, tocmai domeniile de excelență ale d-lui dr. C. Kacsó. Regăsim date utile (descrieri amănunțite, discuții critice, iar uneori sunt invocate analize spectrale efectuate pe bronzuri) și analogii (ilustrația se apropie de perfecțiune), necesare înțelegerii manifestării unor procese etno-culturale pe spații largi, mai ales dacă ne gândim la perioada mijlocie a bronzului sau la civilizația Gáva; în situația de față, prezența unor obiecte de origine transilvăneană și central-europeană, în spațiul nord-est carpatic (de-a lungul cursurilor superioare și parțial mijlocii ale Nistrului, Prutului, Siretului, Sucevei și Moldovei), poate fi raportată cu succes la descoperirile înfățișate și descrise în repertoriul Maramureșului.

Totodată, acest repertoriu ne ajută să înțelegem variatele consistențe, ritmurile istorice și specificitățile locuirilor umane din cele mai vechi timpuri, defalcate pe fiecare etapă a parcursului devenirii lor istorice (hărțile anexate în cel de al doilea volum, bine gândite, sunt de mare ajutor); de asemenea, dacă ne gândim la perioada formării statului medieval Moldova (descălecatul lui Dragoș și afirmarea lui Bogdan I), regăsim modelele și tipurile ceramice existente în Maramureșul veacului al XIV-lea.

În mod firesc, repertoriul Maramureșului, așa cum arată însuși autorul, nu se dorește și nici nu ar fi putut fi exhaustiv (general vorbind, nivelul informațional se oprește la momentul anului 2006, cu mici excepții); dar, menirea sa este aceea de a oferi o primă sinteză, de a clarifica multe situații și informații incerte, de a deschide gustul, apetitul pentru generația viitoare de arheologi, care are datoria morală de a continua, de a descoperi noi vestigii și de a îmbunătăți și nuanța ceea ce la acest moment nu a fost posibil. În plus – un alt element pozitiv – se adaugă utilizarea și gestionarea informațiilor de către *Direcția pentru Cultură, Culte și Patrimoniu Cultural Național Baia Mare*, care astfel poate proteja și supraveghea siturile arheologice.

Lucrarea domnului dr. C. Kacsó impresionează nu doar prin consistența și masivitatea ei (sunt citate, la bibliografie nu mai puțin de 864 de titluri), ci și prin stilul elegant, am putea spune aproape didactic, prietenos, prin calitatea deosebită a tipăriturii, ceea ce onorează nu numai pe distinsul autor sau editura, ci și *Muzeul Județean de Istorie și Arheologie Maramureș* din Baia Mare, o instituție căreia prietenul și colegul nostru de breaslă C. Kacsó i-a dedicat însăși viața sa.

Bogdan Petru NICULICĂ

Lăcrămioara Stratulat, Ioan Iațcu, *Arta pelerinajului. Obiecte creștine în spațiul est și sud-est carpatic (secolele IV-XVI)*. Catalog de expoziție, Editura Palatul Culturii, Iași, 2011, 125 p.

Lucrarea de față se circumscrie unor eforturi expoziționale și istoriografice anterioare, așa cum o subliniază autorii în argument, referitoare la creștinismul nord-dunărean. De data aceasta universul expozițional și științific l-a constituit abordarea fenomenului religios și istoric al creștinismului dintr-un punct de vedere inedit, acela al pelerinajului creștin și pelerinilor. Expoziția organizată în toamna anului 2011, de către Complexul Muzeal Național „Moldova” Iași, beneficiază de un catalog care se constituie într-o importantă contribuție științifică la tematica generală a cercetării creștinismului.

Lucrarea este structurată în mai multe secțiuni: un preambul, aparținând prof. Dan Gh. Teodor, *Studiu introductiv*, o secțiune de ilustrații, urmează apoi catalog, de fapt descrierea pieselor. O bibliografie judicios întocmită încheie această lucrare.

În cadrul *Studiului introductiv* autorii analizează difuzia cultului martirilor și cinstirea relicvelor în regiunile nord-dunărene, mai ales în Dobrogea, unde orașul Tomis, sediul Mitropoliei provinciei Scythia, atrăgea numeroși pelerini. Autorii discută problematica pelerinajului, oprindu-se asupra centrelor de pelerinaj din Orient, dar și a unor sedii episcopale din Dobrogea, unde cercetările arheologice au scos în evidență existența unor complexe posibil destinate pelerinilor, al instituțiilor eclesiastice de la Dunăre, a localităților cu martiri. Nu în ultimul rând o discuție asupra obiectelor liturgice pe care pelerinii le aduceau din călătoriile lor sau le foloseau în cadrul ceremoniilor religioase, apelul la sursele scrise fiind benefic în acest caz, sunt în măsură să ofere cititorului o imagine până la detaliu a dimensiunii pe care pelerinajele și pelerinii le-au avut în răspândirea și fundamentarea creștinismului în zona nord-dunăreană. Unele dintre obiectele expuse și prezentate în catalog atestă faptul că Moldova, în Evul Mediu, se înscria în traseele pelerinilor, porniți din vestul sau estul Europei, către Locurile Sfinte.

Cele 118 piese provin de la muzee din zona Moldovei, Dobrogei și Munteniei. Sunt prezentate vase speciale pentru păstrarea mirului sau a apei sfințite (*ampullae*), piese de inventar liturgic – cădelnițe, lingurițe, obiecte de iluminat – opaițe cu însemne creștine, elemente de la candelă, medalioane și icoane, ca și obiecte de port – pieptene, fibule, cataramă, toate cu semne creștine, tipare de cruci, cruci de mână și cruciulițe, pandantive-crucii, engolpioane, crucii relicvar. O ultimă grupare conține monede bizantine și sigilii cu iconografie creștină. Din punct de vedere cronologic, conceptul expozițional a căutat să ilustreze o realitate religioasă și

socială prezentă la nord de Dunăre, în regiunile Dobrogei și Moldovei, între secolele III- XV. Ni se pare important de menționat faptul că în catalog sunt un număr de 23 piese inedite, care în felul acesta, până la publicarea lor integrală, sunt semnalate lumii științifice. Faptul este în aceeași măsură expresia acribiei cu care autorii expoziției și implicit ai catalogului au cercetat colecțiile muzeale, pentru o ilustrare a unui subiect inedit. Piesele beneficiază de o ilustrație fotografică de o calitate foarte bună, fiind însoțite de fișele de catalog redactate de colegii de la muzeele participante la realizarea expoziției.

Lucrarea *Arta pelerinajului. Obiecte creștine în spațiul est și sud-est carpatic (secolele IV-XVI)* se impune ca o contribuție științifică, dar și muzeografică, importantă în cercetarea originilor și răspândirii creștinismului la nordul Dunării.

Tamilia-Elena MARIN

Igor Cereteu, *Cartea românească veche și modernă în fonduri din Chișinău. Catalog*, Editura Tipomoldova, Iași, 2011, 407 p., 22 imagini.

Cercetarea patrimoniului de carte veche în Basarabia a început încă în a doua jumătate a secolului XIX, când în revista eparhială *Кишиневские епархиальные ведомости*, au fost publicate unele informații sumare despre valorile bibliofile. Subiectul a prezentat un interes științific constant și pentru alți cercetători (Nicolae Iorga, Zamfir Arbore, Gheorghe Ghibănescu, Paul Mihail, Ștefan Ciobanu, P. Constantinescu-Iași, Constantin N. Tomescu, Dimitrie I. Balaur), care au publicat rezultatele cercetării lor referitoare la acest subiect în prima jumătate a secolului XX. În perioada sovietică abordarea acestei teme a fost interzisă, din motive care nu necesită prea multe explicații. Chiar și în aceste condiții, problematica a fost abordată în unele publicații, însă cu anumite conotații ideologice.

Abia după dezintegrarea imperiului sovietic investigațiile în domeniul cărții și tiparului au fost reluate. În aceste împrejurări a apărut, în anul 1990, primul volum de *Cartea Moldovei (Карта Молдовей. Единый век (сек. XVII – ынч. сек. XX). Каталог женерал*, вол. I. Алкэтурь Н. П. Матей, К. И. Слуту, В. Г. Фармажиу. Cu un studiu introductiv de A. Eșanu, Кишинэу, „Штиинца”, 1990), urmat în anul 1992 de volumul următor (*Cartea Moldovei. Ediții cu caractere chirilice (sec. XIX - înc. sec XX). Catalog general*. Vol. II. Alcătuitori: V. Farmagi, N. Matei, C. Slutu. Cu un studiu introductiv de A. Eșanu, Chișinău, „Știința”,

1992, 266 p.). Precizăm că aceste două volume descriu cartea românească din spațiul istoric al Țării Moldovei.

Pe teritoriul Basarabiei, la fel ca și în alte provincii românești, au circulat timp de secole cărți din diferite centre românești și din străinătate. Despre tipăriturile de la București, Iași, mănăstirea Neamț, Râmnic, Blaj, Brașov, Sibiu, Viena, Buda, cu circulație în estul spațiului românesc s-a scris mai puțin în ultimul timp, din lipsa unor surse, care ar include și valorile bibliofile din centrele tipografice menționate mai sus. Tocmai din aceste considerente, contribuția colegului, dr. Igor Cereteu, cercetător la Institutul de Istorie al Academiei de Științe a Moldovei (Chișinău), este mai mult decât meritorie.

Domnul dr. Igor Cereteu este preocupat de valorile bibliofile de mai bine de un deceniu, iar rezultatele cercetărilor sale din această perioadă se concentrează pe colecția de carte românească veche și modernă, identificată în fondurile din Chișinău. Despre valoarea științifică a *Catalogului* menționează în *Cuvânt înainte* Prof. univ. dr. Iacob Mârza de la Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia, care este de părere că acest volum „îndeplinește calitățile unui necesar *Handbuch* pentru istoriografia contemporană asupra cărților românești vechi și moderne, fiind un îndemn de bun simț pentru formula științifică „Ad fontes!”.

Introducerea lucrării este urmată de un capitol intitulat *Valoarea documentară și semnificația istorică a cărții românești vechi și moderne*, în care sunt abordate: problema cercetării cărții și tiparului românesc în Basarabia; circulația tipăriturilor; fenomene seismice; fenomene astronomice; observații meteorologice; blestemul ca parte componentă a însemnărilor; evenimente istorice și personalități. La *Bibliografie* sunt incluse principalele surse în limbile română și rusă, pe care cercetătorul le-a utilizat în procesul de elaborare a lucrării.

În *Catalogul* domnului dr. Igor Cereteu sunt descrise 1126 de cărți din: Biblioteca Națională a Republicii Moldova. Secția Carte rară și veche; Muzeul Național de Arheologie și Istorie a Moldovei; Arhiva Națională a Republicii Moldova. Fondul Mănăstirii Noul Neamț (fond 2119, inventar 6); Biblioteca Universității de Stat din Moldova. Colecții speciale; Muzeul Național de Artă al Moldovei; Muzeul Literaturii Române „Mihail Kogălniceanu”; Muzeul de Etnografie și Istorie Naturală a Republicii Moldova; Muzeul Pedagogic Republican; Biblioteca Științifică Centrală a Academiei de Științe a Moldovei „Andrei Lupan”. Secția Carte veche și rară; Departamentul Informațional Biblioteconomic al Universității Libere Internaționale din Moldova.

Valoarea lucrării este motivată prin cele mai vechi cărți tipărite, care au fost incluse în catalog: Varlaam, *Carte românească de învățătură*, Iași, Tiparul Domnesc, 1643; *Îndreptarea legii*, Târgoviște, 1652; Dosoftei, *Molitvenic de’năles*, Iași,

Tipografia Mitropoliei, 1681; Dosoftei, *Parimiile*, Iași, Tipografia Mitropoliei, 1683; *Apostol*, București, Tipografia Mitropoliei, 1683; *Evanghelie*, București, Tipografia Mitropoliei, 1693; *Evanghelie* Snagov, Tipografia Mănăstirii, 1697 etc.

Titlurile și edițiile incluse în repertoriu au fost structurate conform periodizării cunoscute: *cartea românească veche* (până la 1830) și *cartea românească modernă* (1831-1918). În procesul cercetării și mai ales cel al identificării cărților cu lipsă de foi, dr. Igor Cereteu a utilizat cele mai reprezentative bibliografii românești. Descrierea fiecărei cărți a fost făcută conform unei fișe, care include: titlul, locul și tipografia în care a fost editată cartea; titlul desfășurat al cărții; descrierea fizică a fiecărui exemplar; însemnările marginale (în cazul în care ele există); deținătorul și cota cărții.

Cele două categorii de indici de la sfârșitul textului *Catalogului* facilitează accesul la informație a cercetătorilor interesați de cartea tipărită sau de conținutul textelor însemnărilor manuscrise, care oferă un variat spectru de subiecte. La fel de importante pentru valoarea lucrării sunt și cele 22 de imagini color de la sfârșitul cărții. Un rezumat în limba engleză facilitează accesul la informație pentru cei care nu cunosc limba română, dar sunt interesați de problema tipăriturilor românești.

Apreciam lucrarea dlui dr. Igor Cereteu drept una valoroasă, pentru că pune în circulație cărțile vechi și însemnările manuscrise, pe care le-a descifrat cu mare tenacitate. Acestea oferă informații cu tematică diferită, utile pentru întregirea istoriei noastre naționale. Suntem convinși că această carte își va găsi locul printre prețioasele contribuții la valorificarea patrimoniului nostru românesc.

Vitalie PLEȘCA

Tipărit la
PIM
Iași, Șos. Ștefan cel Mare, nr. 4
Telefon: 0332/440714
Fax: 0332/440715